Blazio Vaha
Wacha Balázs

Pri Esperanto kaj koneksaĵoj

Az eszperantóról és hasonlókról

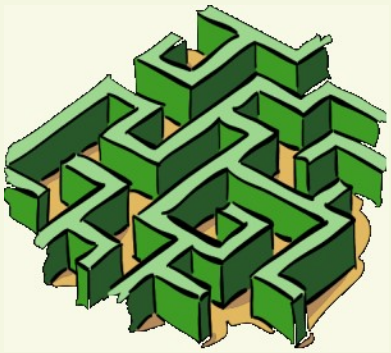

Hungaria Esperanto-Asocio

Magyarországi Eszperantó-Szövetség 2018

Blazio Vaha
Wacha Balázs

Pri Esperanto kaj koneksaĵoj
Az eszperantóról és hasonlókról

Blazio Vaha
Wacha Balázs

Pri Esperanto kaj koneksaĵoj
Az eszperantóról és hasonlókról

Hungaria Esperanto-Asocio
Magyarországi Eszperantó Szövetség
Budapest, 2018

Ĉi tiu kolekto de artikoloj en Esperanto kaj la hungara estas plukita el la riĉa rikolto de la studado diversflanka de Esperanto kaj la hungara lingvo fare de Blazio Vaha. Ĝi aperas omaĝe al lia sepdekjariĝo.

Wacha Balázs itt közzétett eszperantó és magyar nyelvű cikkgyűjteménye az eszperantó és magyar nyelv sokoldalú tanulmányozásának néhány gyümölcse. Megjelent a szerző születése hetvenedik évfordulójának tiszteletére.

Redaktis: Jozefo Horvath
Szerkesztette: Horváth József

Eldonis: Hungaria Esperanto-Asocio
Kiadó: Magyarországi Eszperantó Szövetség

Unua eldono: 2018
Első kiadás: 2018

@ Wacha Balázs 2018

ISBN 978-963-571-496-4

REKOMENDO

Okaze de la 70a jubileo de la naskiĝo de Blazio Vaha, omaĝe al ĉi tiu multflanka lingvisto aperis la jena kolekto, libriganta en unu volumo ĉerpon el la ĝisnuna verkaro de la festato.

Lia esplora intereŝigo etendiĝas al pluraj kampoj: Esperanto, interlingvistiko (sistemo, historio de lingvoprojektoj kaj planlingvoj, dulingveco), hungara historia gramatiko (vortordo), priskriba lingvistiko (tempo kaj aspekto). Li estas aŭtoro de pli ol 60 studoj, libroj, artikoloj, aperintaj ĉe renomaj en- kaj eksterlandaj eldonejoj kaj en pluraj periodaĵoj.

Li partoprenas en internaciaj esploroj. Kiel scienca ĉefkunlaborinto de la Lingvistika Instituto de la Hungara Scienca Akademio kaj membro de ties korporacio li konigas al la legantoj ankaŭ sian lingvoprojekton Pjaspo. La lingvo Pjaspo (Korpusz státusz nélkül, p. 167) elkreskis el Esperanto, estas kongrua kun ĝi. Tio estas komprenebla en la kazo de la aŭtoro, ja la Lingvo Internacia kaj la hungara lingvo reaperadas en preskaŭ ĉiuj liaj studoj ĉe la komparado de aliaj lingvoj.

Foliumante la nun publikigitan kolekton, instruantoj, altnivelaj parolantoj de Esperanto kaj interesiĝantoj pri lingvistiko egale utile povos legi liajn trafajn observojn, esploraĵojn.

Tial mi rekomendas ĝin ankaŭ al Vi kun bonvolo, amikeco kaj kun Esperanta koro.

Debrecen, la 15an de Septembro 2018

D-ro Attila Salga
lingvisto, lingvoinstruisto

AJÁNLÁS

Wacha Balázs 70. születésnapja alkalmából, a sokoldalú nyelvész tiszteletére jelent meg ez a 27 tanulmány, amely egy kötetben foglalja keretbe az ünnepelt eddigi munkásságát.

Kutatási érdeklődése számos területet ölel fel: eszperantó, interlingvisztika (nyelvtervezetek és szerkesztett nyelvek rendszere, története, kétnyelvűség), magyar történeti grammatika (szórend), leíró nyelvészet (idő és aspektus). Több mint 60 tanulmány, könyv, cikk szerzője, amelyek neves hazai és külföldi kiadóknál, folyóiratokban jelentek meg.

Nemzetközi kutatásokban vesz részt. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, a MTA köztestületének tagja saját nyelvtervezetével is megismerteti az olvasókat. A pjaszpó nyelv (Korpusz státusz nélkül, 167. o.) az eszperantóból nőtt ki, azzal kompatibilis. Ez a szerző esetében természetes, sőt a Lingvo Internacia és a magyar nyelv szinte minden tanulmányában más nyelvek összevetése, összehasonlítása során köszön vissza.

Véleményem szerint mind a nyelvtanárok és az eszperantóul jól beszélők, mind a nyelvtudomány iránt érdeklődők hasznos megállapításokat, tudnivalókat szerezhetnek a most közreadott cikkgyűjtemény elolvasása során.

Ezért ajánlom szeretettel, barátsággal és eszperantó szívvel Önnek is.

Debrecen, 2019. szeptember 15.

Dr. Salga Attila
nyelvész, nyelvtanár

Iom pri tempo kaj aspekto

(1980)

Oni ne ĉesas diskuti pri la Esperanta konjugacio, precipe pri la *kompleksaj* aŭ – se uzi la terminon de s-roj Sonnenfeld kaj Reiersøl – *duvortaj* konjugaciaj formoj de la pasivo. Oni daŭre distingas du skolojn, parolante pri *tempismo* kaj *aspektismo*. Oni analizas aŭ kvalifikas tiujn du skolojn el lingvopolitika kaj didaktika vidpunktoj; laŭ rilato al la efektiva lingvouzo kaj al klasikaj tekstoj kaj ankaŭ laŭ kohereco de la respektivaj teorioj. Sporade oni proponas precizigojn, kie la sistemo ŝajnas ne sufiĉe normohava.

Oni kelkfoje emfazas, ke traktado de ĉi tiu temo ne estas necesa aŭ ĝi estas malutila.

Mia celo estas nek juĝi pri tiuj du skoloj, nek juĝi pri la du praktikoj. La studoj aperintaj multon komprenigas; la hezitoj de la praktiko estas bone tolereblaj kiel faktoj de funkcianta lingvo.

Min interesas du aferoj. Unu el ili estas: kiom rajte oni distingas tiujn du skolojn ĝuste kiel tempisman kaj aspektisman: kia estas la rango de la lingvistikaj tempo kaj aspekto en la sistemo de Esperanto. La dua demandeto ne ŝajnas prilingva: kio motivas studadon ĝuste de ĉi tiu temo; kial iuj emas ĝin studi, kial aliaj emas kvalifiki la fakton de ĝia studado kvazaŭ moralo? Kiel ĝi kompariĝas laŭ studindeco kun aliaj temoj?

Mi ne entreprenas resumi la asertojn de la du menciitaj skoloj. Tio estas tre bone farita en la verko Participoj kaj konjugaciaj formoj en Esperanto de O. Reierøl. Ĉe La t.n. aspektisman vidpunkton bone prezentas PAG aŭ Vojaĝo inter la tempoj de K. Kalocsay; ĉe O. Reierøl[13] oni trovas ankaŭ bonan bibliografion kaj multajn referencojn pri la historio de la problemo. De Reierøl[13] mi pruntos ankaŭ la terminon *ado* por kunkovri la signifojn de ago, stato, okazaĵo, procezo.

Lingvistikaj tempo kaj aspekto estas nocioj proksimaj: apenaŭ estas eble diri ion pri la dua sen trakteti la unuan, sen karakterizi ilian interrilaton. Tial antaŭ ĉio oni devas konstati, ke ĉiu homa lingvo posedas kaj la kategorion de tempo, kaj tiun de aspekto, se oni konsideras ilin sen kvalifiki la respektivajn esprimilojn, do se temas pri *semantikaj* kategorioj sen ekskluzivigo de morfologiaj, sintaksaj aŭ leksikaj rimedoj. Kion en gramatiko oni kutime konsideras tempo, tion pli precize oni nomas *ekstera* tempo, kaj ĝi konsistas el ĉiuj, aŭ iuj el la sekvaj komponantoj: a) (rilato al) la *parol-tempo* („antaŭ nun"; „nun"; „post nun"); b) ia tempo aparte *indikata* kaj nomata *referenca tempo* (ekz. antaŭ tiu tago); c) *okazotempo*, t.e. la tempo de la *ado* mem (ekz. la dekan de decembro je la deka kaj dek). Tiuj tempo-komponantoj povas koincidi.

Ĉiuj tri koincidas, se la paroltempo kaj la okazo-tempo koincidas laŭfakte, kaj se samtempe oni ankaŭ referencas al tiu tempo eksplicite (ekz. Nun ni tajpas.) Plej ofte koincidas la referenca tempo kaj la okazo-tempo. (Ekz.: De la deka horo mi sidis ĉe la familio Bart). La tri komponantoj povas ankaŭ tute apartiĝi. (Ekz.: Jozefo por la lastaj du tagoj de la monato forverturis al la marbordo – la referenca tempo ĉi tie ne estas tiu de la ado mem). Oni povas referenci samtempe al pluraj temposegmentoj, (Ekz. en la frazo *Hieraŭ li forveturis por kvar tagoj* estas du referencaj tempoj, unu el kiuj koincidas kun la okazo-tempo). Referenca tempo povas manki, kaj la okazo-tempo ne ĉiam aperas eksplicite tamen plejparte la parolanto kaj la aŭskultanto supozas, ke la verbenhavo (ado) koncernas certan, se ne difinitan, almenaŭ difineblan temposegmenton aŭ tempopunkton. Ĉion ĉi resumitan oni (i.a. O. Jespersen, H. Reichenbach, F. Kiefer[9]) konsideras tempo ekstera pro tio, ĉar per ĉi tiuj momentoj ne kvalifikiĝas la tempa rilato de la ado al sia propra, interna tempo: el la supra tempo-framo ne konkludiĝas, kiel konkreta ado rilatas al la temposegmento determiniĝanta por ĝi pere de la skizitaj tempo-komponantoj. Pri la interna tempo-strukturo de la ado informas la *aspekto* (Kp. Comrie[6] p. 3; Kiefer[9] p. 149); mi ripetas, ke la termino estas uzata provizore sen konsideri la kvaliton de la esprimiloj. Sen profundiĝi en la temo mi mencias, ke la diverseco de la interna tempo-strukturo de adoj kontribuas kaj al esprimigo de objektivaj diferencoj en la realo kaj al eblo elekti plejeble oportunan parolstrategion produktante tekston.

Povas esprimiĝi pere de la aspekto objektivaj diferencoj. Ĉe opozicio de imperfektiva kaj perfektiva ado esprimata helpe de terminativa verbo. Ĉi tie la perfektiva ado neprigas imagon pri atingo de *leksike aludata* (kaj ne ia ajn) rezulto, dum la imperfektiva ado *permesas* ĝian ne-atingon. Sed la esprimataj diferencoj ne nepre estas objektivaj: la elekto el adoj imperfektiva kaj perfektiva ofte kvalifikas la strategion de la parolanto rilate al la okazo-tempo. Ekzemple: *Hieraŭ post la kvara horo*

Ĵakvo iris en la proksiman butikon. Se anstataŭ la ĵusa frazo la parolanto decidas diri *Hieraŭ post la kvara horo Ĵakvo estis iranta en la proksiman butikon*, tio nek ŝanĝas la eksteran tempon karakterizantan la propozicion, nek neprigas nuligon de la supozo pri rezulto, sed – kutime – antaŭsignas certan detalecon de la rakontado: la parolanto devontigas sin paroli pli abunde pri io koneksa kaj ne transiri ankoraŭ al sekva tempofazo.

Kiel kompreni la demandon, ĉu ado kvalifikiĝas aŭ ne laŭ la rilato al sia propra interna tempo? Kiel ekzemplojn ni iom ekzamenu la subajn frazojn:

a) Inter la kvina kaj sesa ŝi legis.
   Inter la kvina kaj sesa la raketo estis malproksimiĝanta.
b/ Inter la kvina kaj la sesa ŝi skribis du leterojn.
   Inter la kvina kaj la sesa li mortis.
   Inter la kvina kaj la sesa li tralegis la artikolon.

Se oni abstraktas la tempo-framon de la supraj frazoj, forigante la konkretajn predikatojn kaj konservante la okazo-tempon (referencan tempon), oni ekhavas la skemon:

inter la kvina kaj la sesa okazis ado (fare de iu)

Estas evidente, ke ĉi tie oni havas multe malpli da informoj pri la dividiĝo de la ado en la priparolata tempo, ol kiam ni havis plenvalorajn verbojn en la pozicio de la predikato, eĉ kun komplemento ktp; la skizitaj tempo-komponantoj do ne indikas la internan tempostrukturon.

La semantika (aŭ funkcia-semantika) kategorio de la tempo estas jene resumebla kaj ekzemplebla:

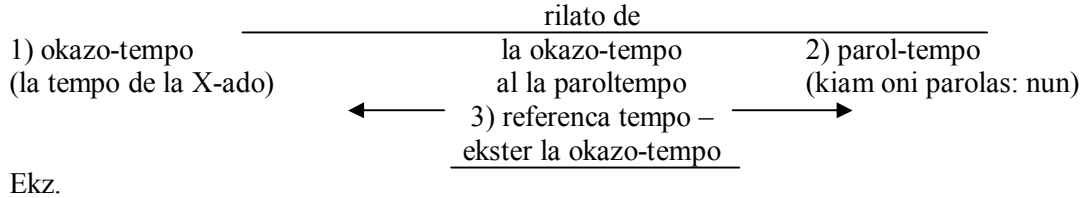

Ekz.

- hieraŭ vespere
- inter la 6a kaj la 7a
- dum la inaŭguro
- en la tria minuto de la komitatkunsido

- por la unuaj du tagoj de la kongreso
- ĝis la noktomezo
- antaŭ ol la prezidanto foriris

- oni ŝtelis mian horloĝon
- Joĉjo saltadis sur sia seĝo
- Eva transvestis sin
- mi skribis du leterojn
- oni elektis lin
- ili jam estis irantaj al la stacidomo
- la vetero pli kaj pli varmiĝis

} adoj (okazoj, agoj, statoj, procezoj)

Ĝis nun ĉio estas dirita sen atento al la formo de la respektivaj esprimiloj. La funkciajn-semantikajn kategoriojn karakterizas diverseco kaj kompleksеco de la esprimiloj, kvankam ili povas havi ian centran subkategorion, ofte morfologian aŭ sintaksan, kiun aliaj, periferiaj kategorioj kaj rimedoj kompletigas aŭ laŭfunkcie modifas. Se paroli denove pri la kategorio de la tempo, oni rajte povas aserti, ke la kerno de la kategorio, kiel en multaj aliaj lingvoj, ankaŭ en Esperanto estas la verbotempo aŭ tenso. Sed kontribuas ankaŭ diverskonsistaj tempadjektoj (adverboj, prepozitivoj), eĉ, ekzemple, vortetoj kiel *bis, ek, for, stop, ts*, kiuj, uzate interjekcie, preferas futuron, *pum, bum,* preferantaj paseon, aŭ *jen* aludanta paseon aŭ nuntempon. Akuzativo en elipsa frazo sen verbo kutime koncernas futuron (ekz. *Laboron! Panon!*), escepte se ĝi aperas kiel kompletigo aŭ respondo al antaŭa frazo. Morfologiaj kaj sintaksaj kategorioj, kiuj primare havas tute alian funkcion, sekundare povas informi pri tempo. Estas preskaŭ evidente, ke volitivo malpreferas paseon kaj grandparte postulas

kunteksto de futuro aŭ prezenco. Leksika enhavo de certaj verboj preskribas tempan valoron eĉ por substantivaj komplementoj, ekz. objekto: „Mi *pentas* miajn *kulp*ojn" implicas, ke mi kulp*is*, „Mi *admiras* ŝian *belecon*" implicas, ke ŝi *estas bela* kaj la frazo „Ni *atendas* lian *alven*on" supozigas, ke li eble alvenos. (Alimaniere en la frazoj „Mi *plan*as novajn *kulp*ojn". „Mi memoras lian alvenon kaj ŝian belecon"). Similan tempo-implicon prezentas O. Reiersø1, (p. 13, 63-4).

Jen kelkaj ekzemploj, resume kaj ampleksige, el la esprimiloj de la funkcia-semantika kategorio de la tempo – koncerne rilaton al la paroltempo:

ĝojis, skribis	ĝojas, skribas	ĝojos, skribos
hieraŭ, ĵus	hodiaŭ, ĉiam	morgaŭ, tuj, venonte
*ĉes*as kuri	*ŝat*as promeni	intencas
(>'kur*is'*)	(~>'ade promenas')	volas
	*abomen*as trink*i*	planas veturi
	(~>'malvolonte trink*as*')	deziras (~>'veturos')
		proponas
		ordonas
		konsilas
Uf!	Jen!	Ĉit! Huŝ! Bis! Hot!
		Monon! For la manojn!
		Saltu!
/Mi/ *pent*as	Mi *envi*as lian *lertec*on	Oni *esper*as lian resaniĝon.
/mian/ kulpon	(>'li estas lerta')	(>'espereble li resaniĝos')
(>'mi *kulp*is')		

K. Kalocsay opiniis, ke la Esperanta aktivo estas tempo-prefera, la pasivo aspekto-prefera. (Kp. Vojaĝo inter la termpoj[10] p. 63-7). Tempistoj opinias, ke la pasivo tute aŭ plejparte ripetas la strukturon de la aktivo, do ankaŭ la pasivo estas tempo-prefera. Tiuj aŭ similaj asertoj estas tre valoraj, se oni ĝuste komprenas la gradon de la abstraktado fare de la aŭtoroj; sed ili povas ankaŭ misgvidi la studanton, se tiu volas apliki tiujn opiniojn al konkretaj frazoj, kie kutime aperas kunaĵo de esprimiloj de ia funkcia-semantika kategorio. Por reliefigi tiun penson, ni ekzamenu kelkajn konkretajn verbojn en simpla aktivo, en frazoj kun senŝanĝa okazo-tempo. (Koncerne aktivajn verboformojn mi povas ne pruvi, ke ili kontribuas al la esprimiĝo de la ekstera tempo, pri tio ja, kiel aludite, regas konsento: ni do ekzamenu nur la *internan* tempo-strukturon de la adoj, t.e. ilian aspekton.)

Ni elektu kiel eksteran referencan tempon „*de la unua ĝis la kvina*". Unue oni enfrazigu ĝin kun la preterito de *dormi*. Se oni ne mensogas dirante: *De la unua ĝis la kvina li dormis*, tiam estas ebla/verŝajna ankaŭ la vereco de la sekvaj asertoj:

Je la dua li dormis.
Je la tria li dormis.
Je la kvara kaj kvindek kvin li dormis ktp.

La paroltempo de la frazo *De la unua ĝis la kvina li dormis* (kaj verŝajne ankaŭ de la tri supraj frazoj) estas „iam *post* la *kvina* horo". Nun, konsiderante plu vera nian bazan ekzemplofrazon, pripensu, kion rajtus diri parolanto je la *tria* horo. Li verŝajne rajtus uzi kaj preteriton, kaj prezencon, kaj futuron, kaj tutcerte li rajtus, *jam* tiam, uzi preteriton de la sama verbo kun indiko pri iu ajn tempopunkto post la unua kaj antaŭ la tria. A1 demandoj pri diversaj tempopunktoj de la koncerna tempintervalo li povus respondi, ekzemple:

Je la unua kaj kvin li (jam) dormis.
Je la dua kaj dek li (plu) dormis.
(Ankaŭ) je la dua kaj kvardek li dormis.
*(*Kaj*: Eble ankaŭ je la tria kaj duono li dormos.)*

Se do la tempon *de la unua ĝis la kvina* ni dividas je partoj, estas eble, ke ĉiun momenton el ĝi ni povas karakterizi per la sama konjugacia formo de la sama verbo kaj eventuale kun sama komplemento (se ekz. preni la frazon... *li dormis profunde*).

Same rilatas al la priparolata tempo adoj kiel (iu) *ploris*, (iu) *estis verkanta sian komedion*, (iu) *kuris en la direkto de la ĉefurbo*, (iu) *staris ĉe stratangulo*; ktp. Oni povas diri, ke la interna tempo de la supraj adoj estas segmentebla.

Nun ni reprenu kiel ekzemplon la preteriton de *tralegi*.

Se validas la frazo *Ŝi tralegis la artikolon en unu horo, de la kvina ĝis la sesa*, ne estas eble, ke ĉiu el la subaj frazoj estu veraj:

Je la kvina horo kaj unu minuto ŝi tralegis la artikolon.
Je la kvina horo kaj dek minutoj ŝi tralegis la artikolon.
Je la kvina horo kaj kvardek kvin ŝi tralegis la artikolon.

Resume: dum la tempo, kiam *ŝi ploris*, eble ŝi ploris ĉiumomente, sed dum la tempo, kiam *ŝi tralegis la artikolon*, certe ŝi ne tralegis ĝin ĉiumomente: la ado, esprimata en ĉi lasta maniero, ne estas segmentebla. Same ne estas segmentebla ado esprimata per preterito de *morti*. Ĉe valido de la frazo *Paŭlo mortis en la daŭro de unu horo*, ne povas validi kaj la frazo *Paŭlo mortis je la kvina kaj dek* kaj *Paŭlo mortis je la kvina kaj kvardek*.

La adoj de la ekzemplo-frazoj kun preterito de *dormi*, *plori, stari, esti verkanta* estas imperfektivaj, tiuj kun preterito de *morti*, *tralegi* estas perfektivaj.

Krom ĉi tiuj du ekzistas ankaŭ aliaj abstraktindaj, esencaj ecoj de la ado, se konsideri pli detale ĝian internan tempo-strukturon. Estas diferencoj en la interna tempo-strukturo de tiaj imperfektivaj adoj kiel (iu) *staris: estis verkanta sian komedion: korespondis* kaj ankaŭ en tiu de la laŭ mi perfektivaj adoj kiel (iu) *laboris iom*: *verkis novan poemon*: *trakuradis la tagon*. Oni devas pritrakti leksikajn verbotipojn kiel tiuj de *ekiri, preni, tuŝi, forsoni, ĉesi, tralerni, konsumi, eltrinki* ks; tamen mi substrekas: kiel bazan opozicion laŭaspektan indas rigardi tiun de perfektiveco kaj imperfektiveco. Laŭ Bernard Comrie perfektiva aspekto prezentas tuton de ia ado sen aludi al la interna tempa konsisto; la tuto de la ado estas prezentata kiel unueca, neanalizebla tuto; kontraste al ĉi tiu, la imperfektiva aspekto igas la internan tempo-strukturon eksplicita (Vd. Comrie[6], p. 3-4).

En la slava fakliteraturo difinoj tre similaj al tiu de Comrie estas oftaj jam de la 50-aj jaroj sub influo de Maslov kaj poste Bondarko. „La perfektiva aspekto indikas la agon kiel nedivideblan tuton, dum la imperfektiva aspekto ne enhavas en sia semantiko indikon pri la tuteco de la ago (Bondarko – Bulan'in, p. 11). La specifo de la parto pri la imperfektiva aspekto estas, ke la aŭtoroj prezentas ĝin kiel nemarkitan membron de la opozicio: ĉar la rusa imperfektiva aspekto estas uzata ankaŭ en neŭtralaj okazoj, la rusaj kaj pririsaj aŭtoroj difinas ĝuste ĝin pli singarde. Mi konsentas pri la aserto, ke ne estas decidinde, kiu el la du aspektoj por la ĝenerala homa pensado estas pli specifa do „markinda“, kaj ke do ne estas hazarde, ke iuj lingvoj, kiel la Angla, markas la membron imperfektivan, aliaj lingvoj (ekz. la rusa) la perfektivan (Hollósy[7], p. 18-19). Sekve – se akcepti, ke la opozicio estas universale homlingva – kiel ĝeneralan karakterizon de la kategorio indas akcepti prezentadon de la du kvazaŭ markohavaj polusoj. /Hollósy[7], p. 18-19).

S. Agrell jam en 1908 substrekas la ĝeneralecon kaj gramatikecon de la opozicio perfektiva–imperfektiva, kontraste al semantikaj grupoj de verboj iterativaj, inĥoativaj ktp., kiuj, substrekinde, povas esti preferataj en iu el la du aspektoj aŭ eĉ konsistigi ĝian rimedon, sed kiuj ne aperas kiel senperaj elementoj de la antaŭe priskribita opozicio.

La opozicio de la aspektoj estas jene figurebla kaj lokebla en la ekstera tempo:

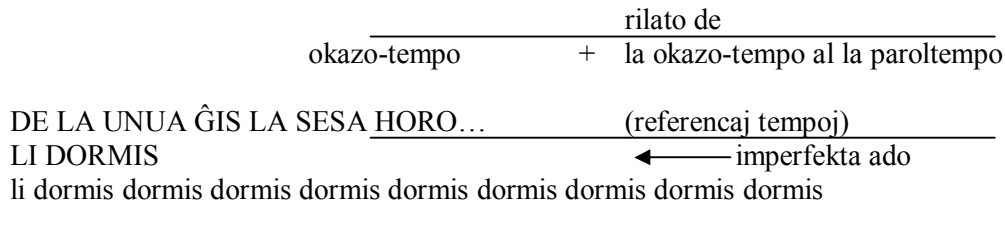

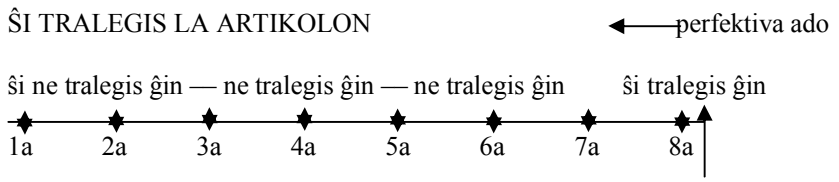

Kelkaj esprimiloj de la semantika-funkcia kategorio de la aspekto:
(kun adoj, kiuj povas esti en la sama okazotempo)

Imperfektivaj adoj	Perfektivaj adoj
Mi manĝas la supon.	Mi manĝos la (tutan) supon.
Li skribis.	Li skribis du leterojn.
Li ĝuis la freŝan aeron.	Li savis la knabon
Li povis foriri (iam ajn).	Li sukcesis foriri.
Ŝi veturis.	Ŝi alveturis.
Mi estis trinkanta kafon.	Mi trinkis iom da kafo.
Mi laboris (kaj dume aŭskultis muzikon).	Mi laboris iom (sed baldaŭ mi foriris).

O. Reiersøl el la citita verko[13] (p. 2) konstatas, ke verbaj aspektoj estas momenteco, daŭro, longa daŭro, rezulto, komenco, fino. (La listo de la aspektoj en PAG[11] estas tre simila, sed ne sama: komenca, momenta, daŭra, ripeta, fina, ĉesa.) Iom pli poste, kritikante la verbokategoriojn de Kalocsay kaj Waringhien kaj precipe la konceptojn de verbo de daŭro kaj verbo sen daŭro, li klarigas, kiom vasta skalo de diversaj daŭroj povas ekzisti de „sekundoj kaj dekonoj de sekundo" ĝis „centmilionoj da jaroj", kaj li emfazas, ke „en tiu amplekso de daŭroj ni laŭ la aspektistoj devas estigi iun dividan punkton inter daŭraj agoj…" (p. 8).

Mi, kiel skizite, akceptas tiun opinion, laŭ kiu la baza aspekta opozicio estas pli abstrakta, dupolusa. Tamen mi rekonas, ke la semantikaj markoj, kiujn li vicigas kiel aspektojn, havas gravan rolon en la vaste komprenata funkcia-semantika kategorio de la aspekto. Aliflanke mi certas, ke la plursignifa vorto daŭro (kaj ĝiaj nacilingvaj ekvivalentoj) kaŭzis multe da problemoj kaj miskomprenoj en la historio de la temo. Daŭron oni ofte komprenas kiel (tempan) longecon, do *daŭra* kvazaŭ en si mem estas *long*daŭra, kaj se oni distingas longan daŭron, do ĝi estas *tre* longa. Nur laŭ ĉi tiu kompreno oni devas estigi dividan punkton. Sed parolante pri daŭro oni ja povas konsideri ankaŭ tion, kio estas inter la komenco kaj la fino de la ado, kaj ĝi same ne bezonas esti nepre longa, kiel ankaŭ tuteco devas esti nek nepre longa, nek nepre mallonga.

Ekzistas kompreneble tia striktasenca interrilato, ke ju pli longa estas iu ado, des pli da motivoj povas esti por konsideri la internan tempo-strukturon, do insisti pri la daŭro; des pli ofte, ekzemple, oni interesiĝas pri io duma, samtempa. Sed neniel estas aserteble, ke longdaŭra ado ne estas rigardebla kaj lingve prezentata kiel sendivida tuto.

La frazoj *Mi tralegis la artikolon en dek sekundoj* kaj *Mi tralegis la trilogion en tri jaroj* prezentas same perfektivajn adojn. Kvankam aliteme, tamen tute analoge ni povas citi ĝuste Reiersøl[13], kiu parolante pri la simpla prezenco asertas: „Ju pli mallonge daŭras la ado, des pli malofte oni havas okazon paroli kun alia persono dum ĝi ankoraŭ okazas. Tio estas memkomprenebla afero kaj ne povas esti prezantata kiel gramatika regulo". (p. 66-7).

La graveco de la ado-tipoj (kaj leksikaj verbo-tipoj) de komenca, momenta, fina, ĉesa karaktero, koncerne la bazan aspektan opozicion, konsistas en tio, ke ĉiu el ili preferas la perfektivan poluson. Tamen aldonendas du konsideroj. Unu estas, ke temas substrekinde nur pri prefero. „Momenta ago, kiu estas filmata, povas fariĝi daŭra ago, kiam oni montras la filmon kun reduktita rapido" – diras prave Reiersøl[13] en la citita verko (p. 8), kaj ni aldiras, ke la percepto kaj konscio de la daŭro sufiĉas kiel motivo por insisti pri la interna tempo-strukturo. Cetere, se oni estas interesata pri la interna tempo-strukturo, oni povas insisti pri ĝi eĉ sen malrapidigo pere de filmo. La dua konsidero estas, ke la diferencoj inter komenca, momenta, fina, ĉesa karakteroj ne havas sintaksan validon – kontraste al la dupolusa aspekta opozicio. La parolanto, la lingvo-posedanto atribuas tiujn ecojn al la respondaj verboj nur laŭ permemoraj rilatoj, surbaze de leksikecaj kontaktoj. La frazo *Ŝi ekiris en la direkto de la supermarkto* enhavas, laŭ ĝenerala opinio, la komencan verbon *ekiri*, sed la samon oni ne asertus pri la frazo *Ŝi direktis sin al la supermarkto* aŭ pri *Li mortis*, ĉar la verboj en tiuj ĉi du frazoj ne estas

derivitaj el radikverboj kun la signifoj „esti iranta, iri”, kaj „esti mortinta”. Neniu interpretas la verbon *veni* kiel komencan en la frazo *Li venis finfine hejmen*, kvankam ĉiu farus tion pri *ekesti* en la iom stranga frazo *Li finfine ekestis hejme*.

O. Reiersøl[13] skribas: „estis-ata ne esprimas daŭron, ĉar -is ne esprimas daŭron” (p. 67). Mi supozas, ke li konsideras ĉi tie kiel daŭron ne „minimume unu horon”, sed kiel divideblecon de la ado, konsideron de ĝia interna tempa strukturo (eĉ se li ne uzas tiujn esprimojn). Laŭ mia opinio li pravas, asertante, ke -is ne esprimas daŭron, se emfazi, ke temas pri -is en si mem; aliflanke mi aldonas, ke -is, se kun certaj verbradikoj, ja povas esprimi daŭron, aŭ iom pli precize: ebligas imagon pri la ado kiel pri dividebla (ekz.: Tiam ili promenis laŭ la bordo de la rivereto). Kun aliaj verboj ĝi reprezentas nedivideblan adon, kies lingva formo ekvalidas nur en la lasta momento de la (priparolata) okazo-tempo. Supoze, ke oni savas iun el akvo en la daŭro de kvin minutoj, oni ekrajtas diri *Oni savis lin* nur en la lasta momento de tiuj kvin minutoj.

En la ĝisnunaj ekzemploj kun *tralegis*, *mortis*, *savis* la perfektivecon de la propozicio ni konstatis surbaze de la koncerna verbo kun konsidero de ĝia tuta morfologia konsisto, kun atento al la radiko, al la tenso, prefikso. Al la aspekta valoro de la propozicio povas kontribui ankaŭ aliaj rimedoj, ankaŭ frazelementoj ekster la predikato. Pri la frazo *Li skribis* oni povas supozi, ke ĝi reprezentas imperfektivan adon: dum li skribis, li skribis ĉiumomente. Aliflanke la frazo *Li skribis du leterojn* jam estas perfektiva, iganta valida nur en la lasta momento de la skribado de la dua letero. La preterito *laboris* en si mem havas imperfektivan valoron; tamen la sintagmo *iom laboris* jam estas perfektiva: ĝi ekestas direbla nur deposte, kaj ne pri ĉiu momento aparte. Pravas Reiersøl[13] atribuante aspektan rolon al la negacio kaj al diversaj frazelementoj (p. 8-9). La ado de la propozicio *Mi perdis ĝin* estas perfektiva, la propozicio *Mi ne perdis ĝin* povas reprezenti adon divideblan. Reiersøl en sia komento demandas, kion oni konsideru ĉe konstato de aspekta valoro. Ĉe detala priskribo oni devas priskribi ĉiujn nivelojn, do en la kunaĵo *ne perdis* la elementoj *perd'is* havas sume perfektivan valoron, sed la negado neŭtraligas ĝin.

La perfektivajn kaj imperfektivajn adojn oni povas subklasifiki ne nur en la jam traktita maniero. Mi mencias nur, ke parto de la divideblaj adoj ne estas analizebla kaj gradigebla „kvante”, pli precize laŭ pliiĝo aŭ malpliiĝo de sia intenseco aŭ rezult-proksimeco. Dum *Stefano staris sub la arbo*, li staris egalmaniere, aŭ se ne, tion la prepozicio ne spegulas. La ado estas dividebla, sed ĉiu dividaĵo konsideriĝas ne nur egale vera, sed ankaŭ laŭesence sama. Male, se oni diras *Li estis malfermanta pordon* aŭ *Li pli kaj proksimiĝis al la bordo*, oni konceptas, ke ĉiu dividaĵo de la okazo-tempo prezentas iom alian (pli kaj pli rezult-proksiman) stadion de la koncerna ado. La unua el tiuj imperfektivaj adoj estas statika, la dua dinamika kaj terminativa. Distingi verbojn statikajn kaj terminativajn tial estas tre grave, ĉar morfologiaj rimedoj redundancaj ĉe verbo statika povas esti ne forlaseblaj ĉe verbo terminativa (*estis sidanta*; *estis fermanta*).

Mi ne konsentas kun Reiersøl opinianta, ke *estas -anta* estas ekvivalenta al *-as*, kaj *estis -anta* ne estas ekvivalenta al *-is* nur tial, ĉar *-is* estas uzebla ankaŭ en pluskvamperfekta senco. Koncerne al la pasiva *-is -ata* efektive regas hezitado, kaj oni povas trovi ekzemplon por ĉio; sed pri *estis -anta* oni devas aserti, ke ĝi estas ekvivalenta al *-is* nur en okazo, se la verbradiko kun *-is* sume donas aŭ permesas imperfektivan valoron, Do la frazo *Li skribis* povas esti ekvivalenta al *Li estis skribanta*, sed la frazoj *Li mortis*, *Ĝi falis*, *Li fermis la pordon* laŭ la ĝisnuna praktiko ne *povas* esti ekvivalentaj al *Li estis mortanta*, *Ĝi estis falanta*, *Li estis fermanta la pordon*.

Ĉiu konsentas pri tiu punkto, ke la konjugacia formo *-is -inta* estas pluskvamperfekto, ke ĝi ĉiam esprimas antaŭtempecon. Tion ankaŭ mi akceptas konsente. Oni konsentas (kaj kelkfoje kontentas) ankaŭ pri tio, ke simpla aktiva preterito povas havi valoron de pluskvamperfekto. Sed estas studinde, simpla preterito de *kiuj* verboj kutime rolas pluskvamperfekte, kaj aliflanke, kiugrade la pluskvamperfekta konjugacia formo *-estis -inta* estas libera laŭ aspekta valoro; ĉu ĝi povas prezenti adon imperfektivan? Ĉu oni povas diri: *La patrino koleris la fileton*. *Li estis pli kaj pli ferminta la pordon?* Mi dubas. Tio, ke la formo *estis -inta* esprimas eksteran tempan rilaton, ne ekskludas, ke ĝi havas ankaŭ laŭaspektan preferon. Krom la licenco, ke ĉe pluskvamperfekta rilato krom la formo *estis -inta* oni permesas la unuvortan *-is*-formon, estas ekzameninda, kiam estas uzata *nur* la simpla formo, pro laŭaspekta ne-konformeco. Similajn ekzemplojn oni trovas en PAG[11] (p. 152, Rim. II.) koncerne rilaton de *estis -ata* kaj *estis -ita*; „Oni ne diras: *Li estis konita*, sed: *antaŭe li estis konata*.”

Tre ĝuste asertas Reiersøl[13] (p. 65), ke „la plej ofta maniero esprimi relativajn tempojn, kaj ĉe tempistoj, kaj ĉe aspektistoj, estas pere de la sinsekvo de la frazoj”. Tamen la aserto bezonas

pliprecizigon: sinsekvon, antaŭtempecon kaj posttempecon oni prefere esprimas pere de sinsekvo de perfektivaj propozicioj, dum pere de sinsekvo de imperfektivaj propozicioj oni prefere esprimas samtempecon.

Sinsekvon esprimas la sekvaj propozicioj:

„*Li fermis la kofron, manpremis ... adiaŭ …*"

Al la juda foririnto

Mi iom laboris kaj enlitiĝis.

Ŝi lavis sin, vestis sin, prenis sian ombrelon kaj ekiris.

Samtempecon esprimas ekzemple la sekvaj:

Li sidis kaj fumis.

Ŝi kuŝis kaj aŭskultis muzikon. Apud ŝia lito staris hundo. Regis trankvilo; lumis unusola kandelo.

Mi skribis ĉe la skribotablo; ŝi kudris; la infano ludis en la kuirejo.

Kompare al la pritrakto de la formoj *-is -ita*, *-is -ata* kaj la aktivaj paralelaĵoj, oni malmulte diskutas pri la prediktoj kaj pri la rilato de simpla prezenco kaj simpla futuro. Mi mencias, ke la formoj *estas -onta, estas -ota* laŭ la prezentita dupolusa opozicio estas perfektivaj. Simpla prezenco plej ofte estas imperfektiva (se nun preterlasi la demandon pri historia prezenco); simpla futuro povas esti imperfektiva (ekz. en *Kiam ni sidos ĉe la kameno*, sed ankaŭ perfektiva (ekz. *Mi salutos kaj foriros.*) Se la verbo estas terminativa, la perfektiva ado informas ankaŭ pri (certa, leksike aludata) rezultatingo; precipe en tiaj okazoj la opozicio imperfektiva-perfektiva iĝos bazo por elekti el la tensoj simpla prezenco kaj simpla futuro, malgraŭ la sameco de la okazo-tempo. (Kp.: *Mi manĝas la supon*: *Mi estas manĝanta la supon*; *Mi manĝos la supon*; [interalie] *mi estas manĝanta la supon kaj mi estos ĝin manĝinta*.) Oni konsideru, ke la parta „postparoleco'" de la ado ne sufiĉas kiel motivo por uzi futuron (oni ne diras, promenante: Nun ni promenis kaj promenas kaj promenos.)

Ĉio ĝis nun dirita neniom helpas solvi iajn malkonsentojn en la uzado de Esperanto, tamen, laŭ mi, devas esti klare, ke la opozicion de perfektivaj kaj imperfektivaj adoj oni ne povas eviti en la priskribo de Esperanto. Atismo kaj itismo nur proponas iom alian hierarkion de la rimedoj. (La atisma uzo de la frazo *Li estis mortigata* signifas ne ĝian senaspektecon, sed ĝian perfektivecon, kontraste al la imperfektivaj *Li estis lin mortiganta* aŭ *Iu volis lin mortigi*.)

Nun ni revenu al la demando pri la populareco de nia temo: kial oni tiom intense okupiĝas ĝuste pri la kompleksaj (duvortaj) verboformoj.

Unu el la objektivaj kaj bone konataj kaŭzoj estas, ke ekzistas pli multe da aktivaj formoj ol pasivaj. Ni resumu ilin:

AKTIVAJ			PASIVAJ	
kompleksaj		simplaj	kompleksaj	
	skribINTA			skribITA
estIS	skribANTA		estIS	skribATA
	skribONTA			skribOTA
	skribINTA	skribIS		skribITA
estAS	skribANTA	skribAS	estAS	skribATA
	skribONTA	skribOS		skribOTA
	skribINTA			skribITA
estOS	skribANTA		estOS	skribATA
	skribONTA			skribOTA

Oni povas vidi, ke la pasivo havas naŭ formojn, dum la aktivo naŭ plus tri, do sume dek du. Ŝajne dek du formoj estas pli malfacile trakteblaj ol naŭ, tamen estas konate, ke ĉe la aktivo la parolantoj de Esperanto havas malpli da problemoj ol ĉe la uzado de la pasivo. Tiuj plus tri formoj do simpligas la uzadon de la aktivo, supozoble en du manieroj. Unue kaj pli evidente: la formoj *skribis* kaj *skribos* anstataŭas, se necese, po kvar duvortajn formojn: *skribis* povas ekvivalenti al *estis skribinta, estis skribanta, estis skribonta*, *estas skribinta*; la formo *skribos* povas ekvivalenti, se en konvena kunteksto, al *estas skribonta, estos skribinta, estos skribanta, estos skribonta*. La sola ne menciita duvorta konjugacia formo estas la formo *estas skribanta*, kiu respondas al la simpla *skribas* jen samfunkcie, en parafraza rilato (*Mi ĝuste skribas leteron al mia amiko, Mi estas skribanta leteron al mia amiko*), jen opozicie (*Mi ofte skribas leteron al mia amiko, sed nun mi estas skribanta taglibron*.)

La dua fonto de la relativa simpleco de la aktivo necesigas iom da enkonduko. Malgraŭ la disopinioj, oni povas atribui ian centran funkcion kaj specialan kuntekston al ĉiu el la naŭ pasivaj formoj: temas pri funkcioj, pri kazoj de uzado, kiujn ĉiuj partioj akceptas, kaj kiuj ja estas primaraj, malpli dependaj de aliaj faktoroj de la teksto. Tiaj centraj kazoj estas *estis -ita* por ado perfektiva kaj pluskvamperfekta (*Kiam li alvenis, la supo jam*

estis kuirita); *estis -ata* pri ado imperfektiva kaj preterita (*ŝi estis amata; li estis respektata; la ĉaro estis tirata de ĉevaloj; Kiam li alvenis, la supo jam estis kuirata*). La respektivaj centraj funkcioj de *-is -ita* kaj *-is -ata* egale povas respondi al simpla *-is* en la aktivo, kaj tion oni povas trakti kiel faciligon. Sed eble pli granda faciligo sekvas el la fakto, ke la simpla aktiva formo povas kvazaŭ reprezenti sumon de du tiaj centraj funkcioj. La frazo *Inter la sepa kaj la oka horo Petro skribis leteron al sia amiko* povas esti parafrazata jene: *Inter la sepa kaj la oka horoj Petro estis skribanta kaj je la oka li estis skribinta la leteron*. La frazo *Mi manĝis la tutan supon* estas parafrazebla kiel *Mi pli-malpli longe estis manĝanta la supon kaj fine mi estis ĝin manĝinta*. Tute similan ekzemplon en pasivo Reiersøl[13] klarigas tempisme (p. 13). Temas pri la Zamenhofa frazo *La mono estis longe kolektata, sed fine ĝi tamen estis kolektita*. Reiersøl sukcese refutas la argumentojn de Kalocsay-Waringhien en Plena Gramatiko, laŭ kiuj la citita frazo kontraŭdiras la tempismajn postulojn, ĉar la formo *estis kolektita* ĉi tie evidente referencas al tempo pli posta, ol la formo *estis kolektata*. Prave Reiersøl atentigas, ke laŭ preciza tempisma trakto oni devas konsideri la priparolatan tempon de la koncerna verba sintagmo kaj ne tiun de alia: *fine* kaj la dua *estis* ne indikas, nek koncernas la saman priparolatan tempon, kiel *longe* kaj la unua *estis*.

Sed ja oni povus, kaj laŭ mi devus, demandi, kial oni bezonas ŝanĝi la priparolatan tempon en iaj, kaj oni povas ĝin ne ŝanĝi en aliaj okazoj. Tempisme estas simile ĝusta ankaŭ la frazo *Mi estis longe sidanta kaj fine sidinta*. Do *estis sidinta* kaj *estis kolektita* estas egale antaŭtempaj kompare al la priparolata tempo, sed en la dua ekzemplo la formo ne estis necesa pro tio, ke la ado de *estis sidanta* (aŭ *sidis*) estas statika kun inter si esence samkvalitaj dividaĵoj en ĉiu segmento de la priparolata tempo, dum *esti kolektata* prezentas dinamikan, terminativan adon, ĉe kiuj imperfektivaj formoj ne informas pri rezultatingo (eĉ se ili ne ekskludas ĝin). Granda merito de Reiersøl[13] estas, ke aliloke li esprimas, ke la laŭtempa komentado de la verboformoj ne klarigas ilian tutan funkciadon. Sen detale analizi ĝin, mi citos lian difinon pri la tempismo: „Tempismo estas sistemo, en kiu la konjugaciaj finaĵoj en la indikativo esprimas tempusojn, kaj en kiu X-inta (X-ita) krome signifas X-intecon (p. 68). Komparu ankoraŭ 19.10. (p. 54): *estos X-inta* signifas kaj X-is kaj la X-inteco ankoraŭ estas aktuala". 19.12. „Oni povas diri *estis X-inta,* se kaj nur se je la priparolata momento en la pasinteco povis diri *estas X-inta*". 22.20. (p. 60); *Y estas X-ita en la tempintervalo T* signifas, ke iu (io) X-is Y-on en la tempintervalo T, kaj ke la X-iteco ankoraŭ estas aktuala; 22.21.; „Oni povas diri *Y estis X-ita en la tempintervalo T* en la tempintervalo T, se kaj nur se oni povis diri je la priparolata momento en la pasinteco Y estas X-ita en la tempintervalo T"; 28.1. (p. 68); „La preciza signifo de la esprimo „la X-inteco ankoraŭ estas aktuala je la priparolata tempo" multe varias depende de la signifo de la verba radiko kaj la kunteksto"; 28.2; „Similan diversecon ni trovas kiam temas pri X-iteco" 28.3.; La X-inteco kaj la X-iteco ne estas tempusoj laŭ la difino 1, 4.; 1.4, (p. 1): „Mi uzas la terminon pri relativa tempo. Tempuso povas esti antaŭtempeco, samtempeco aŭ posttempeco rilate al la nuna momento aŭ rilate al alia priparolata tempo" (kun miaj emfazoj: B.W.).

Mi substrekas, ke la okazo-tempo permesas diversajn internajn tempostrukturojn kaj ĉe duvortaj, kaj ĉe unuvortaj konjugaciaj formoj: tial oni bezonas la koncepton de la aspekto. Se oni volas ĝin tute elimini, oni devas diri, ke ekz. la formo *falis* (kun tiu konkreta verboradiko) jam en si mem estas pluskvamperfekta, ekvalidanta nur en la lasta momento de la okazo-tempo, dum *dormis* estas simpla preterito. Tio kondukus al certa subklasifiko de la tempoj kaj finfine al retrakto de la samaj problemoj kun uzado de alia terminologio.

Oni devas iom distingi la problemojn de la maniero ion priskribi unuflanke kaj la faktojn de hezitado kaj la kaŭzojn de la hezitado aliflanke. Koncerne la unuan oni rekonu la ekziston kaj pristudendon da ĉiaj funkciaj-semantikaj kategorioj, inkluzive tempon kaj aspekton. Koncerne la duan mi ripetas, ke la bazo de la problemo estas la hezito, kiu el du formoj sekundare reprezentu la alian, kiam validas la primaraj funkcioj de ambaŭ aŭ eventuale de neniu el ili. Sekve la solvoj proponitaj (itismaj kaj atisma/j/) ne tre diferencas laŭ simetrieco. Tiu eco multe dependas de la konsiderataj kategorioj. (Se oni akceptus kiel gvidpunkton la momenton, ekde kiam la aserto validas, ĉiuj itismaj uzoj de *-is -ita* kongruus kun la postuloj de la tempismo). – Alia kaŭzo de la problemo estas ne-aspektecaj kaj ne-tempecaj signiferoj de la participoj adjektivaj. La morfemoj *-it-, -at-, -ot-* estas konsiderataj tutsame kiel participoj pasivaj, do – primare – kun aganto ne nepre konata aŭ menciata, sed nepre supozata kaj plejparte intencohava. Tamen tiurilate ekzistas neplanitaj diferencoj en la uzado de la tri morfemoj. Dum *-at-* kaj *-ot-* fakte supozigas aganton, eĉ, ofte konscian, *-it-* multfoje havas medialan valoron, sen insisto pri la volateco de la ago. Dum *fleksata vergo* estas *vergo, kiun iu fleksas*, *fleksita vergo, elfleksita rivero*^{Z}*, klare konturitaj montoj, rompita fenestro* ne nepre supozas konscian agon. Ĉi tiu tendenco emigas al formoj kun *-it-*, kiam aliaj motivoj mankas, en la pasivo.

En ĉiuj pritraktoj de la temo ŝajnas manki sufiĉa atento al la eblaj diferencoj laŭ markohavo kaj senmarkeco. Multaj lingvaj kategorioj konsistas en du- aŭ trimembra opozicio de formoj. Kiam mankas informo aŭ komunikbezono por la precizigo laŭ tiuj du aŭ tri ebloj, oni tamen uzas iun el la sama nombro da formoj. Ni, havantaj gepatran lingvon kun la kategorio de *nombro*, ne tre facile rimarkas similan komplikecon de la distingo inter ununombro kaj multenombro. Oni scias, ke en *necesejon por viroj* rajtas eniri ankaŭ unu viro (sen atendi alian), *la rajtoj de la virino* apartenas ne nur al unu virino, la validoj de la ordono *Se iu venos, diru, ke mi foriris* kovras ankaŭ la okazon de duopa veno ktp. Evidente ekzistas iaj preferoj por la elekto de la nombro-formo en tiuj okazoj, kiam ne gravas aŭ ne eblas informado pri la nombro. La situacio estas simila ankaŭ ĉe decido pri la formo de iuj lok-adjektoj: el *sur* kaj *en* la lasta iĝas kvazaŭ neŭtrala en la opozicio de ekstera-interna rilato, se ĝi ne ŝajnas substrekinda. Simile proksimigus la itisman kaj atisman tendencojn, se la formojn kun *-at-* oni

konsiderus ĝenerale tamen preferindaj ĉe rezultverboj sen atingo de laŭleksike supozebla rezulto kaj ĉe deziro emfazi samtempecon de du agoj; kaj la formon *-is -ita* oni konsiderus markohava esprimilo de antaŭtempeco kaj perfektiveco de la ado – precipe ĉe rezultverboj.

Pri la participaj epitetoj ŝajnas dirinde antaŭ ĉio, ke la formo kun *-anta* kiel epiteto respondas kaj al la predikata *–as*, kaj al la predikata *estas -anta*:

La multe legantaj infanoj evoluas rapide	La infanoj, kiuj legas* multe, evoluas rapide (legas* ≠ estas legantaj)
La leganta knabo estas mia frato.	La knabo, kiu ⎧legas ≈ ⎩estas leganta, estas mia frato.
La knabino, malfermanta la fenestron, nun estas videbla el la kontraŭa domo.	La knabino, kiu estas malferminta la fenetron, nun estas videble el la kontraŭa domo.
La vendistoj, malfermantaj sian butikon frue, havas grandan avantaĝon.	La vendistoj, kiuj malfermas* sian butikon frue, havas grandan avantaĝon. (malfermas* ≠ estas malfermantoj)

Certe ekzistas ia spontanea tendenco por neŭtraligi laŭ tempuso kaj aspekto la aktivan participon prezencan kaj la pasivan participon preteritan, se uzataj epitete. En ia grado tio estas „eraroj de lernantoj". (Kp. H.Seppik[14]: La tuta Esperanto, p. 66), sed parte tiu praktiko, kaŝanta ne malgravajn diferencojn, ŝajne kontentigas ĉiujn teoriojn. Ofte du samtempaj ago-serioj ebligas, ke unu el la du ripetataj agoj povu esti konsiderata kaj samtempa (pro la samtempeco de la du serioj), kaj antaŭtempa (pro la sinsekveco de po unu el la agoj). Tamen ĉi tiun eblon oni malsame realigas ĉe pasivaj kaj ĉe aktivaj formoj.

La enirantaj knabinoj ne fermadis post si la pordon.
La alvenantaj gastoj iom post iom plenigis la salonon.
La alportitajn donacojn ili metis, unuj post aliaj, sub la abion.
('la inflacio fontas el …')
„kaj – por kompensi la estiĝantajn malgajnojn – la perforte levitaj eksport-prezoj,
la importitaj inflacioj…" (el manuskripta ekonomia studo de J. Bognár).

Similajn preferojn oni povas rimarki, malpli ofte, ankaŭ ĉe unuopaj agoj:

„Verŝas la mastrino lakton tra filtrilo
donas trinki el ĝi al petanta filo" (J. Arany: Familia rondo Trad. T. Ujlaky-Nagy)

Mi ne kuraĝas trakti le problemojn de la substantivaj participoj. Apud la markohave tempusaj *-into* kaj *-onto*, *-anto* tendencas al neŭtraleco. Estas interese, ke ofte en la sama frazo subkompreniĝas diversaj priparolataj tempoj: „La legantoj de ĉi tiu libro eble memoros la legitan libron kun kolero" – Dum *estas-anta* substrekas aktualecon de disvolviĝanta konkreta ago, *estas-anto*, male, aludas ripeton, ĝeneralecon. (Kp.: *Mi estas instruanta*: *Mi estas instruanto*.) Ktp.

Ĉesante sen fini kaj solvi ion, mi konstatas, ke ambaŭ skoloj kaj laste Reiersøl multon komprenigis; ke la tempo kaj la aspekto restas studinda; ke la komplikecon de la problemo ne kreas ĝiaj studantoj; ke ne la participa problemo estas tro taksata, sed aliaj estas subtaksataj. Multon oni scipovas kaj multo funkcias, kion oni ne konscias: ni konsciu. O. Reiersøl[13] argumentas por sia – imitinde ekzakta – sistemo per ĝia simpleco, „facileco do lernado" (p. 69). Faciligi lernadon estas tasko de aplikata lingvistiko kaj instrumetodiko, per kreo de lerniloj, interalie didaktikaj gramatikoj, kiuj traktas nur la diferencojn inter la nacia unua kaj la lernata lingvoj; aŭ la aldonajn faktojn de konkreta lingvo kompare al tiuj de ĝenerala valido. Tiaj gramatikoj la plejparton de la lingva sistemo povas preteratenti, pro koincidoj, kaj ĉar ilia celo estas ĝuste kapabligi kaj ne komprenigi la funkciadon de homa kapablo. Oni memoru, ke fizikistoj studas faladon ne por scipovi fali: tion ili scipovis pli frue ol iri.

Parolante pri la motivoj de la studado, mi plejparte aludis al eblaj rilatoj inter elementoj de Esperanto. Same grava kaŭzo estas la diferencoj de la kategorio de la aspekto en la Eŭropaj lingvoj. Sen la diferencoj de nia spontanea aliro ni ne estus rimarkintaj la nesufiĉon de la priskribo, same kiel kutime oni ne rimarkas tion, kiam temas pri la gepatra lingvo.

El la literaturo

Detalajn bibliografiojn pri la aspekto ĝenerale oni trovas en la indikotaj verkoj de Avilova[3], Bondarko[4], Comrie[6], Maslov[12]; pri la historio de la temo koncerne Esperanton ĉe Vilborg[16] kaj Reiersøl[13].

1. Aktoj de la Akademio, 1963-67: II. 1964-74
2. Avilova,N.S. (1975): Sposoby glagolnogo dejstvija, glagolnaja semantika i vid glagola. En: Russkij jazyk za rubeĵom
3. Avilova,N.S. (1976): Vid glagola i semantika glagolnogo slova. Moskva
4. Bondarko.A.V. (1971): Vid i vremja russkogo glagola
5. Bondarko.A.V.- Bulan'in L.L. : Russkij glagol. Leningrad
6. Comrie,B. (1976): Aspect. An introduction to the study of verbal aspect and related problems. Cambidge University Press
7. Hollósy,B. (1971): Az igeszemlélet kategóriája az orosz és az angol nyelvben: elvi kérdések és megközelítési módok. Debrecen
B. Da Hoog, Gregor, Kalocsay, La Colla, Lapenna, Nakamura, Pumpr, Regulo, Schwartz, Sonnenfeld, Waringhien (1961): La Zamenhofa Esperanto, Simpozio pri -ata/-ita. Stafeto. La Laguna
9. Kiefer,F. (1983): Az előfeltevések elmélete. Budapest, Akadémiai Kiadó (p. 146-65)
10. Kalocsay,K. (1966): Vojaĝo inter la tempoj. Stafeto. La Laguna
11. Kalocsay,K., Warinhgien,G. (1980): Plena analiza gramatiko de Esperanto. Kvara, tralaborita eldono. UEA, Rotterdam (p. 133-57)
12. Maslov,J.S. (1962): Voprosy glagolnogo vida v sovremennom zarubeĵnom jazykoznanii. En: Voprosy glagolnogo vida. Moskva
13. Reiersøl,O. (1980): Participoj kaj konjugaciaj formoj en Esperanto. Oslo
14. Seppik,H. (1971): La tuta Esperanto. Sofio
15. Setälä, Vilborg, Støp-Bowitz (1965): Esperanto – Moderna lingvo. Fondumo de Esperanto. Helsinki
16. Vilborg,E. (1973): La participa problemo en la Akademio. Goteborg
17. Wacha,B. (esp. Vaha) (1960): La ag-aspekto en Esperanto, En: Miscellanea Interlinguistica. Budapest (p. 413-22)

La ag-aspekto en Esperanto[1]

(1980)

Ag-aspekto mi nomas la ekvivalenton de la germana Aspektualität, rusa aspektual'nost', tio estas signifo-sistemon, kiu koncernas interrilaton de **disvolviĝo de ago** respektive de la **tempo**. Substrekinde, ag-aspekto ne nepre identas kun **verba aspekto**. Ĉi lasta nome estas nur unu el la rimedoj de la ag-aspekto mem.

Inter la traktado de la ag-aspekto en la Esperanta fakliteraturo respektive en la ĝenerala kaj naciaj lingvistikoj estas sufiĉe gravaj diferencoj. La relative abunda Esperanta literaturo de la problemo koncentriĝas ĉirkaŭ la hezitado pri la uzado de participoj – ĉefe pasivaj – en la kompleksaj verboformoj, ĝin penetras normigemo, kaj ĝi iom malpli okupiĝas pri difino, precizigo de leĝoj, konceptoj, kiuj ne estas ligitaj kun aktualaj problemoj de normigo. Ĝi traktas plej profunde signifojn de kelkaj formoj, sed ĝi ne klopodas kvalifiki la koncernajn rimedojn. Male, en kelkaj naciaj fakliteraturoj pli kaj pli akriĝas la demando pri la naturo de la esprimiloj – ĉu ili estas de leksika karaktero aŭ de gramatika, kiel la diversaj rimedoj de ag-aspekto konsistigas, formas sistemon en iu konkreta lingvo.

La demando, ĉu en Esperanto ekzistas **gramatika** esprimsistemo verba de la menciita „ag-aspekto", estas traktata abunde ekzemple en *Bazaj principoj de Esperanto kiel internacia lingvo* de Vilho SETÄLÄ, en *Memuaro pri la Esperanta pasivo* de Ebbe VILBORG, en *Esperanto – lingvo de moderna tipo* de C. STØP-BOWITZ (ĉiuj tri aperis en la volumo: *Esperato – moderna lingvo. Studo baze de la Fundamento,* en Helsinki, 1965, ĉe Fondumo Esperanto); en *Plena Gramatiko de Esperanto* de K. KALOCSAY kaj G. WARINGHIEN, en *Perfekteco de la Esperantaj verboj* de MIMÓ), en *Simpozio pri -ATA-ITA* de kelkaj aŭtoroj (Schwartz, Pumpr, De Hoog, Kalocsay), en *Vojaĝo inter la tempoj* de KALOCSAY (1966) ktp. Se oni volas legi kompetentan, tre detalan kaj valoran kritikon de la ĝisnuna literaturo pri *-ata -ita*, mi sincere proponas la bonegan verkon de Olav Reiersø1: *La uzo de konjugaciaj formoj en Esperanto* (provizora manuskripto, finita en majo 1978.)

Mi volus mallonge okupiĝi pri la skizita problemo laŭ kelkaj vidpunktoj. Unue mi prezentos la punktojn de la Esperanta sistemo de verboformoj, kiuj ebligis la diskuton inter esperantistoj, la plej gravajn erojn de ambaŭ eblaj (proponataj) signifo-sistemoj. Poste mi provos montri iom pli larĝajn koordinatojn de la problemo helpe de kategorioj de la naciaj lingvistikoj kaj de miaj, supozataj, kategorioj, fine plej verŝajne decos ion diri ankaŭ pri la perspektivo de pli firma ol la nuna normigo.

La problemon de la semantike komprenata aspekto aŭ ag-aspekto rimarkigas al la esperantistaro la strukturo de la Esperanta pasivo. Por demonstri ĝiajn propraĵojn mi prezentos ĝin paralele kun la aktivaj formoj

AKTIVAJ			PASIVAJ	
	kompleksaj	**simplaj**		**kompleksaj**
	skribINTA			skribITA*
estIS	skribANTA		estIS	skribATA*
	skribONTA	skribis		skribOTA
	skribINTA			skribITA*
estAS	skribANTA	skribas	estAS	skribATA*
	skribONTA			skribOTA
	skribINTA			skribITA*
estOS	skribANTA	skribos	estOS	skribATA*
	skribONTA			skribOTA
	9+3 = 12	formoj		9 formoj

[1] La prelego aperis presita en la volumo: Dr. Szerdahelyi, István (red.) 1980: Miscellanea interlinguistica. Interlingvisztikai szöveggyűjtemény. Interlingvistika Antologio. Antologia interlinguistica. Tankönyvkiadó. Budapest, 413-422.

Oni povas vidi, ke pasivo havas naŭ plus tri formojn, sed tiuj plus tri ne komplikas, male: simpligas la uzadon de la aktivo. Unue kaj plej evidente ili simpligas ĝin pro tio, ke la formoj *skribis* kaj *skribos* anstataŭas, se necese, po kvar kompleksajn formojn (*estis skribinta, estis skribanta, estis skribonta, estas skribinta; estas skribonta, estos skribinta, estos skribanta, estos skribonta*). La sola ne menciita kompleksa formo estas la formo *estas skribanta*, kiu respondas al la simpla *skribas*, parte parafraze, parte kontraste. (Komparu: *Mi ĝuste skribas leteron al mia amiko – Mi estas skribanta leteron al mia amiko* – du samsignifaj frazoj. Aliparte: *Mi ofte skribas leteron, sed nun mi estas skribanta taglibron.* Due kaj – ne evidente, sed plej grave, la simplaj formoj de la aktivo faciligas la lingvouzon per tio, ke ili sendube rajtas anstataŭi SUMOJN de signifoj de po du kompleksaj formoj – almenaŭ laŭ la itismo, aspektismo kaj multaj Zamenhofaj kaj ne-Zamenhofaj tekstoj.

Nome *skribis* povas stari anstataŭ iu teoria *estis skribanta* kaj fine *estis skribinta*, ja ĉi lasta kompleksa formo devus esprimi, signante daŭron de ago kaj poste postagan staton, propre la t.n. plenumiĝon de la ago, kiun oni ja povas koncepti ankaŭ kiel transiron al postaga stato. La plej granda avantaĝo de la simpla formo *skribis* do estas ne tio, ke ĝi povas anstataŭi kvar aliajn formojn, sed tio, ke ĝi povas esti uzata, kiam eĉ unu el la kvar ne konvenas strikte.

Aliparte en la pasivo estas nur naŭ formoj, ĝeneraligo de kiuj (po tri aŭ kvar) ne estas ebla, do la parolanto devas zorge elektadi el la precizemaj formoj de la tipo *estis skribita, estis skribata*, eventuale *estas skribita* paralele kun la komuna aktiva varianto *skribis*. Laŭ ĉi tiu elektado la esperantistoj dividiĝas en du partiojn: parto de ili estas „tempuloj", parto estas „aspektuloj".

Por marki la du skolojn cetere diversaj aŭtoroj uzas diversajn terminojn (kolektitajn de VILBORG en la notoj post sia *Memuaro pri la Esperanta pasivo*), de Hoog kontrastigas Zamenhofan sistemon (ĝi estas la aspektisma sistemo) kaj ata-sitemon, Jung kontraŭstarigas aspektan respektive tempan sistemon, Kalocsay interalie zamenhofan sistemon kaj pluskvamismon. Mimó itismon kaj atismon, Pumpr aspektan sistemon kaj atismon aŭ simetriismon, Régulo Pérez, Schwartz/Sonnenfeld parolas pri aspektuloj, zamenhofanoj respektive pri atismo, simetriuloj, Støp-Bowitz distingas aspektan sistemon kaj tempan sistemon.

La du grupoj da terminoj montras, ke kelkaj en la kompleksaj verboformoj vidas unuavice eblon por esprimi relativan tempon de diversaj agoj, eble egale estintaj aŭ same estontaj (temas pri ata-sistemo, aŭ tempa sistemo, pluskvamismo, simetriismo ktp.), aliaj vidas en ili eblon por diferencigi nuran strebadon al efektivigo de ia celo, ago respektive plenumadon de la sama ago. (Mi devas en parentezoj aldoni, ke en ĝenerala kaj naciaj lingvistikoj la koncepto de la verba aspekto ne tute kongruas kun tiu ĉi tie).

Kvankam oni kompreneble ne povas manipuli samtempe pli ol dek terminojn por du nocioj, tamen estas interese iomete ekzameni ilin, ĉar ĉiu el ili enhavas gravan indikon aŭ argumenton pri iu el la du sistemoj. Uzo de terminoj kiel Zamenhofa sistemo, zamenhofanoj, Zamenhofa Esperanto pri la "aspektema" sistemo celas iom tro rekte atentigi pri tio, ke Zamenhof en siaj verkoj (nekonscie) preferis aspektecan uzadon de la participoj. La tempuloj estis pli modestaj aŭ malpli certaj pri sia Zamenhofeco, ĉar ili ne uzis la terminon „Fundamentismo", nome ili arogas sin per tio, ke Zamenhof en *Fundamento de Esperanto* la participojn nomas de estinta, estanta kaj estonta tempoj (*dejstviteln. zaloga, nastojaŝčego vremeni, ...preŝedŝ. vremeni* ktp. *Imieslów czynny czas terazniejszego, ...czasu przeszlego, ...czasu przyszlego, imieslów bierny czasu terazniejszego* ktp.) La termino *itismo* pri la sistemo nomata aspekta signas, ke ĝi preferas la formon kun *-it-* okaze de iu ajn pasinttempa ago (ĉu preterita, ĉu pluskvamperfekta), se la ago atingis sian internan limon, do tute plenumiĝis, havas aŭ havis rezulton.

La termino *atismo* atentigas, ke la tempoprefera sistemo proponas formon kun *-at-* (ekz. *la letero estis skribata*) sendepende de la rezulto, de atingo de la interna limo ktp., se la ago ne estas pluskvamperfekta, do antaŭtempa al la agserio, pri kiu propre temas. (Ekz.: *La letero estis skribata, poste portata al la poŝtkesto kaj ĵetata en ĝin*, sed: *La letero estis portata al la poŝtkesto kaj enĵetata, ĝi estis skribita dimanĉe*). La termino *simetriismo* pri la tempoprefera, atisma, pluskvamisma sistemo aludas, ke laŭ la opinio de la respektiva partio nur ĉi tiu sistemo povas starigi simetrion inter la pasivo kaj aktivo en Esperanto, ja en la aktivo *estis -inta* nepre signifas antaŭtempecon en preterito (tio estas, pluskvamperfektecon), kaj la ĉi-rilata neŭtraleco de *estis -ita* rompas la ekvilibron. Tamen, ĉiu povas rekoni, ke tuta simetrio neniel povas esti ĉe la nunaj formoj. Nome al la ĵus cititaj pasivaj formoj atismaj en la frazo *La letero estis portata al la poŝtkesto…* neniel povas respondi *Oni estis portanta la*

leteron al la poŝtkesto kaj enĵetanta ĝin, ĉar la atistoj, kvankam neas la nefinitecon, daŭrecon de *-at-*, ne faras tion pri *-ant-*, kaj – kontraste al *-at-* – la participan sufikson *-ant-* ili ne uzas en konstrukcioj, esprimantaj finitan, rezultan agon. Estas alia afero, ke en ilia teorio ĉi tiu punkto ne estas abunde traktata.

La bazo de la opinio de la atistoj – krom la menciita artikolo en La Zamenhofa Fundamento – estas la sekvanta analizo de la kompleksaj formoj mem: La participa parto de la kompleksaj verboformoj esprimas tempon, rilatan al la tempo de la kopulo, do en „*estis skribata" skribata* estas „nuna", aktuala, samtempa rilate al *estis*, la tuta konstrukcio do estas simple preterito. En la formo *estis skribita* la participo *skribita* signas estintecon, antaŭtempecon rilate al *estis*, do la tuta kompleksa formo nepre havas signifon de pluskvamperfekto. (Parenteze mi mencias, ke mi aldonis la vorton nepre, ĉar pluskvamperfektan signifon povas havi ankaŭ simpla aktivo, laŭ ambaŭ skoloj – sed ja ne devige.)

Aspektuloj permesas eventualan pluskvamperfektan kaj stat-pasivan signifon de la formo *estis -ita*, sed kiel bazan signifon ili pretendas signifon de tute, se la ago povas havi rezulton, rezulte finiĝinta ago (ĉu en la estinteco, ĉu en la estonteco). Pri *estis -ata* ili opinias jene: estas klare (ankaŭ por itistoj), ke la finaĵo *-as* de la prezenco – krom estanteco – esprimas ankaŭ nefinitecon, senrezultecon. Se oni diras *Mi nun skribas leteron*, tio ne povas signifi, ke la letero nun estas ankaŭ preta. Ĉi tiu nefiniteco inherenta, duagrada en la prezenca finitivo, laŭ atistoj fariĝas primara en la preterito, kaj en pasivo, kaj en aktivo. *La letero estis skribata* laŭ atisma klarigo povas signifi nur, ke la procezo de skribado komenciĝis, sed oni ne havas informon, ĉu ĝi finiĝis, estas certe sole, ke en la priparolata tempo ĝi daŭris, (supozeble paralele kun iu pli grava okazo, ago). Laŭ la itismo, sekve, en la strukturo „*estis -ita-*" *-ita* akcentas la finan fazon de iu ago (*La letero hieraŭ estis skribita* = (Estas certe, ke) la letero hieraŭ vespere jam estis preta) sed, iom metafore sorbas ankaŭ (aŭ povas sorbi) la signifon de la daŭro de la ago, antaŭpreparanta la rezulton. Do *estis skribita* ofte signifas kvazaŭ …*estis skribata kaj fine skribita*.

Ambaŭ partioj konsentas pri tio, ke kompleksaj formoj kun *-ata* povas signi ripetiĝon. Teorie estas interese, ke oni ne atentas pri la malsimetrio ĉi-rilata, ja la aktiva *-anta* signifas daŭron, sed ne ripetiĝon. Ĉi tiun fakton ne forigas eventuale rekono de tio, ke la signifo de ripetiĝo de *-ata* formiĝis laŭ neceso kaj sufiĉo el *-adata* kiel tro longa finaĵaro.

Mi trastudis ambaŭ sistemojn kaj mi konvinkiĝis, ke – kvankam neniu el ili sukcesis atingi la deziratan simetrion – ambaŭ estas, se ne same, almenaŭ simile konsekvencaj en si mem, ili ambaŭ estus, estas uzeblaj. Kompreneble, la tempisma sistemo (la atismo) perdas la ĝeneralan, gramatikan eblon esprimi la (semantike komprenatan) aspekton, dum la alia sistemo perdas precizecon rilate relativajn tempojn. Tamen, kiu el ili validu ŝajnas afero de interkonsento kaj (aŭ) tradicio.

Ĉefe la aspektuloj, sed parte ankaŭ la tempuloj klopodas sin apogi per interpretado de la Zamenhofa verkaro. Tio ŝajnas metodo efektive aplikebla. Tamen, ŝajnas al mi, ke Zamenhof estas ofte motivata de io alia, ol la analizantoj supozas. Nome: oni analizas plejparte laŭ la menciita finiteco-nefiniteco respektive kontrasto de (simpla) preterito kaj pluskvamperfekto, dum Zamenhof – kiel la fakton mem preskaŭ ĉiuj rekonas – estas influata de la slava – pola kaj rusa – verba aspekto. Kaj oni nepre devas atenti pri tio, ke la slava aspekta sistemo prezentas multe pli da vindpunktoj, ol la menciitaj du.

Estas same interese, ke la futuro (*estas skribota*, *estos skribata, estos skribota*) kutime ne kaŭzas gravan problemon al la analizantoj. Tion Kalocsay klarigas per tio (*Vojaĝo inter la tempoj*, 55-8), ke pri io estonta oni neniam scias detalojn (ekzemple, ĉu la respektivaj agoj estos finitaj aŭ ne ktp.). Tio estas penso konsiderinda kaj finfine prava, tamen mi pensas, ke iom pli simple estas – por trovi la senperan kaŭzon de la specialeco de la futuro – iom ekzameni la influintajn slavajn lingvojn, kaj la proponitan de Kalocsay prakaŭzon atribui al ili.

Støp-Bowitz, kiu cetere, kiel unu el la akademia triopo, refutas la aspektisman sistemon, prave opinias en sia menciita studo, ke ian aspekton (mi aldonas: semantike komprenatan) havas ĉiu lingvo, kaj ke la plej grava diferenco inter la esperantistoj aspektpreferaj kaj tempopreferaj estas rilate la signifon, kiun ili atribuas al la unuopaj verboj. Nome: laŭ tempuloj, multaj verbradikoj enhavas leksike la sencon de rezulteco, dum laŭ la aspektuloj la rezulto estas aparte – gramatike – esprimenda. Laŭ la interpretado de tempuloj *konstrui* povas nur signifi 'kunmeti brikojn (panelojn) ktp., ĝis la domo estas preta', do se la domo ne fariĝas preta, oni ne rajtas diri, ke „oni konstruis domon", nek "la domo estis konstruata", nur „oni provis, volis, klopodis, celis, komencis ktp. konstrui aŭ laboris ĉe

konstruado de domo" ks. Samtempe aliaj verboj leksike ne enhavas aludon pri rezulto (*dormi, labori, promeni* ktp.). La kontraston *Ili estis okupantaj la ĉefurbon* : *Ili okupis la ĉefurbon* tempulo esprimos certe sekvamaniere: *Ili batalis por okupi la ĉefurbon* respektive *Ili okupis la ĉefurbon : Ili sukcesis okupi la ĉefurbon* ktp. Aŭ por citi liajn proprajn ekzemplojn: aspektisme oni diras: *Hieraŭ la libroj estis vendataj, sed ne venditaj,* ĉi tie tempisme – do korekte – oni devas diri: *hieraŭ la librojn oni provis vendi, sed ili ne estis vendataj* ktp.

Ne tute hazarde mi citis – nur laŭ senco – la opinion de Støp-Bowitz. Nome – sendepende de lia opinio pri la diskuto -ATA -ITA – liaj nocioj ŝajnas tre trafaj kaj proksimaj ankaŭ al la nocioj de la moderna lingvistiko. Kion li nomas „aspekto" ĉeestanta en ĉiu lingvo, oni povas akcepti kiel ekvivalenton de la menciita aspektual'nost', Aspektualität, aŭ semantika aspekto, tio estas esprimado de interrilato de ago (verbenhavo) kaj tempopaso sendepende de la kvalito de la esprimiloj. Tia aspekto efektive ekzistas en ĉiu lingvo, ja per tiu aspekto aŭ eble „aspektualeco" ni difinis nur ion esprimendan, nur enhavon, spegulendan realon kaj ne „lingvan rimedon".

La esprimadon de tiu aspektualeco[2], semantika aspekto aŭ ag-aspekto en diversaj lingvoj partoprenas la sekvantaj kategorioj: „agmaniero", verba aspekto, aspektualeco de adverboj, konjunkcioj, subjunkcioj. „Agmaniero" estas spegulvorto de *Aktionsart* kaj *sposoby dejstvija*: eble pli esprimive oni povas ĝin nomi en Esperanto (laŭ ne sentradicia maniero) „leksika aspekto". Ĝi estas ag-aspekto, esprimata de la verba radiko mem. Diversaj verboj povas havi diversajn leksikajn aspektojn, la sama verbo ne devas havi diversajn formojn por diversaj leksikaj aspektoj. Ekzemple *dormi* havas alian leksikan aspekton, ol *preni,* sed tiu leksika aspekto ne influas iliajn gramatikajn formojn.

Eble tiu leksika aspekto estas la kaŭzo de tio, ke por esprimi la saman samtempecon, por la esprimo de kiu okaze de la verbo *konstrui* ni preferas la formon *estas konstruanta*, okaze de la verbo *dormi* plene sufiĉas la formo dormas. Diferencas laŭ leksika aspekto la verboj de la tipo *venas*, *proksimiĝas, evoluas, legas* – kiuj povas atingi ian ekstremon, limon de sia „disvolviĝo" kaj estas konsideratajkiel prezentantaj agon, kiu evoluas direkte de io – kaj verboj de la tipo *staras, vidas*, *aŭdas*. La unua grupo prezentas t.n. evolutivajn verbojn, la dua – statikajn. Laŭ leksika aspekto estas kontrastigeblaj la verboj *preni* kaj *teni*, aliparte *preni* kaj *kolekti* (komparu: ekteni kaj prenadi). Mi pensas, ke mi nun donis ekzemplojn de leksikaj aspektoj „daŭra", „komenca", „statika", „evolutiva", sed ne estis mia celo denombri ĉiujn aŭ difini ilin. Mi ne scias, kiom da leksikaj aspektoj estas supozeblaj en Esperanto, sed mi pensas, ke pluraj.

Povas esti leksika karakterizaĵo de iu verbo, ke ĝi estas uzebla nur por esprimi ripetan agon (kolekti), sed povas iun verbon karakterizi tio, ke ĝi uzeblas kaj „aktuale", kaj por esprimi ripeton (*La hundo manĝas viandon*) ktp.

Ĉe la leksika aspekto (*Aktionsart*) ni vidis, ke ĉiun leksemon ni devas aparte kvalifiki laŭ ties aspekta valoro. Ĉe verba aspekto oni eble povas aserti, ke al la sama leksemo povas aparteni diversaj aspektaj valoroj laŭ diversaj gramatikaj esprimiloj, rilataj kun la sama leksemo, vorto. A1 ĉi tiu kategorio apartenas ekzemple la opozicio rusa *On proverjal* : *On proveril*, sed ankaŭ la Esperantaj *Ĝi estis kontrolata* kaj *Ĝi estis kontrolita* (laŭ la aspektisma koncepto). Certe havas karakteron de opozicio laŭ verba aspekto ankaŭ la formoparo *Li kontrolis* kaj *Li estis kontrolanta*. Estas pli da problemoj pri la paro *Li trinkis la akvon* (duaspekta verbo) kaj *Li eltrinkis la akvon* (kun unu, perfektiva aspekto, sed ĉu verba, gramatika?).

Kvankam eble oni povus aŭ eĉ devus pri la sekva afero paroli pri la leksika aspekto, mi preferus aparte mencii diferencon inter diversaj verboj laŭ koncerno-grado al la objekto aŭ subjekto. Ni scias, ke objekto, subjekto povas esti tutaj aŭ partaj, sed tion kelkfoje esprimas mem la verbo. (Ekzemple: *Mi travidas la situacion*). Eble meritas atenton la fakto, ke tia tut-koncerno de la verbo + ĝia samtempa evolutiva leksika aspekto rezultigas perfektivan aspektualan (gramatike-aspektan?) valoron.

Laŭ verba (gramatika) aspekto certe ne ekzistas tiel multe da grupoj kiel laŭ leksikaj aspektoj. Plej verŝajne nur du gramatikajn "verbajn" aspektojn oni povas rajte supozi en Esperanto – ĝuste laŭ la participoj respektive kompleksaj formoj kun *-ata* kaj *-ita*. Estas atentinde, ke la diversaj laŭ leksika aspekto verboj diverse laŭ kvanto kaj kvalito rolas en la verbaj, tio estas gramatikaj aspektoj. Ja *-ata* ekzemple povas signifi daŭron, samtempecon, respektive ripetiĝon, kion el tiuj eblaj signifoj ĝi realigas, tio dependas de la leksika aspekto de la verbo.

[2] Tamen, „aspektualeco" ĉi tie estas mia „unufoja", provizora vorto prefere ne imitinda, kiun mi uzis nur por speguli alilingvajn terminojn pri la kompleksa semantika kategorio ne konsideranta specifan esprimrimedon.

Estas, mi pensas, evidente, ke adverboj povas havi diversajn aspektajn valorojn. Se ni supozas, ke la du „rajtaj" gramatikaj aspektoj de la verbo estas la perfektiva kaj la imperfektiva, tiam certe la adverba konstrukcio *tuj post -o* preferas perfektivan, la pli kaj pli imperfektivan aspekton, do ankaŭ ili mem estas aspekte karakterizeblaj. Same mi opinias pri la konjunkcioj kaj subjunkcioj. Kaj toleras ekzemple kaj sinsekvon, kaj samtempecon: *Li kuŝis kaj legis*, respektive *Li stariĝis kaj foriris*. Aliparte *dum* ekskludas sinsekvon: *Dum mi parolis, li skribis*. Ankaŭ adjektivo, eĉ substantivo + epiteto povas havi apartan aspektan valoron.

Certe vi rimarkis, ke rilate propre la verban, gramatikan aspekton mi restis hezitema, pli precize mi konstatis nur ĝian ekziston en Esperanto. La kaŭzo de tio estas, ke mi volus ankoraŭ mallonge ekzameni la ofte aludatan slavan influon al ĉi tiu kategorio.

Esperantologoj grave eraras pensante, ke la slavaj imperfektiva kaj perfektiva aspektoj opozicias nur laŭ finiteco-nefiniteco kaj unufojeco-ripetiĝo. Grava signifo estas ekzemple de la perfektiva aspekto la sinsekveco de la koncernaj agoj, sed perfektiva povas signi unuopan, unufojan agon kiel „ekzemplon de ripetiĝanta ago" kun iom forta stilistika valoro. (*On tebe kogdanibud' pokaĵet, kak eto delajetsja*). Perfektiva aspekto povas esprimi – sendepende de samtempeco, sinsekvo, rezulteco ktp.) kapablon, povon, aŭ senkapablon. (*Dengi najdutsja, Tuda ne vojd'oŝ* ktp.). La imperfektiva aspekto estas konsiderata de multaj lingvistoj kiel nemarkita membro de la aspekta opozicio, do oni povas uzi imperfektivan aspekton teorie ĉiam, se oni ne volas esprimi ion, kion oni povas esprimi per la perfektiva aspekto (sinsekvo, rezulteco, povo ktp.).

Eble estas alia interpreto de la sama afero, kiam slavaj lingvistoj parolas pri imperfektiva aspekto de konstatado pri fakto. Jen unu afero, kiu klarigas multe da ekzemploj, pri kiuj oni konsideris, ke laŭ la aspekta sistemo ne estas klarigeblaj. Simila fenomeno estas, ke en la rusa ekzemplo oni povas uzi imperfektivan aspekton en volitivo por hastigo, refoja ordono pri konata afero, por esprimi nevolon en futuro ktp. Ĉi tiuj konstatoj, mi pensas, helpas kompreni multajn Zamenhofajn uzmanierojn, aliflanke ili proksimigas la tempan kaj la aspektan sistemon. Ja se ni konsideras nur tiun propraĵon de la slavaj lingvoj, ke ili malgraŭ finiteco de la ago permesas, eĉ preferas imperfektivan aspekton, se gravas en la frazo adjekto de maniero aŭ la subjekto aŭ iu ajn rilata cirkonstanco, eĉ ne signita en la frazo, tiam evidentiĝas, ke imperfektiva aspekto estas akceptebla preskaŭ ĉiam, se ne gravas la rezulto kaj ne temas pri rakonto de strikte sinsekvaj agoj. Kelkaj citas frazojn de Zamenhof (por argumento kontraŭ la aspektismo) kun imperfektiva aspekto kun neado, sed ja neado en la slavaj lingvoj kutime postulas imperfektivan aspekton, escepte, se temas pri nepovo, neokazo de io atendita aŭ atentigo pri ebla hazarda malagrablaĵo.

Danke al Støp-Bowitz mi havas liston da Zamenhofaj frazoj, kiuj laŭ lia opinio kontraŭdiras al aspektisma uzado de la kompleksaj verboformoj – tamen, ili almenaŭ laŭ slava aspekto estas kompreneblaj, kaj se nun aŭ poste ni havos ankoraŭ tempon aŭ iun aparte interesas, ni povas ilin analizi. Nun mi nur citos kelkajn el la ekzemploj. p.17.1.7: „La nun proponatan broŝuron la leganto kredeble prenos en la manojn kun malkonfido, kun antaŭe preta penso, ke al li estos proponata ia neefektivigebla utopio." p. 26.1.17-18: „Ŝercojn, kiuj de illaj legantoj estis eble prenataj por kritiko." p. 46.1.16: „la unueco de Esperanto neniam estos rompata." p. 59.1.13: „Ili volas, ke tia aŭ alia ŝanĝo estu farata nun."

Ofte la miskomprenon kaŭzas simple tio, ke oni konsideras diversajn signifojn (leksikajn aspektojn) de la sama verbo. Klasika ekzemplo de tio estas la verbo okupi en diversaj – same rajtaj – uzoj. „*Okupi*" nome signifas kaj *ekesti ie, ekhavi ion* (kiel lokon), kaj *esti ie*, *posedi ion kiel lokon*. Komparu: *Ĝi okupis grandan lokon* kaj *Li okupis la pli grandan ĉambron* en la signifo: 'li prenis por si'. Pro tio same eblas *La ĉambro estas okupita de li* kaj *estas okupata de li*. Same la verbo *akcepti* povas signifi ian ŝanĝon ('ekhavi ekz-e la saman opinion, konsentigi'), sed ankaŭ ian staton ('havi la saman opinion, konsenti'). Sed tion alirilate ni jam menciis.

Teo Jung mencias en *La Esperanta Konjugacio*, ke Esperanton post *Plena Gramatiko* de Kalocsay-Waringhien la itistoj ekuzis pli itisme, ol pli frue. Tio estas vero, ja laŭ la slava analogio, kiu influis doktoron Zamenhof, la reala opozicio (malgraŭ la terminoj) ne estas perfektiveco : imperfektiveco, sed perfektiveco : neŭtraleco, kiu inkluzivas eblan imperfektivecon.

Oni kelkfoje eksperimentis por krei kompleksan verboformon pasivan, kiu nek esprimus staton, nek estus komprenebla kiel pluskvamperfekto. La rezultojn de tiuj provoj bone resumas Kalocsay en *Vojaĝo inter la tempoj* (1966), p. 189-90. La plej gravaj proponoj estas: krei neŭtralan pasivan participon (*-aita, -aŭta),* uzi kiel kopulon *iĝi* anstataŭ *esti*, uzi alian kopulon, ekzemple *veni*. Al mi

ŝajnas plej facile realigebla ĉi-senca kopuliĝo de *iĝi*, ja ekzistas analogaj konstrukcioj *iĝi bela, iĝi populara*.

Ankoraŭ pri unu afero mi volus atentigi, kiu eble „mortigos" preskaŭ ĉion diritan ĝis nun. Nome mi ne estas certa, ĉu en Esperanto – se oni distingas aspektojn – oni devas distingi nepre du. Anstataŭ longa klarigado provizore mi prezentos analogion. Kvankam en la rusa en la opozicioj *konĉik : konĉika* kaj *mal'ĉik : mal'ĉika* kontraŭstaras po du formoj, ili evidentigas tri kazojn. Nome la funkciolimo inter *konĉik* kaj *konĉika* estas ali-loke, ol inter *mal'ĉik* kaj *mal'ĉika*, oni do povas klare distingi nominativon, akuzativon kaj genitivon. Simile estas konceptebla la aspekta sistemo en Esperanto:

Aktivaj	kopulo + -anta -as, -is, -os	(-ad)as, -is, -os	-as, -is –os
Pasivaj	kopulo + -ata	kopulo + -ata	kopulo + -ita
	Imperfektiva (pri samtempeco)	Ripeta	Perfektiva

Esperanto kaj ĝia uzado en familio

(1986)

Persona enkonduko

Iom pasiva en aliaj sferoj de la Esperanto-movado, mi aplikas Esperanton – subtenate kaj helpate de mia edzino – en nia „biologia kaj socia reprodukto"; pli simple kaj klare: mi instruas al miaj tri infanoj Esperanton pere de ĝia ekskluziva uzado en nia interrilato. Kiom ajn tio ŝajnas fortostreĉo de solulo, la afero apenaŭ estus ebla sen tradicio stabiliĝanta, sen kunsento, kunlaboro, modelo de tiu kelklanda kolektivo spontanea, kies membroj plenkreskaj, agantaj simile, decidis kunvenadi kaj kunvenigadi siajn infanojn por ĉiujara retrovo de emo kaj energio por la plua laboro. Ernő Csiszár, Aleš Bednařik, Barbara kaj Stanislao Pochanke estas kvazaŭ fondintoj de tiu kolektivo, kiuj per sia ekzemplo ankaŭ min grave influis. Mi ne scias, kiuj estis iliaj senperaj antaŭuloj, sed estas menciinde, ke la unuaj denaskaj esperantistoj – laŭ *Esperanto en perspektivo* – estis la infanoj de Butler, kaj la sama fonto scias pri ĉ. 200 esperantistoj denaskaj.

Eble la supra alineo ŝajnigas mian rilaton al la temo emocia, tamen mi pensas, ke emocia estas nur mia praktiko. Sube mi prezentos konsiderojn, laŭ kiuj studado de Esperanto uzata kaj instruata en familioj povas liveri utilajn konojn parte al la ĝenerala lingvistiko kaj psikolingvistiko, parte al esperantologio kaj la Esperanto-komunumo mem. Poste mi liveros malgrandan korpuson por ebligi ĝian ekzamenon al mi kaj al aliaj; tekston notitan kun fonemnivela precizeco laŭ magnetofona registraĵo farita en nia hejmo antaŭ kvar jaroj. Fine mi iom komentos tiun tekston kaj resumos miajn pli ĝeneralajn observojn – sen pretendi sciencan ekzaktecon kaj nepran ĝustecon.

Konsiderindeco de la temo por ĝenerala lingvistiko

Chomsky opinias, ke kunnaskitecon de kodo por lingvoalproprigo atestas la fakto, ke infanoj en tre mallonga tempo, surbaze de relative malgranda nombro da samtipaj frazoj, lingvaj unuoj, kapablas ellerni ĉiun gravan strukturon, frazotipon de sia lingvo – malgraŭ tio, ke multaj frazoj, lingvaj formoj de la ĉirkaŭo estas eraraj. Spontanea alproprigo de Esperanto povas, eĉ se ne pruvi, iom subteni lian tezon ankaŭ tial, ĉar ĉe la gepatroj oni povas supozi eĉ pli da eraroj, ol estas kutime en parolo etnolingva. Kompreneble temas nur pri alproprigo de modeloj, strukturoj kaj elementoj, kiuj tamen estas aŭdataj: morfemon neniam aŭditan nenia kunnaskita lernomekanismo povas gravuri en la memoron.

Eĉ pli da sukceso ol en la kampo de la sistem-alproprigo oni povas atendi en la ekzamenado de la lingvo-apliko de la infanoj. Psikolingvistoj pli klare ol cetere povus kompari evoluon kaj staton de kapablo uzi la rimedojn de la konata lingva sistemo ĉe persono lerninta la lingvon de beba aĝo kaj ĉe persono, kiu lernis ĝin post la ideala aĝo, kiel duan lingvon. Estas studinda la interrilato de parolo kaj agado, gestado: parolo kaj atento al la ĉirkaŭo.

Kvankam mi kaj aliaj esperantistoj ne estas sufiĉe preparitaj por psikolingvistikaj esploroj, partopreno de esperantistoj en la plua prilaboro de ĉi tiuj, pli larĝvalidaj temoj havas tre klaran avantaĝon: temas pri la evidenta pli-konscieco de la Esperantlingva parolo kaj de aŭskulto fare de esperantistoj, kompare al la konscieco lingva de edukantoj en etna lingvo.

Konsiderindeco de la temo por Esperanto kaj esperantologio

Ĉiu konkreta lingvistiko en sia sfero devas rilati iel al la demandoj de la ĝenerala lingvistiko, al ĝeneralaj prilingvaj problemoj. Tial studantoj de Esperanto, ekzemple, devus iel kvalifiki la dulingvecon de denaskaj esperantistoj: ĉu ĝi estas dulingveco koordiniĝa, ĉu dulingveco kompunda, ĉu de tria speco, ĉu de nekonata, ĉu de nova speco?

Kaj specialistoj de ĝenerala lingvistiko, psikolingvistiko kaj esperantistoj povas postuli respondon pri la demando, ĉu la ritmo kaj la maniero da la etinfana alproprigo de Esperanto diferencas de tiuj faktoroj en aliaj lingvoj? Se jes, kiom la afero dependas de la kvalito de la lingvo, kiom de la eduksituacio?

Kaj esperantistoj kaj studantoj de socilingvistiko, dialektologio povas demandi, kiel la gepatroj de denaskaj esperantistoj rilatas al la lingva normo, al eventuala nestabileco de normoj, al eventuala diverseco de lektoj en la lingvo?

Kaj fine ĉiu povas demandi: ĉu vere eblas tiel instrui Esperanton? Antaŭ ol respondeti, ni vidu la ekzemplan tekston!

Konsiderindeco de la temo por Esperanto kaj esperantologio

Sube estas presita spontanea dialogo de ludantoj, registrita magnetofone en la jaro 1982, nemulte post la renkontiĝo da esperantistaj familioj en Žilina (ĈeĥoslovakioO). Ludas Marta (5-jara), la patro (35-jara), kaj kelkfoje ĝenetas Borinjo (2-jara).

Ni fiksu la komencan situacion: la patro kaj Marta ludas en hejma ĉambro. Laŭ la ludo, ili intencas veturi en ĈeĥoslovakioN, por partopreni familian renkontiĝon. Marta preferas flugveturi, tranokti en supra ĉambro de alta hotelo kun lifto…

Marta: Ni eniru en la flugmaŝinon!

Patro: Sed ni ja estas enirintaj!

Marta: Bone. Ho kiel alte ni estas! Tie estas kuseno, malsupre!

Patro: Ĉu kuseno? Tio ne estas kuseno, sed ĝi estas granda fabriko.

Marta: Ha-ha-ha! (...)

Patro: Kiu venis?

Marta: Venis Palmeto kaj Nora.

Patro: Bone… Borinjo pisos, poste mi revenos, ĉu bone? Dume vi diru, kio okazas.

Marta: Paĉjo! Ĉu ne ni veturos duonhoron ankoraŭ! (...)

Patro: (de malproksime) Venu, ĉar je la dek-dua horo ni jam devos esti … en la centro de la urbo!

Marta: Jes! Jes! Nun iomete mi flaĝoletos! (Ŝi ludas flaĝoleton.)

Marta: Suficas! Nu ... nun ni jam estas ĉi tie! Nun ni devos iri iomete ankoraŭ.

Patro: Ĉu venis jam la ĉiĉerono? Kiu montros al ni la urbon?

Marta: Jes. Nun ni iros ankoraŭ iom. Ne! Tie estas nia domo, rigardu, apud tiu montrilo! Tio estas montrita: verda stelo. Do. – Venu! Ni jam estas en la domo! Ni jam est ...

Patro: Tuj ni iru al la akceptejo, kaj ni demandu tiun sinjorinon, kie estas nia ĉambro.

Marta: Ho! Ĉi tie estas nia lifto (...) Vitra lifto!

Patro: Ĉu travidebla?

Marta: Jes.

Patro: Nu bone, ni provu ĝin. Iomete ni liftadu.

Patro: Borinjo!! Kondutu bone! Venu ankaŭ vi en la lifton!

Marta: Prem prem prem prem prem prem prem prem! (Ŝi premas imagatan butonon.) Nu-u! Sidiĝu jam!

Patro: En kioman etaĝon ni iros?

Marta: Plej supren. Ĝjĵĵ (Imito da funkci-bruo.)

Patro: Ahaa!

Marta: Ni estas plej supre!

Patro: Jes, rigardu! Dek-dua etaĝo. Estus bone iri sur balko...

Marta: Samtempe: Dudek-dudek-dudek-dudek… (Supozeble ŝi pensas, ke tiel estas pli multe.)

Patro: Dudek … eble dudek-dua. Estus bone iri…

Marta: Ne. Cent dek, cent dek cent dek kaj kvindek.

Patro: Tio ne ekzistas.

Marta: Sed, sed…

Patro: (samtempe): Diru: dumil-ducent-dudeka!

Marta: Dumil-ducent-dudeka.

Patro: Do bone.

Marta: Ni... ni rigardu… (Borinjo flaĝoletas).

Patro: (samtempe): Tiel alta estas ĉi tiu domo, ke oni eĉ ne povas vidi la teron! (Borinjo flaĝoletas.)

Marta: Ni rigardu malsupren! (Vere ŝi iras sur la balkono.) Venu ĉi tien! Ho kiel alte ni estas! Jes, jes. En du – ni povas dormi. Venu, transvenu, ni havas kuirejon. Diru ĉi tie, en la kuirejo, kion vi volos manĝi.

Patro: mmm.

Marta: Sed ne ĉi tie! Vi pensas tion? Venu! Ĉi tie.

Patro: Do eble mi manĝos fazeolan supon, kaj poste knelojn kun kazeo, kaj poste ian deserton. Torton ... torton.

Marta: Torton vi devas bele peti!

Patro: Jes. Bonvolu fine doni ankaŭ torton!

Marta: Nenion alian vi devas jam manĝi. Tiel multe estas.

Patro: Kaj ĉu mi povas ricevi sukon?

Marta: Jes, vi povas. Jen estas la torto, ĉi tiu bonega kaj ... Ĉu ni iros supren? (Borinjo faras ion malbonan.)

Patro: Ej, Borinjo. hontu ... Do ni daŭrigu! Kie nun ni estas?

Marta: Ni estas supre.

Patro: Jes ... eble sur la tegmenton de la domo! Kaj de ĉi tie oni povas vidi tre malproksimen.

Marta: Sed mi iros supren kun lifto.

Patro: Bone, voku ankaŭ la aliajn, kaj ĉiuj kune veturos per lifto.

Marta: Sed ne povas ĉiuj veturi kun lifto, en ĉi tiel malgranda lifto.

Patro: Nu bone. Ni triope, ĉu bone. Vi, mi, kaj ankoraŭ Pal…

Marta: Palmeto kaj Nora.

Patro: Do bone.

Marta: Venu, venu, venu, venu, venu!

Patro: Ni leviĝas, ni leviĝas, ni leviĝas. Ho, mia kapo trafis la plafonon, ve!

Marta: Ne ploru, tiel malbone estas, ke ĉi tiel granda paĉjo ploras!

……..

Patro: Do nun ni estas supre, sur la tegmento de la domo, kaj…

Marta: Kaj kredu, kredu min, dek vintrojn ni devos resti ĉi tie!

Patro: Ĉu dek vintrojn, ĉi tie, sur la tegmento, kaj dume ni ne rajtos iri en ĉambron? Ĉu ne estos tro malvarme?

Marta: Ne. Ĉiam dek vintrojn, ĉar unue vintro, poste somero, kaj poste aŭtuno, vintro, tiel. Tiel.

Patro: Aha. Do dek jarojn ni sidos ĉi tie. Kaj ni ĝuos la belan panoramon.

Marta: Ne! Unue vintro estas, poste somero estos, kaj poste aŭtuno.

Patro: Aha. Kaj nun kio estas, kiu sezono?

Marta: Somero.

Patro: Bone. Kiel agrable estas, ni povas ĝui la sunon.

Marta: Sed kial ni sidas en la ĉambro?

Patro: Sed ĉi tio estas la tegmento, ĵus vi diris!

Marta: Ne, ni estas en la ĉambro, ni devas eliri.

Patro: Bone, ni iru! Kaj kio estas ĉi tio?

Marta: Ho, mi trovis biciklon, do ni bicikladu! Ankaŭ mi havas mian propran grandan biciklon kun mi.

Marta: ... ni havas ... kiel estas Esperante „csónak”?

Patro: Boato.

Marta: Boaton.

Patro: Do bone, ni sidiĝu en la boaton, kaj ni remu!

Marta: Sed ni devos elporti ĝin! ...

Patro: Unue remos mi, kaj nur poste vi, ĉu bone?

Marta: Bone, bone, bone, kiel bone, bone, bone. Sed ĉi tie estas la rivero? ... Ni fiŝhokos ... Sed ankoraŭ ni ne komencis. Rem… – vi povas fiŝhoki – rem rem rem ... ni jam estas ĉi tie. (Ili jam elsaltis el la boato.) Mi montros, kiel mi elsaltis: Mi kuris, kuris ...

Patro: Nu kion ni faru? Ni grimpu sur ĉi tiun arbon!

Marta: Rigardu, kiel rapide mi grimpis! Kaj! – plej alten! Ĉi tie oni povas ankaŭ sidi! Oj! Eble ĉi tie mi transvenos. A, mi demetos la pantoflojn.

Ni nun revenu al kelkaj el la demandoj. La plej grava, sed ankaŭ la plej simpla demando estis, ĉu oni povas instrui sukcese Esperanton al infano tiel, ke iu komunikiĝas kun ĝi nur en la lingvo Esperanto. Ĉe ni la situacio estis tia, do bone pruvas, ke kvinjara infano, se dekomence edukita en Esperanto, posedas preskaŭ la kompletan formologion de Esperanto, kapablon flue paroli, sufiĉe vari-

an kaj riĉan vortostokon, elparolon kun klaraj diferencoj disde la prononco-kutimoj de la posedata etna lingvo en la punktoj, kie la normoj de Esperanto estas firmaj; sed ĝi montras ankaŭ, ke la infano povas havi iajn spurojn de nacilingva influo. Tiaj estas ĉe Marta kvinjara: nesufiĉa distingo en la uzo de la prepozicioj *kun* kaj *per*, uzo de formo *ne devi* anstataŭ la Zamenhofa *ne bezoni*, forlaso de *ĉu* en kelkaj tutecaj demandoj. La teksto cetere montras ankaŭ specon de gepatra maniero influi: nerektajn korektojn, enŝovadon de modeloj. Estas klare: esti lerninta la lingvon en spontanea maniero ne signifas ankaŭ koni ĉiun detalon de la sankciita normo. Aliflanke, ŝajnas al mi, la teksto pruvas ioman superecon de la infana fantazio kaj aplikemo kompare al la patra parolo: ĉe la infanoj oni povas rimarki pli sukcesan, pli senperan kunordigadon de agoj kaj parolo.

Estas evidente, ke Marta kaj ŝiaj samsortanoj nete distingas siajn du lingvojn; ĉiu el ili jam en etinfana aĝo havas ellaboritan skemon de lingvo-elekto. (Tio, laŭ la registraĵo, ne validis ankoraŭ por Borinjo dujara.)

Se oni kvalifikas la elementojn de la teksto – ekzemple, se oni konstatas, ke iu vortoformo estas laŭnorma, subnorma, erara aŭ de literatura stilo – oni povas demandi ankaŭ pri la kaŭzo. Ĉu laŭdindas aŭ kulpas la lernomekanismo aŭ eventuale la gepatra modelo? Aŭ io tria? Por pli bone orientiĝi, ni transiru al alia demando:

Al kiu tipo de dulingveco apartenas la dulingveco de niaj infanoj?

Surbaze de la opinioj de L.V. Ŝĉerba, Ch. Osgood, S. Erwin, A.P. Klimenko disvastiĝis la supozo, ke ekzistas du gravaj tipoj de la dulingveco; la dulingveco *kompunda* kaj la dulingveco *koordiniĝa*. Kompundan dulingvecon karakterizas, ke ĝi baziĝas sur unueca sistemo de asociado de formoj kaj uzreguloj. Al po unu uzregulo, funkcio, signato apartenas po du formoj. Tian dulingvecon bone komprenigas kaj povas malkaŝi eraraj formoj: se Hungara esperantisto diras: *mi devas iri* aŭ *al mi devas mono*, tio nepre montras la komunecon de la skemo por la Hungara kaj por la Esperanta (frazo)formoj. Tamen mi mencias, ke tute ne estas certe, ke tia posedmaniero de du lingvoj rezultigas malĝustajn frazojn. Ofte strukturoj estas vere analogaj eĉ en tute ne parencaj lingvoj. Krome la komuna funkcio, „signifo", al kiu ligiĝas du diverslingvaj formoj, ne nepre estas identa, samampleksa kun funkcio, signifo apartenanta al iu el la du lingvoj: ĝi povas esti kvazaŭ ilia komuna kovraĵo; en tia okazo oni neniam rimarkas ĉe la parolanto ian misaplikon. Ĉe ideala kompunda plurlingveco al unu „enhavo" povas aparteni tuta serio da – diverslingvaj – formoj: sekve ankaŭ tiuj formoj asocias unuj la aliajn. Jen la bazo, laŭ kiu Ŝĉerba asertas, ke homo kun kompunda dulingveco facile tradukas.

La alia konata speco de dulingveco estas nomata dulingveco koordiniĝa. Ĉe tia regado de du aŭ pluraj lingvoj ĉiu formo havas sian propran funkciad-mekanismon, propran signifon. Koordiniĝan dulingvecon akiras, laŭ Ŝĉerba, homoj, kiuj ekposedis kaj uzas la du lingvojn en tute apartaj medioj, ekz. hejme kaj en la lernejo, se paroli pri infanoj. Suprun helpas kompari la du manierojn per jenaj skemoj:

Kompunda dulingveco

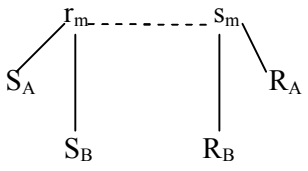

Koordiniĝa dulingveco

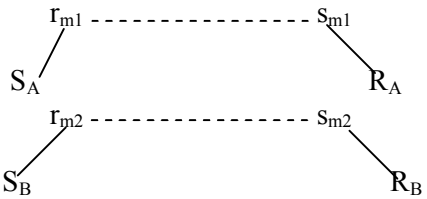

Per la interligo de r_m (=reago-komplekso) kaj s_m (=signo-komplekso) oni prezentas, kion simple oni nomas signifoj; oni do bone vidas laŭ la skemoj, ke en la kazo de kompunda dulingveco (ĉe klara distingo de *du* formoj: S_A; S_B) peras al la reago nur *unu* signifo. Ĉe koordiniĝa dulingveco inter la signo kaj la reago peras du – supozeble proksimaj sed ne identaj – signifoj: respektive r_{m1} – s_{m1} kaj Rm_2 – S_{m2}. Mi substrekas klaran distingon de la formoj por reemfazi, ke ne temas pri ia perceptebla miksado de lingvoj, pri uzo de ĵargono makaronia.

Pri miaj filinoj kaj aliaj denaskaj esperantistetoj mi opinias, ke ilia lingvoscio enhavas elementojn kaj de la koordiniĝa, kaj de la kompunda tipo.

Simpla ekzemplo de koordiniĝo estas, ke denaskaj esperantistoj ĉirkaŭ la ago de 4 aŭ 5 jaroj bone kalkulas ĝis 10, 20 aŭ eĉ pli, ili kapablas bone eldiri nombroseriojn, sciante ke post *kvin* sekvas *ses* kaj post hungara *öt* sekvas *hat*, ili facile adicias, ekzemple *ses* kaj *du*, sed nur post pena kalkulado laŭ fingroj ili kapablas traduki la sumon en la alian lingvon. (La fenomenon mi cetere observis ĉe mia filino Borinjo, eble mi tro ĝeneraligas.) Atestas koordiniĝon, ke iajn ordonojn samesencajn ili entuziasme aŭ malvolonte plenumas, sed la samajn ordonojn ili ne kapablas aŭ ne ŝatas traduki en la alian lingvon. Ili pli facile rakontas, kio okazis al ili, ol kio estas rakontita al ili en la alia lingvo. La koordiniĝon en la okazo de miaj filinoj povas kaŭzi la konstanteco de la personoj, pli precize de la lingvodivido inter la gepatroj.

Fonto de kompunda alproprig-maniero estas fazaj diferencoj en la lingvolernado, en la ekkono de konceptoj. Kiel ekzemplon mi povas rakonti aventuron de Marta kaj mi ĝuste en Slovakia urbo Žilina. Dum Marta kun aliaj infanoj balanciĝis, mi demetis nian vojaĝsakon, por povi ilin puŝadi. Ekironte plu, ni rimarkis, ke la sako malaperis. La sekvaj tagoj fariĝis iom tedaj. Mi kaj kun mi ankaŭ Marta, iradis de distrikta polico al sekreta polico, de la ĉambro numero 54 al la numero 43. Oni pridemandis min, faris protokolon. Mi klarigis al Marta, kio estas fingrospuroj, mankateno, detektivoj kaj polichundo, kiel oni serĉas la ŝtelintojn, kial estas grave, ke ni havu, se ne pasporton, do provizoran dokumenton por elpatriiĝi, kiel estos, kiam venos la limgardistoj ktp. Reveninte hejmen, ŝi volis rakonti nian aventuron, sed evidente mankis al ŝi vortoj: ŝi demandadis, kiel tion kaj tion oni diras hungare. En tiu okazo estas memkompreneble, ke la dua vorto kroĉiĝas al la koncepto, kiun kovras la unua, jam konata, alilingva vorto. Simile estas pri multaj vortoj lernataj en la lernejo: novaĵo aperas kiel hungara vorto, kies proksimuman ekvivalenton Esperantan la „persono respondeca pri Esperanto" encirkuligas nur poste.

Ŝajnas, ke kompundiĝo, se ne malhelpata, povas progresi pro konstanta restrukturigo de la lingvoscio. Ju pli malgranda estas la infano, des pli ĝi parolas pere de paneloj: unue ĝi uzas frazovortojn kaj pretajn frazojn, poste pretajn sintagmojn, poste pretajn frazelementojn, vortformojn. Dum iu komplekso ne analiziĝas en la infana psiko, la elementoj de tiu komplekso ne estas varieblaj: eventuala fremda skemo validiĝi ne povas. Tiel estis eble, ke mia filino nur post plurjara senerara uzado de la formo *en necesejo* nur lastatempe ekuzis la hungarismon *sur necesejo*. Post tiaj okazoj, se la modeloj de la ĉirkaŭaĵo sufiĉe rimarkigas kaj konfirmas la diferencon, la infano relernas la ĝustan formon verŝajne laŭ alia analiz-nivelo.

Kompreneble, la preciza konsisto de la lingvostistemo, kiun spegulas la Esperanta parolo de la infano, ne dependas nur de elekto el tiuj du traktad-manieroj. Iuj „mistransferecaj" formoj povas aperi ankaŭ ĉe koordiniĝa sistem-organiziĝo, kondiĉe, ke la parolo de la koncerna plenkreskulo donas tian modelon.

Esperanto enhavas relative multe da fakultativaĵoj. Oni povas rimarki iomete da diferencoj ĉe la esperantistoj-gepatroj koncerne selektadon. Kvankam ekz. Esperanto permesas ĝis nun, ekzemple, multajn paralelajn intonaciajn skemojn, kaj multaj esperantistoj bone distingas intonaciojn fakultativajn, kiuj diferencas plejparte laŭ devenlingvo, mi supozas, ke nur malmultaj gepatroj strebas al pli vasta eluzo da intonacia skalo.

Ankaŭ rilate sintakson oni povas distingi gepatrojn, kiuj strebas uzi la komunan sintakson de la du lingvoj, kaj aliajn, kiuj volonte uzas la riĉajn rezervojn de la Esperanta sintakso. Tion oni rimarkas ankaŭ en la lingvaĵo de la malgranduloj: tamen similaj diferencoj en la parolo de infanoj kun la tempo malpliiĝas, interalie pro la striktaj kontaktoj. Antaŭ ol fermi ĉi tiun pensoserion, mi citas laŭsence s-ron Tišljar, kiu prave asertis, ke la apero de morfologiaj kaj sintaksaj kategorioj en Esperanto ne estas signifike pli rapida, ol ĉe alia lingvo – eĉ se la korekteco de la formoj povas aperi kelkfoje pli frue. La esenco de tiu prava rimarko kuŝas en la rekono de tiu fakto, ke la simpleco kaj unuformeco de finaĵoj ne igas nenecesa la ellaboron de la semantikaj kategorioj de temo kaj similaj.

Literaturo

Osgood, Ch. - Ervin, S.: Psycholinguistics, A surveg of Theory and Researchproblems. London 1965
Suprun, A.E.: Dva tipa dvujazyčia, perenos i interferencija. Lingvističeskije osnovy izučenija russkogo jazyka v belorusskoj škole. Minsk 1974
Ščerba, L.V.: Vostočnoluzičkoje narečije. Petrograd 1915

Esperanto kiel lingvo heredata[3]

(1990)

Vivas rimarkinda kvanto da infanoj, kiuj regule uzas esperanton en sia hejmo; kaj la plejparto de tiuj infanoj aŭdas esperanton ekde siaj unuaj tagoj en la mondo. Por iel paroli pri tiuj infanoj la esperantista socio ekbezonis terminon: anstataŭ uzi longajn ĉirkaŭfrazojn nun oni nomas la infanojn, dekomence edukatajn en la lingvo esperanto, denaskaj esperantistoj [aŭ denaskuloj]; konsekvence la pensmanieron, strebadon, kiu produktas tiajn infanojn, oni pli kaj pli ofte nomas denaskismo.

Denaskismo ne estas la sola formo de la familia uzado de esperanto, tamen ĝi estas speciale atentinda. Ĝi certe estas interesa por esperantistoj, sed verŝajne ĝi meritus la atenton ankaŭ de psikologoj kaj psikolingvistoj, studantoj de pli ĝenerala dulingveco.

En mia referaĵo mi intencas nur supraĵe prezenti kelkajn aspektojn de la spontana, enfamilia alproprigo de la lingvo kaj de la rezultanta vivopraktiko. Enkonduke mi diros kelkajn frazojn pri la stato de la denaskismaj movadoj entute, sed mi esperas, ke Zlatko Tišljar, Renato Corsetti aŭ aliaj baldaŭ tion kompletigos kaj ĝisdatigos. Surbaze de magnetofonaj registraĵoj mi iom karakterizos lingvajn kapablojn de denaskaj esperantistoj. Mi diros mian opinion pri la speco de dulingveco, kiun denaskaj esperantistoj posedas, sen pretendi nepran kompetentecon pri tiu temo. Mi donos ekzemplojn de individua lingva evoluo de infanoj proksimaj al mi; en tiu parto temos do pri miaj infanoj kaj pri infanoj de miaj amikoj-esperantistoj. La ekzemplojn oni kompreneble povus ŝanĝi, sed la ĝeneralaj impresoj kaj observoj verŝajne restus tre similaj. Kelkloke mi tuŝos la rilaton inter la denaskisma apliko de esperanto kaj la lingva sistemo mem: ĉu la infanoj detruas, modifas ĝin, kaj se jes, do kun kiaj konsekvencoj.

Denaska esperantisto estas, kiel aludite, persono alpropriginta esperanton en sia infanaĝo kiel hejman lingvon, en spontana maniero. Al tia infano oni heredigas la zamenhofan lingvon simile al etna gepatra lingvo, do simple per tio, ke iu el la gepatroj aŭ ambaŭ interparolas kun li ekskluzive, plejparte aŭ ĉe difinitaj cirkonstantoj regule, en tiu lingvo. Per tio mi estas espriminta, ke la lingvaj cirkonstancoj de la denaskuloj tamen estas diversaj. La samon oni povas diri pri la du motivoj, kiuj igas la gepatrojn procedi tiel: ofte esperanto estas la komuna lingvo de gepatroj diversnaciaj; en aliaj okazoj la gepatroj konscias, ke ili povas partoprenigi sian infanon en la internacia, societa vivo, kiun ili mem partoprenas, nur, se la infanoj posedas la rimedon por tio; denove aliaj vidas en la hejma apliko kaj heredigo de esperanto unu el la ebloj puŝi antaŭen la lingvon. La historion kaj esencon de la denaskismaj ideo kaj praktiko detale studis kaj studas Aleš Bednařik kaj Ernő Csiszár, la konstruiĝon de la gramatikaj modeloj de esperanto kaj de la paralele alproprigata etna lingvo dum la infana evoluo esploras precipe Zlatko Tišljar. Pluraj fontoj verŝajnigas, ke la unuaj denaskaj esperantistoj estis la gefiloj de la anglo Butler, kiu mem estis esperantisto de la jaro 1905. La plej gravajn indikojn resumis kaj komentis Ernő Csiszár en Literatura Foiro n-ro 98, po. 13-18, kaj Hungara Vivo, 1987/3, p. 108-10. Citinte la opinion, ke la nombro de la denaskuloj estas inter 200 kaj 300, Csiszár emfazas, ke la movadeto, kvankam disa, havas regionajn centrojn kaj nodojn. Tiaj estas laŭ li Okcidenta Eŭropo kaj en la lastaj jaroj la landoj de Centra Eŭropo. Al la nuna evoluo multe kontribuis la familioj Csiszár – Tišljar – Bednařik-Pochanke per organizado de renkontiĝoj de esperantistaj familioj. Menciindaj estas ankaŭ la infankongresetoj, aranĝataj dum la Universalaj Kongresoj; kvankam la karaktero de tiuj infankongresetoj laŭdire de tempo al tempo varias.

Denaskismo kaj familia apliko de esperanto, kiel dirite, estas nocioj proksimaj; tamen, evidente, la dua estas pli vasta. Ekzistas familioj, kie esperanto estas lingvo lernita en kurso, lernejo aŭ individue per lernolibro, tamen poste ankaŭ uzata inter la familianoj; ekzistas familioj, kie la infanoj estas lernintaj la lingvon de unu el la gepatroj aŭ geavoj, kaj ĝi restas daŭre la ekskluziva lingvo inter tiuj du personoj; oni konas familiojn, en kiuj post iom da jaroj, kiam oni povis konstati, ke la lingvo praktike estas alproprigita, oni transiris al perioda, laŭokaza uzado de esperanto. Mi ne havas pri tio indikojn, sed mi supozas, ke al ĉesigo de la konstanta uzado de esperanto povas konduki ankaŭ ekstera premo, eĉ se nur psika, kaj kompreneble ankaŭ laciĝo de la gepatroj, kies izola strebado kutime postulas nemalgrandan fortostreĉon.

[3]La artikolo unue aperis en: Literatura Foiro, jk. 21, 1990/1, 37-46.

Antaŭ ol paroli pri specifaj demandoj de la dulingveco de infanoj-esperantistoj, kaj pri la spontana kaj konscia edukado en familioj de denaskuloj, kaj antaŭ ĉio, oni verŝajne bezonus iel sentigi la nivelon de la lingvoscio de averaĝa denaska esperantisto. Metodoj mezuri lingvan evoluon ekzistas kaj estas proponataj; da efektivaj mezuroj koncerne la hungaran lingvon estas malmulte kaj ne pri ĉiu aĝo; pri aliaj lingvoj mi ne orientiĝis. Tiel la indikoj de la malgranda mezurado, kiun mi faris por tiu ĉi okazo, havas la celon vere nur sentigi, kun apogo sur spertoj kaj imagopovo de la aŭskultantoj, kiel kapablas sin esprimi en esperanto infano kvinjara. La teksto karakterizas frazoj diritaj de mia filino Marta antaŭ kelkaj jaroj dum komuna ludado; parton de la registraĵo mi publikigis en Kontribuo al lingvaj teorio kaj praktiko III. Kvankam ni ludis duope, mi prilaboris kompreneble nur la frazojn de la infano. La konsiderata tekstoparto konsistas el 115 frazoj. La averaĝa longo de la frazoj estas 4,25 vortoj; la averaĝa nombro de la frazelementoj estas 3,09. La frazelementoj estas 3,09.

La teksto abunde liveras ekzemplojn de ĉiuj vortkategorioj kun preskaŭ kompletaj paradigmoj tiel, ke oni apenaŭ povas dubi pri posedo de la morfologio de esperanto. Kvankam la teksto estas ne de rakonta karaktero kaj la dialogoj okazas nur inter du personoj, estas reprezentataj preskaŭ ĉiuj formoj de la verbo: indikativo, volitivo, preterito, prezento, futuro, infinitivo, pasiva participo preterita, la helpverboj *povi, devi, voli, havi*. Pronomoj personaj, posedaj, demandaj, ktp: *mi, vi, ni, ĝi, min, kiu, kion, tion, ĉiuj, oni, iu*. La substantivoj sume aperas en ĉiu ebla formo, sen kaj kun prepozicioj; aperas adjektivo kaj adverbo en superlativo, rolas numeraloj bazaj *(unu, kvar, dek, cent)*, ordaj, frakciaj *(dek-dua, duon-horo)*; konjunkcioj abunde kaj ankaŭ subjunkcioj *(do, sed, kaj, ke, ĉar)*. Sufiĉe oftaj estas ankaŭ interjekcioj kaj modale uzataj adverboj, partikuloj: *oj, do, nu, a, ha-ha, ho jes, eble*. Oni renkontas en la teksto la afiksojn *mal-, -iĝ-, -il-, -eg-, -et-, -ĉj-, el-, trans-, kun-*. Evidente porokaze estas derivitaj la vortoj *desegnilo, ĵetiĝi, transveni, kunkroĉi,* aliajn verŝajne ŝi prenis pretaj: *eliri, eniri, elrigardi, flaĝoleti, kunhavi, elporti, demeti, Palmeto*. Kelkfoje ŝi uzas tradiciajn, pretajn kunmetaĵojn: *flugmaŝino, Ĉeĥoslovakio, plenkreskulo, fiŝhoki*. Aperas substantivoj supozeble oftaj aŭ almenaŭ ordinaraj kiel: *domo, aŭtobuso, ĉambro, somero, aŭtuno, vintro,* sed ankaŭ pli specialaj kiel *fontano aŭ pantofloj*. La akcento, tute laŭ la normo, ĉiam trafas la antaŭlastan silabon, sen ia ajn spuro de ĉi-rilata misinfluo de la hungara lingvo. Aliflanke, influate de la hungara, ŝi uzas erare **kun** anstataŭ **per** en la frazo: *Sed mi iros supren kun lifto*.

Estis unu okazo, kiam mankis al ŝi esperanta vorto. Por demonstri kiel ŝi kondutas en simila okazo, mi citos la frazon kun antaŭaj kaj postaj:

Marta: *Ho, mi trovis biciklon.*
Patro: *Tre bone… ankaŭ mi havas mian propran biciklon kun mi.*
Marta: *…ni havos… kiel estas esperante „csónak”?*
Patro: *Boato.*
Marta: *Boaton.*

Poste, kiam ŝi ludis, ke ŝi remas, el la verbo *remi* ŝi, forlasante la vortigan finaĵon, kreis onomatopeon. Jen la frazo, kun la kunteksto:

Ni fiŝhokos… Sed ankoraŭ ni ne komencis. Rem… – vi povas fiŝhoki – rem rem rem… ni jam estas ĉi tie.

En la teksto de Marta estas oftaj la emociplenaj frazoj: *Rigardu, kiel rapide mi grimpis!* (ŝi denove grimpas) *Kaj! Plej alten! Ĉi tie oni povas ankaŭ sidi! Oj! Eble ĉi tie mi transvenos! Ha, mi demetos la pantoflojn!*

Kvankam la aĝo, en kiu Marta tiam estis, verŝajne estas la plej favora por esperanto, la evoluo ne ĉesas en tiu fazo. Teksto de Nora, kiun mi registris en 1986, kiam ŝi aĝis dek du jarojn, konsistas el frazoj kun multe pli da frazelementoj averaĝe, ol la teksto de Marta kvinjara. La teksto estas simile longa, ol tiu de Marta en la antaŭa ekzemplo, ĝi nome konsistas el 492 vortoj. La averaĝa nombro de la vortoj en unu frazo estas 9,87 (proksimume 5 vortoj pli multe ol ĉe la kvinjarulino). Aldoninde, inter la frazoj troviĝas eĉ frazoj kun 27-30 vortoj.

Mi petis Noran rakonti pri siaj ferioj. Eble valoras citi kelkajn ŝiajn frazojn ne nur por demonstri la gradon de kompleksecо de ŝiaj frazoj, sed ankaŭ ĉar ŝia rakonto montras, kiel denaskulo povas utiligi en internacia komunikado sian kapablon paroli esperante:

Ĝis nun en la somero mi estis en Veszprém… Venis hungaraj esperantistoj kaj ankaŭ el Jugoslavio. Venis ankaŭ niaj amikinoj, Maja kaj Danka. Ni kune pasigis tie tri tagojn. Ni vizitis la bestĝardenon kaj ekskursis en la ĉirkaŭaĵo. Poste ni hejmenvenis, ni estis hejme kelkajn tagojn, ĉe unu esperantisto, de tie ni veturis al la Adriatika maro, tie ni renkontiĝis kun la aŭstra familio kaj kun

Maja kaj Danka; ni multe baniĝis. La vetero estis tre bona. Ĉiutage ni ludis en la akvo, nur unufoje estis malbona vetero, kiam pluvegis. Ni ankaŭ vizitis urbon Pag, kie foje ni rigardis… vespere, sur la ĉefa placo, prezentadon de kantaj grupoj… Ni rigardis muzeon, kaj skulptaĵojn, kaj la unuan preĝejon de la kroatoj. Nun ni alvenis al Pollando, sabate, posttagmeze. Ni ĉi tie tre bone fartas. Ni loĝas ĉe familio (…), ankaŭ Marta kaj Borinjo loĝas en la najbara ĉambro… Ni vizitis Krakovon. Al mi tre plaĉas, ke ni loĝas ĉe familio kaj ne en hotelo, ĉar mi tre ŝatas la bestojn, kaj la vilaĝetojn, la kreskaĵojn… Hieraŭ ni estis en salminejo, en groto, tie ni pasigis sub la tero du horojn. Ni iris unue sur tre longa ŝtuparo, en 74 metrojn sub la teron. Poste ni rigardadis skulptaĵojn, ankaŭ pri unu legendo, de princino Kinga… La rakonto temas pri tio, ke la princino ricevis minejon en Hungario sed ne povis ĝin uzi, kaj ĵetis tien la ringon, por ke tio estu la ŝia. Kaj ŝi eksentis, ke ankaŭ en Pollando devas esti ia minejo, do ŝi diris al la ministoj, ke ili fosu. Kaj en la unua peco de la salo enestis ŝia ringo…

Mi mencias, ke Nora ne nur *rakontis* en esperanto, sed same en esperanto ŝi estis *aŭdinta* la indikojn kaj la legendojn pri la salminejo. Ŝi povis rememori evidente pli multe, ol mi, kiu same ĉeestis kaj aŭdis la rakontadon de nia ĉiĉerono. La atento de denaskulino estas pli konstanta, eĉ, oni povus diri, kontraŭvola, dum mi malpli facile dividas mian atenton inter pluraj observindaĵoj aŭ okazaĵoj, kaj ekzemple, se parolas pluraj personoj samtempe, iun el la paroloj mi preteratentas…

Tamen, ĉe ĉiu okazas, ke pri koncepto esprimata en la alia lingvo je aparta vorto aŭ iel en konstantiĝinta maniero li/ŝi ne havas, kvankam momente bezonus, ekvivalenton. Kiel ni vidis, Marta en simila okazo simple demandis min, kiel tion oni diras esperante. Alia knabino, Palmeto, en supozeble simila situacio iom paŭzis, kaj ĉirkaŭfraze reformulis sian diraĵon. Tio estas konjektebla nur laŭ malgranda modifo. Verŝajne ŝi estis dironta ian sinonimon de la vortoj **benkaro, benkovico,** sed ekhezitinte, ŝi elektis pluralon de **benko** ŝanĝante per tio ankaŭ la strukturon de la frazo: *(dum la instruhoro de desegnado) mi sidas en la* (paŭzeto) *benko, kiu estas apud la fenestro, ĉar mi ne bone vidas kaj mi havas okulvitrojn. En la gimnastika horo mi sidas en la meza…* (modifo) *mezaj benkoj, en la tria.* Ĉe Nora, pli aĝa, se entute okazas simila anstataŭigo, ĝi ne aperas rimarkeble. Oni povas nur supozi, ke en la hungara ŝi uzus oftan esprimon en la senco: „klaso kun intensa instruado de la rusa", „speciala klaso de la rusa", kiam ŝi en esperanto diris: „mi estas en klaso, kie oni pli multe lernas el rusa lingvo". Ĉu dirante tion ŝi sentis ian bezonon pri termino aŭ tiu ĉirkaŭfrazo estis la unua, tuja fazo de la esprimado, tio restas ŝia sekreto. Ĉiuokaze, ĉe infanoj pli grandaj, krom la spontanaj lingvaj kapabloj aperas ankaŭ kapablo disponi pri siaj lingvaj rimedoj. Se temas pri la riĉiĝo kaj multiĝo de kompleksaj frazoj en la infana parolo, estas sendube, ke al tio kontribuas ankaŭ senĝena pozitiva transfero: la ebloj uzi kompleksajn frazojn en esperanto kaj en la hungara estas tre similaj, kio kvazaŭ ebligas uzi „komunan subregularon" por konstrui la strukturon de la propozicioj, kun tute kontentiga rezulto. Se temas pri la vortordo, ĉe pluraj hungaraj denaskuloj mi spertis iajn preferojn en vortordo de esperantaj frazoj, kiuj en la esperanta teksto estis indiferentaj aŭ maksimume nur iom individuecaj, dum simila aranĝo en la hungara ekvivalento neprigas certan dividon de la frazo. Nora supozeble sentis la aktualan dividon de sia frazo pli stabila almetante (ripetante) la morfemon **en** ankaŭ kiel verban prefikson en la sekva frazo, cetere jam citita: *…en la unua peco de la salo* ***en****estis ŝia ringo.* Manko de ***benne*** aŭ ***ott*** (ekvivalento de la dua **en** en la hungara lingvo) igas fokusa, kontrastiga la unuan parton de la ekvivalenta frazo, do la parton „en la unua peco de la salo": *Az első sórögben volt a gyűrűje* / Ŝia ringo estis ĝuste en la unua peco da salo; *Az első sórögben* ***benne*** (aŭ: **ott**) *volt a gyűrűje* / En la unua peco da salo estis ŝia ringo.

Similaj, preskaŭ neŭtralaj transferoj estas malfacile rimarkeblaj, ja ili plejparte kaŭzas nur diferencon pri la ofteco de pli-malpli sinonimaj formoj en la alia lingvo. Krome transfero povas esti ankaŭ senpera, ne „tradukebla" de morfemo al morfemo.

Kiel ekzemplon de la lasta fenomeno mi mencias, ke Marta en la hungara uzas la formojn kiel *tanulás közben* „dum lernado" iom pli ofte ol aliaj hungaroj. Tio signifas nur, ke el la duopo *tanulás közben – mikor/miközben tanulok* „dum lernado – kiam mi lernas" ŝi preferas pli ofte la ne-propozician formon. Ĉi tion verŝajne kaŭzas aŭ subtenas mia esperanta modelo: mi, nome, utiligante la zamenhofajn eblojn de la morfologio de la esperanta verbo, relative ofte uzas particip-adverbojn. La komuna elemento de la solvo en la du lingvoj estas nur, ke kaj *lernante* kaj *dum lernado* restas en la sama propozicio, dum *kiam mi lernas* kaj *mikor tanulok* estas suborditaj propozicioj. La morfologian ekvivalenton de *lernante,* do particip-adverbon, ŝi ne uzas en similaj hungaraj frazoj, ĉar tiaj modeloj hungaraj estas ekstreme malmultaj.

Mi nur tuŝas la demandon, ĉu la dulingveco de denaskuloj estas de kompunda aŭ prefere de kunordiĝa karaktero. Verŝajne tiu distingo de Ŝĉerba spegulas la realon simplige, tamen certe ĝi helpas ion kompreni. Ĉe kompunda dulingveco la kontakto de la du lingvoj en la persono estas tiel strikta, ke oni ja povus paroli pri *unu* sistemo, en kiu ĉiu «reago-komplekso» aŭ ni diru pli simple: ĉiu enhavo havas po du formoj. La komuna ideo de certa speco de meblo elvokas en la psiko kaj la vorton «tablo» kaj la vorton *asztal*, la sama intenco voki iun jen rezultigas la formon «venu», jen la formon *gyere ide*. Ĉe kunordiĝa dulingveco ĉiu vorto havas apartan reago-komplekson, apartan signifon. La aplikebleco de la vortoj «sinjorino» kaj *néni* ne estas same ampleksaj, kaj laŭ tio estas tute eble kaj eĉ utile, ke la psika interligo inter la respektivaj signo-kompleksoj kaj reago-kompleksoj okazu tra apartaj kanaloj.

Mi pensas, ke en la psiko de la denaskaj esperantistoj funkcias ambaŭ meĥanismoj. Almenaŭ fruan kompundecon je la nivelo de vortoj neprigas tio, ke etaj infanoj komence lernas pretajn frazojn. Pruvas kompundecon ankaŭ malfacilo transiri de iu lingvo al la alia, kiam eta infano eldiras nombroserion aŭ kalkulas.

Aliflanke, pluraj faktoroj kontribuas al kunordiĝo. Unu estas, ke en la sama medio – en la familio – oni uzas ambaŭ lingvojn. Se la patrino vokas la infanojn, dirante *Gyertek ki a konyhába!* ankaŭ mi baldaŭ diras «Venu ĉiu en la kuirejon!». Alia kunordiga faktoro estas tio, ke la infanoj ofte celkonscie serĉas ekvivalentojn, kiam la koncepton en la medio de iu lingvo ili renkontas pli frue, ol en la medio de la alia. Se infano demandas, kiel oni diras en la alia lingvo «doganisto», jam la du vortoj je certa nivelo kunordiĝas.

Cetere dependas ankaŭ de la konkreta konsisto de la du lingvoj, kiom estas eble, eventuale ankaŭ oportune, kunordigi ilin. Verŝajne *a konyhába* kaj «en la kuirejon» ĉe multaj denaskuloj spegulas absolute la saman enhavon kaj eventuale ankaŭ povas elvoki unu la alian, eĉ se mi, plenkreskulo, scias, ke *konyha* estas uzata ankaŭ kiel ekvivalento de kuirarto. Samtempe ĉe *gyertek* kaj «venu» povas kunordiĝi maksimume la elekto de la leksika vorto kaj ne la elekto de vortoformo. Krome, multaj preskaŭ ekvivalentaj vortoj de la du lingvoj havas en la individua konscio tute diferencajn signifo-historiojn. Ankaŭ tio estas sufiĉa kaŭzo de la fenomeno, ke vortoj de tute proksimaj signifoj ekhavas inter si senperan asociacian rilaton ofte nur relative malfrue. En la sama tempo, kiam la vorton *apa* Marta jam uzadis en la senco „patro, Vater", la esperantan vorton «patro» kredeble ŝi uzadis ankoraŭ en la senco „iu el la gepatroj", do „patro aŭ patrino", analoge al la sen-in-aj polusoj en la vorto-paroj kiel «pedagogo-pedagogino», «vendisto-vendistino». Borinjo, mia alia filino, parolis eĉ pli individue. «Patro» en ŝia vortaro komence estis plej proksima al la vorto «plenkreskulo» de la komuna esperanto (*Patroj ne manĝas ĉokoladon!*). «Korto» por ŝi – diference de la hungara *udvar* – estis ia ajn parteto de urbo, videbla de certa loko, koncepto iom pli proksima al tiuj de «strato», «placo» kaj «certa eksterdoma loko aŭ urboparto»: ŝi diradis frazojn kiel *Ĉi tiu korto estas pli bela ol kie ni biciklis antaŭe*, sed ja ne temis pri korto komunlingva, sed pri komplekso de strato, parko ks.

Precipe en la unuaj 5-6 jaroj la infanoj produktas multe da laŭformaj individuaĵoj, pere de pli-malpli ĝusta apliko de produktivaj meĥanismoj de la alproprigata lingvo. Tio same validas pri etnaj lingvoj kiel pri la denaskula esperanto. Pluraj denaskuloj diradis – sendepende unuj de la aliaj – «malpreni» (lasi, demeti, faligi, fordoni). Borinjo nomadis haltejon de aŭtobusoj «aŭtobusejo», pli poste flughavenon «flugmaŝina haltejo». Pri konatino maldekstramana, t.e. uzanta kutime ne la dekstran, sed la maldekstran manon, ŝi diris: *Ĉi-tiu-manisto*. Lokomotivestro por ŝi estis *vagonaristo*, kaj per vagonaro – anstataŭ veturi – ŝi simple *vagonaris*. Foje ŝi diris pri si: *Mi estas granda sciisto.* Por esprimi, ke aliaj devus ŝin obei, ke la rajto decidi apartenas al ŝi, ŝi ofte diris: *Mi estas la «diristo», ne vi*. En la senco de «aspekti» (aŭ, arĥaike, la zamenhofa *elrigardi*) Borinjo iam uzadis «rigardiĝi» en frazoj kiel: *Bone ĝi rigardiĝas! Kiel ĝi rigardiĝas!* Rolando Horváth diris pri sia patro naĝinta malproksimen kaj apenaŭ videbla: *La patro jam butoniĝis*. La infanoj kelkfoje aktivigas ankaŭ antaŭ-esperantajn sufiksojn; tiel analoge al «fluida» Borinjo derivis «gluida» en la frazo *Paĉjo, sed vi scias, gluilo estas tre gluida.* Same, ili aktivigas neproduktivajn, antaŭesperantajn radikojn, kiel faris Marta pri «duk» el traduki (ŝi diris interalie *transduki, enduki)* «nonc» el anonci, prononci. Iom simpligante esperanton ŝi uzadis la formon «denonci» anstataŭ «denunci». Kelkfoje ili produktas vorton, kiu kontraŭdiras al nenia tradicio. Infanan aranĝaĵon, kiun hungaraj nomis – spegulvorte – kleriga tendaro, Marta simple sed akcepteble baptis kaj nomadis «infankurso» (*De lundo ni vizitados infankurson*).

La paroladon de Borinjo – ĉirkaŭ la aĝo de 5-6 jaroj – karakterizis, ke ŝi derivadis vortojn el sintagmoj – kion ja gramatikoj de esperanto ne malpermesas, eĉ kelkfoje mencias kiel eblon, sed kio en plenkreskula parolo kutime ne realiĝas, kaj tiel havas efekton de infaneca stilo. Tia ekzemplo estis

«ĉi-tiu-manisto», sed ja tute ne la sola. Ŝi elbuŝigis frazojn kiel: *Patrino aĉetu ĝin kiam ĝi estos;* kaj: *Kie estas mia «ĉi-tiaĵo».*

Kvankam la gepatroj kelkfoje ĝuas la infanajn proponaĵojn, la infana parolo pli kaj pli proksimiĝas al la normo koncerne ĉion, pri kio la praktiko de la esperanto-komunumo mem estas stabiliĝinta. Kelkon, kio venas el influo de alia lingvo, la infanoj enigas en sian sistemon de fakultativaj variantoj. Marta, aĝante sep jarojn, post kelktaga feriado kun denaskulinoj slavaj, kiuj uzadis la difinan artikolon malpli ofte, ol estas rekomendate, tre rapide proksimiĝis al tiu artikol-ŝpara parolmaniero, precipe parolante ĝuste al tiuj infanoj. Tio pruvas plurajn aferojn. Unue ke multo estas tre redunda, i.a. preterlaso de difinado ofte ne misinformas eĉ personon, kiu tute kutimiĝis al ĝi. Due, ke infano ekstreme rapide povas ŝanĝi siajn parolkutimojn. Trie, ke amo al la partnero, alta statuso de la kunparolanto, emigas proksimiĝi al ties esprimmaniero. Kvare, ke se leksika aŭ gramatika rimedo perdas el sia distinga povo – kio ja certe okazas, se iun elementon oni povas ĉe la sama komunikcelo kaj uzi kaj ne uzi – ĝi tre rapide povas alpreni stilajn, statusmontrajn trajtojn. Senartikoleco de la parolo ĉe Marta tiutempe portis nuancon leĝeran, samtempe memfidecan.

Spertinte la nesupozite bonajn eblojn de senpera lingvoinstruado, la gepatroj en la denaskula societo emas pensi, ke nenia pli sistema, instrueca interveno estas necesa. Tamen se oni konsideras, ke la tereno de la aplikado povas ŝanĝiĝi, kaj la infano, kiu hodiaŭ ludas esperante, morgaŭ eble serĉos fakajn kontaktojn pere de la lingvo, verŝajne ne estas sensence ankaŭ konscie vastigadi la vorttrezoron de la denaskuloj. Oni ne rimarkas, ke ankaŭ en la etnaj lingvoj konsiderindan parton de la vortostoko oni akiras pere de la sistemeca lernado, dum la instruhoroj, en interesrondetoj ktp.

Mi kun miaj infanoj ne malofte ludas ludojn, kiuj igas la partoprenantojn iel klasifiki objektojn. Mi konfesas, ke mi preparas por ili eĉ taskofoliojn, kiuj ne postulas kutime multe da pripensado, sed almenaŭ esprimadon de jam fiksaj konoj en esperanto. Por demonstri la aferon, jen kelkaj demandoj kun respondoj el la taskofolio de Marta, la 29an de julio:

Kiujn specojn de greno vi konas?

(Ŝia respondo:) *Tritiko, hordeo, aveno, sekalo, rizo.*

Kiuj el la sekvaj birdoj estas rabobirdoj (sekvas serio el dek birdonomoj).

Ŝia respondo: *Aglo, akcipitro, falko, vulturo.*

Skribu kelkajn ĝenrojn kun ekzemploj!

Romano: Timuro kaj lia taĉmento; komedio: Tartufo; fabelo: La lupo kaj la vulpo; tragedio: La tragedio de l' homo; poemo: Sonĝo de Ĝuang Dzi.

Similajn komplementajn rimedojn mi bezonas, ĉar ŝajne sufiĉe multaj estas eĉ la plej ordinaraj sciaĵoj, kiuj tamen ne aperas en familia konversacio tiom ofte, ke ili lerniĝu de si mem. En tiu kampo cetere multe helpas, se la infano ofte aŭdas konversacion de pliaĝuloj: tiel, antaŭ ol veni al la esenco de la aferoj, la vortoj, la formoj jam sonas konate. Jen, unu el la avantaĝoj de la duaj infanoj kompare al la unuenaskitaj.

Plupo kaj lia trupo

(ĉ. la jaro 1990a)

Plupo, tekste kaj bilde verkitaj de Inga Borg, tradukitaj de Malte Markheden, kaj, mi aldonu, rakontataj interalie al mia filo kvarjara. Li, kiel opinianto nepetita, alte taksis la serion.

La kvin volumoj (kun po 24 kolorbildaj paĝoj) prezentas aventurojn de eta figuro fabela, kiun oni nomas Plupo; li kapablas paroli kun bestoj kaj estas nevidebla por ordinaraj homoj.

La volumoj estas: *Plupo en grandarbaro, Plupo kaj la ursidoj, Plupo kaj la gruoj, Plupo kaj ia maro, Plupo kaj la lupo.* Plupo, se li momente ne havas ion alian por diri, diras *plup plup.* Li restas kun ni tra sezonoj kaj lokoj, ĉiam aminda, dum ni trovas nin en diversaj segmentoj de la korproksima kaj – ni, plenkreskuloj, ja scias – protektinda naturo.

Mi komencu en konvene infana maniero memori kaj prezenti la intrigojn, unue tiun de *Plupo en grandarbaro.*

Plupo renkontiĝas kun siaj amiketoj, Lemingo kaj Ermeno. Li ekscias, ke "amaso da grandaj arboj estas for". Li ekiras por esplori la okazintaĵojn kaj la sekvojn. Li vidas arbogrupojn de diversaj grandoj kaj konsistoj, li rimarkas, ke arboj nutras, kaŝas, subtenas vivaĵojn. Arboj ankaŭ pereas: kelkaj estas falintaj, evidente pro ventego aŭ maljuneco, aliaj nun estas faligataj de kastoroj. Sed tio ne ŝajnas terura. Saĝuloj povas kompreni, ke tio estas nekomparebla kun la senarbigado fare de homoj: Plupo baldaŭ ekvidas, nome, stoplojn de forsegitaj arboj, ĝishorizonte. Ĉu havas ian sencon forigo de tiom da arboj? La afero ne estas sencela. Vulpopanjo montras al Plupo homan domaron. Oni povas vidi, kiom da lignaĵoj homo uzas. Plupo kun alkofamilio trovas poste arbidejon kaj ĝojas, ke la homoj ja ne forgesas kreskigi arbojn novajn. Li esperas, ke la homoj ne tro konsumos la arbarojn.

Sekve la volumo *Plupo kaj la ursidoj.* Plupo, Ermeno kaj Lemingo kune manĝas sukan printempan supon. Ili vidas, kiel Granda Ursopatrino brosas sian felon, kiel du ursidoj ludas, luktas, kapriolas. Ankaŭ Plupo devas la ludon partopreni. Poste, la laciĝintaj idoj forveturas sur la patrina dorso.

Ni revidas la familion: ursopatrinon kaj la iom kreskintajn ursidojn Bamso kaj Mova somere, dum ili plukas sur montego mirtelojn; alian fojon, ĉe la kabano de Plupo. Poste ni vidas, kiel la ursoj preparas sin por vintra dormado. Ankaŭ Plupo, Ermeno kaj Lemingo ekvolas tradormi la vintron. Sed ve! Post nura semajno stomakbruo de Plupo vekas la triopon.

En la volumo *Plupo kaj la gruoj* la konata societo ekhavas amikajn rilatojn kun migrantaj gruoj. Certa gruo, nomata Guorgo (kaj manĝinta bongustan supon de Plupo), invitas lin en marĉolandon. Plupo, komence de la somero, vere venas al la marĉo, kie li denove ekkonas multon konindan, interalie li povas observi, kiel gruidoj elkoviĝas... kaj kiel ili estas edukataj. Plej surprize estas, ke fine de la somero, akceptante afablan inviton, Plupo surgruiĝas kaj flugrajdas kun la gruaro al la suda lando Hispanio. Tie li admiras flamengojn, li rakontas al sudaj azeneto kaj testudo pri nordaj mirakloj. Reveturante, dum ripozo, li vidas dancadon de gruoj. Baldaŭ ili ĉiuj revenas al nordaj alpoj. Li falas de grua dorso antaŭ siajn amikojn: Ermeno kaj Lemingo.

La volumo *Plupo kaj la maro* prezentas longan akvovojaĝon. Sur memfarita floso, el montara lago, tra rivero, Plupo venas al la vasta maro, poste: sur bordon de insulo. Li vidas ŝtormon; li denove observas familian vivon de akvobirdoj de certa speco. Eĉ plenkreskuloj, ne sufiĉe lernintaj biologion, povas sin ekzerci en distingado de *granda kurlo, ruĝkrura tringo, avoceto, sablokalidro.* Ne ĉiu el tiuj birdoj havas specialan rolon en la historio; sed ili ja aperas, en vasta bildo, ĉiu kun sia esperanta nomo sub si. Plupo trovas belajn ŝtonojn, fosiliojn; sed li trovas – ho ve! – ankaŭ malbelajn objektojn: vitrobotelojn, plastajn saketojn. Des pli malbone, li vidas ankaŭ oleon sur la surfaco de la maro.

Bele interrimas du vortoj en la titolo de la volumo *Plupo kaj la lupo.* Krom tiuj du bestoj kaj krom la konataj Ermeno kaj Lemingo en ĉi tiu volumo ĉefrolas Leporo, aperas neĝostrigo, linko, korvo, boaco. Plupo veturas per skioj. La lupo, kiun li renkontas, estas lupino suferanta pro soleco. Bonŝance, baldaŭ aperas granda kaj bela virlupo. *Ĉiam ni restu kune!* – diras la virlupo. La gelupoj invitas Plupon por alia fojo. Plupon oni ne bezonas inviti dufoje: li venas "iun tagon en la printempo" kaj ankaŭ "tri semajnojn poste": li vidas ĵus naskiĝintajn, iom evoluintajn, fine bele kreskintajn lupidojn.

Mi scias: mi rakontis detalojn tro abunde. Sed tio eble helpas al vi imagi la detalriĉajn kaj kolorplenajn bildojn de la serio. Tiuj vivosimilaj bildoj de amindaj bestetoj estas tre sukcese kaj harmonie dislokitaj sur la paĝoj, inter tekstopartoj, sen la troa geometriismo.

Kaj Plupo kaj bestetoj memorigas min pri infanoj. Ili estas animuloj, kiuj ne majstras frazojn kunmetitajn kaj ĉiumembre komplementitajn. Estas do klare, ke en la teksto devas troviĝi multaj elipsaj frazoj, multaj interjekcioj, onomatopeoj. Jen lingvoelementoj de simila speco, notitaj el la konversacioj de la libretoj: *aŭo, brr, brum bmm, bruhum, brumebrum, eske teske* (plej ofta aserto de Lemingo), *fi, grato grato, ha, ho, hu fi, huj, hojen plup, plup plup* (tio estas ripetaĵo ofta de Plupo), *huhu* (verbigita formo: huhui), *krre* (jen kiel blekas ridmevo), *plaŭd, pu, ŝmak, uhum.*

Permesu, ke ĉi tie mi iom ekstertemiĝu, aŭ almenaŭ mi traktu kelkon pli ĝenerale, ol la serio Plupo tion en si mem motivas.

Ne malofte oni aŭdas la opinion, ke registri, fiksi interjekciojn, onomatopeojn en esperanto estas senutile. Iuj plu imagas, ke ili estas ja absolute internaciaj sen esti fiksitaj; aliaj pensas, ke oni povas sin esprimi sen ili, en maniero pli abstrakta; denove aliaj eble opinias, ke ja instinkte oni uzas la interjekciojn de la gepatra lingvo kaj tio estas bona.

Pri tiuj ebloj oni povas konsenteti: en iu proksimumeca maniero la afero funkcias. Sed eĉ konsentante pri eblo, mi ne konsentas pri indo. Mi emfazu, ke ne estas vere, ke interjekcioj estas uzataj nur instinkte kaj nur ĉe ekstreme fortaj, «eksterlingvaj» emocioj kaj situacioj. Ili apartenas, interalie, al la ordinaraj rimedoj modifi la modalan valoron de frazoj. (Konsideru la eblojn: *Kion vi faras momente? Ej, kion vi faras? Ba, kion ili faras? Hu, kion ili faras!? Ha, karulo, kion vi faras? Fi! Kion vi faras! Ho se ni povus fari ion utilan!).* Eble onomatopeoj gravas malpli, tamen estas grave, ke ili – kiom ili estas uzataj – estu konformaj al la lingvosistemo cetera.

Frazoj kiel *Ho, mi ne vidis, Ho, kia balanciĝo, Ho ve, helpu* (PIupo kaj la maro); *Nu, nu, nun suriru* (Plupo kaj la gruoj); *Oj, plup, plup! Ne estas facile...* (Plupo kaj la ursidoj); *Ho jen, plup plup! Kio okazis tie sube?* (Plupo en la grandarbaro) estas oftaj kaj kiel mi supre diris bonvenaj en la dialogoj. Aliflanke, min impresis iom malagrable, kiom senhezite la tradukinto ĵetas al ni, kelkfoje, supersignitajn vokalojn en teksto esperantlingva, por son-imito de blekoj. Temas pri vokaloj kun komo, kies interpreto certe multe dependas de divenkapablo kaj erudicio de la leganta plenkreskulo. Se en *aŭó* la signo super *o* modifas la sonkvaliton, oni ne povas ĝin akcepti por esperanto: se ĝi indikas akcenton, mankas interkonsento antaŭa pri tio. Apartan akcenton eblus indiki ankaŭ per apartigo: *aŭ-oo.* Mi preferus ankaŭ pli unuecan bojadon tra la esperanta literaturo. Mi estis lerninta *ŭa ŭa,* el PIV, mi allernis iam onomatopean *boj,* mi evitadis (germanec)hungaran *vaŭ,* tamen nun mi ricevas iom parencajn *vuuf, uvuf, vuf, uuhvuu.* Eble tio parte estas lupaj individuaĵoj, sed eble ankaŭ svedlupaj pruntvortoj. *Eske teske,* ĉio eblas. *Oj, plup plup* ankaŭ la supersigno de e en *krrré* vekis en mi dubon.

Por grumbletadi plu, mi demandas, ĉu pro aparta intenco de la tradukinto la onomatopeo *ĉitse* (gvidvorto de Ermeno) enhavas *t* kaj *s* en apartaj silaboj (ĉit-se)? Ĉu tiu duo *ts* ne estas fremdmodela skribvarianto de *c*? Plue, mi ne vidas ian aprobindan motivon por ekuzi pro varmosufero la interjekcion *pu. Pu* ja devus esprimi naŭzon pro malbonodoro aŭ fiaĵo. Mi laŭ Plena Analiza Gramatiko preferus *fu, uf* aŭ *uff.* Mi konsentas, ke apenaŭ oni povas pri tio argumenti konvinke, ja PAG ĉi-rilate estas vortŝpara. Mi tamen opinias, ke ĉe varmego oni malpli indignas kaj naŭziĝas, ol sentas sin neelteneble senforta...

Mi povas erari, tamen mi eltajpas, ke mi ne dirus *fi, mi timas...* kiom ajn mi abomenas kaj timadon kaj timaĵon... (v. *Plupo kaj la lupo).*

Problemoj de elipsaj frazoj, koncerne esperanton, ne estas sufiĉe studitaj. Tamen, mi pensas, ili devas konstruiĝi sur frazoj kompletaj. Oni ne ŝanĝu pronomon, elipsigante. Tial ne plaĉas al mi frazoj kiel *eske teske, imagi al* ***si***. Elipsaj frazoj prezentas kelkfoje problemetojn ankaŭ pro malstabileco de la kutimoj kaj normoj en esperanto pro aktuala divido de la frazo. Ermeno – en la volumo *Plupo kaj la lupo* – trankviligas leporon, certigante, ke nek lupoj, nek li, Ermeno, estas tiom ege danĝeraj: ili ne manĝos Leporon. Ermeno interalie diras: *Ne, estu trankvilaj, mi ja promesis – neniun tuŝi. Ne ĉi tie, ĉe Plupo.* La lasta frazo permesas ankaŭ neformulitan antaŭsupozon, ke la lupo nepre manĝos la leporon, se en loko alia. Malgraŭ la nuna normomanko, oni ja povus meti komon inter *ne* kaj *ĉi tie*, aŭ uzi la PlVan vorton *nen,* kiu indikas, ke la neado senpere rilatas ne la sekvan frazelementon, sed la (neripetitan) predikaton de la antaŭa propozicio: *nen, ĉi tie.*

Pri kunmetoj kiel «grandarbaro» grumblu aliaj.

Eĉ se mi longe traktis ĉi-supre kelkajn lingvajn makuletojn kaj ankaŭ aliaj netraktitaj ekzistas ietie, tio estas bagatela. Ĉiuokaze, la meritoj de la libroj estas multe pli gravaj. La serio estas antaŭ ĉio tre bela, arte kaj profesie farita. Ĝi peras multajn konojn pri naturo – ĝi certe instruas pli, ol multaj

lemolibroj pri biologio aŭ mediokono en malsuperaj klasoj. Ke tio okazas en esperanto, tio por denaskistoj kaj denaskaj esperantistoj ne estas trotaksebla. Fine ĝi eminente edukas al naturprotektado en aĝo, kiam oni ankoraŭ povas sufiĉe impresiĝi.

Dankon kaj gratulon al Malte Markheden kaj Anna-Maria Lange pro la elekto kaj traduko, al la tuta eldonejo Progreso pro la entrepreno. Kredu, oni bezonas similajn librojn (kaj kasedojn, kiel la kortuŝe bela *Jula Lando*) por resti esperanta, kiam oni edukas infanojn en Esperanto.

A magyar nyelvnek az eszperantóra gyakorolt hatásáról

(1991)

„... luktu hom' kaj firme fidu!"
Madách-Kalocsay[4]

A magyarnak az eszperantó nyelvre való kisebb hatását minden nyelvi szinten feltehetjük. (Mert hiszen tapasztaljuk.)

Mióta Bálint Gábor orientalista, az ural-altáji nyelvek professzora, 1897-ben, tíz évvel az eszperantó közzététele után, Kolozsvárott megtartotta eszperantó-tanfolyamát, a magyarok részvétele az eszperantó nyelv használatában és művelésében mindig számottevő volt (vö. pl. Kökény Lajos: Gvidlibro por supera ekzameno [szerk. Pechan Alfonz]: La movado en Hungario, 62-82; Rátkai Árpád: A Magyar Eszperantó Szövetség és a nemzetközi nyelvi mozgalom Magyarországon, 1991, 24-40).

A magyar eszperantisták döntő többségének az eszperantó második vagy többedik, tehát tudatos módon elsajátított, tanult nyelve.

Kezdetben (1887-8-tól) az eszperantót nagyobbrészt írásban használták. 1905-től az írásbeli használatot növekvő mértékű szóbeli alkalmazás kíséri. A mai eszperantisták nem elhanyagolható hányada a nyelvtanulás időszakától eltekintve sokkal több időt tölt eszperantó nyelvű beszélgetéssel, vitával, tréfálkozással, játékkal, pletykával, vagyis beszéddel, mintsem levelezéssel, olvasással, tanulmányírással vagy egyéb vizuális jellegű nyelvalkalmazással. Az eszperantóul beszélő gyerekeknek egy kisebb része – koránál fogva – írni, olvasni nem is tud. Az eszperantisták önkéntelenül is, tudatosan is hatnak egymás nyelvhasználatára. A fentiekből adódik, hogy a magyar nyelvi sajátságok eszperantóra való átvitelének számos lehetősége van; vállfajai kimutathatók (vö.: pl. Bernard Golden: *Marĝene de lernolibro*. 1970, Budapest. Hungara Esperanto-Asocio; további irodalommal).

a) Szóljunk először arról az esetről, amikor a magyar nyelven alapuló jelenség az eszperantó nyelvnek L. L. Zamenhoftól rögzített alapvető normáit egyértelműen megsérti.

Ismeretes, hogy L. L. Zamenhof – dr. Esperanto álnéven – 1887-ben egy 40 lap terjedelmű kiadványban tárta nyelvtervezetét a világ elé: Д-ръ Эсперанто: Международный Языкъ. Предисловіе и понлый учебникъ [por Rusoj]. (Варшава, 1887).

Az eszperantista hagyomány *Unua Libro*, azaz 'Első könyv' címen tartja számon Zamenhofnak ezt a munkáját. Itt olvashatjuk az eszperantó nyelv alapvető, mindmáig mérvadónak tekintett – nagyrészt alaktani – leírását. A 16 pontból álló, alig hat lap terjedelmű nyelvtan 10. pontja a szóhangsúlyt egyértelműen a szó utolsó előtti szótagához köti. A gyengébb – netán rosszul tanított – magyar eszperantista első szótagi hangsúlyozása így hibának minősül. A *dili**gen**te* 'szorgalmasan' szó helyett mondott ***di**ligente* formát a jó tanár kezdettől fogva javítja; mégis, előfordul – különösen, ha a szó a mondat fő hangsúlyának is a hordozója – Zamenhof-adta szabálya ellen. Rejtettebb, a normát „leleplezhetően" nem sértő hatást látok abban, hogy a magyarok beszédében a szólamhangsúlyos szó hangsúlya gyakran mintegy törli néhány rákövetkező másik szó hangsúlyát *(*Eva ne ^estis ^hejme* ehelyett: *Eva ne 'estis 'hejme)*. Minthogy az eszperantóban a szóhatárok és szintagmahatárok olykor kevésbé jelöltek, mint a magyarban, az említett jelenség a hasznos szintaktikai redundancia nyilvánvaló csökkenését jelenti. – Egyértelmű normasértésről beszélhetünk, ha a magyar eszperantista – a magyar mintát követve – elhagyja az összetett állítmány igei részét *(Eva estas forta* 'Éva erős' → *Eva forta)* vagy ha nem egyezteti a jelzőt és a jelzett szót *(belaj esperoj* 'szép remények' → **bela esperoj)*. A fentiekhez hasonló, más nyelvek tanítása során gyakran tapasztalt téves átvitel ugyan itt nyilván eszperantó beszédtényt eredményez, a nyelvi rendszerre gyakorolt hatásról – a nyelv rendszerébe való beépülésről – azonban ezekben az esetekben nem beszelhetünk. (L. Barcsay Zsuzsa: *Metodiko en la praktiko* [szerk. Barcsay Zsuzsa]: Transfer-valoro de Esperanto por hungaroj en la lernado de

[4]Az írás forrása: Hajdú Mihály és Kiss Jenő (szerk.). *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 1991. 642-649 – A bevezető idézet Madách Imrének Az ember tragédiája c. drámájából való, Kalocsay Kálmán eszperantó fordításában (…ember, küzdj' és bízva bízzál!)

hindeŭropaj lingvoj. Hungara Esperanto-Asocio, Budapest, 1982; Szerdahelyi István: *Metodologio de Esperanto (lingvostudado kaj parolalproprigo)*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1975.)

b) Gyakori jelenség, hogy mi, magyar eszperantisták – felületes tanulásunk eredményeképpen – nemzetközi vagy nemzetközinek vélt, főleg latin eredetű szavaknak valamely, a magyar nyelvből vett jelentést tulajdonítunk. Ez írott szövegekben is kimutatható. Példaképpen – Bemard Golden nyomán – az *akcio* 'részvény', *lektoro* kb. 'előadó, egyetemi oktató', *kolegio* kb. testület, (egyházi) vezető testület', 'angliai főiskola', 'jezsuita középiskola' főneveket említem, melyeknek a magyar *akció* (pl. 'segélyakció'), *lektor* (pl. 'könyv lektora'), kollégium ('diákotthon') mintájára való használatát sem a zamenhofi hagyomány, sem az eszperantisták széles körben használt értelmező szótára (*Plena Ilustrita Vortaro*, Paris-20, 1970), sem a nemzetközi gyakorlat nem támasztja alá. Ismétlődésük, mintául is szolgáló szövegekben való gyakoriságuk révén az ilyen jelentéskölcsönzések a nyelvközösség tudatában és használatában élő eszperantó szókincset módosíthatják; ezek az új elemek a nyelv – nem kívánatos módon való – rétegződését segíthetik elő (l. Bemard Golden: i. m.).

c) A magyar és az eszperantó párhuzamos alkalmazása során is igen gyakori a helyes átvitel, a segítő transzfer. Az alanynak és az állítmány névszói részének számban való egyeztetése mindkét nyelv minden rétegében, minden stiláris változatában és szinte minden névszóra nézve norma értékű. Pl. *La ĉevaloj <estis> lacaj* 'A lovak fáradtak <voltak>'. Az eszperantóul tanuló magyarok e tekintetben önkéntelenül, megfelelő számú minta vagy a nyelv pontos leírásának ismerete nélkül is helyes mondatokat alkotnak. – Hasonlóképpen: minden magyar eszperantista jelen idejű igealakot használna a következő mondat tárgyi mellékmondatában: „Azt mondták, hogy *esik az eső"*. <'Oni diris ke *pluvas'*>. E helyes megoldásból nem következik, hogy a beszélőnek tételes tudása is van a mellékmondatbeli igeidő-használatról. – Hasonlóan minősíthetjük a magyar eszperantista beszédének olyan általános és jellemző tényeit, mint a magánhangzó-redukció teljes hiánya (vö. *akcidento* : *okcidento*) vagy – az eszperantóban egyébként ritka – szóvégi zöngés mássalhangzók zöngés voltának következetes megőrzése (pl. a *sed* 'de, hanem' kötőszóban). A zöngésség szerinti oppozíció szóvégi helyzetben való meglétét mutatják például a következő szópárok: *bed'* 'ágyás' : *bet'* : 'cékla'; *kab'* '<hegy>fok' : *kap'* 'fej'.

d) Elég gyakoriak az olyan esetek, amikor Zamenhof, illetve a nemzetközi spontán közmegegyezés (az általános gyakorlat) két lehetőséget kínál, de a magyar minta ezek közül csak egyet erősít meg. – Zamenhof az *n* fonéma *g* és *k* előtti megvalósulásaként mind a dentális, mind a veláris változatot számon tartja (1. *Oficiala Gazeto*, IV, 1911, 22; *Lingvaj respondoj*, sesa eldono, Marmande, 1962, 59-60); a magyar beszélők túlnyomó többsége ilyenkor következetesen a veláris változattal él. – E tény hozzájárulhat ahhoz, hogy a veláris allofón az adott fonetikai helyzetben túlsúlyossá, esetleg obligatorikus allofónná váljék. Erre a tendenciára támaszkodik a mesterséges beszédszintézis Magyarországon kifejlesztett megoldása is (1. Ilona Koutny-Gábor Olaszy-Katalin Kisfaludy: *Esperanto speech synthesis and its application in language learning*. Magyar Fonetikai Füzetek, 19, Bp. 1988, 47-54). Két megengedett lehetőség egyikét erősíti meg a magyar minta a nyelvi rendszer egy másik pontján: az utcanevek, térnevek, földrajzi nevek az eszperantóban szerepelhetnek köznevük után (pl. *strato Dob* : 'Dob utca'; *la rivero Marcal* 'a Marcal folyó', *urbo Karcag* : 'Karcag városa'; *en vilaĝo Velem :* '<egy> Velem <nevű> faluban'), de előfordulnak összetételi előtagként is: *Dob-strato, Meksiko-urbo*. Molnár Ferencnek *A Pál utcai fiúk* c. regényét *La knaboj el la Paŭlo-strato* címmel fordították eszperantóra. – Hasonló hatások természetesen több irányból (német, kínai, japán stb.) jönnek.

A prepozitív névhasználatnak (s hasonló kicsinységeknek) persze további – rossz esetben előre nem látott – következményei lehetnek. Az ilyen névhasználat, például, destabilizálhatja a szóhangsúlyt: *<la> rivereto* ***Tur*** '<a> Túr patak' → ***Tur-rivereto*** → ****Tur**-rivereto.*

e) Összetettebb jelenségek a következők. – Az eszperantó szóhangsúly minőségét Zamenhof nem kötötte meg. Kalocsay és Waringhien leírása szerint (közösen: *Plena Gramatiko de Esperanto*, Budapest, 1933; Kalocsay Kálmán: *Rendszeres eszperantó nyelvtan*, 1958) a szóhangsúly részben kvantitatív: a hangsúlyos magánhangzó nyílt (pl. *alfabeto, cepo, domo, kapo),* vagy ilyenből aposztrofálással kapott szótagban *(alfabet', cep', dom', kap')* hosszú; egyéb zárt szótagokban (pl. *kapti, sep)* rövid. (Koutny-Olaszy-Kisfaludy, idézett írásukban, a hosszú magánhangzók időtartamát a rövidek másfélszereseként rögzítik). A hosszú magánhangzóknak ilyen helyzethez kötött megjelenése – mint Hukaya

Sitosi és Tálos Endre (*Esperantologiaj Kajeroj*, 2, 1975) kifejtették – összefügg azzal a ténnyel, hogy az eszperantó használatának fő területe kezdetben olyan térség (area) volt, amelynek nyelveiben a magánhangzó-hosszúság vagy fonematikus, vagy hangsúlyhoz kötött, pozicionális, de valamilyen formában többnyire megvan (orosz, francia, német, magyar stb.; a szintén sok beszélővel képviselt lengyel hatás az időtartam szerepének stabilizálódása ellen hat). – A *kajo*-ból aposztrofált *kaj'* 'rakpart' és a *kaj* 'és' kötőszó Kalocsay szerint minimális párt alkot, éppen a hosszú-rövid szembenállás alapján. Az eszperantisták egy része ugyanakkor nem hozhatja anyanyelvéből a rövid-hosszú szembenállást; normaként való előírásának elvi ellenzői is vannak. Ezért is érdemes talán megjegyezni, hogy a kérdésnek nemcsak a fonológiához és a mindennapi nyelvgyakorlathoz van köze. Kalocsay Kálmán – műfordítói munkájával párhuzamosan – rendszeres eszperantó poétikát dolgozott ki (Pri la Esperanta ritmo, Klasika metriko en Esperanto: K. Kalocsay: *Lingvo Stilo Formo*. Studoj. Tria, parte tralaborita eldono. Librejo PIRATO, Oosaka, 1970; K. Kalocsay-W. Waringhien: *Parnasa gvidlibro*, 1935). Rendszerének ellenőrzéseképpen – Babits Mihály és Szabó Lőrinc magyar vállalkozásaira emlékeztető erőfeszítéssel – elsősorban kötött formájú verseket fordított. (L. pl. Madách: *La tragedio de l' homo*; Dante Alighieri: *Infero* [1933]; Baudelaire: *La floroj de l' malbono* [1957]; Shakespeare: *Reĝo Lear* [1966], *Somermeznokta sonĝo* [1967], *La tempesto* [1970]; Petőfi: *Libero kaj amo* [1970] – ebben szerepel a *János vitéz* teljes fordítása is, mely a korábbi, 1923-as fordításból nőtt ki. – Stb.) A görög-latin versformák sikeres meghonosítását jelentősen megkönnyítette számára az a mód, ahogyan a kiejtési normákat ő maga befolyásolta (1. K. Kalocsay: *Tudmonda sonoro* [szerk. Vilmos Benczik], 1-2, Serio Oriento-Okcidento, n-ro 17, Hungara Esperanto-Asocio, Budapest). – Az összefüggés egyébként fordítva is igaz: fordításai, a hagyomány szerves részeként, hozzájárulnak a norma szociális érvényének megszilárdításához.

f) Mint ismeretes, az eszperantó összetett igealakok használatáról sok vita folyt. A vita egyik sarkalatos pontja az a kérdés, hogy a múlt idejű kopula és a múlt idejű(nek nevezett) melléknévi igenév alkotta összetett igealakok pluszkvamperfektum értékűek-e, avagy (csak) aspektusukban minősítettek, befejezettek. A kérdés a passzívum körül éleződik ki, ahol egyszerű időalakok nem állnak rendelkezésre. Kalocsay Kálmán – E. Vilborghoz csatlakozva – hangsúlyozza, hogy a párhuzamos aktív mondatokban az egyszerű múlt gyakran a pluszkvamperfektum tipikus környezeteiben is használatos, feltéve, hogy az ige perfektív jellegű. Kalocsay előadja, hogy a *jam* 'már' bizonyos igékkel kapcsolódva csak a „tartam kezdetére" utal (példája: *Oni jam persekutis lin tiam* 'Ekkor már üldözték'), más igékkel viszont a cselekvés után beállt állapotra. Példája: *Li jam trovis la ŝlosilon tiam* 'Akkor <addigra> már megtalálta a kulcsot'. (A magyarra vonatkozólag vö. Fábricz Károly: *A denotatív és a pragmatikus jelentés összefüggéseiről*. Népr. és Nytud. XXIX-XXX, 107-114.) Kalocsay az aktívum egyszerű múlt idejének erre a jellemzésére is épít, amikor a szóban forgó passzív alakokat elsősorban perfektívnek minősíti. A fenti – elnagyolt – fejtegetéshez itt annyit fűznék, hogy Kalocsaynál – bár számos nyelv igeragozását ismeri és ismerteti – a háttérben ott munkálnak a magyar analógiák is. Álláspontját a *Literatura Mondo* szerkesztőjeként is érvényesíthette. Soós Éva 1976-ban diákköri dolgozatban mutatta be, miként módosította Kalocsay az első eszperantó regények francia írójának, Vallienne-nek az igeidő-használatát.

g) Az eszperantó magyar művelői részt vettek az irodalmi régiesítés eszperantó próbálkozásaiban. Kalocsay Kálmán (1. La mezepoka esperantisto [*Lingvo Stilo Formo*, 1970, 154-160]) az íráskép módosításával, részben latinosításával, hangváltozások imitálásával (visszafordított nyíltabbá válással, az eszperantó igei végződéseknek egyszerűsödöttként való feltüntetésével („vísszabonyolításával") próbálkozott:

A magyar eredeti	**Kalocsay fordítása;** ***a módosítások bemutatása***	**Az eszperantó köznyelvi megfelelő**	**<Mai magyar fordítás>;** ***az eszperantóbeli módosítások jellemzése***
Latıatuc	**Widats Wui**	Vidas vi	<Látjátok>
		<*vid-* 'lát-'>	
	<**-ats* → *-as*>	<*-as*: az ige jelen idejének végződése, kijelentő módban, minden személyben)	1) A még személyre is utaló (játékból feltett) **-ats* igei végződésnek és
	<**wuy* → *vi*>	<*vi*: 2. sz.-re utaló személyes névmás; 'you'>	2) valamiféle „korai újlatin", a mai eszperantóbelinél testesebb (talán az eszperantó névszói többesjelet [j] is tartalmazó) személyes névmások látszólagos visszaállítása; a *w* betű a magyar kódexirodalmat is idézi.
feleym	**confratruy**	gefratoj	<feleim, testvérek>
	<*con* → *ge-*>	<*ge-*: a két nemre egyszerre utaló előképző>	A germán *ge-* helyén itt még a „latinos" *con-* áll.
	<**fratr-* → *frat-*>	*frat-* 'fivér'	
	<**-u* → *o*>	<*-o:* a főnév kategorális végződése>	A főnév mai *-o* végződése helyén a zártabb *-u* áll.
mic vogmuc	**quio nui estams**	kio ni estas	<mik vagyunk>
	<*quio → kio>	*kio* 'mi' <főnévi kérdőnévmás>	Az íráskép latinosabb.
			*(*qu → k) → qu*
	<**-ams* → *-as*>		Az <*-as* helyett álló *-ams*> igei végződés az e. sz. 1. személyt (eszperantó *mi*, magyar *-m*), valamint az *-s* indogermán többesmorfémát, szerkezetében a magyar *-m-* + *-k* együttest idézheti fel. A mai végződés így (nyelvtani homonímiát eredményező) hangalaki egyszerűsödésnek tűnik. A látszólagos *nuy → ni* változás hasonló a már említett *wuy → vi* változáshoz.
	<*m+s ~ 'm+k'>		
	<**nuy* → *ni*>		
ýfa pur eſ chomuw...	**Ya pulvu kaj cindru…**	Ja polvo kaj cindro…	<Bizony, por és hamu…>
	<**pulvu* → *polvo*>		A mai *polvo* és *cindro* főneveket Kalocsay itt az *u → o* változás (nyíltabbá válás) eredményének tünteti fel.
	<**cindru* → *cindro* >		
uogmuc	**estams**	<ni> estas	<vagyunk>

Hasonló „álváltozások” a következők is: **creays* → mai eszperantó *kreis* (*kre+is*) ’odutta vola’, *Adamun → *Adamon* ’adamut’; **K a y ell omn fructuy trovibily en paradisu...* → *kaj el ĉiuj fruktoj troveblaj en Paradizo* ’Eſ mend paradıſumben uolov gımılcíctul’. – A nyelvi asszociációs hátteret egyébként mindehhez a magyar irodalomból vett Halotti Beszéd mellett a Zamenhoftól héberből fordított *Ószövetség* (*Malnova Testamento*) szolgáltatta (*La Sankta Biblio. Malnova kaj Nova Testamentoj*. Tradukitaj el la originalaj lingvoj. Londono. Brita kaj alilanda Biblia Societo. [The Holy Bible in Esperanto. 53] 1966).

Csiszár Ada és Kalocsay Kálmán lexikográfiai munkájának (*Domfabriko, 6000 frazeologiaj esprimoj Hungaraj-Esperantaj*, Hungara Esperanto-Asocio, Budapest, 1975) eredményeképpen a magyar szóláskincs – kisebb mértékben – közvetlenül is hat az eszperantó fejlődésére.

Áttekintésem korántsem teljes.

Redundancia[5]

(1992)

„Az egyeztetés problémakörében rendkívül érdekesen fonódik össze a nyelvi jelekkel történő kommunikációnak két – egymással ellentétes – hatékony tényezője. A beszélő ugyanis egyrészt arra törekszik, hogy minél kevesebb jel felhasználásával, minél gazdaságosabban formálja meg közleményét, azaz kerülje a rendundanciát, másrészt azonban igyekszik eleget tenni annak a követelménynek is, hogy a közlemény a hallgató által könnyen felfogható, világosan áttekinthető és félreérthetetlen legyen... Az egyeztetés, tehát ugyanannak a nyelvtani kategóriának az összetartozó tagok mindegyikén való megjelölése kétségtelenül a rendundancia körébe vág... Különös jelentősége van az egyeztetésnek az ún. szabad szórendű nyelvekben" - írja RÁCZ ENDRE (AZ egyeztetés a magyar nyelvben. Budapest, 1991, 40) szakirodalmi hivatkozások gondos közbeiktatásával.

RÁCZ ENDRE az egyeztetést, s ekként a redundancia egy fajtáját különféle nyelvi szinteken vizsgálja. Az egyeztetést, mint elmondja, sokszor morfémák hordozzák; megjelenhet az egyeztetés állexémában, megjelenik lexémaszinten, álszintagma-szinten, a szintagma szintjén, a mondategységen vagy a mondategészen belül; kiterjedhet a szövegszintre is (i.m. 20–23). RÁCZ példáiban – egyeztetésről lévén szó – a redundancia valamilyen száma, jelentéselem többszöri előfordulásaként jellemezhető.

Nagyobb általánosságban – nemcsak az egyeztetésre vonatkoztatva – is igaz, hogy a redundancia a nyelv minden szintjén jelentkezik. – Az *a* rövidségét vagy labialitását redundánsnak tekinthetjük a magyar köznyelvben, hiszen a két tulajdonság bármelyike már önmagában is szembeállítja az *á* fonémával. Redundáns az *l* és az *n* zöngés volta. Redundáns a nyelvjárási *mink* : *ti* szembenállásban a *mink* névmás *-nk* szegmentumának jelenléte. Redundanciát ad a *mi megyünk*-ben a *mi* és az *-ünk* (vö. i.m. 41) együttes előfordulása. – A többességet illetőleg a *Mi öten megyünk* többszörösen redundáns, a *Mink öten megyünk* tájnyelvi mondat viszont még ennél is redundánsabb. Az *én–te* oppozíció redundánsabb, mint a *te–ti,* a *mi–ti* vagy az eszperantó *mi–vi* szembenállás; a *ti–titeket* szembenállásban magasabb fokú a redundancia, mint az *ők–őket* alakok szembenállásában. A különféle jellegű (hangtulajdonság, fonémafelhasználás, széma ismétlődésében megnyilvánuló) redundáns mozzanatok tehát összeadódhatnak. A *Tégedet magadat is láttalak* mondat **második** személyű **tárgya** sokkalta redundánsabb (mind a szémaismétlés, mind a felhasznált fonémakészlet folytán), mint a *Láttam Önt* mondaté.

„Az egyeztetés **redundáns** voltát ki lehet használni – s egyúttal a redundanciát világosan ki lehet mutatni – olyan esetben, mikor a gazdaságosságra való törekvés lesz az elsőrendű cél, így pl. a nyelvi jeleknek a gyorsírás jeleivé való átformálásakor... A beszédfokú gyorsírás egyik rövidítési eljárása az egyeztetésbeli redundancia kiküszöbölésén alapszik – írja RÁCZ ENDRE (i.m. 41), majd BIHARI MIHÁLYtól (A magyar nyelv törvényeinek érvényesülése a magasfokú gyorsírásban: Nyr. 91:132-8, 1967) idézi az alábbiakat: „Nyelvtani törvény például az, hogy bizonyos ragok ismétlődnek, és ha az egyik szóban jelzem a ragot, a másik szóban már nincsen szükség feltüntetésére: a gyorsíró elhagyja az ismétlődő ragot. Az alany és az állítmány számban megegyezik, tehát az utóbb álló szó többesragja, illetőleg -jele elhagyható. Például: *Az emberek sétál. Már elmentek a munkás.* A személyes névmás után az állítmány személyragja elhagyható. Pl.: *Én sétál. Te sétál. Mi sétál. Ti sétál. Ők sétál.* A mutató névmás után a főnév azonos (BIHARI 134).

L. L. ZAMENHOF 1887-ben tette közzé a később eszperantó néven ismertté vált tervezett emberi nyelvet. (L. D-ro Esperanto: Международный языкъ. Предисловие и польный учебникъ. Por Rusoj. Варшава, 1887). Ebben foglaltatik az eszperantó 16 pontból álló alapvető nyelvtana. A nyelvtan kidolgozása során ZAMENHOF is a gazdaságosságot, ill. az alaktannak ezzel összefüggő könnyű elsajátíthatóságát tartotta elérendőnek. A 6. pontban adja meg az ige alaktanát. A 'sétál' ige jelen ideje ennek nyomán: *promenas.* A *promenas* szóalak két morfémából áll: a *promen-* tőből és az *-as* végződésből, mely egyszerre jelöli a jelen időt és a kijelentő módot; de csak ezeket. A személynek (az alany személyének) a kifejezése a személyes névmásra vagy más névszóra marad. A jelen idő paradigmája... helyett így a következő szintagmasort tarthatjuk számon:

[5] Forrás: Kozocsa Sándor és Laczkó Krisztina (szerk.), Bankó Ágnes (műsz. szerk.) 1992: Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. 242-249.

Eszperantó szintagma:	Magyar elemekből alkotott utánzat:
mi promenas	*én sétál*
vi promenas	*te/(ti) sétál*
li (ŝi, ĝi) promenas	*ő/az sétál*
ni promenas	*mi sétál*
vi promenas	*ti sétál*
ili promenas / oni promenas	*ők sétál / az ember sétál*
(la homoj promenas)	*(az emberek sétál.*

Magyar elemekből alkotott utánzat:

mi, vi, li…ni…	*én, te, ő…, mi…*
promenis	*sétált.*

A verbum finitivum-ok esetében tehát (melyeket nem nevezhetek személyragozott igealakoknak) ZAMENHOF a gyorsíráshoz hasonlóan – megspórolta a személy kifejezésebeli redundanciát. Minthogy az egyszerű eszperantó igealakok nem fejezik ki a cselekvő számát sem, a *Már elmentek a munkás* gyorsíró-magyar mondat köznyelvi eszperantó megfelelőjében – a szám éppen az alanyon jelenik meg, a szám iránt közömbös múlt idejű igealak *(foriris:* '(vki) elment') kíséretében: *Jam foriris la laboristoj.* Hasonlóképpen: *Doloras la piedoj*; tkp. 'fáj a lábak'; vö. a magyar népnyelvi *Fáj a lábaim* (l. PAPP ISTVÁN MNy. 46 (1950.): 15-27, 25; RÁCZ i.m. 42). – A rendszer más pontjain ZAMENHOF ugyanakkor redundáns megoldásokat is alkalmaz. Ilyen a jelzőnek és az összetett állítmány névszói részének a jelzett szóval *(bela rozo, belan rozon, belaj rozoj, belajn rozojn),* illetve az alannyal *(La rozoj estas belaj*) való egyeztetése. Ide sorolhatjuk a számbeli egyeztetés következő példáját is: *La librojn ŝi trovis interesaj* 'A könyveket érdekeseknek találta' (l. K. KALOCSAY–G. WARINGHIEN: Plena Analiza Gramatiko de Esperanto. Kvara, tralaborita, eldono, Universala Esperanto-Asocio, Rotterdam, 1980,182-3, 231, 235).

Az egyeztetésért ZAMENHOFot igen sokszor bírálták. Az 1907-ben közzétett idó (= Ido, ido) nyelvben (melyet – nagyrészt J. Baudouin de Courtenay, Otto Jespersen, L. Leau és M. W. Ostwald elvei alapján – Louis de Beaufront és Louis Couturat hozott létre, s melyet az eszperantó megreformált változatának – szinte nyelvjárásának – szokás tekinteni) nincs kötelező egyeztetés. (Erről bővebben 1. SZERDAHELYI ISTVÁN: Bevezetés az interlingvisztikába, Budapest, 1980, 120-25; VARGA-HASZONITS ZSUSZA Interlingvisztikai szöveggyűjtemény, I, 1986. Bevezetés, 19; DETLEV BLANKE Internationale Plansprachen, 1985: 194; S. N. KUZNECOV: Teoretičeskie osnovy interlingvistiki, Moskva, 1987, 131; ANDRÉ MARTINET The proof of the pudding... Introductory note; in: Interlingusitics. Aspects of the Science of Planned Languees, ed. KLAUS SCHUBERT in collaboration with DAN MAXWELL, MOUTON DE GRYTER. Berlin, New York, 4). – A jelzőt és a jelzett szót nem egyeztetik például az IALA (főleg A. Gode, I. SZERDAHELYI, i.m. 146-7) kidolgozta Interlingua (1951), az Edgar de Wahl alkotta Occidental (1922), a Jespersen-féle Novial (1928), nyelvek (nyelvtervezetek) sem.

Az igeragozás alakszegénységéről szólva ZAMENHOF így ír: *sufiĉas unu tabelo por ĉiuj verboj... sufiĉas, se ĝi enhavas sole 6 finiĝojn por la tempoj estanta, estinta kaj estonta kaj por la modoj sendifina, kondiĉa kaj ordona. Vi certe en la unua minuto ekpensos, ke dank' al tiu ĉi malgrandega tabelo de la konjugacio la lingvo perdas sian flekseblecon? Tute neniel: konatiĝu kun la lingvo arta, kaj vi ekvidos, ke ĝia konjugacio esprimas ĉiujn nuancojn... ĉar la arta lingvo forĵetas ne tion, kion la lingvo bezonas, sed nur tion, kio prezentas en ĝi superfluan balaston (190012).* – Magyarul: elegendő egyetlen táblázat – valamennyi ige számára... elegendő, ha ez csak hat végződést tartalmaz, a jelen, múlt, jövő idők, a főnévi igenév, a feltételes és a felszólító mód számára. Az első percben önök azt gondolják talán, hogy e túlontúl kicsiny táblázat okán a nyelv elveszíti hajlékonyságát. Semmiképpen. Ismerkedjenek meg a mesterséges nyelvvel, s látni fogják, hogy ez nem azt veti el, amire a nyelvnek szüksége van, hanem csak azt, ami benne fölös ballasztot jelent".

Ma a *balasto* és a *redund(anc)o* szavak az eszperantó szakirodalomban műszópárként is járatosak (1. FRANCOIS LO JACOMO: Liberté ou autorité dans 1' évolution de 1' Espéranto, Pisa, 1981. 368).

ZAMENHOF tehát az igeragozásban nemcsak hogy „allomorfmentes" morfémákat alkalmaz, hanem az igeragozásban a szémák ismétlését (a személy és szám szerinti egyeztetést) is kerüli: itt tehát – a gazdaságosság érdekében – negatívan viszonyul a redundanciához. Mindezt aligha lehet helyteleníteni.

Más a helyzet, ha a személyes névmások hangalakját s egymáshoz való viszonyát (vö. pl. DETLEV BLANKE, i.m. 235) vesszük szemügyre. E tekintetben, úgy látszik, L. ZAMENHOF nem jól mérte fel a kommunikáció szükségleteit: nem találta el a RÁCZ ENDRÉtől a fenti idézetben bemutatott két tényező összehangolásának módját. – A személyes névmások megválasztásában *(mi, vi, li, ŝi, ĝi, ni, vi, ili)* nagyobb hangalaki különbözőség feltétlenül előnyösebb lett volna. Erről így ír DETLEV BLANKE 1985-ben: „Bei Esperanto überwiegt im jetzigen Verwendungstadium natürlich der geschriebene Text (Korrespondenz, Literatur). Heute gehören aber bereits auch regelmässige Rundfunkprogramme in Esperanto zur üblichen Form der Sprachrealisierung. Für Rundfunksendungen spielt die phonologische Redundanz eine grosse Rolle, da manche monosemierende situationskontextuelle Faktoren (z. B. Gesten, Gesichtsausdruck) entfallen und andere geringer wirken. So gibt es z. B. nicht die Möglichkeit der Rückfrage. Daher sind Paronyme wie *pezi* (wiegen) und *pesi* (wagen), *trinki* (trinken) kaj *drinki* (saufen), *trejni* (trainieren) und *treni* (ziehen) oder auch die alle auf -i lautenden Personalpronomen *(mi, vi, li, ŝi, ĝi, ni, vi, ili, oni*) Quelle von Misverständnissen." (DETLEV BLANKE: Internationale Plansprachen, Akademie-Verlag Berlin, 1985, 236.)

BLANKE véleményéhez hozzáteszem, hogy ma talán már a szóbeli használat a gyakoribb; s hogy a használat terei is a redundancia szükségletét növelik. Az előadó és a közönség közötti kommunikáció, a szónoklat és az előadás, de még a rádióbeli alkalmazás is feltehetőleg kevesebb elemi redundanciát igényelnek, mint a fizikai munka, a játék, a sport, a kirándulás, a háztartás, a családi élet mindennapi helyzetei: ezek pedig az eszperantisták életében növekvő jelentőséggel bírnak. (Hasonlóan vélekedett STEPHAN MACGILL, 1987-ben).

A visszakérdezés lehetősége ugyan gyakran fennáll, de erre eleve építeni nem érdemes.

A redundancia kérdését mindamellett maga ZAMENHOF is érinti a névmáshasználat, nevezetesen a 2. sz.-ű személyes névmások használata kapcsán. A *ci* 'te' az eszperantóban – már Zamenhof idejében is – alig használatos. – A lényegében az angol *you*-nak megfelelő *vi* névmás szám tekintetében való neutralitását (*vi* 'te, ti, ön, önök') indokolva ZAMENHOF utal arra, hogy a megszólítás (vagy értelmezői szerepű főnév) – amellett, hogy a denotátumot másodszorra is denotálja – szükség esetén hírt ad a megszólítottak számáról is: „en la tre maloftaj okazoj de neklareco ni povas ja pecizigi nian parolon dirante: 'vi, *sinjoro* aŭ 'vi *ĉiuj, vi ambaŭ'*. – További példák:

Vi, Johano, scias. – Tudod, János.
Vi, sinjorinoj, scias. – Tudják, hölgyeim.
Vi, amikoj, scias. – Tudjátok, barátaim.
Vi, homoj, scias. – Tudják, emberek.

Vö. még:

Vi kelkaj scias. – Néhányan tudjátok.
Vi ĉiuj scias. – Mindannyian tudjátok.
Vi opo scias. – Tudjátok.

(Opo 'több személy együttese'*;*
la sesopo – 'a hatok'.)

E megoldásnak általánosabb szintre emelése olyan, erősen redukált lexikális jelentésű „névmásfőnév" alkalmazásával lehetséges, melynek – föltett – szerepe a személyre való utalás erősítése mellett a morfológiai kategóriák hordozása és a mondat modalitásának enyhe befolyásolása. Ilyen névmásfőnév használatára tettem magam kísérletet az *usto* szó (kb. 'közelálló, kedvelt, megszólított személy') használatával: *vi usto* kb. 'te (kedves)'; *vi ustoj* kb. 'ti (kedveseim)'. L. WACHA: Dumstudaĵoj; in: Survoje (szerk. SERGEJ VERŜININ, 3. sz. 1991, 16–18, – A magyarra vonatkozólag vö.; RÁCZ i.m. 73.

Lehetséges volna személyre vagy számra utaló (nyomatékosító) partikulák használata is. ZAMENHOFnál erre emlékeztet a *ĉi* = közelre mutató partikula; kb. 'itt, ez') és a *mi* 'én' névmás együttes előfordulása.

Közvetett módon redundanciát ad olykor az összetett igealakok használata. Míg a *mi laboris* : *ni laboris* ('dolgoztam : dolgoztunk') szembenállása valóban minimális, a *mi estas reveninta* : *ni estas*

revenintaj (‘visszatértem, megjöttem’ : ‘visszatértünk, megjöttünk’) oppozícióban már találunk redundanciát. Itt az összetett igealakban szereplő melléknévi igenéven a többes számot jelölni kell *(ni estas/estis revenintaj*; tükörfordításban: ‘mi visszatértek vagyunk/voltunk’); – ez pedig megkönnyíti a ‘ni’ többes szám 1. sz.-ű névmás azonosítását. A többnyire fakultatíve használt összetett igealakok gyakoribb használata így nemcsak az idő kifejezését teszi árnyaltabbá.

A redundanciát növelik a mondat témájának olyan terjedelmesebb kifejezései mint *Miaflanke, mi... Koncerne min, mi persone ... se temas pri mi, mi...* ‘én a magam részéről, ami engem illet, én’ stb.; valamint a *via moŝto, viaj moŝtoj* ‘felséged, felségetek’-szerű formák is.

Nyilvánvaló, hogy nagyobb redundanciát adnak az olykor eszperantó nyelvjárásként is emlegetett idó (Ido) nyelv személyes névmásai: 1. *me, 2. tu, vu,* 3. *ilu, elu, olu* 1**.** *ni* 2. *vi,* 3. *ili, eli, oli.* Ezek átvétele azonban ma végképp lehetetlen.

A már rögzített elemek központi vagy egy személytől származó módosítását (mely felborítaná a nyelv kontinuitását, „archaizálná” a korábbi irodalmat) az eszperantista nyelvközösség rendszerint nem fogadja el (l. LO JACOMO: i.m.). Ezt az adott nyelvközösségen és hagyományrendszeren belül megakadályozza az 1905-ben elfogadott Fundamento de Esperanto tisztelete, érvénye is. Az imént felltetthez hasonló „érvénytörlő” változtatások ZAMENHOF nyelvfejlesztői–nyelvművelői elképzeléseivel sincsenek összhangban. ZAMENHOF ugyan többször elismerte és alátámasztotta a mindenkori újítás jogát; azonban semmiféle újítás nem erőltethető rá a nyelvközösségre. Az előzményeket nem érvénytelenítő, azokhoz szervesen kapcsolható, jó újítás végül is azáltal jut érvényre, hogy a nyelvközösségben utánzókra talál.

ZAMENHOF 1908-ban így ír: „ĉiu, kiu legis la antaŭparolon de la *Fundamento de Esperanto* scias tre bone, ke ĝi ne sole ne prezentas ian baron kontraŭ la evolucio de la lingvo, sed kontraŭe, ĝi **donas** al la evolucio tian **grandegan liberecon**, kiun neniu alia lingvo iam posedis eĉ parte.... la sola celo, kiun la Fundamento havas, estas nur: **gardi la lingvon kontraŭ anarĥio**, kontraŭ reformoj abritraj kaj personaj, kontraŭ danĝera ROMPADO, kontraŭ forĵetado de malnovaj formoj antaŭ ol la novaj estos sufiĉe elprovitaj kaj tute defmitive kaj sendispute akceptitaj.” (Cirkulera letero al ĉiuj esperantistoj, 18-1-1908; in: L. L. ZAMENHOF: Lingvaj respondoj. Konsiloj kaj opinioj pri Esperanto. Editoris G. WARINGHIEN, Sesa eldono. Marmande. 1962; az én kiemelésem, W. B.)

Az eszperantó fejlődésében – akár a tudatos, akár spontán tényezők érvényesülnek az adott jelenséget illetőleg – ugyanúgy a már meglévő eszközök adta lehetőségek és a felmerülő szükségletek a meghatározóak, mint bármely más nyelvében.

* * *

Végezetül: Rácz professzor úr 70. születésnapján legfontosabb mondandóm nem a redundancia témakörébe vág. Inkább a performativitásába és a modalitásába. Köszönöm, hogy bevezetett a nyelvtörténeti kutatómunkába; köszönöm hibáim javításában adott mindenkori segítségét. Türelmét. S kívánok egészséget a kedvet adó munkához.

Bárcsak örömet szerezhetnénk Neki köszöntésünkkel!

Szakirodalom

BIHARI MIHÁLY: A magyar nyelv törvényeinek érvényesülése a magasfokú gyorsírásban: Nyr. 91:132-8,1967.

DETLEV BLANKE: Internationale Plansprachen, 1985:194.

D-RO ESPERANTO (= L. L. ZAMENHOF): Международный языкъ. Предисловие и польный учебникъ. Por Rusoj. Варшава, 1887.

L. L. ZAMENHOF: Pri la pronomo „ci”: Lingvaj respondoj, Marmande, 1962; La Revuo, 1908, 8. sz.).

FRANCOIS LO JACOMO: Liberté ou autorité dans l’évolution de 1’ Espéranto, Pisa, 1981.

K. KALOCSAY - G. WARJNGHIEN: Plena Analiza Gramatiko de Esperanto. Kvara, tralaborita, eldono. Universala Esperanto-Asocio. Rotterdam, 1980, 182–3, 231, 235.

S. N. KUZNECOV; Teoretičeskie osnovy interlingvistiki, Moskva, 1987.

ANDRÉ MARTINÉT: The proof of the pudding... Introductory note, in: Interlinguistics. Aspects of the Science of Languages, ed. KLAUS SCHUBERT in collaboration with Dan MAXWELL, MOUTON DE GRYTEN Berlin, New York, 1989.

RÁcz ENDRE: Az egyeztetés a magyar nyelvben. Budapest, 1991.

SZERDAHELYI ISTVÁN: Bevezetés az interlingvisztikába. Budapest, 1980, 120-25.

VARGA-HASZONrrs ZSUZSA: Interlingvisztikai szöveggyűjtemény, 1.1986. Bevezetés, 19.

WACHA BALÁZS: Dumstudaĵoj; in: Survoje (szerk. SERGEJ VERŠININ), 3. sz. 1991,16-18.

L. L. ZAMENHOF: Lingvaj respondoj. Konsiloj kaj opinioj pri Esperanto. Editoris G. WARINGHIEN. Sesa eldono. Marmande. 1962.
L. L. ZAMENHOF: Fundamento de Esperanto. Gramatiko, ekzercaro, universala vortaro. Eldono franca-angla-germana-pola-rusa. Pola Esperanto-Asocio. Eldon-Kleriga Centro, Varsovio 1987.

Különbség[6]

(1993)

Különbséget szokás tenni nyelvtervezetek és tervezett nyelvek között. (Ez utóbbiakat szerkesztett[1] nyelvnek is nevezik.) A mintegy ezer nyelvtervezetből[2] csak néhány érte el a – kidolgozottabb és szocializálódott normarendszerrel, a beszélők tartósabb közösségével[3] jellemezhető – tervezett nyelvek fejlődési fokát. L. L. ZAMENHOF 1887/88-ban öt nyelven tette közzé nyelvtervezetét[4]. A 40 lapnyi szövegen belül alig hat lapot tesz ki a nyelvtani rendszer tulajdonképpeni bemutatása. Az első szótár – ezt ma inkább morfémajegyzéknek hívnánk – a könyvecske végén két lapon elfért.

A szókészlet, ill. a szótövek száma 1894-ig gyors iramban nőtt; 1905-ben, az eszperantisták első kongresszusán, a helyzet érettnek látszott arra, hogy (Fundamento de Esperanto címen) dokumentummá nyilvánítsák, elfogadják a véglegesnek tekintett alapvető nyelvtant (**Fundamenta Gramatiko**), a nyelvtant szemléltető gyakorlatsort (**Ekzercaro**) és a vitathatatlanul szilárd szavakat tartalmazó (**Universala Vortaro** című) szótárt.

ZAMENHOF energiáinak java részét ezután az eszperantó nyelven való szövegalkotás: mindenekelőtt a műfordítás köti le: 1907: La Predikanto (a Bibliából); Georgo Dandin (Molière); 1908: Ifigenio en Taŭrido (Goethe), La Rabistoj (Schiller), Psalmaro (a Bibliából); 1909: La Sentencoj de Salomono (a Bibliából), La Rabeno de Baĥaraĥ (Heine); 1910: La gimnazio (Alejhem), Marta (Orzesko); 1911: Genezo (a Bibliából). 1917-ből maradt ránk a ZAMENHOF fordította teljes Ószövetség és Andersen meséi.

ZAMENHOF közvetlen nyelvművelői tevékenysége 1905 után nyelvművelő levelekben, olvasói kérdésekre adott válaszokban bontakozik ki. Nyelvhasználati kérdésekre adott válaszai („Lingvaj Respondoj") a következő lapokban jelentek meg: La Revuo (1906-8), Oficiala Gazeto Esperantisto (1911-2).

A nyelv rendszeres leírhatóságával és leírandóságával kapcsolatban 1904-ben Bourlet-nak írt levelében ZAMENHOF így vélekedik: „Teljes és részletes nyelvtant kidolgozni egyszerűen nem lehet. Az ilyen nyelvtan megalkotása évek hosszú sorát emésztené fel, s végeredményben... az ilyen nyelvtan nemcsak hogy nem könnyítené meg a nyelv tanulását, hanem – ellenkezőleg – azt rettentően megnehezítené. Még ha száz esztendőt dolgoznék is, és végül egy többezer oldalas könyvet tennék is közzé, sohasem tudnám előre látni mindazokat az elméletileg lehetséges kétségeket és kérdéseket, amelyek a nyelvtanulókban felmerülhetnek; s ha valamely pontban magyarázatom nem volna elég pontos, magyarázatommal csak hibára vezetném a tanulót... véleményem szerint nem arra van szükség, hogy részletes elméleti nyelvtant írjak, hanem arra, hogy minél több... könyvet (irodalmi fordítást) produkáljak..."

Az intertlingvisztikai szakirodalomban közhely, hogy a ZAMENHOF megalapozta eszperantó nyelv kétségtelen fölénye J. M. SCHLEYER 1879/80-ból származó, és szintén jelentős közönségsikert elért nyelvével, a volapükkel szemben – az eszperantó szóalaktani **rendszerének** előnye mellett – elsősorban ZAMENHOF **nyelvfejlesztési koncepciójában** gyökerezik. ZAMENHOF ugyan szilárd alapokat kívánt, de – mint láttuk – nem hitte, hogy **a nyelvi rendszer** minden pontjában **egyszer és mindenkor megadható**; nem gondolta, hogy mindent neki magának kell eldöntenie; bár az alaktan meghatározó pontjait illetőleg megállapodásra törekedett, azt el is érte, nem volt az a véleménye, hogy az eszperantistáknak minden észlelt nyelvi ingadozást[5] záros határidőn belül testületi[6] döntéssel fel kell számolniuk.

Jellemzőnek találom következő, 1908-ban kelt körlevelét; illetve annak idézendő részleteit: „Mindazok, akik a Fundamento de Esperanto előszavát olvasták, nagyon jól tudják, hogy az nem akadályozza a nyelv fejlődését, sőt: a nyelv fejlődésének olyan fokú szabadságot biztosít, hogy más nyelvek soha annak töredékével sem bírtak. A Fundamento megadja annak a lehetőségét, hogy a nyelv szükség esetén fokról fokra akár a felismerhetetlenségig megváltozzék. A Fundamento egyetlen célja, hogy megóvja a nyelvet az anarchiától, védje az önkényes és személyes reformok, a veszélyt jelentő törés ellen; az ellen, hogy a régi formákat elveszítsük, mielőtt az új formák kellőképpen kipróbálód-

[6] Forrás: Kozocsa Sándor (szerk.) – Perényi Dóra (műszaki szerk.) 1993: Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára, 267-275.

tak volna. Ha az eszperantisták mindeddig csak nagyon kis mértékben éltek a Fundamento adta nagy szabadsággal, az abból fakad, hogy az eszperantisták világosan látják: egy nyelv, amely nem tör magának utat hatalmi rendelettel, csakis a természetes fejlődés óvatos útján bontakozhat ki...”

Jegyzetek

[1] SZERDAHELYI István Bevezetés az interlingvisztikába c. egyetemi jegyzete 1980-ban jelent meg. Ennek 4. fejezetében (Az interlingvisztika mai állása, 163-225.1.) SZERDAHELYI tömören ismerteti az interlingvisztika tárgyának különféle mai felfogásait. A. BAUSANI a nem etnikus emberi nyelveket szerkesztett nyelvek néven fogja össze; ezeken belül megkülönböztet szakrális nyelveket és laikus nyelveket. A laikus nyelvek csoportján belül az eszperantót a gyakorlati kommunikáció számára készült nyelvek közé sorolja (l. SZERDAHELYI ISTVÁNi. m. 170. 1).

[2] S. N. KUZNECOV (Teoretičeskije osnovy interlingvistiki, Moskva, 1987) könyvének 47. lapján A. D. DULČENKO 1987-ben még kéziratos művének időrendi áttekintését idézi. A nyelvtervezetek megjelenésének ritmusa ezek szerint a következő:

A XVII. századig:		20
A XVII. században:		41
A XVIII. században:		50
A XIX. században:		216
Ezen belül:	1801-1825	29
	1826-1850	34
	1851-1875	66
	1876-1900	119
	Az év ismeretlen:	9
A XX. században:		560
Ezen belül:	1901 -1925	249
	1926-1950	150
	1951-1973	143
	Az év ismeretlen:	18

Ugyancsak S. N. KUZNECOV szerkesztésében 1991-ben Moszkvában újra megjelent E. DREZEN 1928-31-ből származó Historio de la Mondolingvo (Tri jarcentoj de serĉado) c. könyve. Ennek időrendi táblázata szerint 1887-ben – az eszperantó megjelenésének évében – kilenc nyelvtervezet született, ill. látott napvilágot.

[3] A következő nyelvterületekről mondható, hogy tartósabb közösség érintkezési eszközeként nyelvvé fejlődtek, vagy ezen az úton legalábbis elindultak: Volapük (MARTIN SCHLEYER, 1879), Esperanto (LUDOVIKO LAZARO ZAMENHOF, 1887), Idiom Neutral (a Volapük utódnyelve, 1902), Latino sine Flexione (GIUSEPPE PEANO, 1903), Ido (Delegation pour adoption d’une langue inernationale, LOUIS COUTURAT, LOUIS DE BEAUFRONT, 1908), Occidental (EDGAR VON WAHL, 1924), Novial (OTTO JESPERSEN, 1928/34), Interlingua (ALEXANDER GODE, 1947/50); mindezekről l. EDO BERNASCONI: Esperanto aŭ interlingua, Kultura Centro Esperantista, La Chaux-de-Fonds, 1977; SZERDAHELYI ISTVÁN: Bevezetés az interlingvisztikába, Budapest, 1980; VARGA-HASZONITS ZSUZSANNA: Interlingvisztikai szöveggyűjtemény. I. kötet. A naturalista irányzat, 1986.

[4] Az első – orosz nyelvű – változat adatai: Д-ръ Эсперанто: Международный Языкъ. Предисловіе и понлый учебникъ [por Rusoj]. (Варшава, 1987). – Az orosz nyelvű kiadványt a francia, német, lengyel, angol (1887/88), majd az eszperantó (1903) nyelvű változat megjelenése követte. Mindezek az eszperantó tizenhat pontban összefoglalt nyelvtanán (alaktanán) kívül a többi között ZAMENHOF tanulmány jellegű előszavát és eszperantó szövegmintákat is tartalmaznak.

[5] Minden, fejlődésének intenzív szakaszában levő, új funkciók betöltésére vállalkozó nyelvben gyakoriak a nyelv beszélőiben is tudatosuló ingadozások. FÁBIÁN PÁL – a magyar nyelv fejlődéséről és fejlesztéséről szólva – így ír: „A nyelvben két, egymással ellentétes irányú folyamat zajlik szünet nélkül. [Új bekezdés.] Az egyik a nyelv folyamatos megújulása. [...] A megőrzés sem kevésbé fontos tényező a nyelvben. [...] A spontán nyelvfejlődés és a tudatos nyelvfejlesztés aránya természetesen koronként változó képet: mutat. [Új bekezdés.] Nyelvtörténetünk ősi korszakában tudatos nyelvfejlesztésről még nem lehet szó. Nyelvünk fejlődésének befolyásolása a középkor végén kezdődik meg, és folytatódik egyre fokozódó mértékben. [...] A kódexírók szóalkotásairól helyesen jegyzi meg Tolnai Vilmos, hogy: «közkeletűvé vált szavaikat lehetetlen megjelölni, mert nincs régebbi

szöveg, melyhez hasonlíthatnók őket. De kirínak azok, amelyek utóbb nem maradtak meg, s amelyek alkotásán leginkább érezni a pillanat kényszerét, a nehézséget, mellyel a latin szót magyarul tolmácsolni igyekeztek» (Nyúj. 27.). Tolnai ilyen példákat említ (vö. Nyúj. 28.): *címerlet* 'titulus' (BécsiK., MünchK.), *császárlat* 'imperium' (BécsiK., AporK.), *éneklet* 'zsoltár' (AporK), *sósolat* 'sóspuszta' salsugo (AporK)... [...] Sylvester már a krakkói diák korában kiadott, Rudimenta grammaticae Donati [Donatus nyelvtanának elemei] című munkájában (1527) kísérletet tett több latin nyelvtani műszó lefordítására: proprium nomen = *tulajdon név*, nomen apellativum = *köznév*, adiectivum = *másval álló név*, qualitas = *minemőség*, quantitas = *mennyiség*. [Új bekezdés.] Nyelvünket igazán azonban Grammatica hungarolatina [Magyar-latin nyelvtan] című művében fedezte fel (1539), folytatva benne a magyar nyelvtani terminológia megteremtését: syllaba = *egybefoglalás*, vocales = *szótívők*, semivocales = *félszótívők*, consonantes = *másvalzengők*, ortographia = *igaz írásnak tudománya*, nominativus = *nevező*, genitivus = *nemző* [...] stb. „De nemcsak a grammatikai műnyelv kiképzését indította meg – írja róla Horváth János hanem oly tudós figyelem tárgyává is megtette anyanyelvét, minőre addig csak a szent nyelveket, a latint, hébert, görögöt méltatták" (A reformáció jegyében 149.). [...] Diószegi Sámuel (Fazekas Mihály közreműködésével) Linné teljes rendszerét adta magyarul, Kováts Mihály a kémia nyelvével birkózott [...]. A nyelvtudósok (Márton József, Sándor István, Révai Miklós, Verseghy Ferenc stb.) elvben ortológusok, elítélik a szertelen szófaragást; a gyakorlatban azonban valamennyien újítottak is." (FÁBIÁN PÁL: Nyelvművelésünk évszázadai, 9, 13, 15, 36-7.). – Az eszperantó történetében a nemzeti nyelvek történetéből ismert – századokon át tartó, ill. ismétlődő – viták és áramlatok néhány évtized alatt reprodukálódtak. Az eszperantóra vonatkozó szakirodalomban és publicisztikában is állandó téma: a) a nyelvek létjogosultsága b) a nyelvek tanulmányozásának létjogosultsága c) a szókölcsönzés és a szóalkotás kívánatos viszonya d) a nyelvre vonatkozó döntések joga, ill. ezek érvényesülésének módja.

[6] Az eszperantó fejlődését figyelemmel kísérő intézmények – léteznek. 1905-ben az első kongresszus alatt és után kezdte meg működését az ún. Nyelvi Bizottság (Lingva Komitato), 1908-ban jött létre az akkor 18 tagú Eszperantó Akadémia (Akademio de Esperanto). ZAMENHOF egyrészt hangsúlyozza, hogy vitás nyelvi kérdésekben a Fundamento elfogadása után ő maga nem dönthet, nem akar dönteni; másrészt a Lingva Komitato, ill. később az Akademio de Esperanto elnevezésű szervek jogkörét is erősen korlátozottnak képzeli el. A Lingva Komitato és az Akademio de Esperanto szervek feladata ZAMENHOF szerint nem a nyelvi kérdésekben való kezdeményezés, döntés, esetleges újítás, reformálás, hanem a nyelv állapotának regisztrálása, a vitás kérdések eldöntésének előkészítése (l. pl. LÉON COURTINAT: Historio de Esperenato, 1964, 145, 246-7).

Jelenleg az eszperantó fejlődésében jelentős szerepük van a szótáraknak (ezeket nem az Akadémia adta ki), a műfordításnak és általában véve az írói nyelvhasználatnak. Jelentős hatása volt és van például Kalocsay Kálmán költői-műfordítói termésének. Fontosak, és visszahatnak a nyelvhasználatra a folyóiratokban és nyelvészeti kiadványokban folyó viták is (1. az irodalomjegyzéket). A Lingva Komitato és az Akademio de Esperanto korai megalakulása, valamint az Akadémia mai fennállása és munkálkodása ellenére az eszperantó mai viszonyai inkább a magyar nyelvnek a Kazinczy működésének **kezdetén** volt viszonyaihoz hasonlíthatók; eltekintve persze attól, hogy az egyes nyelvi részrendszerek (hangrendszer, alaktan, mondattan; írásrendszer, interpunkció) stabilitásának egymáshoz viszonyított aránya az eszperantóban egész más, mint az akkori magyarban, s eltekintve attól is, hogy az eszperantó bármily értelemben vett erőforrásai és társadalmi bázisa még az akkori magyar nyelvéhez viszonyítva is teljesen jelentéktelenek. – Az eszperantóul megjelent nyelvi tárgyú írások egy része engem BÁRÓCZI SÁNDOR A védelmeztetett magyar nyelv c. (1790-ben megjelent) művére emlékeztet, amely igen kiművelt stílusban és igen hosszan bizonygatja, hogy a latin nyelv csodálatos ugyan, de azért nem árt meg a magyaroknak, ha magyarul is megtanulják kifejezni magukat. BÁRÓCZI SÁNDOR annak idején **A védelmeztetett magyar nyelv vagyis a deákság mennyire szükséges voltáról való kettős beszélgetés** c. művét ugyanúgy magyarul írta, amint CLAUDE PIRON is eszperantóul írta **La bona lingvo** (rövidebb) című könyvét.

Szakirodalom

ANTAL LÁSZLÓ, Pillantás a mesterséges nyelvek történetére. In: A világnyelv. Válogatta és szerkesztette Antal László. Gondolat, Budapest, 1984. 445-78.

BALÁZS JÁNOS, A fordítás mint nyelvgazdagítás a magyar irodalmi nyelv történetében. MNy. <1992>, 29-35.

BALÁZS JÁNOS, Lingvistiko, interlingvistiko, esperantologio. In: Miscellanea Interlinguistica. (Szerk. dr. Szerdahelyi István.) 1980. 11-4.

BALÁZS JÁNOS, A nemzeti nyelvek nyelvtanirodalmának kialakulása In: Nyelvi rendszer és nyelvhasználat. (Szerk. Balázs János). Kézirat. Tankönyvkiadó, Budapest, 1980. 23-36.

BÁRCZI GÉZA, Az eszperantó nyelvi értéke In: Bárczi Emlékkönyv. Esperantologiaj Kajeroj 3, (Red. Éva Soós, Beata Ehmann) ELTE BTK, Budapest, 1977. 309-12.

BÁRCZI GÉZA, A nemzetközi nyelvről. (Szerk. Benczik Vilmos.) Magyar Eszperantó Szövetség, Budapest, 1987.

BÁRÓCZI SÁNDOR, A védelmeztetett magyar nyelv. (Szigethy Gábor előszavával és jegyzeteivel.) Magvető Kiadó, Budapest, 1984.

BENCZIK VILMOS, La proza stilo en Esperanto. In: Benczik Vilmos: Studoj prí la Esperanta Lireraturo, La Kritikanto, 1980. 29-32.
EDO BERNASCONI, Esperanto aŭ Interlingua? Studoj 9. Kultura Centro Esperantista, La Chaux-de-Fonds, 1977.
DETLEV BLANKE, Internationale Plansprachen. Eine Einführung. Sammlung Akademie-Verlag 34. Sprache, 1985.
TAZIO CARLEVARO, Planned auxiliary language and communicative competence. In: Interlinguistics. Aspects of the Science of Planned Languages. (Ed. Klaus Schubert in collaboration with Dan Maxwell). Mouton de Gruyter, Berling, New York, 1989.
LÉON COURTINAT, Historio de Esperanto. Movado kaj literaturo (1887-1960), I-III, 1964 (Parizo).
DEME LÁSZLÓ, Nyelvi gondok – három szinten. In: Deme László: Nyelveink jövője és jövőnk nyelve. (Szerk. Benczik Vilmos.) Magyar Eszperantó Szövetség, Budapest, 1990. 69-72.
DEME LÁSZLÓ, Anyanyelvűnk és a többi nyelv. In: Deme László: Nyelveink jövője és jövőnk nyelve. (Szerk. Benczik Vilmos) Magyar Eszperantó Szövetség, Budapest, 1990.
E. DREZEN, La vojoj de formiĝo kaj disvatiĝo de la lingvo internacia. Eldona fako kooperativa <de SAT>, 1929.
E. DREZEN, Historio de la Mondolingvo. Tri jarcentoj da serĉado. La unuan Esperanto-eldonon (1928-1930) tradukis kaj prilaboris N. Hohlov kaj N. Nekrasov. La kvaran Esperanto-eldonon redaktis kaj komentis S. N. Kuznecov. Eldonejo Progreso, Moskvo, 1991.
ALEKSANDER DIMITRIEVIC DULČENKO, Ethnic language and planned language. On the particulars of the structural-genetic and the functional aspect. In: Interlinguistics. Aspects of the Science of Planned Languages. (Ed. Klaus Schubert in collaboration with Dan Maxwell). Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 1989.
TADEUSZ EISMONT, Ĉiuflanka homevoluo kaj la internacia lingva komunikado. In: Internacia lingva komunikado. Konferencaj materialoj. (Red. Tadeusz Eismont.) v. Lodzo, 1986.
FÁBIÁN PÁL, Nyelvfeilődés és nyelvfejlesztés. In: Nyelvművelésünk évszázadai. Bp., 1984. 9-11.
FÁBIÁN PÁL, Nyelvfejlesztési törekvések jelei a középkorban. In: Nyelvművelésünk évszázadai. Bp., 1984,13-4.
FÁBIÁN PÁL, A nyelvújítás kora (1772-1867). In: Nyelvművelésünk évszázadai. Bp., 1984,13-4.
FÁBIÁN PÁL, Törekvések helyesírásunk egységének kialakítására 1772 és 1832 között. MNy. LVII < 1961.>, 306-19.
FÁBIÁN PÁL, A XIX. század magyar nyelve és Jókai. Nyr. C <1976. >, 3-7.
PETER G. FORSTER, The Esperanto Movement. Contributions to the Sociology of Language 32. (Ed. Joshua A. Fishman.) Mouton Publishers, The Hague, Paris, New York, 1982.
GERGELY MIHÁLY. Előszó. In: Gergely Mihály (szerk.): Utam a világban. Eszperantó irodalmi antológia. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1987. 9-26.
M. DUC GONNIAZ, Problèms sémantiques et sociolinguistiques dans l'usage de l'espéranto. In: Studoj pri la internacia lingvo. Etudes sur la langue internationale. Studies on International Language (Red. Michel Duc Goninaz.) Gent, AIMAV, 1987.
FRANCOIS LO JACOMO, Redondance et évolution: la dynamique des unités discrètes. In: Francois Lo Jacomo: Liberté ou autorité dans l'évolution de l'espéranto. Thèse pour le doctorat de troisième cycle sous la direction de M. le Professeur André Martinét. (Univeristé Paris 5 Renè Descartes sciences humaines. Sorbonne) Pisa. Editudio/Paris, 1981. 307-329.
O. JESPERSEN, A nemzetközi segédnyelv szerkesztésének nyelvészeti alapelvei. In: Varga-Haszonits Zsuzsanna: Interlingvisztikai szöveggyűjtemény. I. kötet. A naturalista irányzat. Kézirat. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986, 69-77.
K. KALOCSAY – G. WARINGHIEN, Plena analiza gramatiko. Kvara, tralaborita eldono. Universala Esperanto-Asocio, Rotterdam, 1980.
K. KALOCSAY, Dek prelegoj. Hungara Esperanto-Asocio. Budapest, 1985.
ILONA KOUTNY – GÁBOR OLASZY – KATALIN KISFALUDY, Esperanto speech synthesis and its application in language learning. Magyar Fonetikai Füzetek 19. Bp., 1988. 47-54.
S. N. KUZNECOV, Teoretičeskije osnovy interlingvistiki, Moskva, 1987.
IVO LAPENNA, Faktoroj influantaj la lingvoevoluon. In: Ivo Lapenna – Ulrich Lins – Tazio Carlevaro: Esperanto en perspektivo. Universala Esperanto-Asocio, London – Rotterdam, 1974, 28-35.
A. PECHÁN, Gvidlibro por supera ekzameno. Budapest, 1975.
CLAUDE PIRON, Créativité et expression linguistique. In: Studoj pri la inernacia lingvo... (Red. Michel Duc Goninaz.) Gent, AIMAV, 1987.
CLAUDE PIRON, La bona lingvo. Eldonejo „Pro Esperanto", Vieno, Hungara Esperanto-Asocio. Budapest, 1989.
CLAUDE PIRON, A few notes on the évolution of Esperanto. In: Interlinguistisc. Aspects of the Science of Planned Languages. (Ed. Klaus Schubert in collaboration with Dan Maxwell.) Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 1989.
EDMOND PRIVAT, Esprimo de sentoj en Esperanto. Kvara eldono. Internacia Esperanto-instituto. Den Haag, Nederlando, 1980.
ALICIJA SAKAGUCHI, Plansprachen zwischen Spontaneität und Standardisierung, Semiotik und Interlinguistik, Zeitschrift für Semiotik 5 (1983): 331-51.
KLAUS SCHUBERT, An unplanned development in planned languages. In: Interlinguistics. Aspects of the Science of Planned Languages. (Ed. Klaus Schubert in collaboration with Dan Maxwell.) Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 1989.
KLAUS SCHUBERT, Interlinguistics – its aims, its achievments, and its place in language science. In: Interlinguistics. Aspects of the Science of Planned Languages. (Ed. Klaus Schubert in collaboration with Dan Maxwell.) Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 1989.
GIORGIO SILFER, Enkonduko al literatura kritiko. Dua eldono, ampleksigita. Kooperativo de Literatura Foiro. Ĝenevo – Milano, 1983.
SZERDAHELYI ISTVÁN, Az interlingvisztika mai állása. In: Szerdahelyi István: Bevezetés az interlingvisztikába. Történeti vázlat és forrástanulmány. Kézirat. Tankönyvkiadó, Budapest, 1980. 163-91.
SZERDAHELYI ISTVÁN, (szerk.): Alkalmazott nyelvészeti alapfogalmak. Tanulmányok, szemelvények. I. rész. Kézirat. Tankönyvkiadó, Budapest, 1985.
SZERDAHELYI ISTVÁN, Bábeltől a világnyelvig. Budapest, 1977.

SZERDAHELYI ISTVÁN, La hungara modelo en interlingvistiko. In: Miscellanea Interlinguistica. (Szerk. dr. Szerdahelyi István.) 1980, 14-99.
SZERDAHELYI ISTVÁN, Az eszperantó alapdokumentumai. In: Eszperantó – Bevezetés és nyelvgyakorlatok. Kézirat. 2. változatlan utánnyomás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1980.
VARGA-HASZONITS ZSUZSANNA, Interlingvisztikai kötet. A naturalista irányzat. Kézirat. Tankönyvkiadó, Budapest, 1986.
GASTON WARINGHIEN, 1887 kaj la sekvo... Eseoj IV. Antverpeno – La Laguna, 1980.
JOHN WELLS, Lingvistikaj aspektoj de Esperanto. Unversala Esperanto-Asocio. Centro de Esploro kaj Dokumentado pri la Monda Lingvo-Problemo. Rotterdam. 1978.
EUGEN WÜSTER, La tri fundamentaj reguladoj. La unua el la du plej urĝaj taskoj de la esperantologio. In: Eugen Wüster: Esperantologiaj Studoj. Memorkolekto editorita de Reinhard Haupenthal. Stafeto, Antverpeno – La Laguna, 1978.
L. L. ZAMENHOF, Fundamenta Krestomatio de la lingvo Esperanto (1903), 17a eldono 1954, foto-represo 1969.
L. L. ZAMENHOF, Lingvaj Respondoj. Konsiloj kaj opinioj pri Esperanto. Editoris: G. Waringhien. Sesa eldono. Marmande, 1962.
L. L. ZAMENHOF, Originala verkaro. Antaŭparoloj – gazetartikoloj – traktaĵoj, paroladoj – leteroj – poemoj. (Red. J. Dietterle.) Ferdinand Hirt & Sohn en Leipzig, Esperanto-fako, 1929.
L. L. ZAMENHOF, Proverbaro Esperanta. Alfabete ordigita kaj provizita de indeksoj analiza kaj sinteza de Camille Rogister. Ekonduko kaj Postparolo de Gaston Waringhien Antaŭparoloj de Marko Fabianoviĉ kaj Lazaro Ludoviko Zamenhof. Dua Eldono. La Laguna. 1974.

Kia esperanto... kreskos en niaj infanoj?[7]

(1993)

En LF 138 mi skribis pri *Kia esperanto por niaj infanoj* estas proponata. Mi citis tie ankaŭ rememorojn pri Bulgario por mi agrablajn.

Dum mi estis en la bulgara urbo Vraca, kie disvolviĝis la 11a Internacia Literatura Forumo, kaj kie oni povis ekesperi (dank' al Ljubomir Trifonĉovski) pri la futuro de nia arto pupteatra, en la itala vilaĝo Zagarolo iĝis preta la 17a *Cirkulaĵo por Esperantlingvaj paroj kaj familioj.* Csaba Székely, raportante pri sukcesoj kaj zorgoj dum edukado de la trilingva Vilte, tre laŭdas la kasedon *Esperante kun Janico kaj Johano,* la libron *Hundbazaro* (precipe: *Pinĉ' pinĉ' pigo, Bela kesto estis, Nandanco, Restigado);* li laŭdas la librojn *Maks kaj Morits, Venis somero, La eta princo, Asteriks, la gaŭlo, La krabo kun oraj pinĉiloj*... Li aldonas: „La rikolto estas magra, sed ĉu reale eblas uzi pli?"

Certe ne ĉiu konas la Hulešte tradukitan *Pinĉ 'pinĉ' pigo,* (hungaran popolan) kanteton, kiu ebligas pinĉadi lude bebajn manetojn:

Pinĉ' pinĉ' pigo,
blinda korniko,
donu al mi vian ĉaron,
sekvas la foiro!
Sidas ĝin kokino.
Forpeladu ŝin do!
Huŝ, huŝ, huŝ, huŝ, huŝ!

En la kontribuo de Csaba Székely pli emocia estas alia fragmento:

Ĉu nur naivaĵo estas pensi, ke iam renkontiĝos infanoj el malproksimaj regionoj kaj en esperanto tuj komprenos unu la alian ne nur vorte, ĉar ja ili havos komunan kulturan bazon?

La kultura bazeto, mi dirus, kelkfoje komencas formiĝi, sed ĝi estas kutime komuna nur por regiono: du-tri-kvar landoj, amika rondo, generacio. Krei pli koheran infanan kulturon, kontribui al tio oni provadas.

Oldrich Kníchal ekzemple kolektis grandan kvanton da tradukitaj porinfanaj poemetoj. Hungaroj konetas infanpoemetojn elhungarigitajn fare de Imre Szabó. LFkoop eldonis kasede internacian lulkantaron (Nikolin': *Laŭ lula ondo,* 1990) kaj – simile bezonatajn – kantojn por la tempo de la vintraj festoj (Nikolin': *Jula lando,* 1988). Familio Pochanke instruis al nia mezeŭropa societo de REFoj *Granda urso domegas*...

Granda urso dormegas!
Granda urso dormegas!
Ni ĝin tre timegas
Sur fingroj marŝetas...
Se vekiĝos, (ĝi) manĝos nin...

Oni ja povus tiun kanteton poluri, sed kiu rajtas?

Ni multaj disportis el la Lanĉova tendaro (danke al Vera Podhradska) la kanton *Saĝulo konstruis*...

Saĝulo konstruis domon sur la rok'
Saĝulo konstruis domon sur la rok'
Poste venis granda pluv'
Pluvegis, kaj akvo levis sin...
Sed la domo ne falis

Ĝi estas kantata multgeste pri pluvo kaj falo... Jam en du landoj oni konas la dancodeziran kanteton *Sur la kampoj neĝpiĵam'* de la familipatro Sándor Révész:

[7] La artikolo aperis presita en la jaro 1993, Literatura Foiro, jk. 24, n-ro 143. paĝoj 125-130.

Sur la kampoj neĝpiĵam',
Nikolao venas jam!
Ni atendas tre tre vin,
Al vi kantas ni sen fin'...

Sándor Révész ankaŭ lerte forpeladas aĉajn insektojn:

Kul' kul', kuru for!
Venu je la deka hor'
Nokte nigras umbilik'
En Afrik'
Pik!

Iom el la porinfanaj poemoj de Révész igis publikaj la gazeto *Juna Amiko*.

Sándor Weöres, per bonega tradukhelpo de Adalberto Huleŝ, emigas dormi bebon kaj (mi imagas) ankaŭ pli aĝan infaneton:

Ĉuje, ĉuĉuje, rozo,
ĉuĉuje, malvo!
Lunluman vojon,
stelkovritan vojon,
hund-paro rampas,
ŝtonan, ventan vojon.
Ĉuje, ĉuĉuje, rozo, ĉuĉuje, malvol!

Révész havas ion multe pli simplan, por dormigi:

Laca, laca, laca, ti-ti ti-ti, ta-ta
Multe dorlotata...

En *Laŭ lula ondo* Brahms kaj Giorgio Silfer (kaj la voĉo de Nikolin') iĝis tre bonaj kunlaborantoj:

Bonan nokton, jen kant':
inter roz' kaj diant'
vin atendas la lit',
dolĉe dormu sen spit'.
Morgaŭ en frumaten'
Dio vekos kun ben'.

Révész karesas Juditan, dum ŝi prezentas sin, liavoĉe:

Karesita, kisetita,
mia nomo 'stas Judita.

Tre sukcesajn poemetojn verkis por nia plezuro Francisko Hegedüs, el Oroszlány (Hungario): poemetoj kun manludo interesa por (pli-malpli) kvarjaruloj:

Buso – muso...
Bruas buso,
Mutas muso,
Zumas kulo,
Pikas pulo,
Frap!

Velka floro
Velka floro sen espero
Klinas kapon al la tero.
Freŝa akvo: pluvo venas,
sin la floro rekte tenas.

Jen la muroj…
Jen la muroj kaj tegmento,
Pretas eĉ la subtegmento,
Ĝin trablovas forta vento.

Akvo ondas
Akvo ondas laŭte-plaŭde,
Fiŝoj naĝas tute mute:
En la retoj fiŝkaptistaj
Nur baraktas fiŝoj tristaj.

Krom la supraj, dum la 10a REF en Győr ni estas lernintaj patropoemojn de Renato Corsetti:

Hundo... nur sekundon
Daŭre segas majstro hundo
de dimanĉo nur ĝis lundo
kaj dum mardo nur por pundo
kaj merkrede pro la vundo
kaj dum ĵaŭdo sur la grundo
sed sabaton nur sekundon.

Pico, pico
Pico, pico al paĉjo,
al panjo nur la kaĉo,
al la papo nur la sapo,
al Fabjano vangofrapo.

Malgraŭ tio, kaj malgraŭ ĉio, Székely pravas: eĉ se tiaĵoj aperas, tio ne estas parto de komuna konscio.

Ni devus kunvenadi. Plenkreskuloj devus iĝi infanecaj. Kunveninte, ne fondi apartan tablosocieton por la plenkreskuloj, sed resti kun la infanoj ne komprenantaj movadon kaj politikon. Ludadi, kantadi kun la infanoj. Ne nur aŭskulti kasedon aŭ diskon, sed aŭskultinte, almenaŭ unu strofon rekanti, parkere. Krome, ludadi ankaŭ kun la infanoj iom aĝaj.

Ripetadi proprajn aŭ alies kantetojn; kelkfoje tamen rezigni pri sia hejma traduko de kanteto, se troviĝas pli bona traduko fare de alia esperantisto. Kelkfoje lerni ankaŭ alilandan melodion, ne nur la prapragentan.

* * *

Ni plenkreskuloj, gepatroj, ofte preferas mem instrui ol lerni novaĵojn, kaj baldaŭ cedi ilin al iuj malpli grandaj. Ni devus koni, scipovi kaj kantadi la **samajn** kantojn, la **samajn** variantojn, la **samajn** tradukojn. Skand-elekti serĉonton sammaniere.

* * *

De István Szerdahelyi ni lernis jen kian tekston por skand-selekti:

Unu, du / mia ŝu'.
Tri, kvar, kvin ! serĉu min.
Ses, sep, ok / blanka kok'.
Naŭ kaj dek / kapro faras mek mek mek!

* * *

En la infana kaĝo, ĉirkaŭ la fotelo kaj la tablo, en la lito mem: en la ĉambro, en la unua medio de la infaneto, plej komence, oni bezonas **trankviligajn kantojn**. Melodiojn trankviligajn **por la beboj** kaj **por la gepatroj**. Lulkantojn, kiuj povas esti simplaj kaj komplikaj, kiuj devas esti belaj, kaj ankaŭ fonetike plejeble bonaj. Vokkantetojn. Kareskantetojn.

Bebo ne lernas sintakson, sed jam kutimiĝas al la sonefektoj de la lingvo.

Jam en la ĉambro oni bezonas ritmaĵojn, kantetojn, poemetojn, kiuj esprimas **staton**, **bezonojn** de la infanetoj; kiuj poste akompanas simplajn **agojn**, **movojn** de li/ŝi. Povas temi pri suĉado, ruktado, pisado, leviĝo kaj falo, paŝado. Pri manĝado, misglutado. Pri amo al la infaneto. Oni povas havi poemetojn por lavi, vesti infanetojn, kun sufiĉa daŭro por efektive tion fari, atentante sinsekvon de la fazoj de agado... Simplaj poemetoj povas helpi je komunikado. Ili iam helpas teni la kontakton.

Ili helpas al gepatroj kaj infanoj esprimi siajn sentojn kaj bezonojn,

Pri la specialaj bezonoj de infaneta aĝo oni atentigis plurfoje, precipe en *Gepatra Bulteno* (1948-1969) kaj en la menciita *Cirkulaĵo...* (1987). La afero jam havas historion: ĝin ni videtu alian fojon. Nun mi volus iom okupiĝi pri la **lingvo** mem heredigata en familio. Kia esperanto ja transdoniĝas? Ĉu io perdiĝas el lingvo? Ĉu povas io perdiĝi el la **lingvosistemo** posedata de la gepatroj? Aŭ ĉu eblas nur evoluo?

* * *

Iom stranga ekzemplo: sesjara filo de pola vidvino jam kelkajn jarojn parolas sian heredan polan lingvon, flue kaj bele, sen uzi **virgenran** verboformon en la unua kaj dua personoj de singularo; sen lerni tiujn formojn. Ja la patrino en la duopa medio ne uzas ĝin... Estas klare: povas perdiĝi ne nur malofta plenkreskula vorto, scienca termino, vortoj kiel *oriento, gripo, paruo, reno, lacerto,* sed ankaŭ gramatikaj vortoj kiel la prepozicio *po*...

Ne ĉio, kio kelkfoje okazas, imitiĝas... Ne ĉio, kio kelfoje okazis, intimiĝas. Eĉ tre simpla, facila, ordinara maloftaĵo devas aperi en la plenkreskula modelo tamen sufiĉajn fojojn, do almenaŭ... oftete, se oni volas, ke la elementoj de la lingvosistemo estu proksimume samaj, kiel en la plenkreskula sistemo. La sintakso povas esti kaj resti simpla, kun malalta meznombro de la frazelementoj, kun malgranda struktura profundeco, tamen kun uzo de ĉiuj sintaksaj rilattipoj kaj ĉiuj Fundamentaj vortoformoj.

Se futuran participon oni uzas dekfoje jare, en la sistemo de la sekva generacio ĝi jam simple ne ekzistos. Malgraŭ tio, ke ĝi rolas en la kelkpaĝa Fundamenta Gramatiko.

* * *

Oni lastatempe ne malofte citas opinion de Noam Chomsky pri la kapablo de infanoj konstrui en si la lingvosistemon surbaze de plenkreskulaj frazoj kun eĉ multaj eraroj. Prave. Sed tio ne signifas, ke la infano konstruas lingvon kun akuzativo, se la gepatra modelo estas prefere senakuzativa. Zdravka Metz, parolante pri sia kroat-kanada infano diras, ke li eraras pri la akuzativo neniam, kvankam liaj gepatroj iam eraras (tamen, evidente, ankaŭ ili ne eraras – plejparte). Tio, ke la infano surbaze de fragmentoj kun eraroj kreas la ĝustan sistemon, neniel signifas, ke ekzemple, infano aŭdante nur senvoĉajn plozivojn, "propragenie" laŭregule distingados voĉajn kaj senvoĉajn... La gepatra kaj plenkreskula modelo ja estas gravega, eĉ se la infanoj vere havas sian internan sistemon por rekonstrui la gramatikon el fragmentoj.

* * *

Dum la unua UK oni prezentis la komedion *Edziĝo kontraŭvola.* Privat komentas tion jene: *La diferencoj de la elparolo estis malgrandaj, la unueco multe pli frapanta. Tamen el la libera instruado restis kelkaj postsignoj...*

Ni esperu, ke la plenkreskule modela esperanto unueciĝados plu. La infanoj imitados nin, plenkreskulojn. Dume ni, plenkreskuloj, ankaŭ iom disciplinu nin, lernante. Edukonte. Precipe fonetike.

Ekzistas tamen kontraŭdiroj. Eĉ se iuj formoj estas preferindaj, estas necese, ke pasive la infanoj ekregu ankaŭ la aliajn variantojn. Oni bezonas plie: perceptoriĉajn **orelojn**, kaj prefere: malpli sonkaprican **langon**. Ĉu revo?

* * *

Oni do transdonu al la infanoj esperanton fundamentitan, transnacian, laŭeble riĉan. Mi ripetas: la infano bezonas pli multe kompreni, ol ĝi uzos aktive. Mi emfazas: eĉ eble pli multe, ol estas ĉiel ĝojinde. Li/ŝi devas kompreni (eĉ se tion mi bedaŭras) kaj *akfo* kaj *agvo* kaj *akvo* kaj *akŭo.* En la vivo li renkontos tiajn parolantojn, kaj ankaŭ aliajn, kaj eble ankaŭ kasedaj skeĉoj de la sekvanta jardeko prezentos riĉan sortimenton. Infano de novismema esperantisto fine devas kompreni ankaŭ pasintjarcentaĵojn. Kaj inverse: infano de respektanto de tradicioj devas kompreni, se oni alparolas aŭ priblasfemas lin slange aŭ novisme. Tio ne signifas, ke la gepatroj ne rajtas havi siajn lingvajn preferojn. Sed ili devas scii, ke ankaŭ ili ne sukcesos ĉion unuecigi. Se L. L. Zamenhof (aŭ *Marta* de Orzeszko) *malleviĝis,* iu *deiris,* Kalocsay *descendis,* Piron *desupris* kaj infanoamiko *ŝtuparis malsupren,* la generacio de niaj infanoj tion devos kompreni preskaŭ samfacile.

* * *

Infano (laŭ Zita Reger) lernas la lokon de la frazotemo aŭ frazofokuso (aŭ manieron apartigi ilin; la manieron kaj lokon por emfazi aŭ por striktigi la sencon) pli frue, ol distingi frazelementojn. Parolritmo kaj intonacio lerniĝas tre frue, kaj supozeble eĉ helpas, poste, alproprigi kategoriojn pli konatajn: tiujn, kiuj laŭ la gramatika konscio de la plenkreskuloj ja estas gramatikaj. La akustika, supersegmenta aspekto de la lingvo ĉe malgrandulo estas tre grava. Se ni hungaroj metas la fokusan elementon de la frazo inter la subjekton kaj la predikatan verbon, tio en frua aĝo pli fiksiĝas, ol se oni ion ajn misdeklinacias aŭ miskonjugacias. Se niaj demandoj estas nedemandaj, ili fiksiĝas tiaforme pli frue, ol oni distingus *is* kaj *os,* aŭ konfuzus *ol* kaj *kiel.*

* * *

Se la gepatroj, iom imite al Zamenhof(*a Ekzemplaro)* [vidu ankaŭ mian recenzon pri la verko de Ribej Nomura en LF 137] preferados plurvortajn sintagmojn al vortkunmetoj, la ofteco de iaj sonkontaktoj povos draste diferenci de sonkontaktoj en alies esperanto. Ĉu tio influos la evoluon de nia lingvo? Ne estas indiferente, kiom da sonkonfliktoj ni, gepatroj, kreados, por posta (lingvohistoria) solvado fare de la infanoj...

* * *

Pri iaj detaloj de la sistemo, kiuj daŭre ŝvebas, laŭ priskriboj, preskriboj kaj tradicio, esperantistoj gepatroj tamen iam (vole-nevole, scie-nescie) decidas, almenaŭ por la propra sfereto. Aŭ decidas la infano. En kunmetitaj vortoj la duan akcenton la infano iel ja sukcesas loki; kaj eble li/ŝi lokas ĝin iel eĉ sisteme; dum ni, plenkreskuloj, teorie kaj praktike hezitas plu inter diversaj eblaj manieroj.

* * *

Zamenhofa urĝado: *Rap rap rap! Transvestadu vin! / Alivestu vin! / Surmetu alian ĉemizon! / Ŝanĝu viajn veston! Ŝanĝu vin!* Se familioj renkontiĝadas, la nombro de la variantoj povas malkreski; iuj formoj povas iĝi ĉefaj. Se en infana libro troviĝas io simila, ankaŭ ĝi povas efiki unuecige:

Mi konkuras kun la suno:
Kiu levas sin pli frue?

Mi surmetas tuj la veston
kaj rapide jam leviĝas. (teksto de Yang Yi)

Kaj ŝi ne volis surmeti la kalsoneton, kiam ŝia patrino volis ke ŝi surmetu la kalsoneton... La puloveron ŝi tute ne volis surmeti...
(teksto de M. Markheden)

* * *

Esperanto porinfana, esperanto familia bezonas, bezonus iom pli da redundo, ol esperanto kongresa, konferenca. Vidu pri tio interalie la artikolon *Parolata esperanto* de iu K.B. en *Bulteno Gepatra,* 60/1. La aŭtoro por telefona interparolo rekomendas insiste la pluralajn pronomformojn *naj* (ni), *vuj* (vi); la (kompare al *vi*) pli redundan *ci* li rekomendas kiel pronomon de la koro. La temo revenadas, senkonsidere al la familia apliko. Detlev Blanke ekzemple substrekas, ke por radio-elsendoj la fonetika redundo havas grandan rolon, ĉar mankas la unusencigaj situacie kuntekstaj faktoroj kiel gestoj, vizaĝesprimo, kaj ne eblas ripetige demandi.

Daher sind Paronyme wie pezi… und pesi... oder auch die alle auf i lautenden Personalpronomen... Quelle von Missverständnissen – li skribas en sia verko *Intemationale Plansprachen* (p. 236). La ekziston de la problemo (kaj eĉ, la solvendon de ĝi, se familioj plimultiĝados plu) konfirmis en Budapeŝta konferenco en 1987 (?) ankaŭ Stefan MacGill. (Komparu: L.L. Zamenhof, *Lingvaj Respondoj,* 87).

Efektive: la diferenco inter mi manĝis kaj ni manĝis (je la opozicio **m : n**) estas tro malgranda por distingi aŭskultante kasedon aŭ por interkria komunikado en naĝejo. Apozicio (Zamenhof, citita) aŭ kompleksa verboformo povas doni redundon per informo pri nombro: **ni ĉiuj** jam manĝis, ni estas **manĝintaj**. Vere, ĝis nun plej multe helpas la kutimo alparoli nin reciproke substantive: Vi knabo ŝmacas, Vi buboj tro krias. Vi legantoj nun povas ekripozi.

A kétnyelvűségről, sok szempontból[8]

(Wacha Balázs ismerteti Bartha Csilla könyvét[9])

(1993)

Tárgyának minden lényeges kérdésére kitér a szerző, válogatásra kényszerül a recenzens. 3-4000 nyelv áll szemben 150 állammal (18), vagyis a két- vagy többnyelvűség jóval gyakoribb, mint az egynyelvűség. Lehet egyéneknek – s lehet közösségeknek a kétnyelvűségéről beszélni. A kétnyelvű közösségben vannak kétnyelvű személyek, de az ilyen közösség sem csak kétnyelvű személyekből áll. – Bartha a kétnyelvű beszélőknek 22 típusára ad szemléletes példát (32-4). Kétnyelvűnek tekintendő (2) egy kolozsvári ötéves, (3) egy iskolás, aki görög bevándorló gyermekeként él Ausztráliában, (4) egy jelnyelvet is használó ... siket gyermek, (8) egy negyedéves olasz szakos ... Budapesten, (10) egy szakfordító, (20) egy öntudatos katalán Barcelonában, (22) *egy az eszperantót Magyarországon a családban használó gyermek*. – (Én emeltem ki. Wacha Balázs). - A kétnyelvűség történetéből a szerző említi Nagy Sándort és a görög nyelvet (41), a Római Birodalmat és a latint, a török nyelvnek a hódoltságban való kisebb mértékű elterjedését, a gyarmatosítást, a politikai, vallási, gazdasági migráció, munkaerő-vándorlást, a nomadizmus szerepét (44).

A társadalmi kétnyelvűség tényleges, illetve államilag elismert mérete eltér: „a nyelvi valóság" és a „nyelvpolitika" gyakran szemben állnak. – A „hivatalos nyelvi jogalkotás" olyan törvények létrehozását jelenti, amelyek egy vagy több ... nyelvet „hivatalos szerepkörrel" ruháznak fel „a törvénykezés, az igazságszolgáltatás, a közhivatalok és az oktatás színterein". A nyelv ilyen minősítésének két alapja lehet: a „nyelvi területi elv" (ez a nyelv használatának joga adott földrajzi területen) és „nyelvi személyiségi elv". Az utóbbi elv érvényesülése azt jelenti, hogy „az egyénnek joga" (volna), hogy „saját nyelvét a felsorolt helyzetekben" bárhol használja. – Valamely nyelv hivatalos volta nem egyetlen jogi aktus kérdése: nem attól hivatalos a nyelv, hogy „azt egy törvény vagy az alkotmány kimondja", hanem inkább attól, hogy „ténylegesen betölti-e" a hivatalos nyelv szerepeit. Az is lényeges, hogy az emberek a szóban forgó nyelvet hivatalosnak érzékelik-e. A hivatalos nyelv 1) a kormánytisztviselők hivatalos ügyintézésének nyelve 2) a kormányzati szervek közötti kommunikáció nyelve 3) a jogszabályok nyelve 4) ezek megfogalmazásának nyelve 5) a hivatalos nyomtatványok nyelve. A hivatalosságnak ugyan elképzelhetők fokozatai, egy adott államalakulaton belül létező nyelvek státuszuk szerint mindamellett két alapvető csoportra oszthatók: amelyek az ország hivatalos nyelvei, és – amelyek nem (Kloss 1967). Adott nyelv hivatalos nyelvként való sikeres működéséhez (!) teljesülnie kell a következő két feltételnek: „a sztenderdizáltság megfelelő fokán kell állnia, másrészt az országnak rendelkeznie kell olyan iskolázott állampolgárok csoportjával, akik e nyelvet jól tudják használni". – Megjegyzem itt (W. B.), ha a „nemzetközi használatában hivatalos" nyelv fogalmát hasonló gonddal fogjuk kezelni, ezeket a követelményeket ott is figyelembe kell vennünk: a hivatalosság feltételeit adott esetben biztosítani s igazolni kell, illetőleg meg kell teremteni. – A nyelvek elismertségének fokozatai: 1) Valamely nyelv lehet az állam egyetlen hivatalos nyelve; 2) társhivatalos (ko-officiális) nyelve (Belgium, Svájc); 3) lehet egy (kisebb) regionális egység hivatalos nyelve; 4) a nyelv hatóságilag engedélyeztetik meghatározott célokra (állami iskolákban, hivatalokban, közkönyvtárakban (pl. a spanyol az USA némely államában); 5) a nyelvet megtűrik, 6) a nyelv használatát tiltják (50).

A **közösségek** kétnyelvűségének fő típusai a következők. I. Két **egynyelvű** csoport alkotja a közösséget, kevés kétnyelvű egyén közvetítésével. Gyakorta a két nyelv egyike a volt gyarmatosítóké (angol, spanyol, francia), a másik pedig „helyi nyelv". II. Szinte **mindenki** kétnyelvű (pl. Indiában, sok afrikai régióban). III. A közösségen belül **a csoportok egyike egynyelvű**, a másik – kétnyelvű. Ilyen Grönland lakossága, a dánul beszélők és a kétnyelvű inuitok csoportjával. – A kétnyelvű közösség nyelvhasználatának kérdései a társadalmi dominancia kérdéseivel társulnak. A közösségek egy részében a két csoport (egy magas státusú és egy alacsony státusú) élesen elválik, a köztük való érintkezés közvetítő nyelv révén történik. A gyakoribb esetben **az alacsonyabb státusú csoport tagjai elsa-**

[8] Az írás az Európai Unuó és a Nyelvek c. folyóiratban jelent meg.

[9] Bartha Csilla: A kétnyelvűség alapkérdései, Felsőoktatási tankönyv. Bírálók: Borbély Anna, Jarovinszkij Alekszandr. ISBN 963 19 0009 6. Tankönyvkiadó Rt., Budapest, 1999. 268 l.

játítják és használják a magasabb státusú csoport nyelvét is. – Megkülönböztetik a „nyelvközösség” és a „beszélőközösség” fogalmát. A nyelvközösség: egy **adott nyelv** beszélőinek közössége. Beszélőközösségen „komplex, összefüggő kommunikációs hálózatot” értenek, amelynek tagjai egyaránt ismerik a saját és a másik nyelvhasználatával kapcsolatos szokásokat, elvárásokat – az adott közösségen belül. Így beszélőközösségnek tekinthető egy munkahelyi csoport, egy település stb., akár egy- akár többnyelvű. (64). – A „diglosszia” tkp. maga is kétnyelvűség. Charles A. Ferguson eredetileg mindamellett **egyazon** nyelv **két (vagy több) változata közül való választás** lehetőségéről és gyakorlatáról szól e címszó alatt. Ugyanaz az ember több nyelvváltozatot ismer, de tudja, hogy melyik helyzetben melyik nyelvváltozatot kell vagy célszerű használnia. Diglossziaként beszéltek már a XIX. században a görög „népi” és „klasszikus” változatának (dimotiki, illetve katharevusza) párhuzamos használatáról szólva. Diglosszia valamely nyelvjárásnak és a köznyelvnek a váltogatása is. Szokás emelkedett (E) és közönséges (K) használatra fenntartott nyelvváltozatok használatát mondják diglossziának. Ferguson szavaival: „A diglosszia olyan viszonylag állandósult nyelvi helyzet, amelyben az elsődleges nyelvjárások mellett... van egy azoktól erősen eltérő, nagymértékben szabályozott... föléhelyezett változat is, ... amelyet nagyrészt iskolai oktatásban sajátítanak el, és többnyire írásban és formális (hivatalos) beszédalkalmakkor használnak a nyelvközösség tagjai...”. Diglossziás helyzetet volt és van például Svájcban a sztenderd német (Schriftsprache) és a svájci német (Schwyzertütsch), az írott héber és a jiddis, a sztenderd francia és a francia alapú haiti kreol között (Haitiban), az arab országokban a Koránon alapuló klasszikus arab nyelv és az ország helyi köznyelve között (vö. Baur 1979, 88-119).

Az emelkedettnek és közönségesnek nevezett (E és K rövidítésű) nyelvváltozat használata figyelemre méltó szabályossággal oszlik meg bizonyos szituációtípusok között. Az emelkedett változat használatos, pl. a) templomban, mecsetben (szentbeszéd), b) személyes levélben, c) politikai beszédben, d) újság vezércikkében; a közönséges változat használatos a) szolgáknak adott utasításokban, b) családi, baráti társalgásban, c) a népköltészetben stb. – A kétnyelvűek nyelvhasználatát leírók számára fontos a kódváltás fogalma, a kódváltás adott közösségen belüli vagy esetleg adott személyre vonatkozó sajátosságai A kódváltás nem más, mint „két vagy több nyelv váltakozó használata ugyanazon megnyilatkozáson vagy diskurzuson belül” (Grosjean 1982, 145; Bartha 1999, 119). A kódváltásnak – mind a nyelvi rendszerek használatát tekintve, mind a csoporton belüli kommunikáció rendjét tekintve – részint általános, részint az adott közösséghez köthető szabályai vannak. Jellemző lehet a mondaton belüli vagy mondathatáron való kódváltás, a kódváltás jelölése vagy annak hiánya, a jelölésnek a módja, a kódváltás gyakorisága. Az eszperantó esetében a kódváltási szokások részközösségenként vagy akár családonként különböznek, s ez járhat esetenként csoportnormák ütközésével (W. B.). A kódváltás esetenkénti indítékai közül Bartha érzékelteti a témaválasztásnak, a partnerekhez való viszonynak, a beszéd színhelyének, s a mindenkori beszéd- és stílusszándéknak a szerepét.

A gyermekkori egyéni kétnyelvűséget „a kétnyelvű környezetben való nevelkedés idézi elő”, változatos módokon. Beszélnek 1) elit kétnyelvűségről (pl. magyar család gyermekének német nyelvű magyarországi iskolában elsajátított nyelvtudása alapján) 2) nyelvi többségbeli gyermekek kétnyelvűségéről 3) kétnyelvű családban felnövő gyermekek 4) nyelvi kisebbséghez tartozó gyermekek kétnyelvűségéről. – A családban kialakuló kétnyelvűséget elemezve a szerző hat ún. „kétnyelvű szocializációs modell”-t mutat be. A fő szempontok: a szülők nyelve(i), a környező közösség nyelve, a családi és környezeti nyelvhasználat jellemzői. A szülők nyelve lehet azonos vagy különböző, a családban használt nyelvek a környezet nyelvével ugyancsak vagy megegyeznek, vagy nem. A hat típus (hat kombináció): 1. a Ronjat-féle család, 2. a Fantini-féle család, 3. a Haugen-féle, 4. az Elwert-féle, 5. a Saunders-féle család és 6. a kevert nyelvi inputtal jellemzett család típusa. – A Ronjat-féle család az „egy személy – egy nyelv” összefüggéssel jellemezhető, a szülők egyikének nyelve azonos a környezeti nyelvvel. A szülők ismerik egymás nyelvét. – A Fantini-féle család ehhez hasonló, de egyik szülő sem használja otthon a környezeti nyelvet. – A Haugen-féle családban a szülők nyelve azonos, és eltér a környezeti nyelvtől. – Az Elwert-féle családban a szülők nyelve különböző, s különböznek a környezeti nyelvtől is. – A Saunders-féle családban a szülők nyelve azonos, a környezet nyelve ezzel megegyezik, de a szülők egyike nem az anyanyelvét használja.– A hatodik típusban mindkét szülő kétnyelvű, s a nyelveket váltogatva használják a gyermekkel való beszédük során is. – Megragadta figyelmemet (mint érintettnek) az 5. típus jellemzése. „A nem anyanyelvi szülők (Saunders-féle család) elsajátítási helyzetben a szülők anyanyelve azonos, megegyezik a környezeti nyelvvel. Valamilyen megfontolás alapján azonban az egyik szülő következetesen egy általa magas szinten elsajátított nyelvet... használ a gyermekkel... Noha a kétnyelvűségi szakirodalom nagyobb része mind a mai napig

nem vesz tudomást e kérdésről, bizonyos meggondolások alapján voltaképpen ebbe a típusba kell sorolnunk azon eszperantista családok vállalkozását is, ahol a szülők ezt a nyelvet (is) használják gyermekeik nevelésében"... – írja Bartha Csilla (172). Az eszperantót használó családok két- vagy többnyelvűsége (ha a tudatosság révén leginkább tényleg a Saunders-féle családokra emlékeztet is) mindamellett nem egyféle... Gyakori az olyan eszperantót használó család is, amelyben a szülők különböző anyanyelvűek, s így a család például a Ronjat-féle, vagy a Fantini-féle családra emlékeztet. Az eszperantó nyelvű szakirodalom egyébként a nyelvek megoszlásának érintésével, főképp a szülők nyelvhasználati stratégiáival foglalkozik (Wandel 1996).

A kétnyelvű egyén nyelvtudásának módja, mértéke, az egyén nyelveinek pszichikumbeli viszonyát vizsgálva Weinreich (1953: 9-11) a kétnyelvűség három típusát különböztette meg; melyeket szokás egy alapvető distinkció két pólusára redukálni. Weinreich típusai: 1) koordinált 2) összetett 3) alárendelt. 1. A koordinált típusban két (más és más nyelvhez tartozó) szónak külön-külön jelentésszerkezete van (más pl. a 'könyv' és más a 'book'). 2. Az összetett típusban két szóhoz, alakhoz (könyv, book) egy jelentésszerkezet kapcsolódik. 3. A harmadik esetben a „gyengébb" nyelv szava mintegy felidézi az erősebb nyelv szavát s annak jelentését. A második és a harmadik típus közös abban, hogy a jelentések nem különülnek el nyelvenként, ezért Ervin és Osgood (1954) már csak két alapvető típusról beszél (Bartha 187). – Másféle megkülönböztetés az, amely a két nyelv tudásának mértéke alapján beszél kiegyenlített (balansz) és egyenlőtlen (domináns) kétnyelvűségről (vö. Lambert 1975). A kiegyenlítettség és a magas szintű kompetencia nem azonosítható, másrészt adott nyelv dominanciája egyazon személy esetében is (színtér, téma, életkor függvényében) változó lehet. – A stabil kiegyensúlyozott (balansz) egyéni kétnyelvűség kialakulására vagy fennmaradására a körülmények, nevezetesen az oktatási rendszer is hatással lehet. „A bilingvizmus és oktatás összefüggését a jelenben szemlélve a kétnyelvűség elérését, és tartós, magas szintű fenntartását pedagógiai, didaktikai és oktatáspolitikai célnak" kell tekinteni. A különféle kétnyelvű oktatási programok céljai és eredményei is különfélék. – Az egynyelvű („befullasztó") iskolatípus sokszor szegregációs célokat szolgál. A kisebbségi tanulókat „a többségi gyerekektől elkülönítve, kizárólag anyanyelvükön oktatják – igen alacsony szinten" (208). – A gyenge kétnyelvű vagy átirányító oktatás célja szintén az asszimiláció. Az erős kétnyelvű oktatási modellek általában erős állami vagy közösségi támogatással működnek. Ilyenek a szeparatista programok (pl. baszk nyelviskolák Franco alatt), a kétnyelvű (vagy kétutas) iskolák c) az anyanyelvmegtartó programok d) a belemerítési programok (pl. Quebeckben, angol nyelvű diákok számára), s ilyenek a két vagy több tannyelvű többségi iskolák, amelyekben „minden nyelv azonos státussal rendelkezik az oktatási folyamatban". A belemerítési program lényege, hogy a gyerekek kezdetben csak a számukra kevéssé ismert (kisebbségi) nyelven tanulnak, s az évek során „fokozatosan jelenik meg a másik nyelv, mígnem ezek az arányok kiegyenlítődnek". A belemerítési programok igen eredményesek, de csakis azokban az esetekben, amikor többségi gyerekeknek kisebbségi nyelvet oktatnak ily módon (kisebbségi gyermek többségi nyelvbe merítése esetén az eredmény nyilván „befullasztás" lenne).

A nyelvi jogok kérdése az egyenlőség eszményén alapul, így nagyon általános formában a francia forradalomtól fogva követhető. Itt felidézném (W. B.) azt az ismert tényt, hogy a nyelvi alapon való diszkrimináció elvetése eleinte nem a nyelvhasználatra vonatkozik, hanem csak arra a követelményre, hogy ne bántsanak (ne sértsenek meg, ne űzzenek el, ne hagyjanak figyelmen kívül) embereket a nyelvük miatt. A kisebbségeknek bizonyos oktatási jogokat ad az 1815-ös Bécsi Kongresszus záró rendelkezése, hasonló szellemű – mondja Bartha – az 1868. évi magyar nemzetiségi törvény. Az 1976 óta hatályos (1966-ból származó) Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok nemzetközi Egyezség okmánya az egyének (kisebbségekhez tartozó személyek) nyelv szerinti diszkriminációját tiltja, s az ilyen személyek jogait garantálja. Előrelépést jelentett a kollektív kisebbségi jogok védelmében a Helsinki Záróokmány, illetve „az Európa Tanács 1201/1993. számú, Ajánlás az Emberi Jogok Egyezménye Kiegészítő Jegyzőkönyvére c. dokumentuma", valamint az Európa Tanács Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája. – 1987-ben a brazíliai Recifében egy nyelvi jogi konferencia kifejezte azt az óhajt, hogy az ENSZ fogadjon el nyilatkozatot a nyelvi jogokról.

Az eszperantó beszélői számára is fontos, hogy 1991-ben (Pécsett) az Élő Nyelvek Tanárainak Nemzetközi Szövetsége olyan dokumentumjavaslatot dolgozott ki, amely „egyebek között garantálja a jogot az anyanyelv elsajátításához, az ország hivatalos nyelvének vagy nyelveinek elsajátításához, bármely nyelv megtanulásához, a bármely nyelven való megszólaláshoz, véleménynyilvánításhoz" stb. Az EBESZ előkészítése nyomán (Max van der Stoel felkérésére) elkészült a Hágai Ajánlás a Nemzeti Kisebbségek Oktatási Jogairól.

Fejezet foglalkozik a kétnyelvű oktatás változatos magyarországi történetével. A latin a XI. századtól kezdve jelen volt az oktatásban is. 1691-ben a Diploma Leopoldinum Erdélyben a kormányzati nyelvhasználatban is a latin bevezetését írja elő. 1777-ben megjelenik az első, Mária Terézia nevéhez kötött Ratio Educationis: az elemi iskolákban anyanyelvről, nemzeti nyelvekről beszél, de ez csak átmeneti kétnyelvű oktatást jelent, mely (Bartha szerint) a latin nyelvű oktatásra való átirányítást készíti elő. II. József 1784. évi nyelvrendelete nyomán a latin mellett, később a latin helyett, a német lesz a közigazgatás nyelve: nem lehet középiskolába felvenni olyan ifjat, aki nem ír és olvas németül (...). 1792-ben viszont már azt kötik ki, hogy „közhivatalt kizárólag magyar nyelvtudással lehessen vállalni." A … nemzetiségi fiatalok kénytelenek megfelelő magyar nyelvtudásra szert tenni (...). 1849-ben az oktatás nyelvét – mai szemmel nézve – liberálisan szabályozták, de a magyar közvélemény ebben a magyar nyelv jogainak visszafogását látta. 1855-ben viszont (megint) olyan rendelkezés jelent meg, amely... azt célozza, hogy a felsőbb osztályokban a német legyen az uralkodó oktatási nyelv (220). Az ellenhatás (a passzív rezisztencia) nem maradt el, sőt a kiegyezés után Eötvös József törvénye az anyanyelven való tanulás jogát rögzíti oly módon, hogy az a középiskolákat is érinti. A nemzetiségi oktatás felmenő rendszere azonban nem épült ki, s ez hozzájárult pl. az asszimiláció felgyorsulásához is (222).

A könyv a nyelvészeket, a pedagógusokat, a kisebbségek szakembereit és kutatóit nyilván érdekli, de igen tanulságos az eszperantó beszélői számára is. Bármely nyelv bármely lehetőségeket kínál mint nyelvi rendszer és állomány („korpusz"), alig van esély helyzetének stabilizálására, ha nem sikerül idővel a világon valahol teljes oktatási vertikumot létrehozni az adott nyelv használatával.

A kapcsolódó irodalomból:

Baur, Arthur 1979: La fenomeno Svislando. Svisa Esperanto Societo. Commission de coordination pour la présence de la Suisse à l'étranget, Berne.

Ervin, Susan - Osgood, Charles E. 1954: Second language learning and bilingualism. In: Journal of Abnormal and – Social Psychology Supplement, 49: 139-46.

Grosjean, François 1985: Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism. Cambridge, Mass., Harvard UP.

Ferguson, Charles A. 1975 (1959): Diglosszia, In: Papp Mária – Szépe György szerk. Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások. Budapest: Gondolat. 291-317.

Lanstyák István 1994: A magyar-magyar diglosszia néhány kérdéséről. In: Irodalmi Szemle. 37/2: 63-75.

Mackey, William 1967: Bilingualism: a World Problem/Le bilingüisme: phenomène mondial. Montral, Harvest, Hoose.

Wandel, Amri 1996: Plurlingva edukado de infanoj. In: S. Košecky: Multkulturaj familioj de nuntempa Eŭropo, Bratislavo, 61-70.

Weinreich, Uriel 1953: Languages in Contact.: Findings and Problems. New York, Linguistic Circle.

Etnikus nyelv és eszperantó: a gyermekkori kétnyelvűség egy újabb változata[10]

(1994)

Kétnyelvűség, többnyelvűség ősidők óta létezik, hiszen a különböző etnikumok határterületén kialakulása szinte elkerülhetetlen. A gyermekkori kétnyelvűség gyakran egyszerűen a szélesebb közeg (falu, vidék) felnőtt lakosságának azt az általános kétnyelvűségét folytatja, amely több etnikum tartós együttéléséből adódik, s amely kétnyelvűség minőségét tekintve maga is különféle lehet.

Máskor valamely etnikum alárendelt helyzetével, kiszolgáltatottságával függ össze két vagy több nyelvnek – ilyenkor általában más és más funkcióban való – használata. Kulturális indíttatású kétnyelvűségről is beszélhetünk olyan esetekben, amilyen a provanszálul is verselő észak-olasz trubadúroké, a latinul költő Janus Pannoniusé vagy az emlékiratait franciául író II. Rákóczi Ferenczé volt.

A tudománynak a kétnyelvűség, ezen belül a gyermekkori kétnyelvűség iránti érdeklődése újabb keletű. Csak a század eleje óta fordítanak figyelmet a kétnyelvű közegben nevelkedő gyermekek nyelvi és pszichikai fejlődésére. A kérdés irodalmát, a kutatások eredményeit 1991-ben Jarovinszkij Alekszandr foglalta össze *A gyermekkori kétnyelvűség pszichológiai és pszicholingvisztikai kérdése* című kandidátusi értekezésében. Szemben a jelenlegi helyzettel, amikor is a jelenség értékelésében a kétnyelvűség kialakulásának pontosabb körülményeit rendszerint figyelembe veszik és elemzik, kezdetben sommás ítéleteket vetettek papírra. 1899-ben Laurie úgy véli, hogy a kétnyelvűség a gyermek intellektuális és pszichés fejlődését elválasztja egymástól. 1915-ben Epstein megállapítja, hogy a többnyelvű egyének gondolkodását az interferencia lassítja. 1924-ben D. Saer és munkatársai, 1925-ben V. Graham, 1928-ban H. Geissler egyaránt azt hangsúlyozzák, hogy a kétnyelvűség károsan hat a gyermek fejlődésére. 1929-ben I. Bikcsentaj és Z. Lavrova-Bikcsentaj 50 tatár-orosz kétnyelvű gyermek kognitív fejlődését vizsgálta – mint Jarovinszkij erről beszámol – a) a Binet-féle intelligencia tesztnek, b) szabadasszociációs próbának, c) kérdés-válasz helyzetnek, d) felolvasott szöveg visszamondásának, e) megadott témáról való fogalmazásoknak az elemzésével.[111] A gyerekek intelligenciája semmilyen irányban sem mutatott az átlagtól való jelentős eltérést (az IQ 90 körül mozgott). Kimutatták, hogy a jobban beszélt nyelven a gondolkodási műveletek is gyorsabbak. A kevésbé jól beszélt nyelv jobb birtoklása a feladatmegoldásban jobb eredményhez vezet.

1935-ben Vigotszkij úgy véli, hogy a kétnyelvű gyermek lemaradhat nyelvi fejlődésében, ha a társadalmi és kulturális háttér nem megfelelő. Ezt a megállapítást Réger Zita kutatásai 1978-ban megerősítik. 1937-ben L. Travis és munkatársai Chicagóban 2322 kétnyelvű gyermeket kísérnek figyelemmel; van kontrollcsoport is: 2505 egynyelvű gyermek. A kétnyelvűeknek 2,8 százaléka, az egynyelvűeknek 1,8 százaléka dadogott. Megjegyzendő, hogy a kétnyelvű családok gyakrabban voltak valamilyen vagy akár több szempontból is hátrányos helyzetben.

Jarovinszkij véleménye szerint a kétnyelvűség pozitívan hat a) a divergens gondolkodásra, b) perceptuális feladatok – nem verbális tesztek – teljesítésére, c) verbális input elemzésére, d) kognitív szabályok feltárására, e) a szimbólumhelyettesítési képességre, e) a domináns nyelven való fogalmazásra (szóban és írásban egyaránt). Régér Zita a cigánygyerekekről szóló tanulmányában a többi között azt állítja, hogy a szocio-kulturális hátrány a fogalmak deficitjét eredményezi. Ez nem zárja ki, hogy más tekintetben a cigánygyermekek családon belüli kommunikációs képességei részben gyorsabban/jobban fejlődjenek az átlagosnál.[12] 1967-ben Vigotszkij úgy véli, hogy a gyermek a nyelvtani struktúrákat korábban elsajátítja, mint a megfelelő logikai struktúrákat: a nyelvi szintaxis fejlődése előbbre jár, mint a logikai szintaxisé.

S. Ervin, Ch. Osgood (1965) és Scserba (1974) különbséget tesz az úgynevezett tiszta (koordinált) és az összetett kétnyelvűség között.[13] A megkülönböztetés nem a nyelvi produktum minőségére vonatkozik, nem arról van szó, hogy a kétnyelvű mennyire beszél szépen. Lehet szó az adott nyelv normái-

[10] Megjelent a Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1994. 5. évf. 4.sz.-ban.
[11] Jarovinszkij Alekszandr: A gyermekkori kétnyelvűség pszichológiai és pszicholingvisztikai kérdései.
[12] Réger Zita: Nyelvi szocializáció és nyelvhasználat a magyarországi cigány nyelvközösségekben.
[13] Ervin, S. M. - Osgood, C. E.: Second language learning and bilingualism. ln: Osgood, C. E.-Sebeok,T. A. (szerk.): Psycholinguistics. A survey of theoryarut researeh problems. Bloomington 1965. 139-146.

nak teljesen megfelelő, alkalmi kölcsönszavakat nem tartalmazó szövegről, a szöveg létrehozásának a módja emellett elvileg egyaránt lehet összetett, tiszta (koordinált) is.

Összetett kétnyelvűség esetén a nyelvi jelek két komplexumát (például két, más és más nyelvhez tartozó szót vagy mondatot) „a jelölt dolgok közvetítési folyamatának ugyanazon komplexumával" (gyakorlatilag ugyanazzal a jelentéssel, ugyanazzal a tudati megfelelővel, ugyanazokkal az érzelmi, gesztusbeli, illetve cselekvésszerű reakciókkal) kapcsolják, asszociálják. Például a ló és a Pferd szó ugyanazt jelenti, s egymást is asszociálja. Ebből az is következik – Jarovinszkij fogalmazásában –, hogy „a kétnyelvű személy tudatában az egyik nyelv majdnem minden jele közvetlenül kapcsolatban van a másik nyelvi jellel. Mindkét nyelvnek ez az egységes rendszer a közös gondolkodási bázisa". Az ilyen kétnyelvűséggel bíró személy általában könnyen fordít.

A tiszta (koordinált) kétnyelvűség azt jelenti, hogy a kétnyelvű személy az egyik nyelvhez tartozó nyelvi jelek komplexumát „a jelölt dolgok közvetítési folyamatának" adott komplexumával kapcsolja, míg a másik nyelvhez tartozó (többé-kevésbé megfelelő) nyelvi jelek komplexumát „a jelölt dolgok közvetítési folyamatának" egy másik (némileg eltérő) komplexumához kapcsolja. Magyarán, s talán kissé pontatlanul: a megfigyelőnek esetenként nemcsak két formával kell számolnia, hanem az egyik, illetve a másik nyelvbeli formának megfelelően két elkülönülő – az agyban is külön rögzült – jelentést is számon kell tartania.

A gyermekkori kétnyelvűség kérdését a század eleje óta céltudatosan firtatják azok, akik ambicionálják, hogy gyermekük, gyermekeik könnyen hozzájussanak valamely második nyelv megfelelő szintű ismeretéhez. 1913-ban Ronjat elhatározza, hogy Louis gyermekét francia-német kétnyelvűségben neveli. Bizonyos Grammon tanácsára a nyelvet személyhez köti. A Louis-val 1963-ban készített interjú szerint Louis mindkét nyelvet kiválóan (hasonló szinten) beszéli, némi tematikus preferenciákkal. A nyelveket az anya, illetve az apa személyéhez kötő családtípust E. Harding és Ph. Riley nyomán J. Ronjat-féle családnak nevezik; Jarovinszkij leírása szerint ennek a besorolásnak feltétele az is, hogy az egyik szülő nyelve azonos legyen a környezet nyelvével, s hogy a szülők különböző anyanyelvűek legyenek.[14]

1949-54 között W. Leopold rendszeresen figyeli lánya nyelvi fejlődését. Leopold csak németül beszél gyermekéhez, Hildegardhoz; felesége, Marguerite, csak angolul. Kisiklások – németországi tartózkodásuk során – előfordultak. Hildegard kétéves korában 377 szót használt, keverve, 2,2 és 3 éves kor között Hildegard használatában a két nyelv elkülönült.

A. Volterra 1978-ban úgy véli, a kétnyelvű gyermek nyelvi fejlődésében a következő szakaszok különíthetők el: 1. (kétéves korig) „közös szótár", a gyermek nem különíti el a szavakat a nyelvek szerint; 2. „külön szótár", közös nyelvtan; 3. ötéves kortól két kiépült és elkülönült nyelvtan.

1981-ben G. Francescato 106 kétnyelvű gyermek nyelvi fejlődéséről számolt be. A nyelvhasználat jellege szerint ezek két (A, B) csoportba voltak oszthatók.(A:) Az egyik csoportban – 50 családban – a családon belül használták a két nyelvet. (B:) a fennmaradó 106 család külföldön, idegen nyelvi közegben élő egynyelvű család. A Francescato megfigyelte kevert családokban a gyerekek sokszor kevert nyelvet használtak. Francescato hangsúlyozza, hogy a gyermek jól elsajátíthat két vagy több nyelvet, de ennek (a nyelvtudásnak) a hatása a gyermek személyiségfejlődésére függ a közvéleménytől, a közeg reakcióitól.

1985-ben írt könyvében Göncz Lajos arra a következtetésre jut,[15] hogy minden kétnyelvűség sajátos. Jarovinszkij leírja az A. Fantini-féle, az E. Haugen-féle, a W. Elwert-féle és a G. Saunders-féle (nyelvhasználat szerinti) családtípusokat is. A Fantini-féle családban a két szülő különböző anyanyelvű, egyiknek a nyelve azonos a környezeti nyelvvel, ezt a nyelvet a szülők a gyerekkel való kommunikációban mégsem használják. A gyerek a környezet nyelvét „házon kívül" sajátítja el. A Haugen-féle családban a szülők anyanyelve azonos, a gyerekhez ezen a nyelven beszélnek, a környezet nyelve viszont más. Az Elwert-féle család a Haugen-félhez hasonló, de a szülők az Elwert-féle családban különböző anyanyelvűek. A környezeti nyelv itt is valamilyen harmadik nyelv; mindegyik szülő a maga anyanyelvén beszél a gyerekekkel. A Saunders-féle családban a két szülő anyanyelve azonos, a környezeti nyelv is ugyanaz a nyelv; az egyik szülő a gyermekkel való kommunikációban ettől a nyelvtől – a szülők és a környezet nyelvétől különböző nyelvet használ (nem az anyanyelvét).

[14] Jarovinszkij, A.: i. m. 118.

[15] Göncz Lajos bőségesen dokumentált állításait nem foglalhatom össze. Mindenesetre meggyőz arról, hogy minden osztályozás (túl) absztrakt, s csak kiindulópontot ad a kutatáshoz, különféle "skálák" felállításához. Erről ld. Göncz Lajos: A kétnyelvűség pszichológiája. Novi Sad 1985.

Barcsay Zsuzsa 1982-ben tartott előadásában[16] hasonló típusokat vázol, de a sort kiegészíti például azon családok típusával, ahol a két, eltérő nemzetiségű szülő a maga országában lakik, viszont gyakran találkoznak.

A nemzetiségi nyelvhasználatról olvasva az a benyomás alakult ki bennem, hogy a fenti típusok tisztán ritkán jelennek meg – ez részben, illetve közvetve oka lehet az úgynevezett nyelvromlásnak is. A nyelvromlás oka végső soron persze inkább keresendő a nyelvi ráhatás minőségében és mennyiségében, szétforgácsoltságában, mintsem a család nyelvhasználati sémájában.

Az eszperantisták közössége eleve kicsi, ezen a közösségen belül is elenyésző az eszperantót a családban továbbadók száma. Ugyanakkor – úgy vélem – a nyelvi tudatosság nagyobb foka miatt, a nagyobb reflektáltság miatt a nem eszperantisták számára is tanulságosak lehetnek az eszperantisták kudarcos és sikeres próbálkozásai.

Az eszperantót a családban átörökítők között is – a Jarovinszkij adta típusoknak részben megfelelő módon, részben ezektől a sémáktól különbözve – tarka a gyakorlat. Mégis, megjegyzendő, hogy ebben a közegben inkább van példája a fenti sémák követésének is, mint – feltevésem szerint – a családi kétnyelvűség hagyományosabb eseteiben. (Erről alább.)

Az eszperantó gyermekkori kétnyelvűségnek, illetve többnyelvűségnek a feltételei – szemben az etnikus nyelvek körében tapasztalható, sokszor századokra vagy évezredre visszamenő előzményekkel – csak az utóbbi időben alakultak ki; az 1970-es években váltak észrevehetővé; ma is törékenyek, a most fejlődő gyakorlat egy évtized alatt visszaeshet. Ugyanakkor feltűnő, hogy egy-egy esetben a gyerekek milyen magas nyelvi teljesítményekig jutnak. (A 18 éves horvát Maja Tišljarnak például eszperantó nyelvű műfordításkötete jelent meg.) A gyermekkori kétnyelvűség megjelenésének nyelvtörténeti és közösségtörténeti előzményei – feltételei és okai – vannak. Ilyenek: a nyelvtervezetnek nyelvvé fejlődése, jól beszélő réteg kialakulása, a közlekedés technikai, gazdasági és jogi lehetősége, az országhatárok átjárhatósága.

1968-ban a finnországi Raumában eszperantista fiatalok egy kis csoportja nyilatkozatot tesz, amely szerint ők magukat „az eszperantistaságot önként vállaló (nyelvi, kulturális) kisebbség tagjainak tekintik"; az eszperantóval azért foglalkoznak, mert örömüket lelik benne; nem számítanak rá, hogy az eszperantó alkalmazását vagy széles körű oktatását „felülről" bevezetik. Ezeken a fiatalokon kívül is mind többen érezték úgy, hogy az eszperantistáknak mindenekelőtt saját kulturális fejlődésükön kell dolgozniuk; az egyént kell segíteniük, hogy az eszperantó lehetőségeivel élve, az eszperantót használva magát kibontakoztassa.

Mindamellett nem lehet nem tudomásul venni Nagy Edit felmérésének eredményét, amely szerint az eszperantisták 34 százalékának (továbbra is?) az a véleménye, hogy az eszperantót kötelező iskolai tárgyként kellene tanítani. Ilyen véleménnyel egyébként azoknak a nem eszperantistáknak a körében is lehet találkozni, akik semmilyen idegen nyelvet nem ismernek.[17]

A eszperantót a családban továbbadó eszperantisták – bár gyakorlatukkal láthatólag megfelelnek a raumizmus szellemének – egyre kevesebbet foglalkoznak ezen kérdések elemzésével.

1974-ben megjelenik – Ivo Lapenna szerkesztésében – az *Esperanto en Perspektivo* című kézikönyv. Ennek egyik fejezetében Tazio Carlevaro azt írja, hogy 19 országban körülbelül 200 gyermek beszél, illetve sajátítja el az eszperantót a családban. Területi megoszlásról nem esik szó.

* * *

A hetvenes évekbeli közép-európai fejlődésről. – A családi alkalmazás nagyságrendje messze elmarad az eszperantisták lélekszámának általában vett nagyságrendjétől is: mint láttuk, az egész világot figyelembe véve is csak százas nagyságrendről van szó. Mindamellett kétségtelen, hogy a jelenség Európában a legelterjedtebb: s ott is szórványos. A folytonosság régiónként egy-egy ember kezdeményezésén és tevékenységén múlhat.

1974-ben, illetve 1975-ben (Csíszár Zsuzsa és Csíszár Ernő gyermekeiként) megszületik Csíszár Nóra és Csíszár Pálma. Szüleik – mint tevékeny, sokat utazó és tanító eszperantisták – részint praktikus okokból döntenek úgy, hogy az eszperantót gyermekeiknek továbbadják. Felismerik, hogy a vállalkozás sikere kezdetben elsősorban a szülői hatáson múlik, a későbbiekben viszont a gyermekek kortársaitól jövő impulzusok döntenek. Ez motiválja őket, hogy (a varsói prototípust követve) úgyneve-

[16] Barcsay, Zsuzsa: Du-plurlingva edukado de infanoj en la familio kun aparta konsidero al Esperanto. Kézirat 1982.
[17] Réger Zita: Utak a nyelvhez. Nyelvi szocializáció nyelvi hátrány. Budapest 1990. 1661.

zett családtalálkozókat szervezzenek. Ilyen találkozót 1979 óta minden évben rendeznek (1979-ben Hódmezővásárhelyen, 1980-ban – dr. Fülöp Józsefnek és klubjának közreműködésével – Szombathelyen,[18] 1980-ban Zsolnán, később hol a Pag félszigeten, hol Bielsko-Biała környékén, hol Szentgotthárd vagy Zalaőr vendégszerető otthonaiban, hol Mariborban. A találkozók eleinte szakmai előadásokat és közös játékokat, kirándulásokat jelentettek. A későbbiek során egyre inkább az összeszokott társaság spontán együttlétének, pihenésének tekinthetők ezek a találkozók. Fő funkciójuk, hogy – játékaik során – a gyerekek kortársi kapcsolatokban is használják a nyelvet. Hasonló találkozókat szórványosan más régiókban is szerveznek.

1978-ban megjelenik Margret Landmark *Infanpsikologio* (Gyermekpszichológia) című tankönyvszerű összefoglalása, mely szintén foglalkozik a gyermek nyelvi fejlődésével.

1982-ben Barcsay Zsuzsa elemzi az eszperantisták körében megtalálható gyermekkori kétnyelvűség motívumait és változatait, „eseti" pontossággal, az egyes csoportba sorolható, számára ismert családok felsorolásával. Előadásában kitér a kétnyelvű nevelés kudarcainak lehetséges, szokásos okaira. Nem érnek el sikert Barcsay összefoglalása szerint azok, 1) akik a családtagokkal nem tudják elfogadtatni a gyerek kétnyelvűségének tényét; 2) akik a gyermek kétéves kora után kezdik használni a második nyelvet; 3) akik a második nyelvet nem használják rendszeresen: nyelvet váltanak, ha a téma fontos vagy nehéz, s nem tartanak kapcsolatot a második nyelv családon kívüli képviselőivel.

Barcsay a céltudatos szülői magatartást is megfogalmazza. Kiemeli a szülői nyelvtudásnak és önképzésnek, a mintaszerű kiejtésnek a fontosságát. A szülő beszéljen sokat, tevékenységét, a játékokat kísérje beszéddel: mondja, amit csinál; magyarázatképpen nem a másik nyelvre való fordításhoz kell folyamodni, hanem részletezni kell, megvilágító példákat kell mondani. Nem szabad a nyelveket keverni. Mindegyik nyelvet állandó személynek kell képviselnie.

Ugyancsak 1982-ben jutott el a szélesebb közönséghez Peter G. Forsternek a *The Esperanto movement* című műve,[19] mely a szülők nemzedékének jobb közegismeretét és önismeretét táplálta és táplálhatja. A „valamilyen szervezet tagjaként" számon tartott eszperantisták száma Forster statisztikája szerint 1964-ben 38 829; B. Golden úgy véli,[20] hogy némi optimizmussal az eszperantisták reális száma talán ennek a kétszeresére (77 658) tehető (1. Eventoj, n-ro 63, 2.1.); ugyanő másutt megállapítja, hogy az eszperantisták valódi számának megállapítása nem várható az eszperantistáktól: a feladatot független demográfiai-statisztikai szervezetnek kell elvégeznie (1. Internacia Pedagogia Revuo, 1992/2, 29-33). Ismeretes, hogy tíz-húszezres (sőt: ennél kisebb lélekszámú) nyelvközösségek – A: etnikus vagy B: kulturális közösségekként – léteznek; fennmaradásuk viszont vagy elszigeteltséghez (például őserdei körülményekhez), vagy írásbeliséghez, oktatáshoz, tudatos önműveléshez van kötve. Az, hogy az eszperantista közösség 1887-1905 között valamiféle területi egység nélkül is létrejött és stabilizálódott, az, hogy bár lélekszámában időnként visszaesik vagy stagnál, de szellemileg állandóan újat alkot, arra utal, hogy az eszperantista nyelvközösség kis befolyással bíró, a társadalom középső rétegeiből verbuválódó, kis létszámú, de hosszú távon stabil közösségnek tekintendő, melynek ugyan érdeke volna, hogy – mint Felső Géza mondja – „bekerüljön a társadalmi reprodukció folyamatába" (valahol oktassák, szótárát valahol kiadják, könyv, szakember, továbbképzés lehessen, a könyvek a könyvtárakba valahogy eljussanak), de amely ennek híján is fennmarad. Ennek a fennmaradásnak eleme a családi kétnyelvűség (szegény ember vízzel főz; a tiszta víz nem árt az egészségnek, bár nem is ad elég erőt a munkavégzéshez).

1983-ban Jarovinszkij Alekszander vezetésével Klein Edit vizsgálja Magyarországon az eszperantóval kombinált gyermekkori kétnyelvűséget. Vizsgálataival többek között kimutatja, hogy az általa vizsgált esetekben egyik nyelv használatát sem kíséri szorongás.[21]

1987-ben jelenik meg a *Cirkulaĵo por esperantlingvaj paroj kaj familioj* című sokszorosított periodika első száma, Anna Brennan és Renato Corsetti szerkesztésében.[22]

Az angol-olasz szerkesztőpár szervezi-neveli a kétnyelvűséget gyakorló kis családi mozgalom újabb tagjait, a tapasztalatlanabb szülőket. A periodika rendszeresen közli az eszperantista családok címeit. 1994-ben, a 22. számban 236 ilyen családcím van. Ez a szám további elemzést kívánna; egy-

[18] Fülöp József: Az eszperantó mozgalom története Vas megyében. Szombathely 1987.
[19] Forster, Peter G.: The Esperanto Movement. (Contributions to the Sociology of Language, 32.) The Hague-Paris-New York 1982.
[20] Golden, Bernard: Popolnombrado en Esperanto. Eventoj. 63. 1994. 1. 2.
[21] Klein Edit: A két- és háromnyelvű gyermekek. (Kézirat) Budapest 1983.
[22] Anna Brennan – Renato Corsetti : Cirkulaĵo por esperantlingvaj paroj kaj familioj. 1987.

részt, mert nyilván nem teljes, másrészt egy gyermekes, többgyermekes családok, házaspárok, spontán és tudatos tanulásmóddal nevelkedett gyerekek megkülönböztetés nélkül szerepelnek benne.

Corsetti tanulmányt ír a gyermekkori háromnyelvűségről[23] – Gabrielo Corsetti angol-olasz- eszperantó nyelvi fejlődésének alaposan dokumentált rajzával. A tanulmány a szókincs fejlődését „első megjelenések" és úgynevezett „megfelelők" dátum szerinti rögzítésével mutatja be, így párhuzamosan látjuk a három nyelv szókincsében való fejlődést, és a nyelvek közötti dominancia-viszonyokat. (Megtudjuk, mit mondott a gyerek először olaszul, mit először eszperantóul, mit először angolul. Az eszperantista családok egy része „Ronjat-féle család", vagy a Ronjat-család mintájához áll közel: a szülők egyike a nemzeti nyelvet beszéli a gyerekkel, a másik az eszperantót. Számos család a Ronjat-modell kezdeti alkalmazása (5-6 év) után más rendszerre vagy rendszertelenként megélt nyelvhasználati szokásokra tér át. Zdravka Metz, kanadai horvát eszperantista (nő) arról számol be (1994), hogy a Ronjat-modell kezdeti követése után – K. Brent nyelvész tanácsára azt a gyakorlatot alakították ki, hogy eszperantóul otthon beszélnek, s csak akkor, amikor az egész család együtt van (az apa is otthon van); horvátul beszélnek az apa távollétében; franciául beszélnek a házon kívül (a városban, az utcán, az iskolában). Ezzel a módszerrel minimálisra csökkennek a környezettől való eltérés adta feszültségek; szinte mindig beleilleszkednek az adott környezetbe; ugyanakkor kérdéses, hogy mennyi ideig biztosítható így a nyelvek tudásának arányos fejlődéséhez szükséges intenzitás. 1991-ben Rátkai Árpád – a maga magyar-eszperantó-német nyelvű családjának tapasztalataira is építve – a J. Ronjat-féle családmodell mellett érvel. Kiemeli, hogy a nyelvek szavainak kezdeti vegyítése csak a felnőtt szemszögéből nézve vegyítés.

1994-ben Renato Corsetti szerkesztésében megjelent a *Denaska dulingveco. Konsiloj por gepatroj* (körülbelül Születéstől induló kétnyelvűség. Tanácsok szülőknek). A mű eszperantó nyelvű adaptációja egy Ausztráliában megjelent angol nyelvű munkának: Saunders, G.: Bilingual Children: From Birth to Teens (Celevedon: Multilingual Matters). A könyv világos kérdésekre ad világos választ. Mi a kétnyelvűség? Az, ha valaki két nyelven folyékonyan beszél. Hogyan válhat a gyermek kétnyelvűvé? Az eszperantót illetőleg három módszert említ a könyv: 1. „Otthon csak eszperantó"; 2. Két nyelv egyidejűleg (anya, apa); 3. A két nyelv egymás után (eszperantó akkor, amikor a másik nyelvet már tudja a gyermek). 1992-ben megrendezik az első eszperantó „nyári gimnáziumot" Pozsonyban. Ez évenként ismétlődik, s szívesen fogadja az eszperantót a családból hozó, jól beszélő gyerekeket.

* * *

Ismeretes, hogy az eszperantó nyelv nagyobb lehetőséget ad az alkalmi szóalkotásra; eszköznév, „helyiség-név", eredménynév, foglalkozásnév bármikor képezhető az adott objektummal összefüggésbe hozható cselekvést kifejező igéből. A köznyelv körében (a szakszavakat tehát nem tekintve) szavak összetétele is „mindenki joga".

Az alkalmi vagy az egyénre jellemző szóhasználat így a felnőttek körében sem ritka; ezt elősegíti az ilyen produktív nyelvhasználat kisebb memóriaigénye is (erről a jelenségről Susan Gal is ír a felsőőri nyelvjárás magyar nyelvhasználata[24] kapcsán: a nyelvjárás beszélői, viszonylagos elszigeteltségükben, szintén kevesebb tővel és több származékszóval gazdálkodnak) A szóalkotás lehetőségeinek kihasználásában a gyerekek a felnőtteken is túltesznek, s olykor – kisgyermekkorban – viszonylag gyakori szavak helyett is alkalmi képzéssel élnek: néhány ilyen alkalmi alkotás: *flugmaŝina haltejo* ('flughaveno, repülőtér') a. m. „repülőgép-megálló" (W. Borbála); *La patroj jam butoniĝis* „Apuék már egészen elkicsinyedtek" a. m. „elgombultak" (?) „olyan kicsinek látszanak – ahogy úsznak a tengerben –, mint valami gomb" (Horváth Roland); *vagonari* 'veturi (per vagonaro), vonaton menni, utazni; *mi estas ĉi-tiu-manisto* körülbelül 'Én ez-a-kezemes vagyok' (jobbkezes. vagy balkezes helyett). Megfigyelhető volt a horvát gyerekek eszperantójában a határozott névelő ritka és némiképp lexikalizálódott, egyes kifejezésekben kötött használata. Nyelvészeti szempontból érdekes, hogy a határozottságnak mint „szemantikumnak" a szerepe a névelőzésben nem látszik olyan lényegesnek – az eszperantóban, de talán a magyarban sem –, mint azt általában feltételezik. Márta – presztízsalapon – körülbelül egy hét alatt átvette a nála idősebb horvát gyerekek „névelőtlenebb" mondatszerkesztését, s a jelenséget láthatólag stilárisan értékelte: a névelő-elhagyás nagyosabb, „szlengesebb" beszédmód

[23] Corsetti, Renato (szerk.): Denaska dulingveco. Konsiloj por gepatroj. Universala Esperato-Asocio. Reformoj en Esperanto. 49-81. Surbaze de originalo eldonita de AACLAME, Canberra 1994.
[24] Gal, Susan: Mi a nyelvcsere és hogyan történik? Regio, 1991. 1, 66-76.

volt számára. Lengyelországi tartózkodása átmenetileg nagyobb hangerőt eredményezett Márta beszédében, nemcsak az eszperantóban, hanem a magyarban is – ennek alapján visszatérte után olykor szemtelennek találták.

A család kétnyelvűségének megőrzésében nehézséget jelenthet az, hogy az eszperantó nyelvű ismerős kortárscsoport általában kicsi; a kiscsoport szociológiai viszonyai a meghatározóak. A kor szerinti vagy a nemek szerinti kisebb elmozdulások is hatással lehetnek arra, mennyire tud a gyerek beilleszkedni a társaságba Ha mindenki legalább két évvel idősebb a gyereknél, ha már mindenkinek van „legjobb barátja", amikor ő először megjelenik a társaságban, ez – az adott családon belül – meghatározó lehet a kétnyelvűség további sorsát illetőleg. Hasonlóképpen fontos az elégséges nyelvi színvonal. Előfordul, hogy megjelennek a találkozón szülők olyan gyerekekkel, akik csak értenek, de nem beszélnek. Az ilyen család könnyen lemorzsolódik, hiszen a gyerek a játékokban, vetélkedőkben, a szórakozásban háttérbe szorul.

Más jellegű eszperantó közösségekben (például városi klubokban) persze fordított eset is előfordul: azonos anyanyelvű eszperantisták helyi összejövetelén háttérbe szorulhat az, aki az eszperantó használatát az ott szokásosnál komolyabban veszi. Természetes, hogy mást igényel a nyelvet éppen tanulni kezdő fiatal vagy nyugdíjas, mást a nyelvtanulásban esetleg megrekedt személy (az eszperantó folklórban: „eterna komencanto"), mást a jól beszélő tizenéves, mást a nyelv szakmai alkalmazására törekvő, azért dolgozó vagy arról ábrándozó felnőtt.[25]

A gyermek kétnyelvűsége szempontjából rendkívül kedvezőek az olyan családi viszonyok, amikor a szülők az eszperantisták körében hivatásszerű kulturális vagy szervező tevékenységgel foglalkoznak: a gyerek körül így állandó elfogadó légkör alakul ki. Az ilyen eset azonban ritka, mint a fehér holló, többek között azért, mert eszperantó képesítéssel nem lehet elhelyezkedni: munkájának lehetőségét az eszperantista vagy maga megteremti, vagy lemond az ilyen irányú munkáról.

Az eszperantó nyelvhasználat szempontjából elszigeteltebb családnak gondot kell fordítania arra is, hogy a gyerek eszperantónyelvűségét a környezet megértéssel fogadja.

A mi családi történetünkben volt rá eset, hogy az óvodai öltözőben egy apuka azt mondta a kislányának, hogy mi – Mártával – kutyanyelven beszélünk. Márta ezek után Borkára néhányszor rászólt, hogy az utcán ne beszéljen olyan hangosan. Ennek az esetnek lett az a következménye, hogy mikor a kisebb gyerekek is a közösségre érett korba (óvodába, iskolába) jutottak, szűkebb környezetüket legalább egy-két dologra (köszönés, számolás) megtanítottam; később már rendszeresen tanítottam a nyelvet ezeknek a gyerekeknek. Mindez – fizetetlen munkaként – erőfeszítéssel, s olykor az élet más területein való lemaradással jár.

Az iskoláskor az iskolában használt nyelvben olyan téma- és szókincsbővülést hoz, hogy annak követése csak spontán beszélgetések révén nem lehetséges.

A szónak a rögzüléshez bizonyos számú ismétlődésre van szüksége; a *mevo* 'sirály', a *mambesto* 'emlős', az *adicio* 'összeadás', *predikato* 'állítmány' szavak megfelelő gyakoriságú spontán előfordulására nem lehet számítani. Ezért a gyerekeknek eszperantó nyelvű feladatlapokat állítottam össze – ezek könnyűek voltak, néha szinte álfeladatok, de hozzájárultak a szókincs állandó fejlődéséhez.

Az eszperantó (legalább potenciálisan) módot ad olykor a gondolkodási részrendszerek közvetlenebb tükrözésére. Erre építve a matematika tanulása során tudunk például ötös számrendszerben beszélni: *kvin du plus kvin du estas dukvin kvar* = 12 (5) + 12 (5) = 24 (5) = (a tízes számrendszerben:) 7 + 7 =14. Az ilyen s hasonló potenciális kifejezési lehetőségek a számrendszerek megértését feltétlenül megkönnyítik. Stefan MacGill a *Laŭta vekhorloĝo* című ifjúsági könyvében bravúros kultúrtörténetet, s főleg a számrendszerek kialakulásának olyan – tréfás – történetét adja, amely az eszperantó nyelvi szabályok ritka produktivitásán alapul.

Érdekes – személyes tapasztalatomban – a szorobánnal, a Polgár-féle pedagógiai elképzelésekkel és a Talento Iskolával való találkozás. Mint ismeretes, Polgár László véleménye szerint[26] – a korai intenzív (és szeretetteljes) speciális képzés – átlagos képességek mellett is – rendkívüli szellemi teljesítményt eredményezhet. A három Polgár-lány kisgyermekkorától kezdve a sakk légkörében élt. A korai kezdésnek és az intenzitásnak ezt a gondolatát vette át a Budaörsön indult (Lukács András által

[25] Golden, Bernard: Forgesitaj anoj de la esperantista popolo – la izoluloj. Eventoj. 57. 1994. 1. 2. 7.
[26] Polgár László: Nevelj zsenit! Farkas Endre interjúi. Zsuzsa, Zsófi és Judit válogatott versenyjátszmái. Budapest 1989.

gondozott) Talento Iskola: a matematika, a szorobán,[27] az idegen nyelvek (eszperantó, francia, angol) intenzív oktatásával, korai megterheléssel. E. Mirska kétéves, a nyelvtudás szempontjából rendkívül sikeres működése után az egyik osztály eszperantó oktatását én vettem át. Munkámban a nevelési nehézségeket – a magam korlátai miatt – nem tudtam megoldani, s újabb osztályt már nem vállaltam. Végiggondolva a történteket, arra a gondolatra jutottam, hogy bár a Polgár-féle elképzelést próbáltam követni az iskolában – éppen ezen iskolai munka elkezdésével „fogtam vissza", idő hiányában, az otthon addig tudtomon kívül is a Polgár-féle elképzelésekhez közel álló gyakorlatomat. Már nem készítettem eszperantó feladatlapokat a magam gyerekeinek, már rendszeresen elhagytam az esti mesélést is, a *Juna Amiko* gyereklapban megjelenő játékokat sem próbáltuk ki.

A Kalevala[28] közös olvasásában elakadtunk a negyedik ének után. – A megszakított gyakorlathoz visszatérni nehéz, de lehetséges. (Most a tizennegyedik éneknél tartunk.)

Gyakorlatunk – összességében – nem könnyű,[29] de bizonyára hozzájárul ahhoz, hogy az eszperantó – visszaesésekkel és újrakezdésekkel – átvészelje létének nehezebb szakaszait, s hogy lassan megszilárduljon az a közösség, amelynek léte az eszperantó nyomtalanul való eltűnését szinte lehetetlenné teszi. Még ha egyikünk vagy másikunk – elfáradván, megöregedvén, elügyetlenedvén, elfásulván – kiderül is, és nekilát a közmegegyezés szerint fontosabb dolgoknak.

Az etnikus nyelvet és eszperantót beszélő kétnyelvű gyermek kétnyelvűsége – a gyermek szempontjából nézve – spontán módon jön létre, de felnőtt korra a személyiség tudatosan továbbépített kultúrájának részévé válhat. Az eszperantóul szabadon beszélő ember eszperantóul is a maga nyelvén beszél, egy olyan közösség tagjaként, amelynek életébe, fejlődésébe ő is beleszólhat.

[27] A szorobán hagyományos japán (végső soron kínai eredetű) számolóeszköz. A Talento Iskola tanulói ennek előbb valóságos, majd képzeletbeli (vizuálisan felidézett) használatával gyors (fej)számolási készségre tesznek szert. Négy-öt jegyű számokból akár huszat is szinte a feladat elmondásának ideje alatt összeadnak.

[28] Kalevala (Elias Lönnrot); Esperantigis Joh. Edv. Leppäkoski. Ornamis Akseli GallenKallela. Kopirajto 1964 de s-ino Pirkko Gallen-Kallela. Serio Oriento-Okcidento n-ro 4, sub aŭspicioj de UEA en Konsultaj Rilatoj kun UNESKO. 1964. 19.

[29] Bessenyei Anna: Kiel mia filino ellernis legi el hejme farita legokajero. Előadás írásos összefoglalása. 4.

Lingva interefiko en dialogoj de esperantlingvanoj

(1996)

I.

Ni scias, ke Esperanton ofte oni opinias ne aplikebla, ne profitodona kaj do ne lerninda. Kaj tion sufiĉe klarigas ĝia malofteco en la ekonomia vivo. Sed kio klarigas, ke oni trovas ĝin ofte ankaŭ ne esplorinda lingvistike? Ja ne profitodonajn sonetojn de Ŝekspiro oni tute senhezite studas kaj esploras laŭ plej diversaj vidpunktoj; same pri muzika vivo en la dek-sesa jarcento ktp.

La demando estas troiga: certe Esperanton, Idon kaj aliajn planlingvojn aŭ projektojn esploris pli da homoj ol multajn el la tribaj lingvoj. Komence kaj eĉ meze de la 20-a jarcento Esperanto eĉ ĝuis nemalmulte da speciala atento (rememoru la nomojn L. Couturat, O. Jespersen, R. Lorenz, W. Ostwald, L. von Pfaundler, R. de Saussure, E. Wüster ktp.). Ni, esperantistoj, ofte malkontentas sen koni tion, kio ekzistas.

Tamen estas kaj restas multaj, kiuj ne atentas Esperanton kaj la relativa preteratento de multaj sciencistoj kaj speciale de esplorantoj de ĝenerala lingvistiko kaj de historia lingvistiko – se ne paroli nun pri simpla nekono – fontas el du ekstremaj perceptoj de la Esperanta gramatiko.

Aŭ oni supozas, ke la anticipe fiksita gramatiko de Esperanto unusence produktas, preskribas ĉiujn lingvajn formojn kaj do restas nenio por esploro, restas nenio speciale observenda: Esperanto estas kvazaŭ la sola lingvo kun absoluta kaj konstanta normo, ĉio ekde la jaro 1887 estas decidita, dokumentita, preta kaj konstanta.

Aŭ oni konscias, ke dek ses reguloj ne sufiĉas (nek sescent reguloj sufiĉus) por determini la parolon de la esperantistoj, kaj oni konsideras la aferon ne ebla; kaj ĉar laŭsupoze ĝi estas ne ebla, ĝi ŝajnas ne ekzistanta kaj do ne esplorinda.

Kiel L. Antal diris, historia lingvistiko en la 19-a jarcento ne esploris Esperanton, ĉar Esperanto estis tro juna por havi studindan (laŭ ili) historion, kaj objekto de scienco nepre devis esti historia; genere-transforma gramatiko ĝin ne esploris, ĉar ĝin interesas kio estas komuna en la lingvoj kaj ne la specialaĵoj de lingvoj kaj precipe de Esperanto (vd. Antal 1984, 8-20).

Esperanton iniciatis kaj fundamentis Zamenhof. Tamen, estas evidente, ke Esperanto ekestis, formiĝadis kaj formiĝas en interagoj kaj interefikoj ekde la komenco mem; kaj dum-Zamenhofe, kaj post- Zamenhofe.

II.

La intrefikoj koncernantaj lingvon disvolviĝas a) ene de konscio de unuopulo kaj b) interhome. La homoj, individuoj efikantaj je si reciproke reprezentas a) diversajn lingvojn, b) diversajn lektojn, c) diversajn partonormojn pro io ajn, ekz. pro la dominanta sfero de la uzado. Ĉe Esperanto la detaloj povas esti pli malsimilaj ol ĉe etnolingvoj, sed la bazaj mekanismoj estas la samaj. Ankaŭ ĉe diversaj etnolingvoj la nombro de la lektoj (dialektoj, sociolektoj), ilia ligiĝo al uzokampo kaj sekve la ebloj de ilia interefiko je detaloj estas diversaj, malgraŭ la komuneco de la bazaj mekanismoj.

Por travidi poste la eblajn interefikojn Esperanto pli konkrete, enkonduke kaj simplige oni povas diri, ke rolas similokaze du bazaj rilatotipoj: (A) rilato inter po du sistemoj kaj (B) rilato inter po du homoj. Sistemoj estas ekzemple a) gramatiko de la gepatra lingvo nekonscie abstraktata el aŭdata parolo b) skribe fiksita gramatiko, regularo de la gepatra aŭ alia lingvo konscie alpropriĝita c) sistema aŭ lemolibra gramatiko de Esperanto d) Esperanta gramatiko abstraktata el la uzo de renkontatoj e) alimaniere prenitaj reguloj aŭ skemoj el aliaj lingvoj ktp.

Homoj partoprenantaj aŭ perantaj tiujn interefikojn estas, distingite en vidpunkto-paroj: a-b) instruanto kaj lernanto sametnaj, samlingvaj; c-d) instruanto kaj lernanto diversetnaj e) esperantistoj sametnaj, parolantaj al la alpropriganto nur Esperante; f-g) esperantistoj sametnaj, parolantaj jen tiun, jen alian lingvon; aŭ esperantistoj eksterlandaj; h-i) familianoj aŭ personoj el ekster la familio; j-k) personoj pli aĝaj ol la alpropriganto – aŭ samaĝuloj plijunuloj; 1) homoj diversaj laŭ statuso kaj prestiĝo pli aŭ malpli respektataj de la lingvo-alpropriganto; m) personoj (sametnaj aŭ alietnaj)

alproprigintaj en sia medio diversajn kutimojn de kodoŝanĝado (transiro de lekto aŭ lingvo al alia lekto aŭ lingvo). La medio de certa esperantisto povas esti pli aŭ malpli homogena en certa periodo.

La elementoj diritaj en la realo kombiniĝas je ne facile sekvebla komplikeco; tamen valoras memorteni, ke iuj el la efikantaj sistemoj tre forte ligiĝas al certaj personoj (tia estas la patrina aŭ patra parolmodelo aŭ modelo de la unuaj ne-sametnaj renkontatoj); aliaj sistemoj, lingvomodeloj povas esti home diversfontaj aŭ eĉ sendependaj de senpera homa kontakto, ili povas fonti ankaŭ el libroj, diskoj, prilingvaj diskutoj aŭ tabeloj en libroj ktp.

Kvankam la respekto aŭ malrespekto al la homoj kaj rimedoj, kiuj peras Esperanton, efikas ankaŭ simple al la tuteca akcepto aŭ malakcepto (ŝato aŭ ne-ŝato) de Esperanto, oni momente preterlasu okazojn, kiam oni – malgraŭ la efikoj de la medio – simple ne alproprigas la lingvon eĉ parte.

Interefikoj estas speciale gravaj, kiam temas pri la lingva evoluo de infano.

Parolante pri infanaĝa dulingveco, parto de la fakliteraturo klasifikas la familiojn laŭ la lingvouzaj modeloj: kiu, en plurlingva familio, parolas kiun lingvon kun kiu kaj kiu kondiĉe, en kiu medio. Oni distingas la modelojn de A) Ronjat, B) de Fantini, C) de Haugen, D) de Elwert kaj E) de Saunders; se resumeti: A (Ronjat): lingvoj laŭ apartlingvaj patro kaj patrino; B (Fantini): laŭ apartlingvaj patro kaj patrino + media subteno; C) (Haugen): laŭgepatre + aparta media lingvo; D) (Elwert): laŭ apartlingvaj patro kaj patrino + aparta media lingvo; E) (Saunders): unu el la same medi-lingvaj gepatroj en fremda lingvo. Tiuj modeloj kaj priskriboj, rekomendoj unualege emigas supozi, ke plej ofte oni trovas en la familioj grandajn homogenajn blokojn de nura uzo de certa lingvo. Tuta tago aŭ tagoparto en unu lingvo, tuta tagoparto en alia; tuto de parolo inter infano kaj unu el la gepatroj en la sama lingvo; ĉiuj konversacioj en certa loko (hejmo, lernejo, geava hejmo k.s.) en iu difinita el la lingvoj.

Sekve al tio, ankaŭ mi praktikis ĝis nun tra dek naŭ jaroj unulingvan (nur Esperantan) parolon kun miaj infanoj. Marta Eva (1977) kaj mi plu interparolas ĝis nun ekskluzive en Esperanto; same pri Borijno Eva (1980) kaj Mateo Ĵolto (1985). La ĉefa avantaĝo de tio estas ilia bona evoluo en ambaŭ lingvoj; agrablaj estas ankaŭ la amikaj renkontiĝoj. La ĉefa malavantaĝo estas malkomfortaj situacioj en diversaj medioj pro lingvouzo kontrasta tiumedie; krome mia de-temp-al-tempa laciĝo (vd. Vaha 1994).

En artikoloj, kie aperas ne nur tezoj, sed ankaŭ pli-malpli abunde citiĝas frazoj, konversacioj de infanoj dulingvaj, oni vidas, ke – almenaŭ ekster la esperantistaro, sed eble ankaŭ inter ni – troveblas malmulte da konkretaj ekzemploj de la skemoj Ronjat, Fantini, Haugen, Elwert, Saunders; almenaŭ oni ne vidas ilin praktikatajn tra konsiderinda tempo. Parte oni trovas prefere aŭ a) superregon de unu el la lingvoj, aŭ b) intensan uzon de du aŭ pluraj lingvoj, sed kun konsiderinda kvanto da kodoŝanĝoj en eĉ mallonga tempodaŭro.

La esceptoj, kiuj tamen sendube ekzistas, indikas fortan konscian kultivadon de la parolataj lingvoj kaj purisman fortostreĉon, kiun subtenas kulturflegaj normoj de tiu aŭ alia komunumo, kaj kiujn subtenas ankaŭ pli aŭ malpli oficialaj institucioj. Tiel estas ĉe etnolingvaj dulingvecoj, kiuj inter si povas tre diferenci, kaj tiel estas ankaŭ en la esperantista sfero.

Suzanne Romaine en sia libro *Bilingualisme* tra pli ol 50 paĝoj okupiĝas pri ecoj kaj specoj de kodoŝanĝado. Kodoŝanĝo estas transira loko aŭ fragmento en parolo; loko, kie la parolanto transiras de certa lekto aŭ lingvo al alia lekto aŭ lingvo: kodoŝanĝo eblas ene de la sama lingvo (de lekto al lekto, stiltavolo al stiltavolo) aŭ inter lingvoj diferencaj. Asertante, ke dulingvulo ĉiam scias, en kiu lingvo li/ŝi estas parolanta, oni strebas distingi kodoŝanĝon disde pruntado: t.e. distingi a) transiron al alilingva fragmento disde b) uzo de elemento kun alilingva deveno. La unua afero (a) karakterizas okazon en dulingva parolo de individuo, la dua afero (b) karakterizas (unu certan) lingvon aŭ lekton, kiu enhavas certan pruntovorton.

Kodoŝanĝo povas aperi ĉe diversaj punktoj laŭ la organizo, hierarkio de la teksto kaj de la frazo: a) post fino de eldiro, ĉe transiro al la nova frazo de konversacio; b) post fino de la frazo; c) post fino de propozicio; d) eventuale post fino de la topiko aŭ subjekto de frazo; e) inter fraznivelaj frazelementoj; inter frazelementoj de ia ajn nivelo; f) inter radiko kaj afikso: la normoj, kutimoj en diversaj komunumoj povas esti diversaj. La kodoŝanĝo povas esti glata (neindikata) aŭ indikata. Indikata ĝi estas ekzemple a) per enmeto de mencio pri la ŝanĝo: Ekz. *Plej bona estis la hungare töltöttkáposzta*; b) referenca ripeto de frazelemento per propono, ekz. *A töltöttkáposzta, tio estis tre bongusta* c) traduka ripeto de elemento ĉe la transiro (ekz.: *c'est un – a hard boiled killer*). Kiujn tipojn de kodoŝanĝo oni uzas en difinita komunumo, tio estas ligita al tiu aŭ alia komunumo: ne estas universale. A1 kodoŝanĝo fiksiĝas interhomaj rilato-tipoj, ĝenroj, stilvaloro, kiuj ne estas koneblaj sen

la kono de la internaj normoj de la komunumo. Ekzistas lingvokomunumoj, kie la kodoŝanĝo devas esti indikata (franca-angla en Kanado), en aliaj (en la Portorika hispana, ekzemple) ĝi estas neindikata.

La observoj estas tre detalaj: en certa lingvokomunumo (kun lingvoj de tipo SVO kaj SOV, respektive) eblas kodoŝanĝo post la subjekto, sed ĝi ne plu eblas post la objekto k.s.: iom komplike efikas la diferencoj de la vortordo-reguloj de la du lingvoj. [Ekzistas lingvo-komunumoj, kie la kodoŝanĝo devas esti indikata, en aliaj (en la Portorika hispana, ekzemple) ĝi estas neindikata. Ekzistas preferoj de lingvoelekto laŭ socia stato (paroli al-supre en tiu, al-malsupre aŭ al-egale en alia lingvo); elekto de lingvo en stabile plurlingvaj komunumoj povas indiki oficialan aŭ privatan karakteron de dialogo, sociajn specojn, ecojn, karakterizojn de la parola interagado (ekz. en religiaj, kulturaj, civitanaj kunvenoj, ceremonioj; okaze de instruado, kontraktado, oficiala/fervoja,polica informado, aĉetado; festado kun parencaro, kolegaro, amikaro, respektive).

Ni vidu kelkajn tipojn de la rilato inter a) lingvosistemo b) alpropriganto de la lingvosistemo Esperanta kaj c) alia uzanto de la lingvo.

1) Unu el la tipoj de tiu rilato estas konstruado de interetna sistemo („lingvo en psiko") surbaze de ialingve (metalingve) prezentitaj reguloj, t.e. surbaze de skribita regularo kaj ĝia mensa interpreto fare de la lernanto mem – sen ekstera, aliula kontrolo kaj konfirmado. La interpretado de la reguloj kutime estas influata de alifontaj konoj; la parolanto kreas frazojn sintezante elementojn de la konscie konsiderata regularo kaj regulojn pli ĝenerale validajn aŭ nur teme proksimajn.

Tio estas la kazo de Antoni Grabowski kaj de multaj esperantistoj antaŭ la unua kongreso.

Ni scias, ke Antoni Grabowski lernis Esperanton sen esti ĝin aŭdinta; simpligante lian okazon ni povas supozi parolaĵon, kiu estas produkto de a) vole sekvata regularo kaj b) pli-malpli senvole konsiderata alilingva aŭ aligramatika regularo – sen ekstera homa (aliula) efiko. Tiu manko de ekstera homa efiko esence estas du aferoj: manko de konkretaj, personaj lingvaj ekzemploj (klišoj por imitado) kaj manko de psika konfirmo. La situacio estas simila ĉiufoje, kiam iun ajn fremdan lingvon oni lernas nur el lernolibro. Kiom ajn precize oni estas lerninta ĉion, oni restas malcerta, kaj ĉe la unua renkontiĝo kun fremdlingvano oni vole-nevole kontrolas, ĉu la lernitaĵo funkcias.

Ne hazarde skribas E. Privat kaj pri la unua kongreso kaj pri esperantistoj iom similaj al Grabowski: „Ĝi estis granda aventuro... Multaj trovis la aferon trofrua... Multaj neniam parolis Esperanton antaŭe. Ĝia facileco kaj flueco mirigis ilin en la propra buŝo".

Simila okazo estis tiu de Aleksandro Saĥarov, lerninta Esperanton aŭtodidakte en 1903, kaj uzinta ĝin la unuan fojon parole en la jaro 1906a. Li skribas: „La unuan viziton mi faris al s-ro Feyerabend. Mi havis lian ofican adreson. Antaŭ la vizito mi min sentis, kvazaŭ mi iras al ekzameno. Mi timis, ke jen tuj okazos granda skandalo. Nek li min komprenos, nek mi lin. (Saĥarov 1993, 22).

2) Efiko de sametna instruisto povas interfere influi la alproprigatan sistemon. E. Privat prezentante la Bulonjan kongreson skribas: „Ĉe Angloj kaj Francoj la lernolibroj de L. de Beaufront – forestanta pro malsano – lasis la tendencon elparoli la vokalojn tro fermite kaj longe. Oni demandis d-ron Zamenhof pri la ĝusta maniero. Li deklamigis poemojn per sinjorino Rosa Junck, kiel modelo. Ŝi estis aktorino itala de ĉeĥa deveno, kaj elparolis la vokalojn malfermite kiel Slavoj kaj Italoj. De tiam la regulo estis klara por ĉiuj, sed ĝi bezonis multajn jarojn por disvastiĝi en ĉies uzadon."

Laŭ A. Saĥarov iom malklera vortaristo Radvan-Ripinskij fiksis la ekvivalentojn skol'ko – kiom da. Dank' al lia vortaro multaj rusaj esperantistoj, uzintaj lian vortaron, skribis: „Kiom da kostas tiu ĉi libro". Tamen, eble konserviĝon de trouzo de la demandoformo kun *kiom da* povas ŝuldiĝi ankaŭ al la redundo, kiun ĝi prezentas en la opozicio *kion : kiom da*.

Laŭ diskoj de Pettyn konfirmiĝadis plusa ŝva-sono post la akuzativa -n.

Dum leciono instruisto kaj lernanto konversacias pri elektita temo en la cellingvo, sed dum aŭ post la leciono ili revenas ofte al la media lingvo – kiam la temo estas el ekster la instruplano kaj super la nivelo de la lernanto. Efiko de sametna instruisto do kutime kondukas al uzo de diverslingvaj alineoj, tekstopartoj alterne; sed ĝi kutime ne kondukas al ŝanĝo de lingvo en la sama frazo. Instruisto kutime efikas relative konfirme, la lernanto iajn lingvajn formojn konscias ĝustaj, tamen, en diversetna medio la lernanto bezonas rekonfirmon. Instruisto en esperantista medio ofte iom post iom ŝanĝiĝas je parol-partnero: tion ni traktu tamen aparte.

3) Efiko de sametna esperantisto, parolpartnero: ĉe esperantlingva interparolado ĝi principe povas kaŭzi aŭ fortigi transferon. Persono parolanta al eksterlandano laŭnorme, parolante al sametnano emas malproksimiĝi de la Esperantaj normoj: oni kvazaŭ hontas paroli tro aŭ superflue bone. Tia situacio estas konata ankaŭ el lingvoinstruado, kie instruisto en lerneja situacio parolas malpli modele, malpli,

ni diru, fremdlingvece ol kun eksterlandano, al kiu la lingvo apartenas. Oni kvazaŭ instinkte proksimiĝas al la komprenbezonoj de la partnero.

Laŭ etaj komunumoj estas gravaj diferencoj en la lingvoelekto tra iom longa unufoja kunestado – ekzemple en kluba vespero a) tute en Esperanto b) Esperante: formalaĵoj, etnolingve: gravaĵoj; c) ĉio pli-malpli en Esperanto, sed la personajn rilatojn, etoson oni fiksas en la etna lingvo d) preskaŭ ĉio en la etna lingvo, sed por fiksi la etoson kaj esprimi kunapartenon oni enigas Esperantajn pruntovortojn. Ekz.: *Na mi lesz. poeto, gvakoroljuk az akuzativót?* Ĉe longa rilato de sametnanoj nur en Esperanto povas aperi malcerteco pri la rilato-tipo inter la konversaciantoj. Homoj rakontas pri sia dilemo ĉu ci-diri aŭ vi-diri al sametnano kontaktita Esperante, sed poste alparolata hungare. Tial, laŭ mia supozo, oni iam transiras al etnolingva konversacio, por indiki plian aŭ malplian proksimecon aŭ eventuale malproksimecon de la rilatoj.

La diferencoj pri la kutimoj ĉe lingvoŝanĝado en la Esperanta socio estas malpli unuecaj ol en iuj en la etne dulingvaj komunumoj. En nia familio la nomformo *Marta, Martinjo, Borinjo* indikas komencon de Esperanta frazo; *Martå* kun labiala *a* ĉe la fino aŭ *Mārti, Borka* komencon de frazo hungarlingva. Tial la frazon de hungara gasto-esperantisto kun labiala *a* en la vorto Martå aŭ hungare sufiksita Borka niaj infanoj ŝajne perceptadis kiel signalon por transiro al la hungara. Signalo de citaĵo kutime aperas en la parolo de Nora (1974), Palma (1975), Marta (1977), sed la signaloj ne estas la samaj. Nora kaj Palma uzas individuigan tabelvorton por indiki hungarlingvan citaĵon, porokazan pruntvorton; kvazaŭ: *„Estis tie ankaŭ tiu sövény."* Marta similokaze dirus: *„Estis tie ankaŭ hungare sövény"*. – Ĉi tiuj frazoj ne estas okazintaj, mi nur imitas ilian procedon. La signaloj pri kodoŝanĝo aŭ alilingva citaĵo parte venas de modelo en la strikta medio, precipe de gepatroj, parte ili estas elformiĝintaj en la medieto; eventuale ili estas propraj inventaĵoj de la infanoj.

Versteegh en la jaro 1983 partoprenis Renkontiĝon de Esperantistaj Familioj en Sümeg; li venis kun la supozo, ke ĉe transdono de Esperanto li vidos specon de kreoliĝo. Ja iuj el la kondiĉoj, iuj el la ecoj de la gepatroj ĉe esperantista familio kaj en kreoliĝa familio – kiel li tion mem prezentas en sia artikolo aperinta en 1993. El lia artikolo praktike oni tamen povas vidi, ke la infana Esperanto ne estas kreola; sed ankaŭ, ke la indikoj pri ĉio ne estis sufiĉe detalaj.

Ŝanĝiĝo en la infana varianto kompare al la gepatra kelkfoje povas aperi pro fonetikaj malfortaj pozicioj: eventuale malaperas vortkomenca *s* pro neaŭdeblo post „verba" *s*: *„Ni manĝis pinacaĵon/spinacaĵon."* Analogie aperis almenaŭ ĉe miaj infanoj akuzativo en rekt-objektaj sintagmoj post la prepozicio da, kiel *„Ni manĝis multe da ĉerizojn"*. Sed da tiaj novaĵoj ne estas tiom multe, ke ili kvazaŭ kreus novan lingvovarianton. Oni povas supozi, ke en Esperanto parte oni kelkfoje bezonas iom pli da redundo, parte oni efektive havas tre malmulte da redundo. Tio pli ol kutime montriĝas ĉe familia apliko de Esperanto; la konscia aŭ nekonscia strebado al pliigo de redundo montriĝas tra la historio de la familia apliko. En *Gepatra Bulteno*, 1960, aperis artikolo subskribita je K.B., laŭ kiu li pro telefonaj miskomprenoj uzadis pronomvariantojn *vuj* (anstataŭ *vi*, supozeble plurala), *naj* (anstataŭ aŭ samsence kiel *ni*). En la familio Csiszár estis ofte uzataj la demandoj de la tipo *Kiaspeca ĝi estas?* Tio kontribuis al la plifortiĝo de la kontrasto *Kia ĝi estas?* : *Kie ĝi estas?* - t.e. denove oni atingis volenevole pliiĝon de redundo. Same efikadis ofta uzo ĉe demandoj pri personoj, sintagmo anstataŭ la nura tabela pronomo kiu: *„Kiu infano/kiu plenkreskulo helpos?"* Ĉio ĉi estas spontaneaj uzoj, kies motivo ne estas pruvebla. Pri la facila miskomprenebleco de la pronomoj aliflanke aperis mencioj en la fakliteraturo, interalie en *Einführung in die Interlinguistik* de Detlev Blanke, kiel problemo de Esperanto ĉe novaj aplikoj. – Tia nesufiĉo de redundo interalie influis ankaŭ min, kiam mi en eksperimentaj tekstoj uzis diversajn tiel nomatajn pronom-substantivojn, t.e. vortojn kun substantiva formo, aperantajn apozicie kun certa persona pronomo (vd. ekz. *Survoje*, n-ro 14, 1993, pp. 24-5). Por eta infano (nepre alparolata, duapersona) tia pronomsubstantivo povas esti *bumbo*: *„Kial vi bumbo ne manĝas la supon?" „Ni foriros, vi bumboj restos kun la avino."*

En familia uzo oni pli bezonas distingi unuan ordonon aŭ peton kaj urĝadon: tiun distingon tre multaj lingvoj iel faras, sed malofte tio estas konscia. En Esperanto ĝi laŭ Zamenhofe slaveca verbouzo estas konsekvence ebla: A: Manĝu vian supon: nu, manĝadu, manĝadu. B: Eliru! Nu, eliradu! – ŝajnas al mi, ke tiun distingon de „nova ordono" kaj „urĝado" aŭ „insistado" la esperantistoj kaj ankaŭ la familioj ofte aplikas, sed ja tre instinkte kaj diverse. – Ankaŭ en etnaj lingvoj oni malofte konscias pri tiaj modalaj nuancoj, praktike tre gravaj.

Estas interese, kiel diverse gepatroj-esperantistoj rilatas al la tuta esperantista komunumo. Iu patro-esperantisto longe ne aŭ preskaŭ ne partoprenigis sian infanon en publika renkontiĝo, por ke la infano

ne lernu tro da malbonaj neologismoj, ke la infano ne influiĝu de malĝusta lingvouzo: li atendis la tempon, kiam la infano jam havas sufiĉe stabilan hejme lernitan lingvouzon. Aliaj plejeble rapidas sian bebon ensocietigi.

4) Efiko de alietna esperantisto: la etno-lingvaj enmetaĵoj forestas; la interpersonaj rilatoj estas eventuale pli klaraj, ol se Esperanto estas konstanta konversacia lingvo de sametnanoj: elekto de Esperanto ne markas specialan rilaton. Estas interese, ke kelkfoje la sonkvaliton pro alilingva influo oni transprenas kun ligo leksika: ekzemple, Hungaro akceptas longan fermitan *e* en *ĉe* laŭ franc-esperantista modelo ne aplikante la sonvarianton alivorte (*ĉe: ni:* sed: *de ni* kaj ne: *de: ni*). Evidente, alietnaj esperantistoj kontribuas al vastigo de la kompren-povo, pasive regata sistemo de alofonoj de la esperantaj morfemoj.

5) Iom sendepende de la pli preciza karakterizo de la esperantistoj priparolataj oni povas rimarki, ke ili en la sama konversacio prezentas plurajn eblojn por esprimi saman nocion aŭ nuancon; poste ili, imite unuj al aliaj, kvazaŭ elektas la kredinde plej konvenan aŭ ĉefan varianton. Ekzemple, oni aŭdas ordonojn *Ni turniĝu dekstren! Dekstriĝu! Ni dekstreniĝu! Ni aldekstru! Ni turnu nin dekstren! Ĝiru dekstren! Ni turnu nin dekstren! Ĝiru la aŭton dekstren! Ni turnu nin maldekstren, liven* ktp. Post kelkminuta kuna veturado la solvoj unueciĝas; eble nur por unu veturado; eble tio estas paŝo al plia unueciĝo kaj konstantiĝo de la parolkutimoj.

Literaturo

Antal 1984: Antal, László: Bevezctés (Enkonduko). En: Antal (red.): A világnyelv. Gondolat, Budapest, 1984, 7-20.
K.B.: Ĉu mi, vi aŭ ni? Internacia Geedziĝo (1983): Internacia geedziĝo. Enketo pri 66 internaciaj geedzoj. Yokohama: Enketgrupo pri internacia Geedziĝo. (1983).
Romaine 1989: Romaine, Suzanne: Bilingualism. Language in Society 13. 1989, 1991, 1992.
Saharov 1973: Aleksandr Saĥarov: Rememoroj de centprocenta esperantisto. Impeto, Moskvo, 1973.
K. Versteegh: Esperanto as a first language acquisition with restricted input. Linguistics 31 (1993).
Vaha 1993: Tostoj de Viena lingvisto sur kabo. In: Survoje, n-ro 14,1993. pp. 24, 25.
Vaha 1994: Vaha, Blazio: Letero al Anna, Renato kaj sam-cirkulaĵanoj. Cirkulaĵo por esperantlingvaj paroj kaj familioj, Novembro 1994, pp. 1-4.

Zamenhof első szótárai és utóéletük[30]

(1997)

Többezer újabb földrajzi névnek, köztük Csernobil, Tengiz, a besszarábiai Csobrucsi nevének megetimologizálásával a „Földrajzi nevek etimológiai szótárának 1988. évi negyedik, duplájára bővített kiadása elérte és jóval meghaladta a tizenháromezres szócikkmennyiséget. Sok más kiemelkedő eredménye mellett ezért is a tudásnak, az értelemnek és a nagy munkához kellő eltökéltségnek kijáró tisztelettel köszöntőm Kiss Lajos tanár urat.

1. Az eszperantó nyelv szókészletének, morfémaállományának számontartása mindezideig nem tudja megközelíteni, ill. követni a beszélt és az írott nyelvhasználat növekvő gazdagságát és napjainkra kialakult viszonylagos rétegzettségét. Helytelen volna azonban, ha a csendben születő kezdeményekről, eredményekről és hibákról nem venne tudomást, ha a fejlődést és a visszaeséseket nem kísérné figyelemmel a nyelvtudomány egésze. Jó volna, ha a nyelvészet részdiszciplínái az eszperantó nevű szerkesztett emberi nyelvnek, e nyelv szabályozott és spontán fejlődésének (vö. Schubert 1989/b), illetőleg leírásának buktatóit és kibontakozását a maguk szempontjai szerint közelebbről is szemügyre vennék – akár azért, hogy tapasztalataikkal és bírálatukkal az eszperantó nyelv tényleges működésének a valósághoz hű és fogalmilag a lehetőség szerint pontos feltárásához hozzájáruljanak, akár pedig azért, hogy a nyelvszociológiai tekintetben is sajátos eszperantónak szinkrón és diakrón szempontú elemzése révén az általános vagy általánosnak vélt nyelvi törvényszerűségek érvényét ellenőrizzék. Lehet, hogy mindez valamelyest az emberi nyelv fogalmának pontosításához is szükséges avagy hasznos volna.

2. Szerkesztett nyelvekről, nyelvtervezésről a felvilágosodás eszmetörténetének vagy a nyelvi norma elvi tárgyalásának során nemegyszer szó esik, a nyelvészet-filozófiatörténet-kultúrtörténet mezsgyéin (nem egy helyen olvashatunk Dalgarnóról, Descartes-ról, Kalmár Györgyről stb.). Olvashatunk napjainkban sokat az ettől különböző nyelvi tervezésről, valamint a nyelvvel együttműködő jelrendszerekről (gesztus, mimika, kifejező cselekvés, közlekedési táblák, piktogramok); spontán fejlődésű és tervezett jelrendszerekről, jelrendszer-fejlesztésekről és jelrendszer-alkalmazásokról (írás- és átírásrendszerek: ábécék, intonáció- és ritmusjelek; jelelés; tipográfia; helyesírás; terminológia-tervezés, szövegszerkesztés, retorika; reklám technika). A nyelvek genealógiai és tipológiai osztályozása mellett a nyelvészek többnyire módját lelik, hogy az egyes nyelveket nyelvszociológiái jellemzőik és állapotuk szerint pidginnek, kreolnak minősítsék, vagy e tekintetbe ne sorolják be őket. Tudnak róla, hogy nem minden nyelv használatának azonosak a regiszterei.

Minderről nemcsak a specialisták, hanem az összegzők is szólnak.

A valóságosan működő szerkesztett nyelvvel, az eszperantóval ezzel szemben még mindig javarészt mi magunk, eszperantisták foglalkozunk, saját, eszperantó nyelvű, többnyire vegyes profilú lapjainkban. Nem ritkák a reflektált, olykor tudományos ambícióval és eredményekkel szolgáló önismereti erőfeszítések, de lanyha a kívülről jövő tudományos megismerés szándéka. Olykor ugyan a napilapok helyet adnak egy-egy, az eszperantót érintő rövid írásnak, de annak többnyire színesnek és főleg rövidnek kell lennie.

3. Az eszperantó nyelv szókészletének, morfémaállományának számontartása, mint mondottam, hiányos. Mindamellett 1887 óta nyomon követhető; vannak eredményei.

LUDOVIKO LAZARO ZAMENHOF (Lejzer Markovics Samenhof), ez a jiddis és az orosz nyelv közegében, a történelmi Litvániában született, magát orosz anyanyelvűnek valló zsidó, aki a többnyelvű Białystokban nevelkedett, hazájaként Litvániát emlegette, Puskinon és Mickiewiczen érlelődött; aki 1879-81 között jiddis írásreformmal próbálkozott; aki – a cionizmustól eltávolodva – mint a homaranizmus és a hillélizmus meghirdetője minden ország polgárának, minden felekezet követőjének és minden nemzetség *(gento)* gyermekének születéstől és dogmáktól független testvériségére vágyott,

[30] A cikk forrása: Kiss Gábor és Zaicz Gábor (szerk.) 1997: Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 458-462.

s akit egyébként nem egy lexikon varsói szemorvosként azonosít, ez a Zamenhof 1887-ben adta ki, dr. Esperanto álnéven, az *Internacia Lingvo*, azaz 'nemzetközi nyelv' elnevezésű nyelvtervezetének ismertetését, egy-egy orosz (július), lengyel (szeptember), francia, német (november) könyvecskében. A következő évben, 1888-ban jelent meg a kiadvány angol nyelvű változata. Ezeknek az egymás fordításainak tekintendő könyvecskéknek a függelékeként jelentek meg az első rövidke eszperantó-orosz, eszperantó-lengyel, eszperantó-német, eszperantó-francia, eszperantó-angol szótárak, pontosabban szólva morfématárak, de volt bennük nyelvtan és voltak bennük (már eszperantó nyelvű) mintaszövegek is. A hagyományosan *Első Könyvnek* nevezett *(Unua Libro)* orosz kiadásban a mintaszövegek természetesen csupa első előfordulású szóból állnak. Egy-két eszperantó szó a francia kiadásban módosult az orosz kiadáshoz viszonyítva *(sper' → esper*' 'remény'; *tomb'* (előbb:) 'esik' (utóbb:) → 'sír' (fn.), *vaks*', (előbb) 'nő' → (utóbb) 'viasz', így az új nyelv(kezdemény) életének negyedik hónapjában már készen állt egy-két archaizmus is. Az *Első Könyv* szótára 917 egységet (eszperantó tövet, szóelemet, orosz szót vagy körülírást) tartalmazott.

Zamenhof hajlott arra, hogy az eszperantóban a *szó,* a *szóösszetételi tag* és a *szóelem* (morféma) fogalmát lényegében azonosítsa, s az el nem különítetten képzett vagy összetett szavakat, a szintagmákat és mondatokat egyaránt és szinte egynemű, produktív kombinációs szabályok termékeinek tekintse. Ennek az eszperantó szókincs alakulására mindmáig nagy hatása van. Ebből az alapállásból fakadt annak idején, 1887-8-ban az is, hogy fent említett szótáracskáiban Zamenhof jobb oldalon szófaji paradigmákhoz kapcsolható (pl. alanyesetben álló) etnikus nyelvi szavakat, azaz orosz, lengyel, német, francia, angol főneveket, mellékneveket, főnévi igeneveket, ill. igéket tüntetett fel, míg az eszperantó oldalon csak – adott formájában paradigmába nem illeszthető – elemi „szó" vagy inkább szóelem szerepel: morféma, amely többnyire tő szokott lenni, s amely – ha nem egyforma affinitással is – mind főnévvé, mind melléknévvé vagy igévé kiegészíthető: *labor* 'pracowac' (lényegében ezek helyett: *labori* 'dolgozik' *laboro* 'munka'[1], *labora* 'munka-', *labore* 'munkával, munka révén, dolgozva'), *ripet* 'potwarzać' (ezek helyett: *ripeti* 'ismétel', *ripeto* 'ismétlés', *ripeta* 'ismételt, ismétlődő, ismétléses', *ripete* 'ismételten, újra és újra').

4. 1888-ban elkészült és december 28-án megjelent Zamenhof 232 l. terjedelmű orosz-eszperantó, 1889. január 30-án pedig német-eszperantó szótára... A tízes években induló, a szóalkotási módokat érintő grammatikai viták (R. Saussure, E. Wüster stb.) normatív tendenciájú egynyelvű szótár megjelenését sürgették, s váltották ki 1934-ben (GROSJEAN-MAUPIN: *Plena Vortaro de Esperanto).* Ez lényegében már korpuszra, a közösség által klasszikusnak ítélt szövegekre támaszkodik.

Eŭgeno Lanti és Grosjean-Maupin elveit és példáját követte később GASTON WARINGHIEN is az 1970-ben megjelent, ugyancsak értelmező jellegű és ugyancsak gondosan dokumentált *Plena Ilustrita Vortaro* szerkesztése során.

Wüster (az ezerkilencszázhuszas években) már azt is megállapítja, hogy az eszperantó szókincs fejlődésében a sporadikus egyéni és testületi kezdeményezések, ezek regisztrálása, rostálása, ajánlása és a nyelvhasználat révén való állandósulása, majd az állandósult használat végső regisztrálása – egymást követik: s a szakmai nyelvhasználatban, a terminológiák fejlesztésében e folyamat gondos követésére kell törekednünk. A nehézségek és a feladatok hasonlóak a nemzeti nyelvi terminológiai munkában tapasztaltakhoz. Az 1930-as években, majd a 80-as években éles ortológus-neológus jellegű viták voltak; ezek nyilván időnként ezután is ismétlődni fognak.

Az objektív eredmény: a szókincs bizonyos stiláris rétegződése, a szójelentés konnotatív összetevőinek erősödése. Az 1980-as éveket a kifejező nyelvhasználat, az irodalom, a korábban jellemző lírára mellett az epika viszonylagos erőre kapása is jellemzi.

Nagy jelentősége van NOMURA RIHEJ 1989-ben megjelent egynyelvű szótárának (*Zamenhofa ekzemplaro).* A szerző ebben Zamenhof klasszikus szóhasználatát szövegkörnyezetekkel, rendszeres forrásjelzéssel tárja fel. RÜDIGER EICHHOLZ-nak, a Terminológiai Központ vezetőjének számítógépes gyűjteménye az együttműködők számára hozzáférhető, a felmerülő terminus technicusok rendezett menetű vitáját (a javaslatokat, érveket és ellenérveket) is követhetően rögzítik. 1988-ban Eichholz megjelentette a Duden sorozat képes szótárának eszperantó megfelelőjét.

1989-ben, Malmőben jelent meg EBBE VILBORG *Etimologia Vortaro de Esperanto* c. szófejtő szótárának első kötete (A-D). Kiadta: Eldona Socieo Esperanto. Terjedelme: 128 1. Az elsőt 1991-ben követte a második (E-J; 114 1.), majd 1993-ban a harmadik kötet (K-M; 128. 1.). A szótár csak az ún. hivatalosított eszperantó szavakat tartalmazza, azokat, amelyek – amellett, hogy többnyire sok helyről

adatolhatók volnának – szerepelnek a *Fundamento de Esperanto* c. nyelvi dokumentum (1905) hivatalosnak mondott szójegyzékében. ill. ennek valamelyik későbbi kiegészítésében. Minthogy a szó hivatalosítása előtt általában már jó ideje használatos, nem lényegtelen, hogy VILBORG a hivatalosítás forrásán kívül közli az első előfordulás helyét (locusát). Ha lehet, megadja az eszperantó fő referencianyelveinek megfelelő szavait is. L. L. Zamenhof, mint ismeretes, elsősorban a latinból, az angolból, a franciából, a németből, az olaszból, a lengyelből és az oroszból egyaránt ismert töveket szerkesztette be az eszperantó nyelv kezdeményeként 1887-ben megjelent tervezetébe. Ezek a nyelvek az eszperantó elsődleges forrásnyelvei. Innen érthető, hogy Vilborg legtöbbször ezeken a nyelveken adja meg az eszperantó szó megfelelőit, illetve hogy megadja a spanyol megfelelőt is, ha az is ugyanannak a latin, ill. indoeurópai etimonnak a származéka, mint az eszperantóban közvetlenül alapul vett neolatin – esetleg germán vagy szláv szó.

Vilborg rendszeresen utal arra, ha az eszperantó szó több átadó nyelv hasonló szavainak tulajdonságait egyesíti. Így pl. az eszperantó *akció* kapcsán az egyes nyelvek eszperantó nevét rövidítő nagybetű után közli a francia, a német, az olasz, a lengyel, az orosz, a spanyol megfelelőket (F *action,* G *Aktie...,* I *azione,* P *akcja*, R *akcija* (H *accion),* majd megjegyzi, hogy a szónak a kereskedelemből ismert jelentése (‘részvény’) a hollandból származik. A fenti formákat megelőző, közös, latin (L) etimonnak ettől elütő jelentését Vilborg ugyancsak megadja: „El L *actio* ‘apelacio, proceso, (jura) agado’, subst. de *agere* ‘agi’.”

A szótár sajnos nem tartalmazza azokat a szavakat, amelyeket – bár az Eszperantó Akadémia még nem hivatalosította őket –, az eszperantisták körében kétségtelen normaalakító hatású *Plena Ilustrita Vortaro* már regisztrált, meghatározott, s amelyek sokszor a nyelvközösség szemében már-már klaszszikus értékű művekben is előfordulnak.

1995-ben jelent meg PETER BENSON *Comprehensive English–Esperanto Dictionary* c. szótára. Simiyu Koici, a szótár japán recenzense szerint a szótár mintegy 45 000 címszót tartalmaz. PETER BENSON**,** aki a zamenhofi *Proverbaro* mellett már az utóbbi évtizedekben napvilágot látott kifejezésgyűjteményeket, ill. a Plena Ilustrita Vortaro gondosan dokumentált szócikkeit is figyelembe vehette, a korábbi kétnyelvű szótárak szerzőinél több figyelmet szentel a frazeologizmusoknak.

1996-ban jelent meg a SZERDAHELYI ISTVÁN és KOUTNY ILONA szerkesztette *Magyar-eszperantó kéziszótár.* A szótár szükségességének gondolata Haszpra Ottótól származik. HASZPRA OTTÓ a kiemelkedő nagyságú **(**15 000 szócikknyi) természettudományi és technikai szóanyag területszerkesztője is. A szótár anyagát számítógépre vitte és javította: Dudás Ildikó, Hideg Sándor, Lin Wang. A számítógépes munkákat Deák-Jahn Gábor és Bujdosó Iván végezte, Sirkó Ilona hangolta össze. A szótár főmunkatársai: dr. Fehér Miklós, Fenyvesi Ervin, Pechán Alfonz.

A szótár kidolgozásáról Koutny Ilona azt írja, hogy abban – „mintegy ötven ember vett részt (névsoruk a belső címlap hátoldalán), az általános anyagot betű szerint, a szakmai anyagot pedig szakmák szerint megosztva”.

Irodalom

I. BENSON, PETER 1995: *Comprehensive English–Esperanto Dictionary.*

EICHHOLZ, RÜDIGER 1988: *Esperanta Bildvortaro.* Esperanto Press, Bailieboro, Ontario, Kanado. KOLL 1 BO. 880 1. (A *Das Bildwörterbuch der deutschen Sprache* 1958. évi 2. kiadásának alapján.)

GROSJEAN-MAUPIN, E., 1934: *Plena vortaro de Esperanto.* 1934/1971, Paris 511+63 1.

MUNNIKSMA, F.. 1975: Internacia komerca-ekonomia Vortaro en naŭ lingvoj, XVI+535 1. Antwerpen.

RIHEJ NOMURA 1989: *Zamenhofa ekzemplaro.* Nagoya Esperanto-Centro. 463 számozott lap + mutató.

SZERDAHELYI ISTVÁN - KOUTNY ILONA 1996: *Magyar-eszperantó kéziszótár.* Magyarországi Eszperantó Szövetség, Budapest. 835.1.

VILBORG, EBBE 1989, 1991, 1993: *Etimologia Vortaro de Esperanto.* 1-3. Malmö.

WARINGHIEN, GASTON 1987: *Plena Ilustrita Vortaro de Esperanto.* Represo de la tria eldono kun suplemento. Sennacieca Asocio Tutmonda. Paris. 1303+45 l.

II. ADY ENDRE 1906: *Egy magyar probléma.* Budapesti Napló, 1906. szept. 4.

EICHHOLZ, RÜDIGER 1989: *Terminics in the Interethnic Language.* Ebben: SCHUBERT 1989b.

FAJSZI KÁROLY 1991: *Katalogo de Károly Fajszi.* Libroj. 1. parto. Országos Idegennyelvű Könyvtár. Budapest. XI+542 1.

MAIMON, N.Z. 1978: *La kaŝita vivo de Zamenhof.* Tokio.

SCHUBERT, KLAUS 1989a: *An unplanned development in planned languages. A study of wordgrammar.* Ebben: SCHUBERT 1989b.

SCHUBERT, KLAUS (szerk.) 1989b: *Interlinguistics. Aspects of the Science of Planned Languages.* Mouton de Gruyter Berlin – New York.

WARINGHIEN, GASTON 1980: *1887 kaj la sekvo.* Esperantologiaj eseoj IV.

Pri redundo kaj ensociiĝo de planlingvo[31]

(1997)

Esperanto estas la sola planlingvo, kies ensociiĝado nuntempe estas rekte spertebla kaj observebla; ĝi estas la sola planlingvo, kiu ebligas al ni minimume *sperti kaj intue ekkompreni;* en pli matura stadio: *kvalifiki* kaj *klasifiki observojn,* kolekti pliajn indikojn, fine, pli kaj pli *ekzakte studi,* kaj pli kaj pli *esence karakterizi procezon,* kiu cetere multon povos pliklairigi ankaŭ en evoluo de etnaj litigvoj.

Kiel konate, la aplikterenoj de Esperanto, eĉ se ili ne ampleksas la tutan homan aktivadon, estas tre vastaj kaj kontinue vastiĝantaj. Eĉ se por la makrosocio tio estas neglektebla, antaŭ ĉio pro malgrandeco de la esperantista komunumo, el la vidpunkto de la lingvo mem estas ege grave, ke ĝi iĝis regule aplikata en interpersonaj, amikaj rilatoj internaciaj; en literaturo, en scenejaj artoj; en sciencoj homaj, naturaj kaj teĥnikaj; en la kampoj de familia vivopraktiko, socia reprodukto, en religioj ktp. Ne gravas nur la temoj de tiuj aplikoj: gravas ankaŭ la pliintensiĝo de la *parola uzo, pli-variiĝo de la rilatoj inter la parolantoj, diversiĝo de nombro, spaca distanco kaj dislokiĝo de personaj interparolantaj – kelkfoje parolantaj samtempe ktp.* Evidente, en la evoluo de la lingvo, preter la bazaj fontlingvoj, Zamenhofa planado, areaj faktoroj, altemaj etnaj influoj, ekhavis kaj havas pli kaj pli da rolo la *bezonoj, kiuj manifestiĝas dum la uzado de la lingvo, dum parolado aŭ skribado.* Kaj ĉe tio mi konsideras ne nur leksikajn bezonojn.

La bezonoj plejparte estas samaj aŭ tre similaj al tiuj de parolantoj de etna lingvo; kelkfoje ili diferencas kvante kaj iam ili povas esti specifaj. Dum, ekzemple, verŝajne nek etna lingvo, nek internacie uzata planlingvo povus longe toleri, ke la vortoj 'blanka' kaj 'nigra' estu homonimoj, eble en la planlingvo oni pli sentas la bezonon havi komunan formon de alparolo ol en etna lingvo; povas esti nehazardaj diverĝoj en ofteco de vortoj, frazoformoj ktp.

Mi asertis, ke la lingvaj bezonoj de la parolantaro diversmaniere influas la lingvon jam ekzistantan; sed ja per tio mi kompreneble ne ekskludas, ke iujn specifajn lingvajn bezonojn de parolantaro diversnacia, kreantoj de planlingvoj konsideradis *anticipe.* Oni vaste konsentas, ke la supereco kaj ekvivo de Esperanto kontraste al Volapuko ŝuldiĝas interalie, eĉ ĉefe al la Zamenhofa rekono pri bazaj postuloj, kiaj estas facileco kaj nefermiteco de la lingvosistemo, aposterieco de la leksika bazo, centra rolo de la vortoderivado kaj kelkaj aliaj. Mi aldiru, ke inter multo diskutata koncerne Esperanton, estas ĝuste ĝia relativa facileco, kion akceptas ĉiu lerninta aŭ studinta ĝin. Facilecon de Esperanto oni ne nur konstatas, sed ankaŭ analizas (v. ekz. laborojn de Košecky, Lo Jacomo, Szerdahelyi), oni ĝin fruktuzas propagande; kaj de tempo al tempo oni pledas por ĝia konservado.

Tamen, tuj ni menciu, facileco de lingvo povas esti komprenata iom diverse. Plej ofte ni komprenas ĝin en la senco de *facileco alproprigi la lingvon:* en la okazo de Esperanto ĝi sendube baziĝas sur la menciitaj Zamenhofaj rekonoj, faktoroj kiel uniformeco de la konjugacio kaj de la – malvasta – deklinacio, respektive. Ĉe pli detala studado oni ekzamenas facilecon kunlige kun lingvotipologiaj trajloj kiel *izoleco, aglutineco kaj fandeco:* la facilecon de Esperanto oni ofte atribuas al ĝia kutime ne pridubata *aglutineco.* Prave oni rimarkigas ofte, ke *la facileco estas relativa,* kaj ĝia analizo, mezurado devas baziĝi sur komparo kun konkretaj etnaj lingvoj.

Preter ĉio ĉi, facileco kaj malfacileco estas supozeblaj kaj mezureblaj ankaŭ laŭ aliaj aspektoj de lingvo. Tion bone montras la citota difino de Detlev Blanke: *„La demando pri relativa aŭ absoluta facileco aŭ malfacileco estas rigardendaj en kunligo kun tiaj propraĵoj kiel precizeco, mallongeco, reguleco... kaj ekonomieco."* (lnternationale Plansprachen, Berlin, 1985. p. 86). Li aldonas, ke planlingvo devas esti kapabla – en ĉiuj kampoj – esprimi la enhavojn de la homa pensado precize kaj klare, samtempe laŭeble ankaŭ strikte, mallonge. Poste Blanke – citante la opinion de Mayehofer kaj Dressler – konstatas, ke klareco postulas antaŭ ĉio sufiĉan redundon.

Por resumi kaj kompletigi ĉion supran laŭ mia maniero, mi distingus facilecon *alproprigi lingvon,* facilecon *produkti lingvajn formojn* kaj facilecon *percepti ilin.* Dum la facileco de alproprigado dependas plejparte de la *skemeco de la morfologia sistemo,* facilo *produkti kaj percepti* dependas de la

[31] Fonto: Ilona, Koutny – Kovács Márta (red.): Struktura kaj sociolingvistika esploro de Esperanto, Budapest, 1997. - 61-71

skemeco *malpli multe.* Ĉe *perceptado kaj komprenado* de lingvaj formoj havas gravan rolon *la kvanto de la redundo.*

Kiel konate, la etnolingvistiko, kvankam ĝi longe rilatis al sia objekto prijuĝe, kvalifike, en la lastaj jardekoj preferis akcepti la lingvojn kaj lingvajn subsistemojn kiel egalvalorajn objektojn de priskribado *(laŭ Wells: deskriptado).* Oni pli kaj pli celis ne *preskribi, ne prijuĝi,* sed *priskribi*. Tiu, ni diru, objektivisma aliro nun kreskas ankaŭ en la priplanlingva fakliteraturo. Tamen, koncerne planlingvojn oni neniam estis indiferantaj al la – supozata aŭ reala kvalito de la priskribata fenomeno. Tion ni vidis laŭ la cito el Blanke, sed ankaŭ el liaj konkretaj priskriboj de diversaj planlingvoj. Ekz., pri la lingvo *Solresol* li asertas, ke la malmulteco de redundo kaj la altgrada monotoneco estas en ĝi evidenta, kaj do miskomprenoj ĉe tiu lingvo estus neeviteblaj. Li prezentas ekzemplan formoparon, kies membrojn distingas nur la lokoj de la vortolimo; li tuj prave mencias, ke la sencodistingaj silablimoj en la parolfluo estus facile preteratentataj;

famisi domido – das Universum tragen;
fami sidomido – dieser Ort
(Laŭ Blanke: 1985. p. 135)

Ankaŭ pri Volapuko li esprimas sin simile. Li skribis: „La morfologia strukturo de la morfemo kreas multnombrajn laŭsone similajn vortojn, kiuj pro tio ...antaŭ ĉio sur fonema ebeno – havas nur malvastegan redundon. (Blanke, 1985. 135, trad. Vaha.). – Fine, ankaŭ parolante pri Esperanto, Blanke mencias, ke – precipe ĉe radioelsendoj, kie gestoj ne helpas kaj ne eblas komprenkontrolaj demandoj – malhelpas manko de sufiĉa redundo. Interalie en la okazo de paronimoj kiel *pesi–pezi*, *trejni–treni*, sed ankaŭ en la – mi aldonu: certe multe pli grava – pronomserio *mi, vi, li* ktp.

Sube mi volus skize prezenti kelkajn detalojn de la praktikata Esperanto por plikonsciigi demandojn kaj por iam karakterizi evolutendencojn el la vidpunkto de redundo. Ĉe tio mi ne entreprenas ĉiurilate esprimi min ekzakte: tio restu tasko de specialistoj de ĉiu el la lingvaj niveloj.

Redunda estas trajto de lingva elemento aŭ lingva elemento mem, se ĝi estas superflua el la vidpunkto de la enhavo. Redunda elemento ne liveras novan informon, ne modifas la enhavon de la lingva unuo, al kiu ĝi apartenas, nek tiun de la tuta komunikado; tamen ĝi plie distingas unuojn jam sen tio diferencajn. Redundo estas rimarkebla ĉe ĉiu nivelo de la lingva sistemo, sed kiel ni vidos, diversnivela apero de redundo povas kunefiki.

Se paroli pri la fonologia sistemo, oni povas diri, ke pli granda kvanto de la laŭnormaj, permesataj alofonoj *ĝenerale plifaciligas la produktadon, sed povas kaj plifaciligi, kaj malhelpi la perceptadon.* Oni ne bezonas aparte pruvi, ke komencanto prononcas pli facile, se li/ŝi rajtas uzi alofonon plej proksiman al tiu en sia gepatra lingvo; aliflanke – dum, ekzemple mola varianto de *n* en poleca/rusa elparolo de *ni* pliigas la kontraston al *m* – forte fermita (preskaŭ malvasta) longa *e* de Hungaroj aŭ vortfina *ŋ* de Hispanoj (ne antaŭ *g*) *povas* malfaciligi *la komprenon (miŋ, saŋ, seŋ:* (kp. J. Wells; Lingvistikaj aspektoj de Esperanto, Rotterdam, 1978, p. 26). Se oni interesiĝas nur pri la ĝenerala tendenco, oni preskaŭ blinde povas diri, ke dum la ĝisnuna historio de Esperanto la redundo fonologia kreskadis. Por tio sufiĉas scii, ke elparolo de kleraj, bone parolantaj esperantistoj evidente fariĝis pli unueca; ja unueco ĉiam signifas, ke iom fiksiĝas ankaŭ ne distingaj trajtoj. *Sed ĉu unueciĝo nepre evoluas en direkio de plejebla distingopovo?*

Ni rememoru la konvinkajn kriteriojn de Wells pri bona kaj malbona prononcoj. Ili estas la kriterioj a) praktika, b) lingvistika, c) geografia, d) sociologia. La pli-kaj-plia validiĝo de du el tiuj, nome de la *praktika* kaj de la t.n. *lingvistika* kriterioj rekte kreskigas aŭ malhelpas malkreskon de fonologia redundo. Laŭ Wells, *praktike bona prononco* estas tiu, kiu ebligas interkomprenon inter esperantistoj de malsama etna lingvo. Tiu socie kaj historie, ni diru, diakrone funkcianta kriterio kondukis al maloftiĝo en la parolo de alofonoj, kiuj – perceptate tre diversaj fonologiaj partosistemoj – povus reprezenti diversajn fonemojn.

Ekzemplo de Wells estas alofono de *r* uzata de kelkaj Angloj, kiu pro ne klara distingeblo de *v* por reprezentantoj de aliaj etnaj lingvoj, en Esperanto iom-post-iom fariĝas periferia. Simila ekzemplo povus esti mola alofono de la fonemo *t*, kiun la esperanta komunumo emas – ne akceptante ĝin kiel prestiĝan, belan – elimini, dum moleco de *ĉ* aŭ *f* estas bone tolerata.

Kiel mi diris, ankaŭ la dua kriterio de Wells – pli kaj pli validiĝante – subtenas (ĉar konsekvence validigas) distingopovon de la Esperantaj fonemoj. Laŭ tiu kriterio, nomata de li *lingvistika,* bona prononco estas tiu, kiu spegulas la fonologian karakteron de Esperanto. Per tio li esprimas sian iom

malfavoran starpunkton rilate al *malfortaj fonetikaj pozicioj* en Esperanto. Kune kun la ĝenerala opinio, li klare trovas erara la reduktadon de vokaloj en senakcenta pozicio, kaj li – kontraste al PAG – ne akceptas ankaŭ neprecon de voĉasimiliĝo. Sekvante tiun ĉi lian kriterion, kiu nun certe validiĝas nur parte, oni venas al klara distingo de vortoj kiel *subtaso* kaj *suptaso* (Wells, 1978, p. 23-24).

Mi aldonas, ke almenaŭ „ŝajnigas" mankon de voĉasimiligo en norma Esperanto tiu fakto, ke opozicion de voĉaj kaj nevoĉaj konsonantoj oni renkontas ekzemple antaŭ *s* ankaŭ en okazo, kiam ne temas pri renkontiĝo de morfemoj okazantaj ankaŭ en aliaj pozicioj. Oni konsideru la opozicion de *absido* kaj *apsido, ekzalti* kaj *eksalti:* skribi en *absido b* kaj en *ekzalti*, *ekzakta, ekzameni, ekzekuti, ekzemplo, ekzerci, ekzorci, ekzotika – k,* tio havas nenian sinkronan motivon, se la voĉeco de *b* kaj la senvoĉeco de *k* ne estus konsideritaj kiel efektivaj. *Ja tradician, etimologian skribmanieron – escepte se temas pri propraj nomoj – en Esperanto oni ne agnoskas.*

Simile, oni devas diri, ke aŭ la voĉasimilo ne estas laŭnorma, aŭ la skribmaniero estas absolute senmotiva, pli ĝuste, kontraŭregula en vortoj kiel *asbesto, asdiko* (kun senvoĉa *s*), *azteko* (kun voĉa *z* kontraste al *s* en la vorto *astako), absceso, absciso, absinto, absolvi*^{Z}*, absorbi, abstemio*^{Z}*, abstini, abstinenco*^{Z}, *abstrakta, absurda* (kun voĉa *b* antaŭ senvoĉa *s), adsorbi, adstringi*^{Z} (kun voĉa *d* antaŭ senvoĉa *s);* konsideru ankaŭ ekzemplojn kiel *oksalido – okzalo; obscena, obsedi, observi, obskura, obstaklo, obstina, obstrukco, obturi, obtuza.*

Kompreneble, aserti, ke la vortoj *absido* kaj *apsido* laŭ siaj sonformoj diferencas, kaj do la pozicio de *b* en *absido* ne estas malforta (aŭ almenaŭ, laŭ la spirito de Wells: ne estas *devige* malforta), ĉio ĉi ne signifas, ke la alofono uzata aŭ uzenda en *absido* estas aŭ devas esti la sama, kiu aperas en *klubzorganto,* kaj pli ĝenerale: antaŭ voĉaj konsonantoj. *B* – se konsideri ankaŭ „lektajn", personajn, ne ĝeneralajn realigojn – interalie havas alofonon duonvoĉan, alofonon kun *aldona ŝva-sono,* alofonojn *pli strecan* kaj *malstrecan, mallongan.* Aliflanke, la fonemo *p,* kiu diferencas en forta pozicio je unu distinga trajto disde *b,* havas minimume alofonojn *senaspiracian* kaj *aspiracian, strecan* kaj *malpli strecan, mallongan* kaj *duonlongan,* se ne paroli pri *molaj* kaj *malmolaj.* Minimume oni povas diri, ke *ankaŭ duonvoĉeco povas distingi,* kaj ke *el la duagradaj trajtoj povas iuj fortiĝi kaj parte transpreni la distingadon.* La opozicio de la fonemoj *b* kaj *p* fonetike verŝajne povas aperi kiel:

aBsido – apsido
ab^{ə}asido – apsido
ab^{ə}sido – ap^{h}sido
apsido – ap:sido
apsido – ap^{h}sido.

Plua spontanea integriĝa prozeco kaj, ekzemple, sceneja, literatura uzo povas iun el tiuj „*opozicioj en konkretaj fonetikaj ĉirkaŭoj"* pliĝeneraligi malfavore al aliaj.

En opozicio inter kaj antaŭ vokaloj, se temas pri dulipaj oralaj sonoj, oni aŭdas kaj senaspiracian, kaj aspiracian *p,* sed preskaŭ nur senaspiracian *b.* El percepta vidpunkto – ĉar kun pli multe da redundo – estus pli facila la lingvo kun aspiracia *p,* kaj senaspiracia, tamen sendube kaj tute voĉa *b.* Nome, se la plimulto de la okazoj estus tiaj, nek perdo de la voĉeco, nek perdo de la aspiracio en apartaj okazoj difektus la distingon de vortoj kiel *pato–bato, peto–beto* ktp. – Efektive, surbaze de Zamenhofaj modelo kaj konsiloj, etnaj influoj, tradicio, modelo de Ivo Lapenna ktp. nuntempe ŝajnas esti firma la prefero al ĝenerale senaspiracia elparolo de plozivoj, dum elparolo aspiracia konsideriĝas kvankam ne rekte malĝusta, tamen regionisma. Ni do povus diri, ke – malgraŭ mia supra konstato – laŭ kriterioj de Wells, nomataj geografia kaj sociologia – aspiracio esta iom evitenda. Nome, laŭ la *geografia kriterio* oni preferu prononcon, kiu ne ebligas diveni, *el kiu lando venas la parolanto* kaj !aŭ *sociologia kriterio,* oni evitu prononcon, kiun la lingvokomunumo kredas, opinias – pro diversaj historiaj, eble hazardecaj kaŭzoj – malŝatata.

Kvankam laŭ mia scio Zamenhof ne zorgis speciale kaj konscie pri fortaj kaj malfortaj pozicioj, liaj komentoj pri *n* antaŭ *k* kaj *g* ne tuŝas la distingipovon de la pri-parolata sono – tamen grandparte li venis al formoj, kie la problemo ne aperas. Interne de radikoj – malgraŭ miaj antaŭaj ekzemploj – plej ofte aperas konsonantoj – se ili entute renkontiĝas – de simila speco: *nokto* (ambaŭ senvoĉaj) *migdalo* (ambaŭ voĉaj); ofte unu el du renkontiĝantaj konsonantoj estas likvido aŭ nazalo aŭ *v*, kiuj ankaŭ en la lingvoj de la nesta areo de Esperanto ofte ne similiĝas; aŭ eĉ ne havas senvoĉan opoziciaĵon: *inkrusti*^{Z}*, inkubo*^{Z}.

La sufiksoidoj komenciĝas je vokalo, granda parto de la vortoj en teksto finiĝas same je vokaloj (-o, -a, -i. -e) aŭ duonvokalo (-ŭ, -j), kiuj ja ne kaŭzas similajn malfacilaĵojn. Endre Tálos kaj Sitosi

Hukaya traktis la demandon pri asimiliĝo de *n* antaŭ *p (manpremo : mampremo).* Similaj karamboloj kaj demandoj povas aperi ĉe renkontiĝo de prepozicio/prefikso kaj radiko, kaj ĉe renkontiĝo de radikoj en kunmetaĵo: *sen problemo : semproblemo, en piro : empira*. Laŭ mia opinio, mankas redundo kaj perdiĝas finfine informo en ŝajne malforta fonetika pozicio pli ofte pro vortfinoj kaj vortkomencoj je *-s* kaj *-n,* kiuj pro la verbaj finitivoj kaj nomvortaj akuzativoj estas tre oftaj. Ĉe tio oni devas konsideri, ke longa konsonanto – kvankam ĝi ekzistas kaj percepteblas intervokale, ĉefe en vortkunmetoj kiel *dommuro,* nomoj kiel *Anna,* sed ankaŭ en aliaj vortoj, kiel *regatto*^{Z}*, getto, Gallo*^{Z} – certe ne validiĝas antaŭ alia konsonanto. Konsideru enfrazajn „vortopoziciojn" kiel:

Mi volis → **st**iri ĝin / **t**iri ĝin

Vi vidis → **sk**oton / **k**oton

Ĝi havis → **f**eron / **sf**eron

Ŝi tenis → **k**apon / **sk**apon

Li ĝuas → **k**andon / **sk**andon

Mi supozas, ke pozicio de *s* en vortkomenco post fina *-s* de antaŭa vorto estas ĝenerale malforta – pli unuece, ol tiu de *n* en *senproblema* aŭ de *b* en *absoluta*, pro neebleco (aŭ nekutimo) prononci longan *s* en tia pozicio. Pro necerta percepto de la vortolimoj estas ne (aŭ malfacile) distingeblaj ankaŭ paroj kun vortkomenca *s* kaj posta vokalo, kaj sen tiu *s,* almenaŭ ĉe kelkaj kondiĉoj:

Mi timis → **s**inkon / **i**nkon

timi → **s**inkon

Li karesis → **i**non / **s**inon

karesi → **s**inon

Ŝi atendis → **i**ron / **s**iron

atendi → **s**iron

Oni povas do diri, ke [tendence?] malfortaj estas la opozicioj *timis sinkon : timis inkon: timi sinkon*.

Simile estas ĉe renkontiĝo de vortfina kaj vortkomenca *n*; tio, kiel mi diris, ofte okazas ĉe uzo de akuzativo:

> Se ne plaĉas al la estro,
> ke *ni**n** **n**un* amuzas ni... [Varianto: ke *ni **n**un* amuzas nin]

Laŭ mia sperto, oni malfacile perceptas kaj distingas, ĉu tiu formo de *ni* antaŭ *nun* estas akuzativo aŭ nominativo, kaj oni ekkonscias ĝian akuzativeston nur post la dua, nominativa okazo de *ni*, do surbaze de alinivela, sintaksa informo. Pli precize, surbaze de la scio, ke amuzi postulas rektan objekton, kaj la alia *ni* ne estas tio.

Ĉi tie tamen laŭ ies prononco estas diferenco laŭ daŭro de *n*. Tio verŝajne ne validas por okazoj, kiam la akuzativa *-n* sekvas la pluralan *-j*, kaj post ambaŭ sekvas *-n* vortkomenca:

1) Knabino**jn** **n**e *timu* : *Knabino***j** **n**e *timu*
Knabino**jn** **n**e invitu knabo**j** : *Knabino***j** **n**e *invitu knabojn*.

2) a) La knabo**jn n***un knabino***j n***e vidis*.
b) La knabo**j n***un knabino***jn n***e vidis*.

3) a) Ŝi vidis amiko**jn n***iaj*n ne n*ur iaj nanoj*.
b) Ŝi vidis amiko**j n***iaj ne nur ia***jn n***anojn*.

Iuj el la frazo-paroj ĉi-supre aŭde estas praktike nedistingeblaj, almenaŭ ĉe ordinara parolritmo. Aliajn frazojn oni povas distingi nur aŭdinte la lastan sonon de la lasta vorto, kiu kvazaŭ deposte kvalifikas la antaŭan substantivan sintagmon. Se oni klare distingas (aŭdas), ke la fino de la frazo 3)a estas *j* – t.e. la nominativa vortoformo *nanoj* – oni ekkomprenas ankaŭ, ke la vortoformoj pri *niaj amikoj* estas akuzativaj (do: *amikojn niajn)*. – En simila maniero konkludiĝas, ke *amikoj niaj* en la frazo 3)b rolas nur kiel alparolo.

Ĝis nun ni vidis esence du aferojn. Unu estas: kiel pliigas redundon kaj subtenas distingon de fonemoj, se oni preferas kiel bazajn, ĉiam plejeble malproksimajn alolonojn de la fonemoj, respektive. Due ni vidis kelkajn poziciojn, kiuj aŭ estas malfortaj por certaj fonemoj, aŭ almenaŭ ekzistas prononcmaniero, ĉe kiu ili fariĝas malfortaj. Mi prezentis ekzemplojn, kiuj montras, kiel tio povas malhelpi rapidan perceptadon de frazo, konsidere ankaŭ ties sintaksan strukturon.

En pli supraj lingvaj niveloj pliigas la strukturan redundon, se certa morfemo havas malpli, aŭ eĉ nur unu eblan pozicion; male, malpliigas la distingopovon de morfemo, se ĝi estas potenciale *plurpozicia.* Tiaj potenciale plurpoziciaj morfemoj estas prepozicioj, kiuj povas roli ankaŭ prefikse. Ni rigardu (aŭ prefere: aŭskultu) la subajn ekzemplojn: (por ne helpi per la skriba formo, mi skribos ĉiun morfemon aparte):

Pri lingv a demand o → ĉiam estas interesa.
Pri lingv a demand o → ni diskutis.

Por infan a j libr o j → kostas malpli multe.
Por infan a j libr o j → oni bezonas bonan desegniston.

Ne esperant ist o j → ofte pensas, ke Esperanto estas malfacila.
Ne esperant ist o j → restu ĉi tie, sed la neesperantistoj.

El fos aĵ o → iam montriĝas trezoro.
El fos aĵ o → saltas knabo.

Antaŭ ne long e → ĉi tie staris kato.
Antaŭ ne long e → ripozinta kato nun aperas vigla muso.

Simile pri bazaj numeraloj (pli ĝuste pri la morfemoj, kiuj ilin konsistigas):

Du nokt → a foresto estas tro por ŝi
Du nokt → aj forestoj estas pli lacigaj, ol ununoktaj
Du nokt → aj forestoj en unu monato super sepdek jaroj estas tro.

(Konsideru la demandojn *Kiomnokta foresto...? Kiomnoktaj forestoj...?* kaj *Kiom da noktaj forestoj?)*

Similaj frazokomencoj, se la prefikso ne estas morfemo potenciale plurpozicia, donas strukturan redundon al la frazo:

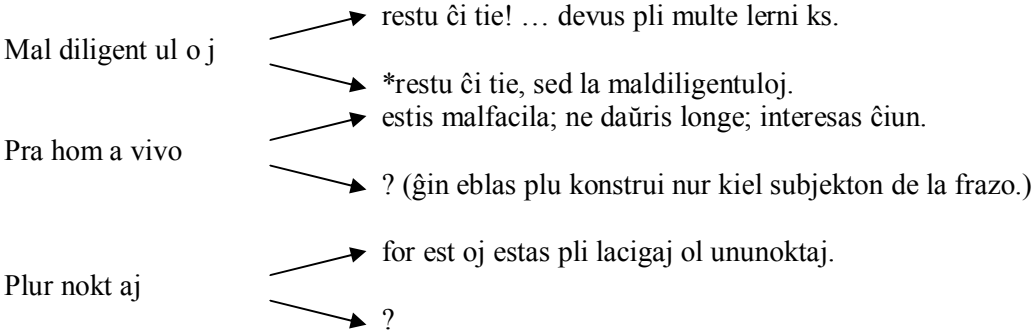

Se do oni havas informojn nur laŭ la enhavataj morfemoj kaj ilia sinsekvo, ni trovas sintaksajn ambiguojn de la sekva tipo (komence de frazo):

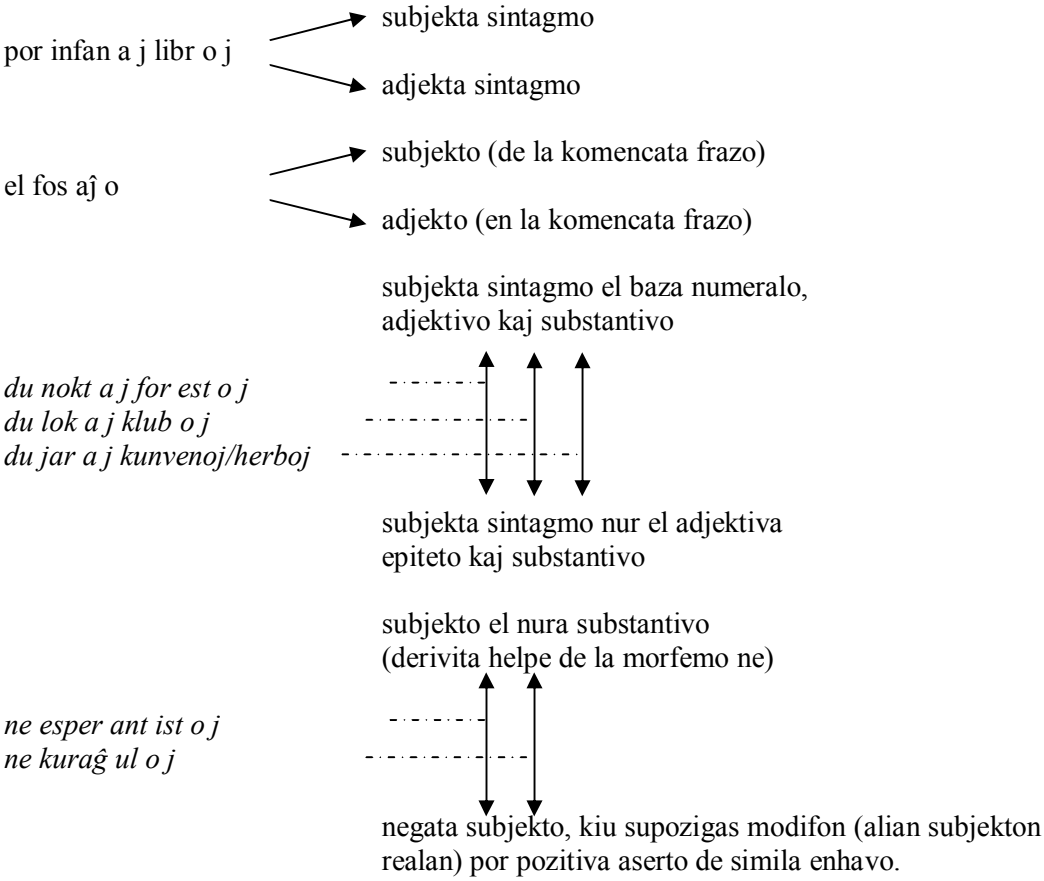

La malaltan distingipovon de potenciale plurpoziciaj morfemoj iom kontraŭpezas diverseco de akcentmanieron. Disvastiĝo de longa akcent-realiĝo en malfermaj silaboj de finaĵbezonaj radikoj jam delonge pliigas redundon, en certaj kazoj.

Ĉe prepozicioj veraj – kiuj do rolas kiel prepozicioj kaj ne kiel prefiksoj – oni renkontas du bazajn prononcmanierojn: tute sonakcentan kaj „duonakcentan”. Tiu prononcmaniero duonakcenta estas karakterizata per relativa intenseco kompare al senakcentaj silaboj; tamen tion ne akompanas konsiderinda longiĝo. Ĉi tiu dua maniero – kiun eble subtenas influo de ĝermanaj lingvoj – donas iom da ŝanco ĉe la komenco kapti la ĝustan strukturan informon pri la sintagmo, kaj tio ja plifaciligas la komprenon de la tuta frazo. Por tion sentigi, en la sekva ekzempla teksto (strofeto) mi indikos la akcentojn:

Él fosáĵo
saltas knábo
sidíĝas sur la
elfosáĵo.

(La signo ´ indikas nur plian intensecon; la signo ' akcenton kun longiĝo de la vokalo; sed tiu distingo povas esti ankaŭ ne atentata).

Certe vi jam rimarkis, ke la ambigueco struktura de la supraj ekzemploj malaperas, se oni enŝovas elementon, kiu kutime komencas substantivan sintagmon:

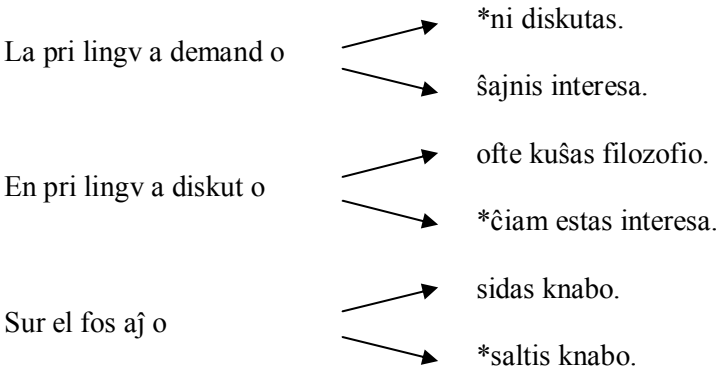

En la supraj ekzemploj la uzo de *la, en, sur* jam komence informas, ke la sekva potenciale plurpozicia elemento rolas en sia *prefiksa* funkcio.

Antaŭ ol fni, mi volus iom trakti la personajn pronomojn, kunlige kun semantikaj kategorioj, kiuj estas gravaj ankaŭ por la tuta frazo: persono kaj nombro.

Prave atentigas Blanke, ke la redundo de personaj pronomoj estas malalta, distingiĝas de la aliaj *ili* pro sia dusilabeco, poste: *ŝi, ĝi,* pro plurtrajta distingiĝo de iliaj konsonantoj. (Nur *ŝ* estas en la tuta serio senvoĉa). *Li* bone opozicias kun *ŝi, ĝi,* tolereble kun la aliaj. *Vi* ĉe bruo malfacile distingeblas de *mi; mi* kaj *ni* estas krome tro proksimaj. Mi tuj aldonu, ke similaj proksimecoj estas bone konataj ankaŭ en aliaj lingvoj: Rusaj *my, vy*, Francaj *nous, vous,* Latinaj *nos, vos.* Ne pli diferencas ankaŭ la Hungaraj *olvas**om**, olvas**od** (’mi legas ĝin’, ’vi legas ĝin’*). Tamen oni devas konsideri, ke kutime oni trovas en la kunteksto ankaŭ aliajn indikojn, kiuj iel subtenas la personan pronomon: fleksiojn, ripetojn de la pronomo, alparolojn ks: *my id*'om, *vy id*'ot'e; *nos i*mus, *vos i*tis; *fekszel és olvasod a könyvet.*

En Esperanto la opozicion *mi-ni* subtenas la nombro de la predikativo: *mi estas gaj**a**, ni estas gaj**aj***; same ĉe kompleksaj verboformoj: *mi estis revenant**a**, ni estis revenant**aj***. La duan personon emfazas alparolo: *Vi, knabo; vi, sinjoroj; vi*, *Eva.* Ĉe Zamenhof okazis ankaŭ kunaĵo de *ĉi* kaj *mi.* Surbaze de la signifo de proksimeco de *mi.* Emfazas ofte unuan personon la adverbo *persone*: mi persone. Kiel temon de la frazo oni povas ripeti la pronomon: *Sed mi, mi prefere restos. Se temas pri mi, mi restos.*

Precipe en la literaturo oni trovas formojn, kie la duan personon reprezentas poseda pronomo de dua persono kun substantivo signifanta personon: *via moŝto, plus la persono.* Tiaj konstruoj pere de la substantivo esprimas ankaŭ la nombron de la alparolato.

Estas konate, ke – pro strebo al mallongeco – oni ekuzis kaj nuntempe tre vaste uzas kuntiritajn kompleksajn verboformojn de la tipo *Mi revenintas, vi invitatas.* Rekonante la oportunecon de tiaj formoj pro mallongeco kaj pro analogieco de la formo, oni devas rimarki ankaŭ ĝiajn malavantaĝojn: perdo de informo pri nombro kaj per tio malkresko de redundo ankaŭ rilate al la persono, kelkfoje:

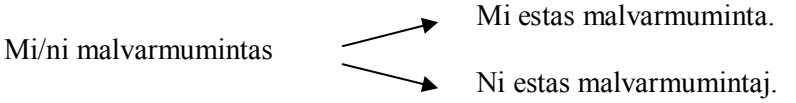

Povas esti, ke prelegante oni apenaŭ bezonas klare distingi personojn: ĉio, kio estas dirata, emfazata, pruvata, tion faras la preleganto; tute ne gravas, se kelkajn pronomojn oni aŭdas nur malklare. Kiam oni kune biciklas, krias de monto al valo, vokas al infanoj tra fenestro, kiam oni tumultas en naĝbaseno, redundo ĉe esprimo de persono, fariĝas grava. Tial oni bezonus eĉ konscie eduki esperantistojn al pli konsekvenca kaj abunda uzo de pli kompleksaj strukturoj kiel *iu el vi; ĉiu el*

vi; vi infanoj, vi aliaj, vi klaso ks., kiuj ja estas konataj, sed kies uzofteco ĝis nun tre dependas de la fona etna lingvo de la parolantoj.

Precipe sceneja praktiko, recitado atentigas. ke oni – pro pli facila perceptado – devas speciale zorgi pri klareco de vortolimoj. Tio, unue, verŝajne postulas pli grandan unuecon en la akcentado de – kiel mi menciis – *prepozicioj kaj prefiksoj,* krome en la akcentado de kunmetitaj vortoj. Estus oportune pli klare distingadi kunmetitajn vortojn kaj vortgrupojn, sintagmojn el la samaj elementoj. Tio povas okazi per diferenco de la ĉefaj kaj flankaj akcentoj laŭ kvalito. Oni scias, ke parto de la parolantoj faras distingon (vole-nevole) ankaŭ laŭ la loko: la flankakcento trafas ne la antaŭlastan (vd. Rokicki 1984), sed la unuan silabon de la vortkomenca membro: fon*e*mo r*i*ĉa [de alofonoj]: f*o*nemor*i*ĉa lingvo.

Bibliografio

Deltev Blanke: *Internationale Plansprachen.* Berlin, 1985.

S. Hukaya – E. Tálos: *Fonologia sistemo de Esperanto.* In: Zsuzsanna Varga-Haszonits (red.): *Esperantologiaj kajeroj* 2., p. 81-90.

Francois Lo Jacomo: *Liberté ou autorité dans l'évolution de l' espérento* Paris, 1981, p. 39-02.

K. Kalocsay: *Esperanta elparolo.* En: K. Kalocsay: *Lingvo Stilo Formo,* 3a tralaborita eldono, Oosaka. 1970, p. 132-7.

Kalocsay Kálmán: *Rendszeres eszperantó nyelvtan.* Budapest, 1966.

K. Kalocsay – G. Waringhien: Plena Analiza Gramatiko de Esperanto. Kvara, tralaborita eldono. Rotterdam, 1980, p. 39-49.

Stanislav Košecky: *Al "facileco" de Esperanto el lingvistika vidpunkto.* En: *Kontribuo al lingvaj teorio kaj praktiko.* IV, Poprad, 1986, p. 36-48.

Ivo Lapenna: *Faktoroj influantaj la lingvoevoluon.* En: Ivo Lapenna: *Retoriko,* Rotterdam, 1971. p. 73-90. Ryszard Rokicki: *Enkonduko en la leksemstrukturan klasifikadon de la Esperanta morfemaro.* En: Ryszard Rokicki (red.): Acta Interlinguistica, Varsovio, 1984, p. 124-41.

Ryszard Rokicki: *Vortakcento en Esperanto.* En: Ryszard Rokicki (red.): *Acta Interliguistica,* Varsovio, 1985, p. 67-91.

István Szerdahelyi: *La didaktika loko de la Internacia Lingvo en la sistemo de lernejaj studobjektoj.* En: Internacia Pedagogia Revuo, Nürnberg, I-aj. n-ro 22, p. 59-65.

István Szerdahelyi: *Az interlingvisztika mai állása.* En: István Szerdahelyi: *Bevezetés az interlingvisztikába.* Budapest, I980. p. 63-98.

J. Wells: *Lingvistikaj Aspektoj de Esperanto.* Rotterdam, 1978.

Eugen Wüster: *La tri fundamentaj reguladoj. En: Esperantologiaj Studoj,* red. R. Haupenthal. Antverpeno – La Laguna. 1978, p. 27-500. (Unua apero: Esperanto Triumfonta, Horrem bei Köln 2. 1921: 55, 56. 57, 58, en daŭrigoj)

Simplaj komplikaĵoj[32]

(1997)

1. Igis niajn cerbojn funkcii kaj emigis nin pli aŭ malpli diskuti antaŭ du jaroj rekomendoj de Bernard Golden[33] kaj Johano Petik[34], ambaŭ dankindaj pro aktiva intelekta laboro. Iliaj artikoloj kaj la reagoj je tiuj artikoloj estas aperintaj tra pluraj numeroj de Internacia Pedagogia Revuo – en la revuo, kies titolon – laŭ pli ĝenerala rekomendo de Akiko Nagata – mi mallongigados je substantiveca[35], akcentebla, deklinaciebla kaj plurvokala formo: IPedRo.

Influita de Johano Petik, de Mike Sadler kaj de mia propra provemo kelkloke mi indikos novan informon en la propozicio per superstrekéto (=akcentosigno)[36], kiu do indikos né vokal-kvalíton, nék nuran akcénton de vórto, sed parton de la frazokoménto. Cetere – kiel tion tuŝas ankaŭ Johano Petik – eblas havi únu aŭ plúrajn akcentojn.

Grafika indikado de la frazofokuso eblas ankaŭ per krajóno aŭ specialaj litertípoj, sen laciga substrekádo, se oni skribas aŭ tajpas; kaj sen trouzádo de la plurfunkciaj presrimedoj, se oni printas aŭ presas.

2. Komplika transitiveco en Esperanto kaj simpligita transitiveco en IDO – estis la titolo de artikolo de Bernard Golden en la unuaj du numeroj de IPedRo en 1995.

Laŭ la zorge verkita, bone strukturita artikolo de Bernard Golden oni povas konsciigi al si, ke la esperantista komunumo kiel tuto ĝis nun né sukcésis stabile alproprigi distingadon de transitivaj kaj netransitivaj verboj.

En siaj konkludaj alineoj Golden interalie skribas: „... se oni adoptos liberalan sintenon pri gramatikaj demandoj, tiam estos eble simpligi la traktadon de transitiveco en Esperanto kaj akcepti la demotikan lingvaĵon, kiu jam nuntempe estas la interkomunikilo de granda parto de la Esperanta lingvokomunumo."

Bernard Golden, kiu pli frue kutime célis laŭnorme kaj laŭdokumente plibonígi la lingvouzon de simpluloj kaj renomuloj, nun ekpreféris modífi la direkton de la lingvo-evoluo kaj de lingvo-influado institucia: anstataŭ senespere korektadi, oni prefere akcéptu la modifojn desúbajn, spontanéajn.

La malstabileco en la rilato de la esperantistaro al transitiveco, krom al la diversaj fonaj lingvoj, rilatas al pli-kaj-plia aplikiĝo de (iel ajn komprenata) sufiĉo kaj necéso, al la malstabileco (eĉ: pli-kaj-plia malstabiliĝo) de la radikkaraktéroj aŭ kategoriaj radikpreféroj. Kiam urĝanta jam aperas nur kiel urĝa, kiam – je senco vundanta kaj vundita – multaj el ni uzas nur formojn kiel vunda (loko, punkto, tranĉilo, hundo), kiam fiksa[37] estas ekvivalenta (resume) je fiksita, fiksanta, fiksad(o)a ktp., kiam oni pli kaj pli ĝeneralígas verbígon[38] (novi, nigri, leoni, fundamenti (?), destini (?) (laste: 'esti la fundamento, esti ies destino'; ĝenerale: 'esti –o'): tiam malklariĝo de deriv-historio de vortoj estas népra; kaj iĝas nepra ankaŭ "diskompréno" kaj laŭsenca "disstabilíĝo", diversmaniera leksikiĝo de vortoj derivitaj.

Mi ne estis, ne iĝis kaj ne estas konvinkita pri oportuneco de principa kaj kompleta allaso de paralelaj formoj kiel *ligno brulas* kaj *li brulas lignon*, *akvo bolas* kaj *mi bolas akvon* kun t.n. ambaŭtransitivaj verboj. Kompreneble oni bezónus detále arguménti pri ia ajn starpunkto, konsiderante ĉiujn eblajn senperajn kaj peratajn sekvojn tra la lingvosistemo: tion faris parte alíaj, kaj mi faros ion tian sur paĝoj de Literatura Foiro. – Ambaŭtransitiveco de tiu aŭ alia difinita aŭ eventuale eĉ: nur da kreota verbo efektive estas ébla; sed, ne estas inde kaj senprobleme igi en Esperanto ambaŭtransitivecon princípa, sistéma, ĝenerála. Tia procedo estas, laŭ mi, malrekomendínda,

[32] La artikolo aperis en Internacia Pedagogia Revuo (IPR), 1997/3, 15-24.
[33] Bernard Golden: Komplika transitiveco en Esperanto kaj simpligita transitiveco en Ido. IPR, parto I-II: 1/95, p. 1-12; parto III-a: 2/95, p. 16-21.
[34] Johano Petik: Serve de altaj pretendoj. IPR, 4/95, p. 29-34.
[35] Akiko Nagata: Fremdaj elementoj de Esperanto laŭ la vidpunkto de Japanlingvano. En: Acta Interlinguistica, Varsovio, 1989, p. 103-10, precipe 109.
[36] Estas Mike Sadler, kiu en IPedRo menciis, ke kursiva presmaniero aŭ substrekado konvenas kiel rimedo de emfazado: Mike Sadler: János Petik: Serve de altaj pretendoj. IPR 2/96 p. 28.
[37] Petro Rulofido: La Malfacila Esperanto. IPR, 4/1995, p. 20-22.
[38] Hans Fechler: Petro Rulofido: La Malfacila Esperanto - IPR 4/95.

minimume pro la protektenda kontinueco de la lingvo – laŭ ideoj ekzemple de Ludoviko Lazaro Zamenhof[39] kaj Francisko Simonnet[40]. Mi asertas ĉi tion malgraŭ tío, ke Bernard Golden rájte kaj práve referencas al cedemo de L. L. Zamenhof, kiu ne konsideris ekskludinda eĉ ŝanĝiĝon de la lingvo ĝis nerekonebleco. Ŝajne L. L. Zamenhof iel sukcesis en si kunígi konservémon kaj ŝanĝémon aŭ minimume tolerémon je ŝanĝemo.

En la diskuto ĉe IPedRo estas laŭ mi prava prefere Mike Sadler[41], kiu – helpe de kelkaj ekzemploj – montras aŭ konjektigas, ke se oni konsideras ankaŭ la eblajn derivaĵojn de la verboj, ambaŭtransitiveco nova (kunekzistunta, sendepende de ies ajn intenco, kun la malnovaj opozicioj laŭ transitiveco) póvus káŭzi parte miskomprénojn, parte strecóséntojn.

Oni estus maltrankvíla pro la nepra hezitado kaj ĉe parólo, kaj ĉe aŭskulta penado kompréni. Rememoru, sen ĝen(iĝ)i, kelkajn el la ekzemploj de Mike Sadler: Maria ĝenas min, kaj: Mi ĝenas, kaj: Ĉu vi opinias, ke mi ĝenas?

Bernard Golden kompreneble estas práva pri ekzisto de demotika (neprestiĝa, subnorma, pleba) lingvovarianto aŭ tiaj lingvovariantoj. Liajn tiutemajn asertojn subtenas né nur spértoj de ĉiu ĝisbakita esperantisto, sed ekzemple ankaŭ analízoj de Francois Lo Jacomo[42]. Tamen estas inde (plu kaj insiste) distingadi lingvovarianton demotíkan, subnórman unuflanke, kiu prefere restu tía (donante eblojn ekzemple por stilbezonoj de literaturo), kaj la lingvovarianton nórman aŭ norminténcan, aliflanke: disde kiu eblu deviadi, kiam oni stile deviemas aŭ kiam oni ne kapablas ne devii.

Bernard Golden estas práva (laŭ mi) ankaŭ pri la punkto, ke alproprigon de transitivaj kaj netransitivaj verboj plifaciligas sistemo, en kiu la koncernaj verboj né éstas samradíkaj: li citas ekzemplojn de tio el la lingvoj Ido kaj Occidental. En tiurilate "Okcidentaleca" Esperanto, laŭ mia kompreno, oni 1) ion (kvazaŭ) *termínus* aŭ *fínus*; kaj kion oni terminus, 2) tio siaparte *cessus*: do ne kunekzistus aŭ ne kun-uzatus vortoj kiel *fini* kaj *finiĝi*. Tiuj ideo kaj modelo estus bónaj (kun alia radiko anstataŭ cess, en E-o paronimia), sed nur se oni ne aplikus ilin al elementoj (vortoj) jam tradicíaj: vortojn laŭ la rekomendata valenta strukturo oni havu (se oni volas, se oni bezonas) aldóne, sén ŝánĝi tion, kio jam ekzistas laŭ difinita uzmaniero. Ekuzo de vortoj novaj kun malpli strikta valentaro estas (estus) maniero "ŝánĝi sen ŝánĝi": maniero modifi la sistemon maldráste.

Tian delikatan (kaj cetere eksterplanan) manieron prezentas (per si) ankaŭ nún, spontanea kaj nerezistata apéro de vortoj kiel eki, starti. Paralele kun la malnovaj frazoj Ni (=homoj, agantoj) tuj komencos (la prezentadon)" kaj Ĝi (=la prezentado, ago) tuj komenciĝos; oni jam nún uzas "samvérbajn" frazojn kiel *Ni tuj ekos kaj La prezentado tuj ekos*.

Pláĉis al mi alparolo de Bertil Nilsson[43]; li ja né rekoméndas ŝanĝi la lingvon, tamen atentigas pri la ebloj de sentrúda modifádo iom-post-ioma laŭ Zamenhofa modelo; li atentigas ankaŭ pri la nediskutébla rájto de iu ajn kréi alían lingvoprojekton, se iu émas tion fari. Li esprimas ankaŭ, ke reformideoj devas esti (kiel ĉio ne vivodanĝera aŭ vivonoca) tolerátaj kaj rajtas esti konsiderátaj, analizátaj, eĉ se ili ŝajnas aŭ estas (ja rajtas esti) rifuzótaj.

3. Ankaŭ la ideoj de Johano Petik (pri bezonata atento al emfazo en frazo) né éstas mokíndaj: ili indikas seriozan analizémon kaj ankaŭ analizon jam farítan, kiujn ja oni devas aprézi eĉ se oni malakcéptas aŭ né túte akceptas ĉiujn liajn konkludojn kaj lian reformemeton. Johano Petik, aliflanke, devas tróvi maniéron, témpon, rítmon de prezentado, kiuj ebligas al la komunumo konsciigi kaj digesti la eséncon, la elementojn pli aŭ malpli gravajn, sendubajn aŭ diskutindajn; krome la motivojn bázajn en liaj rekomendoj. Mi scias, ke li havis rekomendojn pli diverĝajn disde la Esperanta parolkutimo, kaj kompromíse li venis al la nuna, laŭ mi pli pripensita varianto: tiela irado ŝajnas daŭrigínda. Rekomen-

[39] „Ĉiu, kiu legis la antaŭparolon de la Fundamento de Esperanto, scias tre bone, ke ĝi ne sole ne prezentas ian baron kontraŭ la evolucio de la lingvo, sed kontraŭe, ĝi donas al la evolucio tian grandegan liberecon, kiun neniu alia lingvo iam posedis eĉ parte. Ĝi donas la eblon, se tio estus necesa, iom post iom eĉ ŝanĝi la tutan lingvon ĝis nerekonebleco! La sola celo, kiun la Fundamento havas, estas nur: gardi la lingvon kontraŭ anarĥio, kontraŭ reformoj arbitraj kaj personaj, kontraŭ danĝera rompado, kontraŭ forĵetado de malnovaj formoj, antaŭ ol la novaj estos sufiĉe elprovitaj kaj tute definitive kaj sendispute akceptitaj."
El Cirkulera Letero al ĉiuj esperantistoj (18. I. 1908). En: L. L. Zamenhof: Originala Verkaro (kolekt., red. D-ro John Dietterle), Ferdinand Hirt & Sohn en Leipzig, Esperanto-Fako, 1929, p. 445-8, p. 446.

[40] Francisko Simonnet: Ĉu lingvoj devas evolui. Acta linguistica, Varsovio, 1984, p. 55-70.

[41] Mike Sadler: Bernard Golden: Komplika transitiveco - IPR 1,2/95. IPR, 2/96, p. 26.

[42] Francois Lo Jacomo: Liberté ou autorité dans l' évolution de l' espéranto. Thése pour le doctorat de troisiéme cykle sous la direction de M. le Professeur André Martinet. Université paris 5. René Descartes sciences humaines. Sorbonne. 1981.

[43] Bertil Nilsson: Organizita ŝanĝo de Esperanto ne havas ŝancon. IPR 3/96, p. 32-3.

dojn (la pli fruajn kaj ankaŭ ĉi tiujn) né éblas iel ajn al iu ajn trúdi, sed ili kutime estas, kaj ankaŭ ĉi-foje estis, prezentindaj.

Johano Petik, prave, atentígas, ke en la – parole aŭ skribe praktikata – ĉiutaga E-o regas emfazo-manieroj ĝéne divérsaj; ke ĉe traduko ofte multe da informoj kaj eĉ la ideo pri la esenca celo de la eldiro pro tio perdíĝas.

Li asertas práve, ke en multaj modelaj tekstoj (ankaŭ, cetere, en Zamenhofaj), la fokusa loko de la frazo tendence estas ĉe la frazofíno aŭ en frazofína blóko. Rememoru la frazojn de la Iniciatinto dum la Bulonja Kongreso: "... Ili renkontas sin reciproke *ne mute kaj surde*... Tie la reciproka kompreniĝ-ado estas atingebla *per vojo nenatura*..., hodiaŭ inter la gastamaj muroj de Bulonjo-sur-Maro kunvenis *ne Francoj kun Angloj, ne Rusoj kun Poloj, sed homoj kun homoj*. Estas vero, ke multaj el ni posedas nian lingvon ankoraŭ *tre malbone*,... mi estas *nur homo.* (L. L. Zamenhof: Parolado dum la I-a Universala Kongreso de Esperanto).

Johano Petik samtempe eráras opiniante, ke per kunvenigo de ia pli-malpli loka decidemularo aŭ per konvinkado de elektataj de li personoj oni povas unupaŝe véni al pli gránda konkórdo en nia lingva praktiko; ŝajnas al mi, ke li táksas tró ankaŭ la eblon de subita ŝanĝo en lingvouzo de tuta komunumo. Laŭ mi li ja hávas iom da eblo influi la lingvopraktikon (kiel ankaŭ Ido influis E-on postlonge), sed né en la rékta, túja maniero de li preferuta. Li devus konsideri ankaŭ, ke koncerne aktualan dividon[44] de la frazo (kaj do: koncerne emfazadon, reliefumon) havas rolon – krom vortordo – ankaŭ tonfortéco kaj tonaltéco: frazakcénto. Tial nek estas la Hungara[45] lingvo la lingvo sóla, kiu distíngas, laŭ informo-valoro, frazelementojn[46], nek estas en E-o ĉio perdita pro la efektiva ĥaoseteco de la vortordo praktikata nuntempe. Ĉiuokaze, estas véro, ke frazakcento perceptebla orele, en skribo restas sen-indíka. – Oni ja póvus ĝin indiki, oni ĝin indiki póvus: en la ĵusaj propozicioj mi ilin indikis per super-strekéto. Tian indikon mi trovas uzinda fakultatíve; ankaŭ por influi, pere, malrekte, la rimarkémon je vortórdo.[47]

4. Eksterkadre. – Estas edífe pripénsi la situacíon de la aŭtoroj en la Esperantista socio. Johano Petik akravide analízas frázojn de la lingvo Hungara kaj de Esperanto; li estas esperantisto relative izolíta, kiun eble ankaŭ pro tio málpli ol aliajn ĝenas la sento, ke praktike uzata lingvo né povas ŝanĝiĝi subíte, káj pro natura socia inertéco, káj pro multfaktoréco de ĉia lingvoevoluo.

Kíel efíkos al Johano Petik, al la „nelge"[48] entuziasma esperantisto, la pli aŭ malpli fortaj kritikoj kiujn li renkontis, se lia fono estas pli lingva ol homa, societa? Mi né scías.

Mi pensas, ke lia decidemo influos nin aliajn pozitíve; estus bone, se ankaŭ lí ne perdus la emon labori plu analize, tolerante niajn malkonsentojn aŭ nian konsentadon nur moderan; kaj klarigante siajn ideojn paciénce, kun kompromisémo.

Estas simile interésa la elpaŝo de Bernard Golden pri kaj por ambaŭtransitivéco. Jes, ankaŭ el la vidpunkto de éblaj róloj de multescia persono tra jardekoj en la esperantista vivo. Konante, eĉ se nur supraĵe, la historion de E-o, kun modera troigo oni póvas díri:

Jén, kíel preskaŭ ĉiu el ni ripétas kaj reripétas fazojn de la ideo-evoluo pli frúa. (Estas bone).

Jén, kíel devas, kun modifoj, ĉio reapéri en la vivo de ĉíu generacío. (Tiel estas).

---

[44] Aktuala divido de la frazo: 'divido de entekstigita frazo je parto elirpunkta, kvazaŭ antaŭkonata kaj (alia) parto kun nova/esenca informo.

[45] Fenyvesi, Ervin: János Petik: Serve de altaj pretendoj - en IPR 4/95. IPR 3/96, p. 31-2.

[46] Nek en la artikolo de Johano Petik, nek en la alparoloj estas menciíte, ke ekzistas ankaŭ sintáksa maniero emfazi – per apárta propozicío. Ekzemple: Estas li, kiu foriris unua; Estas la knabino, kiun ĉiu volas ĝojigi.
Oni ankaŭ ne menciis, ke Karolo Piĉ (Vidu ekz. en: Karolo Piĉ: Klaĉejo. Romano. Kun antaŭparolo de Henri Baupierre. Artur E. Iltis. Saarbrücken, 1987.) provis enkonduki la partikulon *ste* similfunkcie (ekzemple en Litomiŝla tombejo kaj Klaĉejo): lia glosa ekzemplo el Klaĉejo: *ste* lin mi atendas. Mi trovas malbóna la ideon, ke paralele ekzistu la vortoj *ĝuste, ĝus, (ĵus)* kaj *ste*, (tiel estas ĉe Piĉ); mi tion trovas malbonaŝanca sendepénde de la demando pri tradicio, normo, akcepto fare de aŭtoritatoj ktp. – Ankaŭ mí faris iam provon: mi provuzis la partikúlon *sa* en mia romano Adolesko finverkita en 1978. La glosa ekzemplo: Ŝi invítas *sa* lin 'estas li, kiun ŝi invitis'.
Fine mi mencias, ke ankaŭ la interna lingvo de DLT (Esperanto modifita plejparte laŭ la ideoj de Klaus Schubert kaj grupeto) havis partikulon prifokusan (= *ĵe*). (En la interlingvo de DLT oni, por emfazo, uzas la partikúlon *ĵe*, metatan ne antaŭ, sed póst la vorton emfazatan. Vd. ekz.: R. Eichholz: Esperanto kiel interlingvo en maŝina tradukado. En: Akademiaj studoj, 1985, 219-42, precipe 225/ĝ. Vd. ankaŭ: K. Schubert: A dependency syntax of Esperanto. En: D. Maxwell - K. Schubert: Metataxis in practice. Foris Publications. Dordrecht - Holland/Providence RI - U.S.A, 1989, p. 207-45, precipe 212.)

[47] Pri t. n. aktuala divido de la frazo vidu ankaŭ la artikolon de Attila Salga: Pri la Esperanto-vortordo en la spegulo de la hungara lingvo. Budapeŝta Informilo, 1982, 12, p. 20-21.

[48] Nelge: antaŭ-nelonge.

Kíel reformíntoj konservémas, kaj kiel ekreformas konservíntoj. (Kiel éstas, restos tíel). Krome: eble ni vidos, kiel reformemuloj konservémos.

Kaj krom tio: venos la tempo de reformado fare de konservemúloj. Oŭ-kej.[49] Jen, kíel ni provas ĉiamaniere kaj senĉese proksimiĝádi al nia célo, sekvante niajn idealojn. – Ja devas esti tíel.

Amen.

[49] Oŭ-kej: vorto uzata (Vidu ekz. en: Karolo Piĉ: Klaĉejo. Romano. Kun antaŭparolo de Henri Baupierre. Artur E. Iltis. Saarbrücken, 1987.) de Karolo Piĉ, kun skribo Esperanta kaj akcento, prononco fiksitaj, por esprimi viglan konsenton kaj kunagemon.

Selekto-principoj de terminoj kaj metaterminoj

(1999)

Mi tute ne parolos pri tio, kio ja estas la plej grava: havi aŭ prepari liston de tiuj difinoj (vd. ekz. Dehler, 1986, 101, II/2, Werner 1986b, 36–41), kies vorto-ekvivalentoj por la sukcesa trakto de iu fako estas nepre necesaj. Tion apenaŭ povas fari iu (sola), kiu ne konas la koncernan fakon. Sekve mi parolos pri tio, kion oni faru, kiam iuj la pli gravan laboron estos farintaj, kaj restos la *devo* (de ni) kaj la *bezono* elekti el pluraj konkurencaj "eksteraj rimedoj", el vortokorpoj pli-malpli konvenaj la plej kontentigan laŭ nure lingvoforma vidpunkto. Enkonduke mi parolos ankaŭ pri meĥanismo de ensociiĝo de lingvaj novaĵoj.

Jerzy Leyk prave substrekis, ke efektiva evoluo de lingvo okazas paralele kun komunikbezonoj. "Manko de lingvokomunumaj bezonoj pri multaj repertuarkampoj grande bremsos ekeston de novaj lingvoelementoj. Konstruo de fakvortaroj ne solvas la problemon de lingvoevoluo, se samtempe la apliko de esperanto en tiu fako ne okazas, ne okazas en la skalo ebliganta radikiĝon de la elementoj" (Leyk, 1980, 462). Estas prava ankaŭ Iván Bujdosó, dirinta dum konversacio, ke plej utila maniero evoluigi faklingvon estas aperigi prestiĝan verkon kun respondece farita traduko, kie ĉiu vorto estus ankaŭ kuntekste fiksita kaj kvazaŭ aŭtoritat-cite referencebla. Estis ĝuste motivitaj la fortostreĉoj de la rondo ĉirkaŭ la periodaĵoj *Sciencaj Komunikaĵoj* kaj *Fokuso*, kiuj celis kaj sukcesis stimuli verkadon de sciencaj tekstoj kaj sciencan interŝanĝon de ideoj. Similan celon havas certe *Scienca Revuo* kaj aliaj. Do mi esence akceptas la opinion de Leyk, laŭ kiu trarompo kaj ankaŭ firmiĝo lingva okazados ĉiam nur en kampoj, kie oni renkontas regulan uzon kaj efektivajn komunikbezonojn. Tamen estas pravaj ankaŭ Dalibor Brozović kaj aliaj, kiuj insistas, ke en momento de eventuala subita bezono aŭ eblo, Esperanto devas esti ne senrimeda por kontentigi la bezonojn – kaj kontentigi ilin je nivelo plejeble alta. Mi aldonu: la preparoj, se ne eblas alimaniere, rajtas esti farataj ankaŭ ekster la propradira komunikado (do memcele). – Werner estas laŭtendence prava, asertante, ke "faka lingva stilo" estas karakterizebla "per skribeco, monologeco, publikeco, nocieco, klareco kaj fakeco" (1986b, 4), tamen oni povus fortostreĉi, por ke Esperanta faka teksto iĝu plejeble perceptata ankaŭ ĉe rekta parola komunikado. Etnaj lingvoj ĉe tio ne povas esti ekskluzivaj modeloj.

Pli ol meditoj, pušas antaŭen terminologion laboroj kiel tiuj de Münnich (1972), Hradil (1979), Bertin (1983), Hoeg (1988,1989) Středa (1998) kaj aliaj. Tamen estu permesate ankaŭ rememori ideojn malnovajn kaj mediti.

Ĝusteco, boneco

Evidente, la plej gravaj principoj de elekto de nova termino estas konataj ekde la tempo kaj agado de Eugen Wüster.

Wüster (1923/78, 71) havas la nociojn de lingva ĝusto kaj lingva boneco, distingataj. Ĝusta li trovas lingvan formon, kiun oni uzas laŭrajte. Boneco havas pliajn kondiĉojn kaj estas laŭgrada. Ĝusteco mem povas havi du fontojn, motivojn.

1. Ĝia esenca fonto ĉiam estas konvencio, interkonsento.

2. Ĝia fonto iam estas ankaŭ dedukteblec o.

Iam, ĉe radikvortoj funkcias nur unu el tiuj du motivoj: konvencio.

Sed la du motivoj ofte kombiniĝas en tia maniero, ke unu el la dedukteblaj formoj/sencoj iĝas konvencia.

Dedukteblaj estas

1) metaforaj sencoj de radikvortoj,

2) sencoj de derivita vorto, kiuj ne kontraŭdiras la informojn prenitajn el la radiko kaj la derivaj sufiksoj.

La deduktebla parto de la efektive funkcianta vorto ne determinas la tutan signifon. Se konvencio iun ajn el la dedukteblaj signifoj stabiligas, la vorto rezultinta estas ĝusta. Tamen, eĉ se temas pri komunuza vorto, ĝi povas esti – "super ĝusteco" – bona diversgrade. Krome, se ĝi estas ne komunuza vorto, sed termino, ĝi estas kvalifikebla laŭ aldonaj kriterioj. Se rigardi ĝin nur el lingva vidopunkto, ĝi povas esti sur skalo inter nura akceptebleco kaj optimumeco. Bonecon de lingva formo Wüster trovas taksebla laŭ skriboformo, sonformo, nocioformo, rilato inter lingvoformo kaj signifo.

Wüster emfazas, ke definitiva ensociiĝo de termino pasas tra pluraj stadioj: persona aŭ centra iniciato, centra registrado de iniciatoj, selektiĝo en la uzo, zorga observado kaj registrado de la uzo, fina konfirmado.

Termino povas havi diversajn kvalitojn laŭ pure terminologia vidpunkto, t.e. laŭ vidpunkto jam ne senpere nur lingva. Termino bona laŭ terminologia vidpunkto estas ne nur bona aŭ ideala ero en la lingva sistemo (komparu: Werner 1986b, 41), sed ero kiu ankaŭ plejeble bone sekvas la strukturon de konoj ene de certa metio, sciencobranĉo, kampo de agado. Tio, iom bedaŭrinde, eventuale povas kuntreni demandon pri provizoreco, malstabileco de terminoj tra tempo, pri malstabileco de terminoj inter skoloj, inter periodoj de la scienco-evoluo kaj la ĝeneralan problemon pri tratempa ŝanĝiĝo de signifo de termino. Ĉar termino estas vorto ĝuste, laŭdifine kaj laŭpostule vorto kun strikte difinita signifo stabila, ŝanĝigo de signifo ŝajnas ĉi tie ekstertema kaj entute kontraŭdira en si mem. Tamen la fenomeno estas ofta precipe ĉe bazaj teorioj kun temoj tre ĝeneralaj. Evoluo de scienco aŭ nura ŝanĝiĝo de la realo aŭ rilatoj kaŭzas, ke trakto de sama denotaĵo ne povas okazi plu laŭ similaj rekoniloj kiel antaŭe. Se atomon oni nomus en Esperanto nedivideblaĵo sekve al ĝia koncepto antikva, nun oni havus la demandon, ĉu oni forĵetu ĝian nomon pro la ekkonsciita dividebleco, aŭ oni diru, ŝerce aŭ serioze, ke Esperanto fariĝis lingvo vere vivanta, kaj tial ĝi devas fieri pri nekonsekvencaĵoj, nekoheraĵoj de la montrita speco. Tio bone montras ankaŭ, kial estas oportune, se fundamentaj nocioj de sciencobranĉo aŭ kulturdirekto esprimiĝas je radikvortoj kaj ne je vortoj derivitaj.

Pri sonformo de vorto – kaj termino

La subaj preferoj estu komprenataj vere kiel nuraj preferoj. Mi scias, ke ili ne estas ĉiam plenumindaj; temas pri okazoj, kiam oni ja havas eblon elekti el kelkaj radikoj. Sonformo de Esperanta vorto unuagrade devas konformi kun la gramatikaj normoj de Esperanto mem, nepre; due – ĝi iom devas esti facile distingebla por plejeble multaj reprezentantoj de iu ajn lingvo; trie ĝi devas havi formon, kies limoj en parolĉeno estas facile percepteblaj, por ke oni povu aŭde apartigi eĉ vorton ne aŭditan pli frue. Kvare ĝi devas esti jam vaste konata kaj kvine ĝi devas esti konata ankaŭ en momente prestiĝa lingvo. Lastaj du postuloj estas ne laŭ esenca indeco en planlingvo, sed laŭ pli-malpli taktika konsidero. Elekti latinidajn radikojn en la tempo de Zamenhof estis avantaĝe ne pro la pliboneco de la latinaj radikoj, sed pro la vasta konateco de tiu lingvo kaj de tiuj radikoj en Eŭropo. Similan avantaĝon povas havi nun anglaj radikoj, kaj post jarcento eble denove aliaj.

1. Vorto, termino devas konsisti el *fonemoj de Esperanto*. Tion ne malhelpu eĉ deveno de la termino el propra nomo (iom diference: Werner1986b,). Pozitivaj ekzemploj estas *rentgeno*, *rentgeni, pasteŭrizi*, radikoj kaj vortoj, en kiuj oni ne konservis la vokalon ö aŭ eu. Negativa ekzemplo estas kutima priparolo de Volapuko, jam ĉe Drezen kiel *Volapük* aŭ *Volapüko*. La vokalon Zamenhof mem, Drezen kaj aliaj konservas ankaŭ en derivaĵoj, parolante pri *Volapükistoj*, *Volapüka* movado ks, kie ja ne eblas preteksti, ke ili ne estas vortoj Esperantaj. Ĉe L. L. Zamenhof oni legas pri preferinda mallongeco de vortoj: "Tio ĉi estas la sola batalilo, per kiu la *volapükistoj* povas batali kontraŭ la »Internacia«".

Principojn kaj praktikon oni devus unuecigi.

Mi mem ne nepre kontraŭstarus tian iniciaton "(radik)konserveme enkonduki" iajn novajn fonemojn, sed oni devas iel koherigi praktikon kaj priskribon. Se multaj insistas diri *volapükistoj*, do *ü* en Esperanto – ekzistas, eĉ se nur periferie, kaj do ĉiu ĝisnuna priskribo de Esperanto estas tiupartete malĝusta. Se *ü*, konforme al niaj gramatikoj, ja ne ekzistas, do oni kutimiĝu anstataŭigi ĝin en vortoj, kiuj fariĝas elementoj, vortoj de Esperanto. La dilemo estas nuntempe pli forta, ol antaŭe: kelkfoje eĉ pro komercaj manovroj oni enmondigas pli kaj pli da markonomoj, kiuj jen laŭnuance jen laŭblufe distingas varojn, realaĵojn disde proksimaĵoj avancendaj en komerca konkurso. Kutima sorto de similaj markonomoj estas: fariĝi komunaj substantivoj.

Mi sekvas ne la praktikon, sed la asertojn de la averaĝa esperantisto, insistante kaj dirante, miaflanke, jen kion: estu, kiel vi mem asertas, kaj ni zorgu pri tio, ke ĉiu Esperanta termino konsistu el Esperantaj fonemoj. Okaze de malfacilaĵo aŭ oni evitu uzi la propran nomon kiel elementon de la termino, kaj do oni uzu alian manieron de terminkreado, aŭ oni anstataŭigu la koncernan fonemon el la provizo de Esperanto. Tia anstataŭigo devas okazi surbaze de la distingaj trajtoj de la Esperantaj fonemoj, sed surbaze de kono ankaŭ de la sonsistemo de la pruntinta lingvo – konsideru studon de Golden pri Hispanaj nomoj en Esperanto. Estas avantaĝe minimume el ia taktika vidpunkto, se la

modifon de la vorto la parolantoj de la pruntinta lingvo povas facile akcepti. Tia emo akcepti dependas ne nur de fonologiaj ecoj, sed ankaŭ de la morfologia sistemo de la pruntinta lingvo.

2. La vorto, termino prefere ne enhavu fonemojn en klare malforta fonetika pozicio. Estas superflue krei, adopti vortojn kiel *absido/apsido, azteko, asbesto, frazsintakso* (vd. PAG) ks, se la plimulto de la esperantistoj preferas prononci *asteko, azbesto*; kaj se estas kreeblaj ankaŭ vortoj kiel frazosintakso.

3. Prefere oni ne estigu minimumajn parojn (duopojn de vortoj kun unu fonemtrajta diferenco, kiel ĉe *tento - dento*).

4. Se oni, tamen, minimumajn parojn estigas, ilin distingu prefere vokaloj.

5. Oni preferu silabon CV al aliaj, se oni havas alternativon.

6. Distinga vokalo prefere estu en subakcenta silabo.

Opozicio kiel *matrico - matraco* estas iom pli bona, ol opozicio *mateno - meteno*; *patrolo - petrolo; mirtelo - martelo; medalo - modalo*. Ĉi tiuj estas ja ĝustaj, kaj bonŝance, malproksimaj laŭsence, sed ekz. la opozicio *medalo - medolo* estas pli distingipova. Ĉi tiu vidopunkto povas esti konsiderata, kiam oni havas plurajn preskaŭ same bonajn eblojn.

7. Se minimuman paron distingas konsonanto, la diferenco prefere estu minimume dutrajta (*s : d* pli konvenas ol *t : d*).

Ju pli proksimaj laŭ la senco kaj gramatika karakterizo la du vortoj estas, des pli maloportune estas ne konsideri ĉi tiun punkton. La opozicio *iro : ilo* estas bone tolerebla, ĉar la primaraj vortoj estas diverskategoriaj: *ilo : iri*. Same pri *ribeli : libera*, kvankam ĉi tie la diverskategorieco iom helpas. Okaze de la nun moda verbigo (liberi) la kontrasto povas iĝi mimumuma: *liberi : ribeli.*

8. Termino ne havu parolsonon en fonetike malforta pozicio.

Per tio mi venas en kampon ne sufiĉe ekzamenitan. Kalocsay-Waringhien en PAG agnoskas voĉ-asimiliĝon. Wells diras pri ĝi, ke "ĝi eble estu tolerata – sed ne rekomendinda, precipe por angloj kaj aliaj, kiuj devus aparte lerni fari ĝin" (Wells 1978, 24)[50]. Parolante pri bona kaj malbona prononcadoj Wells asertas, ke bona prononcado devas esti interalie fonetika. "Ĝi estas tiu, kiu nepre distingas inter ĉiu paro da fonemoj..." Kvankam li ne asertas speciale, ke tio validas por ĉiu imagebla pozicio, ankaŭ liaj ekzemploj ŝajnigas, ke li minimume malpreferas, sekve ne traktas laŭleĝa neŭtraliĝon de fonemoj en iu ajn pozicio. Efektive eblas, ke iuj fonemoj neŭtraliĝu en nezorga prononco kaj ne neŭtralizo en prononco zorga, kaj do eble oni povus aserti, ke fonetika malforta opozicio en Esperanto ne ekzistas, se temas pri zorga parolformo, kaj ĝi okazas nur en neglekta parolmaniero. Tamen, mi forte supozas, ke eĉ zorgaj mezuradoj indikus neŭtraliĝon okaze de renkontiĝo de *s* kaj vokalo, *s* kaj *s*+konsonanto, *-jn* + *n* ks. Tiajn renkontiĝoj de fonemoj laŭ mia opinio, prezentas malfortan fonetikan pozicion, sekve oni prefere evitu ilin, aŭ – kiel aludis O. Haszpra en Prago la 14an de Novembro 1998, kaj iu en retforumo – oni intence-instrue liveru modelojn de paŭzo-lima prononcado. Eble aŭ demandinde – oni povas supozi aŭ rekomendi en tiaj pozicioj specialajn alofonojn kun postmeto de ŝva-sono.

Sekvas mia supozo pri ekzisto de konkrete priskribebla malforta fonetika pozicio en la suba punkto.

9. La vorto prefere ne komenciĝu je *s*, almenaŭ ne kun tuj-sekva alia konsonanto, "vortkomence dua": tia komenco, post verbofinoj je *s*, povas okazigi fonetike malfortan pozicion – pozicion, kie distinga trajto de fonemo forviŝiĝas.

Ne ekestu pliaj novaj minimumaj paroj kiel *porto : sporto*, *truto : struto*.

Ekzemploj de vortoj kaj vortkomencoj kun *s* + konsonanto estas: *spaco, spado, spadiko, spagata, spaliro, spano, spalino, sparo, sparadrapo, sparkado, sparo, sparmanio, spato, speco, speciala, specifo, specimeno, spegulo, spekti, spiro, spirala, spireo, spektro, spirtigeto, spektoralo, spelto, spiko, spireo, splitita, splito, spoko, spergulo, spermo, spezo, spico, spiko, spongo, sporo, sporto spoto, sprinto, sprono, sproso, spuro, printo, sputo, stabila, stablo, stako, stalo, stalagmito, stalaktito, stalono, stameno* (Eichholz).

Ne ĉiu komprenus tuj la frazon: *Nesciasĉiuĉevalo, kioestastalo* – multaj miskomprenus la vorton *talo* kiel *stalo*. Sed laŭ mi malhelpas ne nur efektivaj minimumaj paroj. Ĉar Esperanto por la plimulto estas lingvo dua aŭ plurea, aŭdante sintagmon kiel *aperas spireo*, multaj el ni malfacile distingas, entute ekzistas kiu el la aŭde supozeblaj Esperantaj vortoj *pireo kaj *spireo (aŭ ĉu majusklaj versioj:

[50] Vd. Zamenhof-Waringhien. 1966, p. 4, paragrafo 4.

Pireo, Spireo), ĉu la unua, ĉu la dua aŭ eventuale ambaŭ, kaj se ambaŭ, kiu el ili troviĝas en la frazo renkontata. Ekzemple: *Mi prenis **Spireon** homo, kaj prenis **pireon** loko*.

Simile, estas iom evitindaj radikoj kun komencaj fonemoj *-n*, *-j*, ja ankaŭ ili estas fonemoj, kiuj ofte fermas vortoformon en Esperanto (*Neĝulinorenkontis iujn anojn*de la klubo minista - iujn nanojn de la klubo minista**.

10. Radikfine senvoĉa konsonanto estas iom preferinda al konsonanto voĉa.

En apostrofitaj vortoparoj kiel *kuv'* kaj *kuf'*, *lav'* kaj *laf'* kaj *lad'* kaj *lat'*, *lud'* kaj *lut'*, *teg'* kaj *tek'*, *pad'* kaj *pat'*, *mod'* kaj *mot'* la opozicio – ne laŭ Esperanta normo, sed ja laŭ etnolingvaj influoj – povas perdiĝi.

Tiu malfavora ŝanco iom ripetiĝas aŭ pliiĝas, kiam oni kreas kunmetitajn vortojn kun eblo de voĉasimiliĝo: *modkomenco, motkomenco, modfino, motfino, mondsupro, montsupro, vandtego, vantego*. Simile, distingo de subpremo kaj supremo en iuj parolversioj certe estas nekontentiga. Evidente, pli opozicias formoj kiel *modo-komenco* kaj *moto-komenco*: ĉi tio ankaŭ montras, ke konservo de vortigaj finaĵoj efikas favore al konservo de distingebleco: entute estas plej simple kaj sendanĝere lasi la radiko-finajn liberaj, ne tuŝataj, por ne bezoni ĉiufoje aparte ekzameni, ĉu ili noceblas aŭ ne. Subteniĝas ankaŭ la Zamenhofa ideo preferi sintagmojn (kiel komenco de modo) al kunmetaĵoj (kiel modkomenco).

11. Oni transprenas internaciajn sufiksitajn vortojn de sama tipo, la komunan sufikson oni forme unuecigu, t. e. oni ne encirkuligu diversajn alomorfojn de ĝi.

Tio estas dirita de Werner (1986a) koncerne la novan rekomendatan sufikson *-atoro* (*-toro, -oro*). Kompreble tion oni devus apliki ankaŭ je nun neantaŭvidataj elementoj invadontaj Esperanton eventuale post jardekoj: temu do pri principo. Mia kompletigo estas, ke estonte oni tiamaniere transprenu nur jam internaciajn vortojn kaj vortogrupojn, kaj ne mem la derivrimedon: oni venu al unueca forma klaso, sed ne al nepre unueca signifostrukturo de la vortoj kaj ne al produktiveco kun devigaj signif-reguloj.

12. Pozitiva formulo pri la supra negativaĵo: se oni enkondukus novan teĥnikan sufikson, oni preferu ne-internacian, aŭ eble eĉ aprioran, ĉe kiu la apliko de la derivmaniero kaj signifo-konstruado restas kontrolebla ene de Esperanto.

Internaciajn sufiksojn aŭ ŝajn-sufiksojn oni, konforme al la ĵusa alineo, ne adaptu kiel (propre-esperantajn) sufiksojn, tiamaniere lasante ilin liberaj je okaza sencomodifiĝo laŭ eksteraj modeloj.

Mia motivo por diri ĉi tion estas jen kio. Se la sufikso estas internacia aŭ eŭrop-amerika – kiel *-ism-* kaj *-ist-*, parte *-an-*, *-iv-*, *-oz-* ks., oni pli-malpli frue trovas internacian vorton, kies derivita senco ne kongruas kun la elementoj. Ĉe tiaj sufiksoj, kiel dirite, estintus pli oportune simple transprenadi la vortojn laŭ la internacia senco, tolerante ankaŭ ilian senĉesan senco-evoluon sendependan de Esperanto, samtempe ne derivadi je ili aktive ene de Esperanto. Nun la stato estas tia koncerne *-ism-*, eble *-oz-* kaj *-iv-* kaj parte *-ist-*; pli konservis sian Esperantan memstarecon *-an-*.

Laŭ la supra konsidero la rekomendo de *-og-* fare de s-ro de Edwin de Kock principe estas preferinda al la triopo *-iko*, *-istiko*, *-ologio*, kaj do – malgraŭ la malfacila periodo de socia alkutimiĝo – mi asertas subtenindaj liajn provvortojn *birdogo* 'ornitologio' *fiŝogo* 'iĥtiologio', *homogo* 'antropologio' (de Kock, 1987, 90), ne emante forpuŝi provizore la paralelajn internaciaĵojn. Sed validas ankaŭ ĉi tie la Vustera (n. s. Wüster) koncepto pri ŝtupoj de filtrado: ĝi estas lanĉita, kaj ĝis nun konfirmita de la praktiko.

13. Tendence, nunajn mallongigojn oni devus ŝanĝi je mozaik-vortoj kun diversaj vokaloj kaj kun klaraj vortospecaj karakterizaĵoj: Vortoj kiel *ndlr* kaj eĉ *ktp* principe estas kontraŭfundamentaj. Akiko Nagata (1985/9) rekomendis preferi formojn efektive substantivecajn, kun laŭbezone pli vastaj fragmentoj, silaboj, el la konsistigaj vortoj: Pakistana Studenta Esperanta Ligo laŭ ŝi mallongigindas kiel PaSELo (1985/9, 109).

Definitiviĝo de LKK, ILEI, IPR, P.T.T, I.K.U.E, kaj similaj akronimaj mallongigoj ja enkondukus, pli precize, estas jam enkondukintaj novan vortoklason – nomvorton nedeklinacieblan, kun minimume malklara loko de la akcento. Sekvante la rekomendon de Akiko Nagata mi provas la titolon Internacia Pedagogia Revuo, mallongigi je IPedRo).

14. Simpla silabo-strukturo (ekz, CV) estu preferata al komplika. Tio preferigas pruntadon el lingvoj kun plipezo de tiaj silaboj – ekz. el la lingvoj Japana kaj Svahila.

Multe malpli gravas origino, historio de vorto, tiasenca konsekvenceco, ol la kvalito de la fina rezulto: celindas optimuma sonkonsisto de Esperanta vorto kaj ĝia ĝusta lokiĝo en la Esperanta vortaro, terminaro.

Elektebla precizeco

Wüster opinias, ke estas alta valoro, se vorto havas memorhelpon (estante metaforo aŭ vorto derivita). Ne malakceptindas, estu tolerata ĝia eventuala plursenceco. Sed ĝi devas esti facile unusencigebla ĉe bezono.

Inter liaj ekzemploj estas la vorto plumo, vorto kiu en la relative nova senco „certa speco de skribilo" estis/estas facile enmemorigebla, kaj kiu samtempe, manke de helpa kunteksto, restas facile kompletigebla je skriboplumo aŭ birdoplumo. La celo, motivo kiun li konsideras, estas plejeble malgranda ŝarĝo de la memoro. La ideo pri elektebla precizeco en Esperanto ja funkcias ankaŭ spontanee, kiam oni uzas paralele aŭ alterne vastasencajn derivaĵojn (*fritaĵo, fruktego, dolĉaĵo, kolbasaĵoj, alkoholaĵoj, piedvestoj* ks.) aŭ vastasencajn radikvortojn (*deserto, spico* ks.), jen radikvorton pri laŭnuanca variaĵo, loka specialaĵo ks: *mortadelo*, *saŭsico* 'fresh saussage', *kareo, pulko* 'agave brandy', *ŝereo* 'sherry' Hrynkiewicz, 1972, 74-79), 4, *gropo* 'la plej malantaŭa parto de felo' (Středa, 1998, 16) *brioŝo* 'brioche' Pechán, 1968a,31, sed *brioĉo* en PIV; *flekeno* 'porka spineskalopo krade rostita kun garnaĵo sur lignoplato' Pechán ,1968a, 73, *kuvaso* 'hungara korthundo' Pechán,1968a, 142, *lebenĉo* 'knedita kaj etendita farunaĵo ŝirita en pecojn kaj fritita per fumaĵita lardo dispecigita, poste trempita en supon (Pechán 1968c, 22) *perkelto* brezita raguo en paprika saŭco hungarmaniere, Pechán 1968a,199, Pechán 1968c, 22).

Tamen la ideo de elektebla precizeco povus esti utiligata multe pli konsekvence, en du manieroj:

1. Laŭcela kreo de radikvortoj kun signifo, mi diru, "meze" ĝenerala – eĉ se ne ekzistas aŭ nur sporade modelo de tiom vasta-senca vorto en etna lingvo. Pluraj vortoj kun diversaj motivoj de ĝeneraleco pri sama denotaĵo povas bone kunekzisti (kulero povas esti manĝilo kaj metalaĵo, certakaze; damo estas homo kaj ino ks.).

2. Uzo de deriviloj por nura indiko de nocia subordiĝo aŭ superordiĝo.

Ĉi tiu ideo ne estas nova, male: io kvazaŭ pendanta en la aero kaj en la nacilingvaj teĥnikaj, juraj lingvorimedoj, kie oni abunde uzas ekzemple arbitran precizigon per propradecida utiligo de la literoj de la alfabeto, sen rimarki, ke per tio oni kreas novan lingvan rimedon. Konsideru frazojn, kiel *en la kazo c, difinita supre kiel „postincendia" sed karakterizebla ankaŭ per la faktoroj g kaj h, oni procedu laŭ la subregularo f. Simile funkcias ankaŭ markonomoj de la tipo „fotokopiilo epo mil kvindek", t.e. EP-1050. Simile, kvazaŭ-individuigaj aŭ tipo-difinaj (laŭokaze konkretigaj) morfemoj estus uzeblaj eventuale ene de vorto, sufikse aŭ prefikse. skribilo, skribil-a n f-o, skribil-e m b-o, tranĉil-a n f-o ks. La tipo-difina morfemo devus esti subakcenta.

Ideo pli ĝenerala kutime tamen ekzistas, sed etnaj lingvoj havas ĝin en formo de longaj sintagmoj, priskriboj. Oni aŭ diras gimnazio, liceo, teĥnikumo, komerca mezgrada lernejo ktp, konkreteme, aŭ oni diras kvazaŭ *ĝenerale kleriga lernejo ebliganta trapasi eniran ekzamenon por universitataj studoj*. Szerdahelyi, Barcsay instruante kaj praktikante, distingadis organiz-unuojn bazgrada lernejo, mezgrada lernejo kaj superaj lernejoj, HejmaVortaro laŭ aĝo verŝajne donos klarajn kriteriojn por a) baza lernejo, b) meza lernejo kaj c) superaj lernejoj, sed ankaŭ tiuj kadroj ne ekskludas eblon de grava klasifiko ali-vidpunkta, tamen ne etne-centra. Ekzemple, oni povas insisti pri la enuniversitatiga povo de meza lernejo per termino mem, kaj temo de pedagogia studaĵo povas esti tutmonda komparo de tiaj lernejoj. Se la kriterio estas praktike grava, ofta, oni devus aŭ povus, por tio, arbitre, simile kiel ĉe nun kutimaj mallongigoj, sed celante formon kun morfologiaj trajtoj de Esperanta vorto, krei vortojn kun simile ĝeneralaj sencoj – eĉ se modelo etnolingva mankas.

Ekz. oni nomu la ĵusaĵon ĝekunso 'lernejo ebliganta ekstudi en universitato aŭ alia supera lernejo'. Poste oni povos demandi, kiaj ĝekunsoj ekzistas en Ĉeĥio, aŭ oni povos diri, ke en Hungarujo momente ekzistas minimume kvin specoj de ĝekunso. Aŭ oni povas fiksi, ke unua lernejo kiom ajn longa, estu nomata ankaŭ (kaj speciale) ŝulo, kaj oni facile distingos, ke en iuj landoj kvarjara estas ŝulo kaj okjara ĝekunso, en aliaj kvarjaraj estas ĝekunsoj kaj samtempe ŝulo estas kvar, ses, ok aŭ dekunu-jara ktp. Oni povas diri, ke ne ĉiu hungaruja meza lernejo estas ĝekunso, ĉar kelkaj ne donas eblon aŭ ŝancon ekstudi en universitato. Oni povas decidi, ke la plej longdaŭra lernejo antaŭ plenkreska aĝo, antaŭ universitato estu nomata aŝko, kaj do oni povus diri, ke nia ŝulo estas vera aŝko, kaj ĉiuj aliaj lernejoj dependas ĉe ni de la kvalito de la aŝko, kie la priparolata infano komencis lerni.

Estas grave, ke oni unue devas fari klaran tipologion de lernejoj sen konsideri iliajn nomojn, kaj poste havigi nomojn al la plej ĝeneralaj tipoj – mi uzas pluralon, ja plej ĝenerala restas lernejo. Tio, kiel vi vidas, ne ŝanĝus, ke oni havus ankaŭ la kutimajn kalkeajn nomojn, sed uzante la du sistemojn interklarige, oni ĉiusociete tre efike esprimus sin.

Oni apenaŭ povas, sekve oni devas ne eviti moviĝon inter diversaj nocio-sistemoj kaj nomsistemoj. Ĉar tio funkcias sendepende de ies ajn deklarata intenco, en Esperanto tre ofte oni aŭdas propoziciojn similajn al „kiel oni diras ĉe ni" „kiel oni diras en la lingvo franca", „kiel tion esprimas la hispana juro" ks. Tute simile funkcias ankaŭ la sintagmo „tiel nomata". Konsideru frazon kiel ĉi tiu: Tiam li lernis en tiel nomata altlernejo, sed altlernejo ne estas, kiel ĉe vi, supera lernejo, universitato aŭ io tia ktp. Sed ĝuste, ĉar oftaj, tiaj esprimoj devus esti en Esperanto pli „elementaj", nekonstruitaj: ni bezonus partikulojn, kiuj informas pri la kampo, en kiu niaj vortoj devas esti komprenataj.

Ekzemple, oni povus uzi prepozitive *kambel* por indiki, ke la uzata esprimo estas kalkea, kaj uzi *tumbel* por indiki, ke ĝi ne estas kalkea. „En la plej proksima kambel komunuma vendejo mi aĉetis litron da lakto, kaj mi ekiris hejmen". „Ŝia filo lernas en kambel popola lernejo."

Simile, ĉar en Esperanto estas baza la kontentiga funkciado de motivitaj vortoj, ankaŭ en tekstoj fakaj, indus havi informon, ĉu derivitan vorton oni konsideras kiel ĵus derivitan, eventuale rederivitan.

Prov-ekzemplo: „Ankaŭ nia ĝardeno estas, tupem lernejo, ja la infanoj tie lernas buti terpomojn" (aŭ kun la tradicia plipreciziĝo: „La infanoj plej ofte renkontiĝis tamen en la kodol lernejo").

En studoj, kie estas grava ĝuste la laboro pri nocio, oni povas bezoni distingon de nocio, kiun la sonformo de vorto tradicie elvokas, kaj la diferencan aŭ specialan sencon, kiun la aŭtoro atribuas al ĝi enkadre de sia studo.

Oni povus insisti pri uzo de vorto en la mem elektita aŭ difinita senco, uzante certan partikulon (prove: *taŝ* aŭ *pozem*).

Ekzemple: Monto, laŭ nia koncepto, estas altaĵo super mil metroj. „Taŝmontoj en Hungarujo troviĝas nur nord-oriente." Aŭ: „Pozem montoj en Hungario troviĝas nur nordoriente." La segmento *pozem* montoj signifas:`montoj, se kompreni la vorton montoj en la ĉi tie difinita senco'. Ekzemplo alia: *Pozem* adjektivoj do inkludas ordajn numeralojn, posedajn pronomojn kaj kvalit-esprimajn adjektivojn – *todol* a d j e k t i v o j n – t. e. adjektivojn en la tradicia senco de la vorto/termino. *Taŝ* adjektivo estas klaso laŭ konjugacio. Kompreneble, *taŝ* adjektivoj (aŭ *pozem* adjektivoj) ne ĉiam havas la kategorion de gradacio.

Tia partikulo ebligus revenon al similsenca uzo eĉ post konsiderinda tempo (konsiderinda nombro da frazoj), en la sama teksto. La vortoj *pozem* aŭ *taŝ* kompreneble ne estas, *pozem* aŭ *todol* a d j e k t i v o, tial ili povas, povus ligiĝi ankaŭ al verbo aŭ numeralo: difininte la vorton legi kiel 'enigi aŭtomate tekston en komputilon', samtekste mi povus diri, ke „mia aparato pozem legas tekstojn tre rapide".

Rilatojn kaj okazojn inter la objektoj de la mondo aŭ de la pensado oni tendence esprimas uzante gramatikajn, morfologiajn kaj sintaksajn rimedojn. „La kato pelas muson. Muso estas besto. Trioble du estas ses." Tamen tio ne funkcias, se la rilato ne estas delonge konata tre intense. Tial povas esti ke la nebazaj aŭ parte eĉ la bazaj matematikaj kaj logikaj operacioj ne esprimiĝas je senpere lingva maniero, kvankam aliflanke ili havas bone ellaboritan esprimsistemon grafikan: dirante „dek en la dua potenco estas cent" aŭ „du deksep sub la tria radiko estas tri", oni „spegulas" pluroeble: oni prezentas la penson per grafika signobloko (vd. Drezen 199., poste oni prezentas la grafikan signoblokon per priskribo (de loko de grafikaj signoj). Tio tute ne estas nepra, nek simpla. Oni povus esprimi rilatojn per prepozicioj aŭ interpozicioj.

Ekzemple: Tri *poteĥ* du estas naŭ. – Rakonto de *Stefan MacGill* bone montras, kion ĉiu matematikisto scias: ke la sama nombro estas plurmaniere konstruebla. Tial sama nombro povus esti ankaŭ esprimebla plurmaniere. *MacGill* lude kreas numeralojn kiel ses nig 'sep'. Mi parolis iom simile al miaj infanoj por instrui sesuman nombrosistemon: ses unu plus ses unu estas duses du. Per tio mi evitis la ĥaoson, kiu ekestas, kiam oni skribas sesume, sed prononcas la rezulton dekume, dirante: dek unu plus dek unu en sesumo...estas…dek kvar. Priparolo de ne-dekumaj kalkuloj estus pli travidebla, se pri kvadratoj oni havus radikvortajn sinonimojn: post kvinses kvin radiknumeralo sinonima je tridek ses.

Termino bona laŭ terminologia vidpunkto estas ne nur bona aŭ ideala ero en la lingva sistemo, sed ero kiu ankaŭ plejeble bone sekvas la strukturon de konoj ene de certa metio, sciencobranĉo, kampo de agado. Tio, iom bedaŭrinde, eventuale povas kuntreni demandon pri provizoreco, malstabileco de terminoj tra tempo, pri malstabileco de terminoj inter skoloj, inter periodoj de la scienco-evoluo kaj la

ĝeneralan problemon pri tratempa ŝanĝiĝo de signifo de termino. Ĉar termino estas vorto ĝuste, laŭdifine kaj laŭpostule vorto kun strikte difinita signifo stabila, ŝanĝigo de signifo ŝajnas ĉi tie ekstertema kaj entute kontraŭdiro en si mem.

Tamen la fenomeno estas ofta precipe ĉe bazaj teorioj kun temoj tre ĝeneralaj, en fiziko, psiĥologio, lingvistiko, filozofio, historio, ekzemple. Evoluo de scienco aŭ nura ŝanĝiĝo de la realo aŭ rilatoj kaŭzas, ke trakto de sama denotaĵo ne povas okazi plu laŭ similaj rekoniloj kiel antaŭe. Se atomon oni nomus en Esperanto nedivideblaĵo sekve al ĝia koncepto antikva, nun oni havus la demandon, ĉu oni forĵetu ĝian nomon pro la ekkonsciita dividebleco, aŭ oni diru, ŝerce aŭ serioze, ke Esperanto fariĝis lingvo vere vivanta, kaj tial ĝi devas fieri pri nekonsekvencaĵoj, nekoheraĵoj de la montrita speco. Tio bone montras ankaŭ, kial estas oportune, se fundamentaj nocioj de sciencobranĉo aŭ kulturdirekto esprimiĝas je radikvortoj kaj ne je vortoj derivitaj aŭ estas derivitaj en maniero ne plu klara: laŭ tio pruntovorto *onso* el la lingvo Japana eble havus avantaĝon kontraŭ la termino fonemo (komparu Akiko Nagata 1989).

Nemalofte okazas, ke oni internacie uzas diverslingvajn vortojn, kiuj estas ordinare ekvivalentoj unu de la alia, sed en la faka kunteksto ekhavas terminecajn fakajn sencojn (kiel ekz. *beszéd* kaj franclingva *parole*, ankaŭ en artikolo hungarlingva, *Sprache* kaj franclingva *langue*, ankaŭ en teksto germanlingva). Tiu parolmaniero faka impresas kiel lingvoŝanĝo pro momenta bezono, ene de parolago de la sama persono. Oni povus en Esperanto eviti tiajn lingvoŝanĝojn dum parolo, samtempe konscie uzi la eblon kaj akcepti forme adaptitajn ekvivalentojn de sama vorto kiel plenrajtajn Esperantajn terminojn. Ekzemple, apud plursenca komunlingva *parolo* oni povus havi la terminon *muvo* por la nocio de F. Saussure, simple, per interkonsento.

Literaturo

Akiko Nagata 1989: Fremdaj elementoj de Esperanto – laŭ la vidpunkto de japanlingvano. En: 13-a Scienca Interlingvistika Simpozio. Varsovio 27.04.-01.05.1985. Akademickie Centrum Interlingwistyczne. 103-110 pp.

D-ro Albaut, André 1986: Kial Jidiŝo sed ne "La Jida. En: Eichholz, Rüdiger,51-54 p.

Arnaudov, Petko – Araudova, Ljudmila 1984, 99: Amuza matematiko por gelernantoj. Scienca Eldona Centro. Budapest 99 p.

Bednařík, Aleš 1986: Ĉu Ĥ denove moderna; EN: Košecký 1986, 13-23.

Peter Benson 1995: Comprehensive English-Esperanto Dictionary. Esperanto. League for North America, P. O. Box 1129, El Cerrito, CA 9453, U.S.A.

Bertin, Christian 1983: Angla–Esperanta telekomunika vortaro. 70 p.

Blanke 1995a: Detlev Blanke–Wera Blanke: Esperanto – Dokumente 2. pp.3-21.

Blanke, Detlev: 1995b: Esperanto kaj lingvistiko – sciencpolitikaj aspektoj En 1995a. pp. 22-32.

Blanke, Wera 1995cb: Fakvortoj en Esperanto. En: Blanke 1995a.

Dehler, Wera 1986: Rilatoj inter planlingvoj kaj internacia terminologia normigo. En Eicholz, Rüdiger (red.) 1986

Di Censo, Janus: Trasermo. Laser Edizioni. 389 p.

Csiszár, Ada 1994: In Memoriam Dr. Kalocsay Kálmán (1891-1976). 100 p. > Az eszperantó nyelvész En: Csiszár Ada 1994a, 50-53.

Dehler, Wera 1985/86: Terminologiaj principoj de Esperanto. Eichholz, Rüdiger red. 1986, pp. 100-3.

Dresen, E. 1931/1972: Analiza Historio de Esperanto-Movado. l'omnibuso. 95 p.

Dresen, E.: 1935/1983: Pri problemo de internaciigo de science-teknika terminaro. Kun postparolo de Alfred Warner, Artur E. Iltis, Saarbrücken 92.

Gecső, Tamás–Varga-Haszonits, Zsuzsa–Golden, Lariko: Memorlibro Kolekto de la prelegoj dum la solena internacia konferenco organizita okazede la tridekjariĝo de la universitata fako Esperantologio. (Budapeŝto, 17/18-04-1997). 495 p.

Golden, Bernard 1987: Terminologia kaoso: komputilo, komputero, komputoro. En: Mattos, Geraldo, 1987, pp. 105-141.

Gulyás, István (eld.)–Szegedi, Mihály (resp. red.:) 1992: FervojaTerminaro en Esperanto. Suplemento al Lexique Général des Termes Ferroviaires (UIC). Esperanto-Hungara, I, 165 p., Hungara-Esperanta 194 p.

Eichholz, Rüdiger (red.) 1986: Akademiaj Studoj 1986. Esperanto Press, Bailieboro, Ontario, Kanado, KOL 1 BO, 298 p.

Halvelik, Manuel: Nova Nomsistemo por Lingviko. Eldonejo Sonorilo–Doornstraat 22-B-2610 B-2610) Belgio. 248 p.

Halvelik, Manuel 1986: Lingvonormiga reformo de Manuel Halvelik. Projekto de Esperanto. Parto II. Terminfarado kaj fremdvortoj. En Eichholz, Rüdiger (red.) 1986, pp. 213-292.

Haszpra, Ottó 1988: Az eszperantó térhóditása a természettudományokban és a technikában. Magyar Eszperantó Szövetség. Budapest. 15 (+1) pp.

Høeg, Tom Arbo 1988: Mineralnavn. Oslo. Universitetsbibliotek etshustrykkeri. 264 p.

Høeg, Tom Arbo: Geologia vortaro. Oslo. 117 p.

Hrynkiewicz, Adán, magistro (kompilis): 1972: Laŭtema vortaro Esperanto–Angla–Franca–Hispana. ERGOTO. Buenos Aires (Bonaero). 234 p.

D-ro Hradil, Josef (ĉefa kompilinto): Esperanta medicina terminaro. Universala Medicina Esperanto-Asocio. 63 p.

Kalocsay, K(olomano) 1985a: Dek prelegoj. Red. Vilmos Benczik, 126 p.

Kalocsay, K(olomano) 1985b: Pri la vortosistemo de Esperanto. En: Kalocsay, K(olomano) 1985a, pp. 9-37.

Knappert, Jan 1983: Vortaro de Esperanto kaj Svahila – Kamusi ya Kiesperanto na Kiswahili Kimetungwa na. Universala Esperanto-Asocio, Rotterdam. 130 p.

Kock, Edwin de: Principoj por la takso de neologismoj. En: Centjara Esperanto. Fonto. Chapecó-SC (Brazilo) pp. 76-.
Košecký, Stanislav, red. 1985: Kontribuo al lingvaj teorio kaj praktiko. III., SlovakiaEsperanto-Asocio, Poprad. 79 p.
Košecký, Stanislav, red. 1986: Kontribuo al lingvaj teorio kaj praktiko IV., Slovakia Esperanto-Asocio, Poprad. 79 p.
Lapenna, Ivo 1950/1971a: Retoriko. Kun aparta konsidero al esperanlingva parolarto. Rotterdam. Tria eldono (korektita), 294 p.
Lapenna, Ivo 1950/1971b: (Ĉapitro IV:) Faktoroj influantaj la lingvoevoluon. En: Lapenna, Ivo 1950/1971a, pp. 73-90.
Lloancy Marie-Thérese 1995: Esperantistoj kaj normo. Socilingvistika enketo pri parola Esperanto-normo. 1992-1995. 171 p. + I-XIII.
Leyk, Jerzy 1980: Problemoj de la evoluo de Esperanto. En: Szerdahelyi, István, 1980, pp. 458-64.
MacGill, Stefan 1988a: La laŭta vekhorloĝo kaj aliaj atento-kaptiloj. Ilustrita de Pavel Rak. Budapest. 200 p.
MacGill, Stefan 1988b: La unua vek-horloĝo. En: MacGill, Stefan 1988a, pp. 57-90.
Mattos, Geraldo, 1987: Centjara Esperanto. Fonto, Chapecó-Sc (Brazilo). 237 pp.
Mikelo Rizo 1993: Etimologiaj duoblaĵoj en Esperanto. En Zhang Quicheng, enkonduko kaj red., 1993, pp. 208-12.
Münnich, Antal (red.) 1972: A válalatirányítási és számítógép-alkalmazás fogalmainak többnyelvű szótára. Magyar, német, angol, orosz, eszperantó. Számítástechnikaui Oktató Központ, Budapest. 464 p.
Pechán Alfonz 1968a: Magyar-eszperantó útiszótár, Terrra, Budapest, 288+2 p.
Pechán Alfonz 1968b: Eszperantó-magyar útiszótár, Terra, Budapest, 256 p.
Pechán Alfonz 1968 c: Függelék - Suplemento. En: Pechán 1968a, post p.288.
Pilger, Wouter 1993: Bakaĵoj en Nederlando. En: Cirkulaĵo por esperantlingvaj paroj kaj familioj, n-ro 20, majo 1993, pp. 2-3.
Révész, Sándor 1984: Radikkarakteroj kaj elementaj vortstrukturoj. En: Rokicki, Ryszard, 1984, pp 103-25.
Rokicki, Ryszard red. 1984: Acta Interlinguistica. 11a Scienca Interlingvistika Simpozio, Varsovio, 9-13.04. 1983. 160 p.
Rybar, Jan 1982: Terminaro de hidraŭlaj meĥanismoj. Ĉeĥa EsperantoAsocio. Red. Jan Werner. pp. 52.
Středa, Lubomír: Terminaro de feloj. KAVA - PECH, Anglická 878, CZ 25229 Dobřichovice, 95 p.
Szerdahelyi, István 1980: Miscellanea Interlinguistica, Tankönyvkiadó, Budapest, 513 p.
Vaha, Blazio (n. s. Wacha) 1994: La Zamenhofa koncepto de lingvo-evoluo. Literatura Foiro, 151, pp. 257-67.
Vaha, Blazio (n..s. Wacha) 1998: Faktoroj de lingvoevoluo tra historio de lingvoj, planlingvoj, Esperanto. En: Gecső, Tamás– Varga-Haszonits, Zsuzsa 1998, pp. 202-66.
Waringhien, Gaston (red.) 1987: Plena Ilustrita Vortaro de Esperanto. Represo de la tria eldono kun suplemento. Sennacieca Asocio Tutmonda,7502 Paris. 1303. + 45 p.
Wells, John 1978a: Lingvistikaj aspektoj de Esperanto. Univesala Esperanto-Asocio. Centro de Esploro kaj Dokumentado pri la Monda Lingvo-Problemo. Rotterdam. 76 p.
Wells, John 1978b: (2.2.): La Esperanta fonemsistemo. En: Wells, John,1978a, pp. 17-26
Wells, John, 1978c (2.7): Procezoj. En Wells, John, 1978a,b: pp. 23-24.
Werner, Jan 1985: Stabiligo kaj normigo de terminaro. Slovakia Esperanto-Asocio, Poprad. 79 p.
Werner, Jan 1986q: Antinomio de termina hejmeco kaj internacieco. En: AkademiajStudoj, pp. 131-7.
Werner, Jan 1986b: Terminologia kurso. Manlibro eldonita por la kurso okazigata de Esperanto-rondeto de la sindikata klubo en Roudnice nad Labem kaj de la sciencteĥnika sekcio de Ĉeĥa Esperanto-Asocio, 1986-09-1/5.Sdruzeny klun ROH, Roudnice n. L. 88 pp.t
Wüster Eugen 1921: La tri fundamentaj reguladoj. Esperanto Triumfonta, n-ro 55, p.1, n-ro 56, p. 1. n-ro 57, p.1-2. n-ro 58, p. 1-2. (Vd. ankaŭ sube).
Wüster, Eugen 1921/1978: La tri fundamentaj reguladoj. En: Wüster, Eugen,27-50.
Wüster, Eugen 1923a: Enciklopedia vortaro Esperanta-Germana. Kun speciala elmontro de la Zamenhofa lingvouzo.
Wüster, Eugen 1923b/1978: Esperantologiaj principoj. En: Wüster, Eugen1978, 71-115.
Wüster, Eugen 1923/78c: (Esperantologiaj principoj.) A. Ĝusto kaj boneco de esprimo. En: Wüster, Eugen 1923b, 27-66, repr. Wüster, Eugen 1978,71-76.
Wüster, Eugen 1923/78d: (Esperantologiaj principoj) B. Lingva evolucio centripeta kaj centrifuga. 77–81. Repr. En: Wüster, Eugen 1978, p. 77-81.
Wüster, Eugen 1923e: (Esperantologiaj principoj) C. Lingvekonomia vortara principo. Repr. En: Wüster, Eugen 1978, p. 81-83.
Wüster, Eugen 1936: Konturoj de la lingvonormigo en la tekniko. El la germana originalo esperantigis: D-ro Emil Pfeffer. Literatura Mondo, Budapest.. 123 pp.
Wüster, Eugen 1978: Esperantologiaj Studoj. Memor-Kolekto Editorita de R. Haupenthal. Antverpeno – La Laguna. 254 p.
Zamenhof, L. L.: 1929/1983a: Originala verkaro. Antaŭparoloj – gazetartikoloj – traktaĵoj, paroladoj – leteroj – poemoj. Ferdinand Hirt & Sohn en Leipzig. Esperanto-fako. Kolektitaj kaj ordigitaj de d-ro Joh. Dietterle. Foterproduktita en 1983 de Oriental-libro, Kobaicho 4-5, Kitaku, Osaka 530, Japanujo. 604 pp.
Zamenhof, L.L.: 1929/1983b Esperanto kaj Volapük. En: L. L. Zamenhof: 1929/1983a, 258-75.
D-ro Zamenhof (aŭtoro), L.L–G. Waringhien (red.) 1962: Lingvaj respondoj, konsiloj kaj opinioj pri Esperanto. Editoris: G. Waringhien, sesa eldono Esperantaj Francaj Eldonoj. 11. rue P.- Vergnes, Marndem – Francujo 130 p.
Zeman, Jiří 1985: Al la problemo de silabo en Esperanto. En: Košecký 1985,pp. 5-17 Zhang Quicheng (enkonduko, red.) 1993: Studoj pri Esperanto. Pekino. 225 p.
Vd. Haszpra, Otto: Esperanto – fine de la dua jarmilo. Tempo, 1997, kongresa n-ro, pp. 3-6. Silabo CV: silabo el du parolsonoj: konsonanto kaj vokalo. Pri eventuala bezono de lingve specialaj konjunkcioj de logiko parolis dua Mediteranea Konferenco iam en 1984 Nunez.
Drezen skribis: La sistemo de matematikaj simboloj estas tiomgrade kompleta kaj harmonia, ke ni emas konsideri ĝin kiel plenvaloran grafikan lingvon – ideografion, adaptitan al kontentigo de ĉiuj bezonoj esprimi ideojn en ĉi tiu fako... Efektive, karaktera trajto, de la *lingvo*... konsistas en ebleco konstrui frazojn. Kaj simbolo (,(,(kaj formuloj similaj al x(((y) prezentas tiun eblon plengrade (Drezen 1935/1983, pp. 34-35. Mi mem opinias, ke oni povus trovi pli kontentigajn parol-ekvivalentojn al tiuj grafikaj formoj, ol estas la nunaj.

Antaŭ-sosurumo:
Fragmentoj el verkata studo pri René de Saussure[51]

(2001)

Mi aranĝis plenan dismembriĝon de la ideoj en memstarajn vortojn, tiel ke la tuta lingvo, anstataŭ vortoj en diversaj gramatikaj formoj, konsistas nur el senŝanĝaj vortoj.

*Ludoviko Lazaro **Zamenhof** (1887/1903)*[52]

La unua, kiu estus povinta science analizi Esperanton, estis Louis Couturat (1908). Bedaŭrinde, li nur patris Idon, novan sistemon plene fremdan al Esperanto: efektive, surbaze de sia logistiko, li apriore kreis vortfaran sistemon, en kiu ĉefa karakterizo estis lia fama "renverseblo".

André **Albault** (1982)

Malforta punkto de la juna esperanto estis la manko de vortfarada teorio. Ido estis multflanke reago al tia situacio: en sia studo pri la derivado en la Lingvo Internacia, kiu aperis 1907 en franca lingvo, Couturat vaste kaj funde kritikis la esperantan vortfaradon per sia "principo de renversebleco" kaj metis samtempe la teorian fundamenton de Ido. Ni estis tre bonŝancaj, ke tiutempe troviĝis en niaj vicoj René de Saussure, kiu kreis la formulon de neceso kaj sufiĉo akceptotan en 1913 far nia Lingva Komitato. La Saussure-studo ne estis nur defendo de la esperanta sistemo, sed samtempe klariga verko por la esperantistoj. Granda parto de la idista kritiko al esperanto hodiaŭ ne plu validas, simple pro la fakto, ke la Saussure-tezoj atentigis pri malkongruaĵoj kaj plibonigis per tio la lingvouzon.

Herbert **Mayer** (1987: 6)

Vielmehr bemühen wir uns zu verstehen, wie das Esperanto, so wie es ist, funktioniert. Glücklicherweise wird an dieser Frage schon sehr lange gearbeitet.

Klaus **Schubert** (1997: 129)

Die *Esperantologie* wurde von ... dem Mathematiker René de Saussure, und Eugen Wüster begründet.

Detlev **Blanke** (1985: 195).

W. A. Verloren van Themaat en 1977 komparis produktivecon de vortfarado en ses lingvoj, du el kiuj estis planlingvoj. Detlev Blanke (1980: 383) resuminte la rezultojn de tiu esploro, konkludas, ke la vortostruktura produktiveco de Esperanto (5,2 %) estas duoble pli alta ol tiu de la germana (2,24), kaj superas tiun de la rusa, angla kaj Interlingua preskaŭ dekoble. Neniel do estas mirinde, ke manierojn de vortfarado ne nur Zamenhof kaj ĉiuepokaj bonaj aŭtoroj, E-instruantoj, sed ankaŭ la esplorantoj de Esperanto kaj kreantoj de novaj lingvoprojektoj opinias demando speciale grava kaj esplorinda (vd. ekz. Blanke 1985: 87, 156, 179, 253-73).

Ludoviko Lazaro Zamenhof diris, ke lia lingvo esence konsistas el senŝanĝaj vortoj **(**1903/1992a: 234), tamen praktike li instruadis akcenti eĉ longajn derivaĵojn unuvortece, krome li senĝene instrukciadis pri vortospecoj plej diversaj[53]. Aktivulo de la Delegitaro por Alpreno de Lingvo Internacia kaj membro de la Komitato, Wilhelm Ostwald, aludante al derivado, diris, ke en arta lingvo devas regi unusenceco. Regnar Ström en 1905 atentigis, ke pro diferencoj en vortaroj estas malklare, ĉu *spiono* estas homo aŭ ago. Laŭ-ideale, kaj laŭ Ström, „la komprenaĵo, estas fiksita en la trunko kaj sendependa de la finiĝo". Zamenhof en 1907 skribis: "'Stamp' povas esti egale bone tradukata per verbo *(stampi)* kaj per substantivo *(stampo),* se vi trovas, ke estas necese doni por ĉi tiu radiko en ĉiuj lingvoj tradukon egalan, tiam mi preferus doni por ĉiuj lingvoj la tradukon per verbo ..." (L. Zamenhof 1962: 3).

[51] Jen la fonto de la artikolo: Sabine Fiedler / Liu Haitao (Red./Hrsg.), 2001: Studoj pri interlingvistiko / Studien zur Interlinguistik. Festlibro por / Festschrift für Detlev Blanke. Dobřichovice (Praha), 2001, KAVA-PECH, 547-564.

[52] En la Zamenhofa Antaŭparolo al la *Unua Libro* (1887: 11) (Kp. Zamenhof 1903/1992a: 234).

[53] Vd. ekz. Pri la akuzativo post verboj de movo (1908/1962: 71).

Couturat pensis kaj skribis (France en 1907, Ide en 1910), ke derivado en planlingvo devas havi unusencajn regulojn, ne nur koncerne formon, sed ankaŭ – semantikajn: oni observu ilin ankaŭ ĉe senpera derivado (dérivations immédiates). Boirac atentigis pri „trikategorieco de 1' Universala Vortaro" (vd. Albault 1982). René de Saussure asertadis (ĉefe inter 1910 kaj 1916), ke por havi la nepran klarecon, postulatan de Couturat, en Esperanto sufiĉas scii, kion propre ĉiu el la vortoj signifas. Li insistis, ke ĉiu vorto principe povas porti (individuan, leksikan, ne-gramatikan aŭ ne speciale gramatikan) propran signifon: inter la vortoj li konis kaj volis agnoskigi ankaŭ finaĵajn vortojn (kiujn aliaj kaj kelkfoje ankaŭ li simple nomas finaĵoj). Li aldonis, ke nenion oni bezonas diri (indiki) dufoje. Signifo de aro da vortoj konkludiĝas el signifo de la elementoj.

Eugen Wüster (1921) kvazaŭ diris: ho jes, Saussure pravas, ni sciu, kion ĉiu el la elementaj vortoj signifas, sed ni atentu, ke la signifo de neniu vort(element)o perdiĝu ĉe la pluderivado, kune kun la forlasata elemento. Tio ne estas simple solvebla en la fakta, iom neperfekta Esperanto ... Wüster provis parte kvazaŭ rimarki, konsciigi, firmigi laŭ li ekzistantajn *(-ec-, -ad-)* kaj parte liveri novan *(-ent-)* pluformadilojn, meteblajn en lokon de forfalinta finaĵo, por memorigi pri derivo-paŝoj ne plu evidentaj: *igi ion (ekz. movoenergion) varmo* kaj *igi* ion *varma* ne estu sendistinge *varmigi.*

V. Varankin (1929), Fruictier, ŝajne pludonis la Sosurajn instruojn. Fruictier (1930: 83-4) citas radikojn ne kiel adjektivajn, verbajn, substantivajn, sed kiel adjektivon *(bel),* substantivojn *(hom, hund, dom),* verbojn *(kur, am, sid),* superante Zamenhofon kaj Sosuron je memstarigemo priradika.

Ĉe aliaj aŭtoroj radikoj aperas ne kiel – ekzemple – verboj, sed kiel nur rilatantaj al la vortkategorioj: verb-a-j, substantiv-a-j, adjektiv-a-j (Blanke 1985: 239; Mattos 1987: 176). Kolomano Kalocsay kaj aliaj volis ensistemigi plus kompletigi la plejparton de la Sosura tradicio, kaj ambiciis instrui la tuton al ni aliaj (Kalocsay 1931/1970; Kalocsay/Waringhien 1985: 525-528; Csiszár 1994: 51-52). D. Blanke, P. Janton, I. Szerdahelyi, W.A. Verloren van Themaat, R. Rokicki, G. Blázquez, D. Weidmann, G. Mattos kaj aliaj analizis kaj analizas plu, kvante, kvalite, nocie. Janton iam atentigis, ke ne eblas en Esperanto difini vortospecon sen konsideri deklinacion kaj konjugacion, „fleksiojn" (Janton 1973: 62[54]), alifoje li konkludis interalie, ke en Esperanto ekzistas nur kvin verboj: AS, IS, OS, US, U (Janton 1987: 82).

Szerdahelyi (1974, 1975, 1976b), simile al Janton (1973) kaj diference de Janton (1987), atentigadis pri neceso pli zorge distingi vorton kaj vortelementon (morfemon), kaj per tio ankaŭ vorto-specon (disde eventuala morfemo-speco, vd. ankaŭ ekz. Lindstedt 1983: 11). Wüster kaj Révész volis, krom analizi la faktan lingvostaton, iom ankaŭ influi la pluan evoluon de la lingvo. Wüster volis videbligi la antaŭan ŝtupon almenaŭ de la duagradaj derivoj (ekz. kaj ĉefe per enŝovo de *-ad, -ec-, -ent-),* ekzemple distingi *ankradejon*, kie oni ankras (el *ankri*), disde *ankrejo*, kie oni tenas ankrojn (ankro). Révész (1984) deziris tion streĉi ĝis maksimumo, tra pluraj ŝtupoj kaj disbranĉiĝoj, krome li antaŭvidis entute pli krean, malpli imitecan kaj ne etnolingvecan (ne kliŝo-sekvan) uzmanieron de la lingvo kaj de la derivosistemo fare de la estonta esperantistaro.

Rokicki (1987: 102) tre zorge distingas diversajn morfemtipojn laŭ eblo (aŭ ne-eblo) ilin kombini en vortoformo, sed li trovas por si provizore troa la taskon efektive subdividi morfemojn nesintaksajn kiel JOHAN, TRINK, LAKT. Tamen, laŭ liaj parolaj asertoj ŝajne li trovas objektiva kriterio kutiman kunokazadon de certaj radikoj, ekzemple kun *-ec-*, de aliaj radikoj kun *-ad-*: tio ebligas formisman-strukturisman aliron, sen konsidero de signifo.

Blanke (1980: 384; 1985: 239) (malakceptante identigon de vorto kaj morfemo kompare kaj konfronte-kalkule pruvis, ke la kombiniĝemo de la efektive funkciantaj Esperantaj morfemoj multe malpli dependas de morfofonologiaj kondiĉoj, ol tiu de la germanaj: lin interesis la evidente uzataj derivaĵoj, kunmetaĵoj (1985: ĉ. 255, 282), kun konsidero de grado de la individua (po-vorta) specialiĝo en la vortosignifo.

Weidmann (1988: 28) neas Esperantajn vortospecojn, tamen li starigas vorto*klasojn* kiel *objektoklaso, eventoklaso, kvalitoklaso*. La menciitoj plejparte devis iel rilati ankaŭ al sosuraĵo (vd. komentojn de Gledhill 1998: 32 kaj ankaŭ de Schubert 1997: 129), same kiel Sosuro mem ekde la jaro 1907 evidente ne povis esti sendependa de certaj, ankaŭ de mi memorigotaj konstatoj de Couturat.

Vorto estas minimuma libera formo – estas dirinta Bloomfield (1926/1987). Libera formo povas roli kiel eldiro, kiel aktuale funkcianta frazo[55], tial eblas la ĵusaĵon praktikeme mallongigi jene: vorto estas minimuma (ebla) frazo. Minimuma libera formo, minimuma frazo (eldiro) tamen ŝajnas esti

[54] „En rélalité, il et impossible de définir verbes et noms en dehors de leur flexion."
[55] Mattos (1987: 169) en sia *Vortanalizo en Esperanto* uzas la terminon sentenco je la senco frazo en mia uzo ĉi tie.

prefere kaj efektive ne vorto, almenaŭ ne leksemvorto, sed vorto**formo**, kiu ja siaflanke tamen reprezentas leksemvorton. (*Kion vi vidis? – Domon.*) Vortospecon difinas ĝiaj morfologiaj kategorioj, ekz. tenso aŭ kazo – tiu opinio estas esence trovebla jam ĉe stoikoj – tre klare ĉe Dionysios Thrax (1a jc. a.K.)[56]. Do substantivo en lingvo kun deklinacio estas tio, kio havas la vortoformojn de tiulingva substantivo. Kiel oni diras la akuzativon de *dom-*? Kaj: la akuzativo de kio, propre, estas la formo *domon*, ĉu de *dom-* aŭ de *domo* – oni povas demandi, por pli kompreni, kial ne por ĉiu estas evidenta, ekzemple, substantiveco (eble pli precize: *substantivesto* aŭ *substantiv-estado*, proksimume laŭ la spirito de Révész (1984: 116), kiu ja neniel konfuzus ĉi tion ĵusan kaj deadjektivan *substantivecon*) de tiu aŭ alia radiko …

Grava aspekto estis la stato de la esperantista komunumo, komence. – Kiam Zamenhof, poste instruantoj de la lingvo skribis, parolis pri afiksoj, la gelernantoj renkontis formojn, vortojn, lingvoelementojn semantike karakterizatajn fare de la instruanto. Ekz. *-ul-* indikas personon, *-ej-* indikas lokon, *-er-* parteton, *-aĵ-* objekton. Verŝajne ne estis klare, ĉu la prezentataj formoj, deriviloj a) kvalifikas, konfirmas, enklasigas, kvazaŭ sankcias antaŭe pretan signifon de vorto, pri kiu preta, fiksa signifo sufiĉas nur atentigi, montrante ĝiajn pli vastajn kadrojn, aŭ prefere ili b) modifas la signifon de la derivbazo laŭ la donita semantika kriterio. Tiu baza neklareco de la funkcio kaŭzis multe da spontanea ŝanceliĝado en la parolpraktiko, malstabila supozeble ankaŭ pro aliaj kaŭzoj kiel: etnolingvaj influoj, manko de senperaj parolmodeloj kaj de praktiko (vd. Kuznecov[57] 1987: 135; Privat 1927; Saĥarov 1993: 21-22).

Kompare al la posta kaj ankaŭ nuna lingvopraktiko la parolatan Esperanton de la komenca periodo karakterizis troafiksado[58], kiun jes aŭ ne subtenis etnolingvaj influoj.

En la romano *Jaĉjo Holm* de W. G. Van de Hulst, en traduko de H. C. Vableuwen, oni povas renkonti la vortoformon *infanaĵuloj.* Miaj subaj ekzemploj eble iom superos eĉ la efektivan tiutempan troigadon, tamen mi riskas diri: ne estis tre malverŝajnaj formoj kiel: *Franclandujanulo, Amerikejaĵanulo, segadilaĵo, infanidaĵulo.* Por produkti tiajn vortojn la parolantoj havis aŭ supozis havi sufiĉe da motivoj, dirante ekzemple: mi pensis pri persono *(-ul-),* kiu ja estas *an-o* de tia lando, kaj kiu ja estas konkretaĵo siaspeca (*-aĵ-*) kaj do por ĉio ĉi oni havas po unu specialan indikilon en nia „logik-aĵ-ar-ec-a“ lingvo: kiom da eblaj kvalifikoj, tiom da eblaj afiksoj. Cetere, ankaŭ priskriboj de René de Saussure, eĉ se nur provizore, ĝis atingo de sekva ŝtupo de la sintezo, ebligas formojn kiel *Rusgentanujo, ŝipaĵano, potujo, diplomatiartisto, sablaĵujo, Amerikejo, ĉambroloko aŭ ĉambrejo,* por kompreniĝi ’Rusujo’, ’ŝipano’, ’poto’, ’diplomato’, ’sablejo’, ’Ameriko’, ’ĉambro’ – ĉiu el la ĵusaj vortoj nur post forĵeto de la superfluaĵoj akiras sian formon kutiman (vd. René de Saussure 1915/1969: 12-14). La plena riĉo de la ideo kaj vortosignifo ’homo’ laŭ Sosura ekzemplo aspektas jene: *(vertebrul)(ul)(konkretaĵ)(o).* Saussure traktas tiajn formojn kiel rajte bazajn por la ĝusta analizo, kaj (kontraŭe) kiel ne-celindajn ĉe sintezo, kie li instruas forlasi la (por analizo alprenitajn) superfluaĵojn.

Homonimio pli aŭ malpli ofte, sinonimio tre ofte aperas kaj devas aperi en ĉiu lingvo. Al la bazaj faktoj de la lingvo apartenas la polisemio: ĝi estas unu el la esprimoj de la lingva ekonomio, konsiderata ankaŭ ĉe planlingvoj, ofte ankaŭ pro metaforiĝo surbaze de unuagradaj signifoj. (vd. ekz. Blanke 1979; 1985: 76; 265-73; Nourmont 1989: 115; Horváth 1996; 1997).

„Ne estas necese, eĉ ne eble, ke la vortoj en planlingvo estu unusignifaj ... Gravas difini la limojn inter necesa kaj balasta polisemioj” – skribas Blanke (1980: 384). Ström, Couturat, de Saussure, la diskutantoj komence de la jarcento, eble supozis, ke plursignifeco estas lasebla tute ekster planlingvo, krome Couturat certe ekskludis akcepteblon almenaŭ de struktura homonimio ĉe vorto-derivado.

Iom pri la Eŭropa lingvistika tradicio. Vortkategoriojn oni provadis difini, unue, "semantike", kiel supozeble plej larĝajn klasojn laŭ signifo, due, laŭ eblaj sintaksaj pozicioj de la supozataj vortkategorioj, trie laŭ la havataj duagradaj kategorioj (kazo, tenso, modo, nombro). La unua aliro iom favoras, plifaciligas (ĉu prave, ĉu malprave) proksimigon aŭ identigon de vorto kaj morfemo. Tiaokaze ankaŭ

[56] Robert Henry Robins: *A short history of linguistics*. (2nd ed.) (1979), p. 57.

[57] Kuznecov (1987:135) asertas: "La esperantistoj de la novaj generacioj perceptadis kaj transprenadis la modelojn de la lingvouzo de siaj antaŭuloj, kaj ili ne konis tiujn ŝanceliĝojn, iam turmentajn, kiujn la sorto prezentis al la pioniroj de la movado. Transdonado de la lingvo, de generacio al generacio, funkciigis tiun senkonscian imitadon, kiu certigas la stabilecon ankaŭ de la naturaj lingvoj.” (mia traduko)

[58] „La Akademio opinias, ke multaj aŭtoroj trouzas sufiksojn, tio estas preskaŭ neevitebla en parolado, sed tio estigas la skriban lingvon nenecese peza", skribas Antido alie René de Saussure (1910). Vidu en la represo de Saussure (1914/1982.)

vortkategorio kaj karaktero de radiko povas ne aŭ ne tre distingiĝi. La du aliaj aliroj necesigas distingon kaj diferencojn en la klasado de vortoj kaj vortelementoj, respektive.

La verkon de L. Couturat (1907) la posteuloj traktas kiel kritikon de la Esperanta vortofarado. Couturat enkondukas sian laboron ja kiel analizon – kriliko lia koncernas, komence, nur la fakton, ke esperantistoj ne estis entreprenintaj analizon kaj en siaj priskriboj ili ne atentis pri la flanko de la signifo. Tamen, poste, pli kaj pli li enmetas siajn rekomendojn modifi kaj precipe aldoni al la jama inventaro de Esperanto. Menciindas, ke oni povas retrovi inter la ekzemploj de Couturat preskaŭ ĉiun ekzemplon de samtempa kaj posta ŝanceliĝado en la uzo kaj evoluo de Esperanto. Aparte li ekzamenas la derivo-rilaton inter verbo kaj substantivo, poste inter substantivo kaj adjektivo, fine inter verbo kaj adjektivo. Speciale li traktas plurajn afiksojn: *ek-, -ad-, -ig-, -iĝ-, -um-* k.s.

En sia Enkonduko *(Introduction)* Couturat (1907) emfaze agnoskas, ke la sukceso, logikeco, klareco kaj precipe la facileco de Esperanto grandparte ŝuldiĝas al la sukeesa derivosistemo: tio sama faras Esperanton interesa ankaŭ por teoria esploro.

Le système de dérivations del' Esperanto est sans contredit le trait le plus caractéristique de cette langue, et il contribue plus que tous les autres à lui donner un caractère de simplicité et de clarté logiques qui ne le rend pas seulement très séduisant pour le théoricien, mais très facile à apprendre et à monier mêm pour les personnes médiocrement instruites ...

Kvankam multaj meze instruitaj personoj ne kapablas mem derivadi en maniero spontanea, sed surprizitaj de la reguleco de la derivitaj vortoj, ili pli facile alproprigas la derivaĵojn aŭdatajn en la kurso aŭ rimarkatajn en libro ktp. Couturat emfazas ankaŭ la produktemon de la derivsistemo Esperanta, kontraste al derivosistemoj en naturaj lingvoj. La vortgrupoj de tiu aŭ alia radiko en Esperanto estas aŭ povas esti kompletaj.

Couturat rimarkas, ke iuj esperantaj vortoj estas derivataj sen uzo de afikso, aliaj dank' al uzo de afikso. Tial ĉe li aperas du specoj de derivado: senpera derivado (dérivations immédiates: Couturat 1907: 6; 9-34) kaj nesenpera derivado *(dérivations médiates,* vd. Couturat 1907: 7; 35-56, praktike temas pri: afiksado). La senpera derivado konsistas en simpla anstataŭigo de finaĵo per alia finaĵo.

La esprimmaniero, kiun li mem atribuas al la Esperantaj fontoj kiel ĝeneralan, ne kontentigas lin: laŭ li ne estas sufiĉe aserti, ke al iu ajn radiko oni povas meti iun ajn el la finaĵoj *-o, -a, -i, -e.* Ĉi tia esprimmaniero montras, ke la aŭtoroj-esperantistoj ne konscias la gravecon de la procedo anstataŭigo. Couturat emfazas, ke priskribo devas enhavi ankaŭ la priskribon de la signifo-rilatoj: ne estas sufiĉe vicigi la elementojn kaj klarigi ilian sinsekvon. Krome: la semantika rilato inter, unuflanke, la signifo de la bazo de la derivado kaj, aliflanke, la signifo de la derivaĵo devas esti renversebla, inversigebla. Lia ekzemplo – certe, por ke ĝi estu sendube kaj facile komprenebla – ne estas pri anstataŭigo, sed pri afiksado. Li priparolas la inversigadon, mi sube montros sage ambaŭ direktojn.

Objekto de okupiĝo	⌫	persono kun tiu okupiĝo
muziko	⌫	muzikisto
?	←	artisto

Evidente, ne nur el *muziko* oni povas konkludi pri la signifo de la vorto *muzikisto* aŭ *artisto,* sed ankaŭ el tiu de *muzikisto* aŭ *artisto* oni povas konkludi pri la signifo de la elirbazo ('muziko', 'arto'), t.e. se oni aŭdas/vidas nur la vorton artisto, oni sukcese divenas la signifon de la vorto arto. Kaj tia cirkonstanco devus esti koncerne derivitajn vortojn.

La regulo de renversebleco, inversigeblo estas tute ĝenerala – opinias Couturat – tamen, ĝi sekvigas interesajn fenomenojn, se oni aplikas tion je senpera derivado. El tio, ke oni same libere povas pasadi de substantivo al verbo, kaj de verbo al substantivo aŭ adjektivo, sekvas, ke la radiko ne povas havi per si mem gramatikan kategorion, tio estas ĝi ne plu estas per si mem pli substantivo ol verbo aŭ adjektivo. (En la lingvo franca oni legas:... *que la racine ne doit avoir par elle-même aucun caractère grammatical, c'est-à-dire ne être pas plu substantif que verbe ou adjectif* (Couturat 1907: 7). La franca vorto *verbe* estas substantivo: ĝi signifas ne 'verba', sed 'verbo'). Tio, ke la radikoj ne havas gramatikan kategorion, kaj do ne estas substantivoj, verboj ktp., estas preskaŭ evidenta laŭ Couturat ankaŭ cetere, ja ne ili, sed ĝuste la finaĵoj *-o, -a, -i, -e* determinas la gramatikan kategorion de ĉiu vorto (!), tute kaj individue. En la sekva paŝo li trovas kontraŭdiron. Kvankam la radiko, laŭ ŝajna konsento de ĉiu ĝis tiam ne havas gramatikan kategorion (ni diru elaste: ĝi estas nek substantivo, nek

substantiva, nek verbo, nek verba), tamen la *Universala Vortaro* liveras ekvivalentojn kun fiksita kategorio (diras Couturat, sed tiel estas ne nur en la *Universala Vortaro,* sed jam fine de la *Unua Libro)* kaj ankaŭ la manlibroj (ni diru: instruhelpiloj, lernolibroj) liveras, por klarigi la esperantajn radikojn, nacilingvajn vortojn kun klara gramatika kategorio kun klara vortospeco.

Couturat konstatas, ke tio estas kontraŭ la principo de renversebleco, sed li aldonas du ŝajnajn pozitivaĵojn: unu estas, ke la solvo el metodika vidpunkto estas defendebla, la dua estas, ke tio fakte konformas kun la aktuala stato de Esperanto (ĝi konvenas kiel priskribo en la momenta lingvostato), en kiu ja derivado vere ne estas renversebla, ĉar la (leksika) senco de la derivaĵoj dependas – bedaŭrinde – de gramatika kategorio. Ĝi ja devus ne dependi: ĝuste tial Couturat volas ŝanĝi la aferon. Ĉu vorto estas substantivo aŭ verbo – tio en si mem ne ŝanĝu ĝian leksikan signifon.

Por demonstri la dusencaĵojn, kiujn la malklareco de la radikkaraktero povas kaŭzi, Couturat prezentas la derivaĵojn *kulturigi*, *alkoholigi* kies kutima senco klariĝas laŭ rilato al supozata deveno elde la vorto *kultura* ('cultive'), *alkohola*, kaj malkoheras kun supozata deveno elde *kulturo, alkoholo.*

Ni ja vidas, ke oni bezonus scii, ĉu la vorto estas derivita elde substantivo aŭ adjektivo, sed ja nenio tion indikas. Jen la punkto en la pensoserio, al kiu poste Eugen Wüster aliĝas, skribante pri la tri fundamentaj reguladoj (Wüster 1921/1978: 30-43): forigo de gramatika hibrideco … finaĵa pluformado ..., „kompenso de manko de atributa sufikso de enteco".

Oni povas demandi, ĉu ĉiu vorto kun vortiga finaĵo *(-o, -a, -e, -i*) estas derivita? Ja principe ili povas esti derivitaj: la vortoj *tuja, via, dua* estas derivitaj el la vortoj *tuj, vi, du,* Do eble ankaŭ la vorto *bela* povas aŭ povus esti derivita el la radiko *bel*? Laŭ la priskribo de Couturat pri tio ne temas, tiel la afero ne statas. Parolante, enkonduke, pri rilato de verbo kaj substantivo, li diras, ke radikoj, kiuj kunhavas verban sencon (*sens verbal),* povas senpere liveri verbon *(fournir immédiatement un verb): esperi, enui, fondi, legi, pagi.* El verboj ĉi tiaj oni povas (poste) senpere derivi substantivon, kaj – jen sekvas la aserto grava por Couturat mem – tia senpere derivita substantivo *(le substantif immédiatement dérivé)* signifas la agon aŭ la staton esprimatan de la koncerna radiko. Oni devas atenti la vortuzon: oni ne derivas el la radikoj *(esper, enu* ks.) la vortojn *esperi, enui, fondi, legi, pagi,* sed ja oni senpere derivas la vorton *espero* el la vorto *esperi* – kiel ni scias, per anstataŭigo.

Szerdahelyi dirus, ke *esperi* estas primara vorto, *espero* estas sekundara. Couturat sen malaprobo konstatas, ke la signifo de ago, stato per preskaŭ neevitebla vastiĝo povas (ek)signifi la rezulton de la koncerna ago. Kelkaj el liaj ekzemploj: *difekto, diferenco, diro, dono, donaco, fino (!), komisio, koncepto, rikolto, signifo, solvo, takso, pluvo, neĝo(!), hajlo.* Tamen, la malaprobo sekvas poste.

Li trovas substantivojn (same derivitajn senpere el verbo), kiuj markas nur la rezulton, kaj kie la konforman agadon oni povas esprimi nur uzante sufikson: *amalgamo, apanaĝo, faldo, fendo, makulo, ploro(!), skizo, verko* – komparu: *faldado, fendado, verkado* ktp.

Couturat poste konstatas, ke ĉe parto de la derivaĵoj la interna interrilato estas aŭ povas esti ankaŭ kontraŭa: la senperan derivaĵon oni traktas (almenaŭ okaze) kiel agsubstantivon kaj oni speciale derivas (almenaŭ okaze) la nomon de la rezulto: *pakaĵo, rikoltaĵo.* En ĉi tiu parto Couturat rekomendas, kondiĉe, ekuzon de la sufikso *-ur-* por indiki produkton de ago, kiun li trovas distingenda kaj de la ago, okazo mem, kaj de la pasivaĵo (objekto) de la ago: *imita – imituro – imitaĵo* : ~ 'ago imiti' – 'bildo' – ekz. 'pridesegnato, io pridesegnata.

La rilatojn inter vortospecoj en derivado li traktas poste en jenaj subĉapitroj:

I. Verboj senpere derivitaj el substantivo: *ori, arĝenti, sali, sukeri, gudri, sabli, vitri, vuali:* ankaŭ ĉi tie la elirbazo estas ne la radikoj, sed la substantivoj *oro, arĝento* ktp. Li prezentas ekzemplon ankaŭ de participoj, kiuj iam estas uzataj sen la konforma verbo: *dentita, pintita.* Li trovas sinonimajn paralelaĵojn kiel *kolori* kaj *kolorigi, loki* kaj *lokigi, ombri* kaj *ombrumi, pensii* kaj *pensiumi.* Li kritikas la derivaĵojn kiel *elektrigi, limigi, ordigi*: oni asertas, ke la derivbazo estas *elektra, orda, lima,* respektive, sed – kiel li diras – nenio indikas, ke la verbo estas derivita de adjektivo (!) kaj ne elde substantivo ... Estas memkompreneble, liadire, ankaŭ ke oni ne povas derivi agsubstantivon per simpla ŝanĝo de la infinitiva finaĵo *-i* je la substantiva *-o: Naturellement, le substantif verbal (désignant l' action) ne peut etre formé par le simple changement de* i *en* o, *tial oni uzas similokaze -ad-: krono – kroni – kronado.* Li konfirmas la rekomendon pri la desubstantiva sufikso *-iz-,* sekve al Verax: *bitumizi, gumizi, gelatenizi, nikelizi, sulfizi, talkizi.* Couturat kaptas la okazon por montri, ke

krom la preciziĝo de la signifo de la verbo (vd. *nikeli : nikelizi*), per simpla substantivigo de infinito je ”izi” oni, bonŝance, ne reekhavus la bazan formon: *nikelizi >nikelizo ≠ nikelo.*

Couturat pensas trovi eĉ pli grandan malkonsekvencecon ĉe paroj kiel *bridi – senbridigi, seli - senseligi.* Li rekomendas kiel pozitivan poluson *kunbridigi* (kio ja vere ne ekskludiĝas). Ne akordiĝas, kiel li konstatas, ankaŭ *armi* kaj *armilo.* Traktas Couturat en aparta grupo la verbojn senpere derivitajn el „instrumentalo” de frazo: (per kio oni -as: *bastono, broso, funelo, kanono, pioĉo, veneno, vipo*): *bastoni, brosi, funeli, kanoni, pioĉi, veneni, vipi.* Li trovas nekonsekvenca solvo, ke rimedon de la ago oni jen esprimas derive (surbaze de konvena verbo), jen per sendependa substantivo *kombilo – broso, rastilo – pioĉo.* Li ne forgesas prezenti verbojn, kiuj estas senpere derivitaj el nomo de plenumanto de laboro, portanto de ofico, rango, eco, aŭtoro, aganto: *bigoti, ĉefi, filozofi, dandi, gasti, nomadi* (‘esti nomado’), *piloti, profeti, avari, malĉasti*, *egali, rapidi, sati, verdi* ktp. Li ankaŭ prezentas ekzemplojn de senpera derivado de verbo (infinitivo) el prepozicio kaj adverbo: *antaŭi, superi.* La baza morfologia skemo ĉi tie diferencas de la antaŭaj: kiam temas pri derivado elde substantivo kaj adjektivo, tiam temas pri anstataŭigo – kiel Couturat tion estis rimarkinta. – Ĉe prepozicioj (mi aldonu) temas pri vera aglutinado, aldono: *super+i.* Por derivi verbon elde adjektivo, Couturat, ne akceptante simplan verbigon, trapasas substantivon je *-ec-:* al la ordinara *avari* respondas lia rekomendo de *avareci.* La rekomendo havas ian sian postvivon ĉe Wüster (1921/1978: 32) kaj Révész (1984: 115). Couturat atentigas, ke liaj priskriboj ne devigas uzi kun certa radiko nepre nur certan sufikson, nur ke oni devas konsideri la funkcion. Oni rajtas elekti el vortoj kiel *filozofii* ’okupiĝi pri filozofio’ kaj *filozofeci* ’esti filozofo’.

II. Li ekzamenas detale rilaton de substantivo kaj adjektivo. Li trovas subgrupon, en kiu la interrilato ŝajnas al li klara kaj akceptinda: po du vortoj havas saman sencon, kaj diferencas nur la gramatikaj roloj *(fraŭla*, *fraŭlo, vidva, vidvo, invalida, invalido, laika, laiko, parazita, parazito, suverena, suvereno, katolika, katoliko, franca, franco, verkinta, verkinto;* simile: *festa tago, dia infano, reĝa moŝto, responda letero, kritika artikolo > festo, dio, reĝo, respondo, kritiko.* Kiel ni vidas, la adjektivo kaj la substantivo laŭ leksika signifo ŝajnas identigeblaj: *festa* estas *festo, kritika* estas *kritiko.* Pli ofte – diras Couturat – la adjektivo derivita senpere indikas nuran rilaton: *ama kanto, dolora krio, muskola fibro* ktp.

Li trovas, ke intenseco, konkreteco, abstrakteco, objekteco, personeco indikiĝas kontraŭdire, ne proporcie, kaj li konkludas pri manko de *-oz-:* kritike li ekzamenas la rilatojn inter adjektivo kaj substantivo kun *-ul-* kaj *-ec-* aŭ sen ili (komparu: *ambicio : ambicia : ambiciulo, ŝtono : ŝtona, kolero : kolera, ĝojo, gajeco).*

Li trovas plurajn rilatospecojn inter verbo kaj adjektivo. Li starigas subgrupon, en kiu la adjektivoj havas nek klare aktivan, nek klare pasivan sencon: *konsoli – konsola, paroli – parola, esperi – espera.*

Sekvas subgrupo, en kiu la adjektivo esprimas eblon, kapablon agi. *Adstringa, ĉarma, instrua, interesa, konsola, konvinka, morda.* Oni vidas, ke pluraj el ĉi tiuj adjektivoj konservas ian spuron de "nemanifestiĝanta" transitiveco. Laŭ atentigo de Couturat pluraj instruiloj avertas ne konfuzi tiajn adjektivojn kun participoj, sed laŭ li ĝuste la avertoj mem atentigas pri malekvilibro, malcerteco. Li parolas ankaŭ pri *-em-* kaj rekomendata *-iv-* en la transira zono de signifoj. Couturat kritikas multe da aliaj detaloj, plej grava, tamen, estas lia aserto, ke ŝanĝo de vortospeco devus ne kunŝanĝi la vortosignifon: oni nepre povu ŝanĝi vortospec-apartenon, kategorian valoron, sen ŝanĝi leksikan signifon. Lia kritiko estas resumebla je tio, ke konserviĝo de la leksika signifo ĉe ŝanĝo de vortospeco en Esperanto ne estas regula. Kelkfoje paro kiel *kuro – kuri* aŭ *promeno – promeni* liveras la saman signifon, kun (nur) diversaj gramatikaj informoj. Alifoje la infinitivo esprimas agon, tamen la paralela substantivo ne estas agsubstantivo en vortoparoj kiel *martelo – marteli*, *boato – boati;* ĉe similaj vortoparoj la leksika signifo de la du vortoj devus esti, laŭ postulo de Couturat, ĉiam la sama, kaj do sistemo ideala ne povas esti kiel la Esperanta.

La dua fazo estas rekonsidero de la demando kaj eksupozo de organiza principo en la Esperanta vortfara sistemo, kiu diferencas disde la principo de Ido kaj Couturat. La fazon de rekonsiderado esprimas la sekvaj frazoj de de Saussure (1910/1982: 40): ”Kiam aperis Ido en 1907, mi estis impresata pri derivado de prof. Couturat, el Parizo, kaj mi kredis, ke en Esperanto mankas precizaj reguloj por la konstruado de derivitaj vortoj ... Mi daŭrigis observi dum tri jaroj la meĥanismon de Esperanto kaj sukeesis montri la naturajn leĝojn, kiuj regas la vortfaradon en tiu lingvo ...”

La unua reago de Saussure estis akcepto de la ideoj de Couturat, tio estas Sosuro ekcelas kompromison. La rezulto de lia laboro estas verko, lingvoprojekto, per kiu li povas kompromisi inter Esperanto kaj Ido. Temas pri la pseŭdonime eldonita kreaĵo: *Elementala gramatiko de la lingwo internaciona kun exercaro di A n t i d o* (1907). En la projekto, la modifoj de Esperanto laŭ direkto al Ido ne estas tre grandaj. S. H. Kuznecov atentigas, ke pluraj Idaĵoj, kiujn Sosuro transprenas, poste aperas ankaŭ en Esperanto.

La dua fazo estas rekonsidero de la demando, kaj eksupozo de organiza principo en la Esperanta vortfara sistemo, kiu diferencas disde la principo de Ido kaj Couturat. La fazon de rekonsiderado esprimas la sekvaj frazoj de de Saussure (1910/1982: 40): „Kiam aperis Ido en 1907, mi estis impresata pri precizaj reguloj por la konstruado de derivitaj vortoj … Mi daŭrigis observi dum tri jaroj la meĥanismon de Esperanto kaj sukcesis montri la naturajn leĝojn, kiuj regas la vortfaradon en tiu lingvo …"

Kiel la Sosura plano realiĝis, tion mi traktos en iam kompletigota versio de ĉi tiu artikolo.

Bibliografio

Albault, André (1982): "Postparolo al represo". En: *René de Saussure: La vort-teorio de Esperanto.* Kun postparolo de André Albault kaj bibliografio de Reinhard Haupenthal. (Represo de la eldono Genève, 1914).

Antido (Saussure, de René) (1910): La logika bazo de vortfarado en Esperanto. Genève: Universala Esperantia Librejo 1910. 12 paĝoj (El *Scienca Revuo*, Aŭg. 1910)

Blanke, Detlev (1970): „Planlingvaj projektoj kaj la planlingvo Esperanto". En: Blanke, Detlev (Red.) (1977): *Esperanto. Lingvo – movado – instruado.* Centra Laborrondo en Kulturligo de G.D.R, Berlino, 187 p.

– (1980): „Konfronta lingvistika komparo de la Germana lingvo kaj de Esperanto". En Szerdahelyi, István (Red.): Miscellanea interlinguistica. Tankönyvkiadó, Budapest, 380-99.

– (1979): „Resumo kaj rezultoj de disertacio". En: Blanke, Detlev red. Esperanto. La internacia lingvo – sciencaj aspektoj. 151-64.

– (1985): *Internationale Plansprachen. Eine Einführung.* Berlin: Akademie-Verlag, 408 p.

Blazquez, Félix Garcia (1985): „La nuda vero pri la kategorieco de la radikoj." En: *Planlingvistiko,* n-ro 16, (jaro 4, vintro), 10-12.

Bloomfield, Leonard (1926/1987): „A Set of Postulates for the Science of Language", In: Hockett, Charles F. (Red.) (1987) : *Leonard Bloomfield Anthology: Language* 2: 153-164.

Couturat, Louis (1907): *Étude sur la dérivation en Esperanto. Dédiée a MM. Les membres du Comité de la Délégation pour l'adoption d'une langue auxiliaire internationale.* Coulommiers. Impremierie Paul Brodard. 77 p.

Csiszár, Ada (1994): *In Memoriam Dr. Kalocsay Kálmán (1891-1976).* Budapest: Hungara Esperanto-Asocio, 100 p.

Daŝgupto Probal (1985): „Pri la lingvistika bazo de kontraŭkategoriismaj argumentoj". En: *Planlingvistiko,* n-ro 13, 17.

D-ro Esperanto (= L.L. Zamenhof, 1887): Международный языкъ. Предисловие и польный учебникъ. Por Rusoj. Варшава: Kelte, 40 p.

Duc Goninaz, Michel (Red.) (1987): *Studoj pri la internacia lingvo.* Gent – AIMAV. 155 p. ,

Fruictier, Paul (1930): *Kompleta gramatiko kaj vortfarado de Esperanto.* Jaslo: Esperantista Voĉo, 187 p.[59]

Gecső, Tamás (ĉefred.)/Varga-Haszonits, Zsuzsa/Golden, Lariko (teĥn. red.): *Memorlibro. Kolekto de la prelegoj dum la solena internacia konferenco organizita okaze de la tridekjariĝo de la universitata fako Esperantologio (Budapeŝto, 17/18-04-1997).* Universitato Eötvös Loránd. Katedro pri Ĝenerala kaj Aplikata Lingvistiko, 495 p.

Gledhill, Christopher (1998): *The Grammar of Esperanto. A corpus-based description.* München/NewCastle: LINCOM Europa. 100 p.

Haupenthal, Reinhard (1977): *Katalog der Plansprachenliteratur der Universitätsbibliothek Saarbrücken. Katalogo de la planlingva literaturo de la universitata biblioteko* Saarbrücken. Saarländischer Esperanto-Bund e.V. Saarbrücken.[60]

Haupenthal, Reinhard (1982): „Bibliografio pri vortfarado en Esperanto". En: *René de Saussure: La vort-teorio de Esperanto.* Kun postparolo de André Albault kaj bibliografio de Reinhard Haupenthal. Represo de la eldonto Genève, 1914, 84-90.

Horváth, Katalin (1996): „Hogyan bővülhetnek a szinonimasorok". En: *Magyar Nyelv,* 1996 (92-a jarkolekto): 325-31.

– (1997): „Pri la interrilato inter polisemio kaj sinonimio". In: Koutny, IIona/Kovács, Márta (Red.): *Struktura kaj Socilingvistika Esploro de Esperanto.* 55– 60.

Janton, Pierre (1973): *L' Espéranto. Que sais-je.* N° 1511. Presses Universitaires de France, 126 p.

– (1987): „Latentaj strukturaj trajtoj de la Esperanta gramatiko". En: Duc Goninaz, Michel (Red.): Studoj pri la internacia lingvo. Gent: AIMAV, 79-90.

Kalocsay, Kálmán (1931/1970): *Lingvo Stiio Formo. Studoj.* Tria, parte tralaborita eldono. Osaka: Librejo La Pirato. 160 p.

– (1975): „La karaktero de vortelementoj en Esperanto". En: *Literatura Foiro,* n-ro 29, 11 -14.

– (1977): „Esperanta vortfarado" En: Blanke, Detlev (Red.) (1977), 51-85.

– (1979): „Saussure". En: Alfonso Pechán/Vilmos Benczik (Red.): *Gvidiibro por supera ekzameno (historio, literaturo, metodologio).* Budapest: Hungara Esperanto-Asocio, 156 p.

– (1980): *La gramatika karaktero de la Esperantaj radikoj. (Teorio kaj praktiko).* Saarbrücken: Iltis, 20 p.

[59] Dankon al Károly Fajszi pro havigo de libroj kaj la ĉiama tre afabla helpado.

[60] Tre koran dankon al Jozefo Dörr pro la donacita aro da libroj.

Kalocsay, Kálmán/Waringhien, Gaston (1985): *Plena analiza gramatiko de Esperanto.* (Kvina korektita eldono). Rotterdam: Universala Esperanto-Asocio, 598 p.
– (1985): „Pri la vortosistemo de Esperanto". En: *Dek prelegoj.* (Red. Vilmos Benczik, kun Antaŭparolo de Ada Csiszár). Budapest: Hungara Esperanto-Asocio, 9-37.
Kapitánffy, István/Kovács, Endre (1975): „Filológia". In: Király, István/Szerdahelyi, István: Világirodalmi Lexikon. Harmadik kötet (3a volumo), F - Groc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 164-166.
Kökény, Lajos/Bleier, Vilmos (1933/1979): *Enciklopedio de Esperanto.* I. volumo. (Iniciatinto: ĉefred. Ŝirjaev. Represo de la unua eldono). Budapest: Hungara Esperanto-Asocio, 599 p.
Кузнецов С.Н. Теоретические основы интерлингвистики. Москва: Издательство Университета дружбы народов, 207 p.
Leyk, Jerzy (1979): „Modelo de la Esperantaj leksoformoj". Blanke, Detlev (Red.): *Esperanto. La internacia lingvo – sciencaj aspektoj.* Berlin: Kulturbund, 145-151.
Lindstedt, Jouko (1983): „Plena analiza gramatiko de Esperanto". En: *Planlingvistiko, 1-* 14.
Mattos, Geraldo (1987): „Vortanalizo en Esperanto". In: *Centjara Esperanto.* Chapecó-Sc (Brazilo): Fonto, 169-204.
- (Red.) (1987): *Centjara Esperanto.* Chapecó-Sc (Brazilo): Fonto, 237 p.
Mayer, Herbert (1987): „Kalocsay kaj liaj falsaj disĉiploj". En: *Literatura Foiro* n-ro 104,6-11.
Nourmont, Claude (1989): „Ambigueco de Esperanto el la semantika vidpunkto en komparo kun la franca lingvo". En: Rokicki, Ryszard (Red.): *Acta Interlinguistica. 13-a Scienca Interlingvistika Simpozio. Varsovio, 27. 04. - 01. 05. 1985,* 111-117.
Privat, Edmond (1927): *Historio de la lingvo Esperanto.* (2-a parto. 1900-1927). Leipzig: Hirt & Sohn, 188 p.
Révész, Sándor (1984): „Radikkarakteroj kaj elementaj vortstrukturoj" En: Rokicki, Ryszard (Red.): *Acta Interlinguistica. (11a Scienca Interlingvistika Simpozio, Varsovio, 1983).* Varsovio: Akademickie Centrum Interlingwistyczne, 103-141.
Rokicki, Ryszard (1984): „Enkonduko en la leksemstrukturan klasifikadon de la Esperanta morfemaro". En: Rokicki, Ryszard (Red.): *Acta Interlinguistica. (11a Scienca Interlingvistika Simpozio, Varsovio).* Varsovio: Akademickie Centrum Interlingwistyczne, 127-41.
– (1987): „Leksemstrukturaj aspektoj klasifiki la Esperantan morfemaron". En: Duc Goninaz, Michel (Red.) (1987): *Studoj pri la Internacia Lingvo.* Gent, AIMAV, 91-104.
Saĥarov, Aleksandr (1993): *Rememoroj de centprocenta esperantisto.* Moskva Impeto, 199 p.
Saussure, René de (pseŭdonime: Antido) (1910): *La logika bazo de vortfarado en Esperanto.* Genève: Universala Esperantia Librejo 1910. 12 p. (En: *Scienca Revuo,* Aŭg. 1910).
– (1910/1982): *Resumo de la teorio de Antido.* (Saarbrücken: Iltis 1982), 53 p.
– (1911/1069): *Konkurso. Kia estas la logika senco de „grando"* Saarbrücken: Edition Iltis, 1969, 8 p.
– (1914): *La vort-teorio de Esperanto verkita de René de Saussure (Antido) Dediĉita al D-ro Zamenhof kaj al Akademio Esperantista okaze de la Deka Kongreso en Parizo 1914.* Universala Esperantia Librejo, 10, rue de la Bourse, Genève, 1914. (Vd. René de Saussure 1914/1982), 78 p.
– (1914/1982): *La vort-teorio de Esperanto. Kun postparolo de André Albault kaj bibliografio de Reinhard Haupenthal,* Saarbrücken: Edition Iltis (Represo de la eldono de Universala Esperantia Librejo, Genève, 1914), 90 p.
– (1915/1969): *Fundamentaj Reguloj de la Vort-teorio en Esperanto, Raporto al la Akademio Esperantista. Verkita de D-ro René de Saussure, prezidanto de la Komisiono pri Vortfarado.* Bern, Fotorepreso, Saarbrücken: Iltis), 40 p.
Schubert, Klaus (1997): „Aŭsdruckskraft und Regelmäßigkeit: was Esperanto für automatische Übersetzung geeignet macht". En: Tonkin, Humphrey (Red.): *Esperanto, Interlinguistics and Planned Language.* New York; [etc.]: University Press of America (Center for Research and Documentation on World Language Problems), 117-139.
Ström, Regnar (1905/1984): „Fundamentaj reguloj de la vortfarado en Esperanto". En: *Lingvo Internacia* 2, 41-42. (En: *La neforgeseblaj kongresoj.* eldonejo ludovikito, 8-11).
Szerdahelyi, István (1974): „La karaktero de vortelementoj en Esperanto". En: *Literatura Foiro* n-ro 23, 8-11, n-ro 24, 5-9.
– (1975): „Ĉu vorto aŭ vortelemento?" *Literatura Foiro* n-ro 34, p. 13.
– (1976a): *Vorto kaj vortelemento en Esperanto. Studoj.* 10. Kultura Centro Esperantista Kuopio. Literatura Foiro. 14 p.
– (1976b): „La Esperanta morfemaro". En: Szerdahelyi, István (Red.) *Esperantologiaj Kajeroj* 1. Budapest: Univ. Eötvös Loránd, 61-117.
– (1980): *Bevezetés az interlingvisztikába. Történeti vázlat és forrástanulmány.* Budapest: Univ. Eötvös Loránd, 290 p.
– (Red.) (1980): *Miscellanea interlinguistica.* Tankönyvkiadó. Budapest. 513 p. (Redakta komisiono: Judit M. Kalotai, Éva M. Soós)
Varankin, V. (1929/1977): *Teorio de Esperanto. Helpilo por superaj Esperanto-kursoj.* (Represo de la eldono Moskvo 1929). Saarbrücken: Iltis, 67 p.
Verloren van Themaat, Willem A. (1977): „Productive word-formation in four natural and two constructed languages". En: *Ecologos* (Denver) 23 N-ro 86,3,8-12.
Wacha, Balázs (1984): „Pri la radikkaraktero". En: *Acta Interlinguistica.* 1984 95-101.
– (1994): „La Zamenhofa koncepto de lingvo-evoluo". En: *Literatura Foiro* n-ro 151, 257-67.
– (1998): „Faktoroj de lingvoevoluo tra la historio de lingvoj, planlingvoj, Esperanto", En: Gecső, Tamás (ĉefred.)/Varga-Haszonits, Zsuzsa/Golden, Lariko (teĥn. red.): *Memorlibro. Kolekto de la prelegoj dum la solena internacia konferenco organizita okaze de la tridekjariĝo de la universitata fako Esperantologio (Budapeŝto, 17/18-04-1997).* Universitato Eötvös Loránd, Katedro pri Ĝenerala kaj Aplikata Lingvistiko, 202-266.
Waringhien, Gaston (1964): „Rekomendoj de la Akademio pri Vortfarado". En: *Aktoj de la Akademio 1963-1967, Ofciala Bulteno de la Akademio de Esperanto*, n-ro 9, Rotterdam 1968,69 -70. A
Weidmann, Dietrich (1988): *Das Kausativ und das Antikausativ in der gemischten Plansprache Esperanto. Lizentiatsarbeit der philosophischen Fakultät I der Universität Zürich.* (Weidmannes Mondo-Servo). 97 p.
Wüster Eugen (1921): „La tri fundamentaj reguladoj. La unua el la du plej urĝaj taskoj de la esperantologio". En: *Esperanto Triumfonta* 2, n-ro 55, p. 1; n-ro 56, p. 1; n- ro 57, p. 1-2; n-ro 58, p. 1-3; a. En Haupenthal, Reinhard (Red.): *Esperantologiaj*

Studoj. Memor-Kolekto. Antverpeno: La Laguna, 29-44.
– (1923a/1978): „Esperantologiaj principoj". En: Haupenthal, Reinhard (Red.): *Esperantologiaj studoj.* Antverpeno: La Laguna, 71-116.
Zamenhof, Ludoviko L. (1962): *Lingvaj respondoj, konsiloj kaj opinioj pri Esperanto.* (Editoris: G. Waringhien, sesa eldono Esperantaj Francaj Eldonoj). 11. rue P.- Vergnes, Armandem - Francujo 130 p.

Fabelkomencoj klasikaj[61]

(2001)

"Vivis iam aŭ neniam – diras la fabelo – brava, paca kaj sagaca reĝo en kastelo. Sur si kronon, sub si tronon li ja reĝe havis, ĝis limlando de la lando lia leĝo gravis"

(Julio **Baghy**: Sagaca knabino)

"Sur la granda vojo marŝis soldato"

(**Andersen** - Zamenhof: Fajrilo)

Enkonduko kun rememorigo

Antaŭ pli-malpli unu jaro mi citis en IPedRo[62] aron da Esperantaj fabelkomencoj el tradukaĵoj kaj originalaj fabeloj de kelkaj niaj literaturaj sukcesuloj, ĉefe de KABE kaj – la fratoj Grimm. Frapis min tiam la simpleco de la fabelkomencoj ĉe Kabe: ..Vidvino havis du filinojn.. Homo havis azenon... Eva Farkas-Tatár tradukas komenco-frazon de Béla Balázs jene: Iam antaŭlonge vivis reĝo kaj reĝino. [vd. la grafikaĵon sur p. 9.] Mi re-trarigardis tiam kolekton da fabeloj ankaŭ de Julio Baghy (pr. bagi), hungar-fabelan volumon tradukitan de Maria Benczik (pr. bencik) elde Elek Benedek, ukrainajn fabelojn esperantigitajn de N. H. Adrianova. Ĉu estis, ĉu ne estis, eble trans la Fabelmaro estis tre-tre alta monto... mi reskribis la hungar-fabele inspiritan komencoklišon de Francisko Szilágyi. Mi citis ankaŭ el "esperantujaj prapatraj legendoj" de Doko. La titoloj ĉe li estas tre longaj, kaj kun nepra mencio pri io Esperanta: Antaŭ multaj jarcentoj, kiam la mondo estis juna, kaj kiam estis drakoj en Eŭropo, kaj kiam estis gigantoj en Azio, nian Esperantujon vizitis du el la orienta lando Kvazaŭĥinio.

Tomasz Chmielik kaj Gerd Bussing, tradukante rakontojn de Peter Bichsel... mezlonge informas pri kelko grava jam en la unuaj frazoj, ekzemple jene: Viro, kiu havis nenion por fari, ne plu estis edzo, havis nek infanojn, nek laboron, pasigis sian tempon, repripensante, kion li sciis...

Mia celo, kiel oni povas vidi, estis ebligi aŭ almenaŭ kontribui al eblo, ke oni, multajn el ili ekzameninte, elektu kaj reuzadu la plej bonajn klišojn, malpli-verŝajnigi, malhelpeti, ke ĉiu tradukanto ĉiufoje rekomencu la tutan laboron de tradicio-kreado.

Kun infaneca, snobeta ĝojo mi citis, kiel menciite, antaŭ ĉio la klasike simplajn kabeaĵojn similajn al la sekvaj: Estis antaŭ jaroj reĝo (Ora birdo); Estis iam maljuna kaprino (Lupo kaj sep kapridoj); Estis iam fiŝkaptisto kaj lia edzino (Fiŝkaptisto kaj lia edzino); Estis iam tajloro, kiu havis tri filojn (Tablo kovru vin, Orazeno kaj Bastono el sako); Estis iam homo maljuna kiel la mondo (Maljuna avo kaj nepo); Estis iam granda milito, kaj post la milito multe da soldatoj estis eksigitaj (Kamarado Gaja); Estis iam du fratoj, unu riĉa, alia malriĉa (Du fratoj); Estis iam maljuna reĝo (Fidela Johano); Estis iam malriĉa virino, kiu naskis filon (Tri oraj haroj de l' diablo); Estis iam homo, lerta en multaj metioj (Sesope oni trairas la tutan mondon); Estis iam malriĉa kamparano, nomata Kankro (Doktoro Ĉioscia); Estis iam juna homo kiu sin dungis kiel soldato (Ursa felo). Mi estis ĉerpinta ĉi tiujn frazojn kun titoloj el Elektitaj fabeloj de Jacob kaj Wilhelm Grimm 1906, laŭ la teksto reaperinta en la jaro 1985a je eldono de Artur E. Iltis, Saarbrücken 1985. Se la daŭrigo vin interesas, legu aŭ relegu mian laboreton Fabel-komencoj en Internacia Pedagogia Revuo, 29a jarkolekto, 1999/4, pp. 18-24.

Ĉi-sube mi aldonos similan kolektaĵon el la unuaj du volumoj de la Zamenhofaj tradukoj de la Andersenaj fabeloj. Andersenaj fabeloj aperis en Esperanto jam en la jaro 1909, tradukitaj de Skeel-Giorling. La Zamenhofaj tradukoj aperadis divers-tempe, kun konsiderindaj temp-intervaloj. La kvar volumoj dismetiĝas je 1923, 1296, 1932, 1963. (Tazio Carlevaro, 1974: 202). Legu ilin kun respekto al la verkinto kaj tradukinto kaj kun pardonemo al mi, certe ion mistajpinta.

Ankaŭ ĉi-foje, refoje – unue, ĉiufoje, mi prezentos la komencofrazon, tuj poste, parenteze, la titolon de la fabelo, laŭ la skemo: komenca propozicio / frazo de fabelo (La titolo de la fabelo).

---

[61] La artikolo aperis en Internacia Pedagogia revuo, jk. 31, n-ro 2, 2001, 7-13.

[62] IPedRo prezentas tipon de mallongigo, kian mi kun aliaj preferus al la kutimaj mallongigoj de tipo o--o-(o-o), kaj kun malcerta akcento-loko.

La Zamenhofa maniero komenci fabelon: citaĵoj el du volumoj

Evidente pro Andersena influo, Zamenhof iam esprimadas sin malpli simple, ol la fama stilisto Kabe, tamen eble pli simple, ol liaj niatempaj posteuloj.

Jen do la komenco, la komenco de la unua fabelo: Sur la granda vojo marŝis soldato: „Unu, du! unu, du!" (Fajrilo).

Kaj jen daŭrigo longeta, komencoj de postsekvaj fabeloj: En unu vilaĝo loĝis du viroj, kiuj ambaŭ havis la saman nomon (Malgranda Niko kaj granda Niko). Estis iam reĝido, kiu volis edziĝi kun reĝidino, sed li nepre volis, ke tio estu vera reĝidino. (Reĝidino sur pizo). „Miaj kompatindaj floroj tute forvelkis" diris la malgranda Ida. (Floroj de la malgranda Ida). Estis iam virino, kiu tre deziris havi malgrandan infanon, sed ŝi tute ne sciis, kie ŝi povus ĝin ricevi. (Elinjo-Fingreto). Estis iam maljuna poeto, efektive bona maljuna poeto (Malbonkonduta knabo). La malfeliĉa Johano estis tre malĝoja, ĉar lia patro estis tre malsana kaj baldaŭ mortonta. (Vojkamarado). Malproksime en la maro la akvo estas tiel blua, kiel la folioj de la plej bela cejano, kaj klara, kiel la plej pura vitro, sed ĝi estas tre profunda, pli profunda, ol povas atingi ia ankro; multaj turoj devus esti starigitaj unu sur la alia, por atingi de la fundo ĝis super la akvo. Tie loĝas la popolo de maro (La virineto de maro). Antaŭ multaj jaroj vivis unu reĝo, kiu tiel amis belajn novajn vestojn, ke li elspezadis sian tutan monon, por nur esti ĉiam bele ornamita (La novaj vestoj de la reĝo). En unu el la domoj de la Orienta strato en Kopenhago, proksime de la Nova Reĝa Bazaro, estis iam granda gastokunveno, kiel ofte okazas kaŭze de reciproka intervivado. (Galoŝoj de feliĉo). Atentu! En la kamparo, tute ĉe la vojo, staris kampa domo; vi certe jam mem ĝin iam vidis. (Lekanto). Estis iam dudek kvin stanaj soldatoj, kiuj ĉiuj estis fratoj, ĉar oni fandis ilin el la sama malnova stana kulero. (Persista stana soldato). Tre malproksime de ĉi tie, tie, kien flugas la hirundoj, antaŭ ol venas nia vintro, loĝis reĝo, kiu havis dek unu filojn kaj unu filinon, Elizon. (Sovaĝaj cignoj). Estis iam reĝido: neniu havis tiom multajn kaj tiel belajn librojn, kiel li. (Ĝardeno de la paradizo). Vivis iam komercisto, kiu estis tiel riĉa, ke tutan straton kaj eĉ ankoraŭ flankan strateton li povus plenpavimi sole per grandaj arĝentaj moneroj. (Fluganta kofro). Sur la lasta domo de malgranda vilaĝo troviĝis nesto de cikonioj. (Cikonioj). En la urbo Florenco, ne malproksime de la Piazza de Granduca, troviĝas malgranda transversa strato, kiu, se mi ne eraras, estas nomata "Porta Rossa". (Kupra porko). En la lasta tempo ni faris malgrandan vojaĝon, nun ni deziras entrepreni pli grandan, Kien? Al Sparto! Al Mikeno! Al Delfoj! (Ligo de amikeco).

En la dua volumo de la Andersenaj fabeloj troviĝas jenaj fabelkomencoj: Ĉiuj kantoj de la oriento parolas pri la amo de la najtingalo al la rozo: en la silentaj stellumaj noktoj la flugilhava kantisto faras serenadon al sia bonodora floro (Rozo de la tombo de Homero). En la tuta mondo neniu scias tiom multe da historioj, kiel la dio de dormo. Li estas bonega rakontisto. (Dio de dormo. Subtitoloj: Lundo, Mardo, Merkredo, Ĵaŭdo, Vendredo, Sabato, Dimanĉo). Estis iam reĝido, kiu havis nur tre malgrandan regnon; ĝi tamen estis sufiĉe granda, por ke oni povu edziĝi en ĝi, kaj edziĝi li volis (Paŝtisto de porkoj). Se post fulmotondro oni preteriras poligonan kampon, oni ofte rimarkas, ke ĝi aspektas nigre kaj kvazaŭ bruligite. (Poligono). Ĉiun fojon, kiam mortas bona infano, anĝelo de Dio malleviĝas sur la teron, prenas la mortintan infanon sur siajn brakojn, etendas siajn grandajn blankajn flugilojn, flugas super ĉiujn lokojn, kiujn la infano amis, kaj ŝirkolektas plenmanon da floroj, kiujn li alportas supren al Dio, por ke ili tie floru ankoraŭ pli bele ol sur la tero. (Anĝelo). En Ĥinujo, kiel vi sendube scias, la imperiestro estas ĥino kaj ĉiuj liaj ĉirkaŭantoj estas ankaŭ ĥinoj. (La najtingalo). Turbo kaj pilko kuŝis inter aliaj ludiloj kune en unu tirkesto, kaj la turbo diris al la pilko: "Ĉu ni ne fariĝu gefianĉoj, ĉar ni kuŝas ja unu apud la alia en unu tirkesto?" (Gefianĉoj). En la arbaro estis belege! Estis somero. (Malbela anasido). En la arbaro staris beleta abio; ĝi havis bonan lokon, kaj suno povis penetri al ĝi, estis sufiĉe da aero, kaj ĉirkaŭe kreskis multe da pli grandaj kamaradoj, abioj kaj pinoj. (Abio). Nun ni komencas. Kiam ni venos al la fino de la historio, ni scios pli multe ol ĉe la komenco. (Neĝa reĝino. Fabelo en sep rakontoj. Unua rakonto: Kiu parolas pri la spegulo kaj la rompopecetoj). En la granda urbo, kie ekzistas tiom multe da domoj kaj da homoj, ke ne ĉiuj homoj havas sufiĉe da loko por ĝardeneto kaj kie la plimulto tial devas kontentiĝi je floroj en florpotoj, estis tamen du malriĉaj infanoj, kiuj havis ĝardenon iom pli grandan ol florpoto. (Dua rakonto: Malgranda knabo kaj malgranda knabino). Sed kio fariĝis kun la malgranda Gerda, kiam Kay plu ne revenis? Kie en la mondo li troviĝis? Neniu tion sciis, neniu povis doni informon pri tio. (Tria rakonto: La florĝardeno de la virino, kiu povosciis sorĉi). Gerda devis denove ripozi (Princo kaj reĝidino). Ili veturis tra la malluma arbaro, sed la kaleŝo lumis malproksimen. (Kvina rakonto: Malgranda rabistinfano). Antaŭ malgranda, malgravaspekta dometo ili haltis. (Sesa rakonto: Lapino kaj Finnino). La muroj de la

palaco estis stararanĝitaj de la turniĝanta neĝo, kaj tranĉantaj ventoj aranĝis la pordojn kaj fenestrojn, (Sepa rakonto: Kio estis en la palaco de la neĝa reĝino kaj kio okazis poste). Estis iam malgranda knabo, kiu malvarmumis. Li estis elirinta kaj malsekigis al si la piedojn; neniu povis kompreni, kiamaniere tio fariĝis, ĉar estis tute seka vetero. (Sambuka virineto). Estis iam flikilo, kiu etis tiel delikata kaj pinta, ke ĝi imagis al si, ke ĝi estas kudrilo (Flikilo). En la malvastaj stratoj de la granda urbo, kiam la suno subiris kaj la nuboj supre inter la kamentuboj lumis orkolore, jen tiu jen alia aŭdis ian strangan tonon, similan al sono de preĝeja sonorilo, sed pro la bruo de la veturiloj kaj de la movado oni povis distingi ĝin nur dum mallonga momento. „Nun sonas la vespera sonorilo!" oni diradis, „nun la suno subiras!" (Sonorilo). Avineto estas tre maljuna, ŝi havas tre multe da sulkoj sur la vizaĝo kaj tute blankajn harojn, sed ŝiaj okuloj lumas ankoraŭ kiel du steloj, ili estas eĉ multe pli belaj, ili estas tiel mildaj, kaj estas plezuro rigardi en ilin. (Avineto). Rapide kaj lerte kuradis kelke da lacertoj en la fendoj de maljuna arbo; ili bone povis kompreni unu la alian, ĉar ili parolis lingvon de lacertoj (Monteto de elfoj). Estis iam malgranda knabino, tre delikata kaj beleta, sed en somero ŝi devis ĉiam iri nudpiede, ĉar ŝi estis malriĉa, kaj en vintro kun grandaj lignaj ŝuoj, tiel ke la piedartiko de ŝia malgranda piedeto fariĝadis tute ruĝa, kio aspektis tre mizere. (Ruĝaj ŝuoj). Ĉu vi iam vidis vere malnovmodan ŝrankon, tute nigran pro maljuneco kaj kun skulptitaj spiralaĵoj kaj foliaĵoj? Ĝuste tia estis en unu loĝejo (Paŝtisto kaj kamentubisto). En Danujo staras malnova kastelo, nomata Kronborg, kiu troviĝas tute ĉe la Sundm kie la grandaj ŝipoj ĉiutage grandanombre preterveturas, Anglaj, Rusaj, Prusaj. (Dano Holger). Ĉu vi aŭdis jam la historion pri la malnova strata lanterno? Ĝi certe ne estas tre gaja kaj amuza, tamen unu fojon oni povas ĝin aŭskulti. (Malnova strata lanterno). Vere, oni povus supozi, ke en la vilaĝa lageto okazis ia grava fariĝo, sed en efektiveco nenio okazis (Najbaraj familioj). Jes, tio estis la malgranda Tuk. En efektiveco lia nomo ne estis Tuk, sed kiam li ne povis ankoraŭ bone paroli, li mem sin nomis Tuk; tio devis signifi Karolo, estas bone, se oni tion scias. (Malgranda Tuk). En unu flanka strateto staris malnova, tre malnova domo; ĝi havis la aĝon de preskaŭ tricent jaroj. (Malnova domo). Vi certe ja konas grandigan vitron, rondan vitron, kiu ĉion faras centoble pli granda ol ĝi estas en efektiveco? (Guto da akvo). Ĉi tie en nia lando la plej granda verda folio certe estas la folio de lapo (Feliĉa familio).

Jen do la fino de la citaĵoj el la dua volumo. La trian kaj la kvaran volumojn mi ne ĉehavas, nek havas entute, do mi ĉesas citadi, provizore. Morgaŭ aŭ postmorgaŭ ni citadu kune. – En ĉi frazo lasta estas vorto lasta.

Literaturo:

Andrianova N. H.. 1983: *Ukrainaj popolaj fabeloj*. Kiev.

Andersen, (H. C.) (1923)/1926: *Fabeloj*. Plena Kolekto. Unua Parto. Tradukis Dro L.L. Zamenhof. Dua eldono, Paris. Esperantista Centra Librejo, 51, Rue de Clischy (9e).

Andersen, (H. C.) 1926: *Fabeloj*. Plena Kolekto. Dua Parto. Tradukis Dro L.L. Zamenhof. Unua eldono, Paris. Esperantista Centra Librejo, 51, Rue de Clischy (9e).

Kabe 1906/1985: *Elektitaj fabeloj* de Jacob kaj Wilhelm Grimm, eldono de Artur E. Iltis, Saarbrücken.

Baghy, Julio: 1966: *Ĉielarko*. Antologio de fabeloj, originale en verso reverkitaj.

Balázs, Béla: 1970: *La sep reĝidoj*. Ilustris: Ádám Würtz. Tradukis: Éva Farkas-Tatár. Hungara Esperanto-Asocio.

Benedek, Elek 1983: Hungaraj fabeloj. Elektis kaj tradukis: Mária Benczik. Budapest.

Bichsel, Peter 1991: *Rakontoj por infanoj* (Kindergeschichten). Esperantigis: Gerd Bussing, Tomasz Chmielik, Svidniko.

Carlevaro, Tazio 1974: *Traduka beletro*. En: Lapenna, Ivo (ĉefred.) - Lins, Ulrich (red.): Carlevaro Tazio 1974: *Esperanto en Perspektivo. Faktoj kaj analizoj pri la internacia lingvo*, 190-248.

Doko 1990: *Rakontoj de niaj prapatroj*. Falsloraj ekzercoj pri nia lando antaŭ multaj jarcentoj kiam okazadis mirindaj aferoj. Redaktis kaj korektis Tomasz Chmielik. Komputere kompostis: Paweł Wimmer, Svidniko.

Grimm, Jacob - Grimm, Wilhelm 1906/1985: *Elektitaj fabeloj* de Jacob kaj Wilhelm Grimm, trad. Kazimierz Bein (Dro Kabe), eldono de Artur E. Iltis, Saarbrück.

Lapenna, Ivo (ĉefred.) - Lins, Ulrich (red.) Carlevaro Tazio 1974: *Esperanto en Perspektivo*. *Faktoj kaj analizoj pri la internacia lingvo*. Universala Esperanto-Asocio. London - Rotterdam.

Vaha, Blazio: Fabelkomencoj. Internacia Pedagogia Revuo, 4/1999, 18-24. Internacia Pedagogia Revuo.

Ige, ragozás, idő és aspektualitás az eszperantóban és a magyarban[63]

(2001)

Alább a többi között szólok az eszperantó és a magyar ige alapvető formai sajátosságairól, részletesebben a kijelentő mód múlt idejéről, az aspektus szerinti oppozíciók kérdéseiről, a magyar feltételes múlt időértékéről, a magyar jelen idő használatának korlátairól, a sürgetés kifejezésének módjairól, az eszperantó ige aktívuma és passzívuma közötti viszonyról, az eszperantón belüli változásokról. Lehetőségeim szerint utalok az egyes kérdéseket bővebben kifejtő irodalomra.

1. Az eszperantó ige aktívumában, kijelentő módban három[64] – személyre, számra nem utaló – egyszerű igeidő van: 1. *(mi, vi, iu* stb.) *ludas* '(én, te, valaki) játszik'; 2. ... *ludis* '... játszott'; 3. ... *ludos* 'játszani fog' (ZAMENHOF 1887: 37[65]). A végződéseknek külön-külön csak egyetlen megjelenési formájuk van. A magyar kijelentő módban két, a leírásokban általánosan elfogadott egyszerű időalaksort[66] (morfológiailag szerkesztett múltat és jelent, l. például ABONDOLO 1988: 84, HARLIG 1989: 10; vö. REBRUS 2000, SZILI 2000: 274), meg egy bizonytalanabb megítélésű szerkezetes paradigmatikus időalaksort tartanak számon. Ez utóbbit hívta Verseghy (1818: 230) „jövendő üdő"-nek, ezt hívja Ruzsiczky (1955) *fog* igével körülírt jövőnek, *fog-os* jövőnek; ezt hívják egyszerűen jövő időnek is (TOMPA 1961: 495-496, VELCSOVNÉ 1974: 173, KUGLER 2000: 108; vö. még KENESEI 2000: 78, KIEFER 2000: 601). Abaffy (1992: 168) az ómagyarra vonatkozóan *kezd* igével és *fog* segédigével alkotott jövőről, összefoglalólag összetett jövő időkről beszél[67]. A mai magyar jövő idő alakjai nem jelennek meg egy fonológiai szón belül, de azért van értelme összetettebb szerkezetű egységként a *fog*-os jövő időt a benne szereplő főnévi igenév lexémájának tágabb értelemben vett paradigmájába sorolni, hiszen ha egy *fog-os* jövőt tartalmazó mondatot a beszédidőt megelőző időszegmentumra vonatkozó mondattá próbálunk átalakítani, a deiktikus időviszonatkozás megváltozása folytán a *fog* megőrzésének lehetősége kizáródik.Vö.: *Holnap kirándulni fogunk : Tegnap kirándultunk* – nem pedig **Tegnap kirándulni fogtunk.* Az egyszerűbb szerkesztésű múlt, jelen és az analitikus szerkesztésű jövő együttes léte alapján azt is írják, hogy a mai magyarban morfoszintaktikai szempontból három igeidő létezik (BIMBÓ 1994: 52). A jelen idejű igealakok igen gyakran a beszédidőt tartalmazó időszegmentumra vonatkoznak. A magyarra is, az eszperantóra is jellemző, hogy a jelen idő a mellékmondatok bizonyos típusaiban nem a beszédidőhöz viszonyít, hanem a főmondat megadta idősíkkal való egyidejűséget fejez ki. Mimóval idézem Zamenhof[68] mondatát: *Ĉiu, kiu ŝin vidis povis pensi, ke li*

---

[63] A cikk forrása: Gecső Tamás (szerk.) 2001 Kontrasztív szemantikai kutatások Tinta Könyvkiadó, Budapest. 286-299.

[64] Három igeidő aktívumbeli, azonos rangú (morfológiai) eszközökkel való szembenállása a világ nyelveiben ritka. Ez jellemzi például részben a régi és a mai litván nyelvet (1. J. BALČIKONIS et al. 1653/1957: 181); általánosabban a lettet (BOJTÁR 1999: 850), a berbert és az eszkimót is (KIEFER 2000: 257).

[65] Az Alapvető Nyelvtan (Fundamenta Gramatiko) és néhány ismertetése: L. L. ZAMENHOF 1905/1987: 3-28; 1903-1992: 239-241; L. COUTURAT - L. LEAU 1903: 310; HOLZHAUS 1971: 24—43; SZERDAHELYI 1980: 20-21; BLANKE 1985: 226-229; ECO 1993/1998; GLEDHILL 1998: 9; VARGA-HASZONITS 1999: 355. A közvetítő nyelvnek szánt eszperantó mellett Zamenhofnak más jellegű szerkesztett nyelvről is voltak elképzelései: erről a Hillélizmus című művében írt (l. ZAMENHOF-HOLZHAUS 60).

[66] A felhasznált morfémák a magyarban – az *-ik* kivételével – többváltozatúak. Az allomorfiával nem foglalkozom.

[67] A *kére, kér vala, kért vala* típusú régi magyar igeidőkről l. Abaffy i. m.

[68] Ludoviko Lazaro Zamenhof önmeghatározása szerint oroszországi zsidó volt: a szülői házból hozta az orosz nyelvnek és az édesanyjától tanult jiddisnek – a jiddis litvánföldi változatának – ismeretét. Ismerte, fordította a bibliai hébert (HOLZHAUS 1969: 136; MAIMON 1978: 164), folyékonyan beszélt lengyelül és németül. A serdülő Zamenhofnak orosz irodalmi ambíciói voltak. Ugyanakkor szerette a „zsargont", azaz a „litván" jiddist is, amelynek számára később nyelvújítási elveket és írásreform-tervezetet dolgozott ki. 1879-1881 között a jelek szerint a normalizáló szándékú jiddis nyelvtanon is dolgozott. Munkájának ortográfiái fejezetei a *Lebn und Visnŝaft* című folyóiratban megjelentek, szófajtani fejezetei a Jeruzsálemi Egyetemi Könyvtárban vannak, kézirat formájában (MAIMON 1978: 164). Ismerjük Zamenhofnak egy jiddis nyelvű időmértékes költeményét is (MAIMON 1978: 74). A környezeti nyelvként elsajátított lengyelt, valamint a jiddist Zamenhof életének varsói szakaszaiban (1873—1888, 1897—1917) diáktársaival, illetve – Varsó zsidó negyedében, szemorvosként – betegeivel beszélve is rendszeresen használhatta (vö. WARINGHIEN 1933/1979: 580, BANET-FORNALOWA 1999, RADOS 1997). Iskoláiban Zamenhof a németen túl a hébert, a latint, a görögöt is tanulta. Olvasott és levelezett franciául, tanulta és használta (fordításhoz) az angolt (l. WARINGHIEN 1933/1979: 580, HOLZHAUS 1969: 150-152). Zamenhof szülővárosában, a ma Lengyelországhoz tartozó Bialistokban, a litván nyelvet is beszélték néhányan (1897-ben 184-nél kevesebben, vö. BEHLERT2001: 9); Zamenhof rövid ideig a jelentős részben litvánok lakta Vejsejében is élt. A litván nyelv hangzása, leggyakoribb fordulatai és

vidas la patrinon. (MIMÓ 1973: 98). (‘Aki csak látta, azt hihette, hogy az anyát látja’) Időre vonatkozó implikációi vannak a *tud, akar, szeret, lehet, kell* igékkel alkotott főnévi igeneves szerkezeteknek: *tud, szeret* → jelen + szokásszerűség, illetve egyidejűség; *akar, kell* → jövő, illetve rákövetkezés. A három egyszerű igeidőből adódik, hogy nem egyszerűbb, könnyebb a jelen idő használata a jövőénél: a jövő idő jelennel való helyettesítésének tehát nincs olyan motívuma, mint az európai nyelvek többségében, vö. *We retum to Budapest at 1 p. m. on the 8th of July.; Morgen kommt meine Freundin an.; Hamarosan kitavaszodik.* A *Holnap elutazom. Morgaŭ mi forveturos.* vagy *Mikor utazol el? Kiam* vi *forveturos?* mondatpárok eszperantó mondataiban a jövő idő használata kézenfekvő és neutrális. Nem tanítják, hogy az eszperantó jelen idő jövő értelemben is használatos volna, még kevésbé, hogy a jövő idő „helyett” jelen időt kellene használni: *Ni ne malfermos ĝin.* ‘Nem nyitjuk ki’ tkp. ‘Nem fogjuk kinyitni’ (GRIMM-KABE 1906/1985a: 5). Személyes vagy akár irodalmi nyelvhasználatban mégis van példa a szándékot vagy közeljövőt kifejező jelenhasználatra: *Karaj infanoj mi iras en la arbaron, gardu vin...* (‘Kedves gyermekeim, az erdőbe megyek, vigyázzatok magatokra’ (Grimm -KABE 1906/1985: 5).

2. Participiumokban az eszperantó (a litvánhoz[69] és az ógöröghöz hasonlítható módon) bővelkedik: befejezett, folyamatos és beálló (melléknévi és határozói) igenevekből van egy aktív (*mortinta, mortanta, mortonta:* ‘holt’, ‘haldokló’, ‘(meg)halandó’ és egy passzív sora *(forgesita, forgesata, forgesota*: ‘elfelejtett’, ‘feledésbe vesző’, ‘feledésre ítélt’); tranzitív igék esetében párhuzamosan megtaláljuk az aktív és a passzív formákat: *la gapanta knabo, la gapata knabino:* ‘a bámuló fiú’, ‘a bámult lány’ vagy például *la knabo gapinta la knabinon* ‘a fiú, aki (egykor vagy előzőleg) (meg)bámulta a lányt’. Az igenevek igeneme és viszonyított ideje az eszperantóban morfológiailag is külön kódolt tulajdonság.

3. Az eszperantóban 3x3 aktív és 3x3 passzív kijelentő módú összetett időalak is rendelkezésre áll, az alakok megterheltségében nagy különbségekkel (vö. például Kalocsay 1966: 83-S9[70]), és bizonyos vitatható és vitatott értelmezésű aktív-passzív aszimmetriával. (A felszólító és a feltételes módú megfelelők is lehetségesek.)

4. Mindkét nyelvben három, morfológiailag jelölt igemódról szoktak beszélni: *(vki) él, éljen, élne; (iu) vivas, vivu, vivus.* A felszólító mód (ill. volitivo, u-modo, 1. SZERDAHELYI 1972: 105) megfelelő körülmények, például a magyarban megfelelő szórend jelenlétében, az eszperantóban az alany feltétlen megjelölésétől kísérve, betölti a kötőmód funkcióját is: *Hozd ide! Nem akarja, hogy idehozzam. Alportu ĝin! Li ne volas, ke mi ĝin alportu.* Összetett felszólító igealakok múltra vonatkoztatott használata mindkét nyelvben lehetséges, de a beszélőknek, köztük a kezdő eszperantistáknak, csak töredéke él ezzel a lehetőséggel *(Ne mondtam légyen hiába. Nur ke mi ne estu tion dirinta vane.).* Neutrális szórendű feltételes alak és felszólító szórendű feltételes mód szembeállítása ilyen esetben a szokásosabb megoldás a magyarban: *(Ha) megmondta volna ...; Mondta volna meg!* Az eszperantó egyszerű feltételes módnak nagy általánosságban nincs rögzített (deiktikus) ideje: *Se hieraŭ vi agus, postmorgaŭ vi ne pagus.* ‘Ha tegnap cselekedtél volna, nem fizetnél holnapután’. De azért lehet feltételes módú összetett igealakokkal viszonyítani a beszédidőhöz vagy más (pontosan vagy megközelítőleg referált) idősíkhoz: *Se vi estus laborinta, sort’ vin estus favorinta.* ‘Ha dolgoztál volna, a sors is kedvedben járt volna’; *Se vi estus laborinta, sort’ vin estus favoronta.* ‘Ha (már eddig is) dolgoztál volna, (egyszer majd) a sors is kedvedben járna’. Az, hogy fakultatív formák állnak rendelkezésre, a beszédgyakorlatban némi – gyakran a beszélők anyanyelvétől is függő – ingadozást is eredményez. A

némely jellegzetessége (vö. FÖLDVÁRI 1998) Zamenhof számára nem lehetett idegen. 1907-ben Londonban Zamenhof meleg szavakkal mint szülőföldjére emlékezett Litvánföldre (ZAMENHOF - DIETTERLE 1929/1983: 383). Alapos ismeretei és meglátásai voltak Zamenhofnak a felvilágosodás nyelvi eszméiről, a nyelvtervezetek történetéről, a volapükről. Két publikálatlan nyelvtervezete (1879, 1881) után az eszperantót Zamenhof 1887-ben kezdeményezte és indította útjára, 1905-beli megerősítéssel (vö. például SZERDAHELYI 1977, ECO 1993/1998: 309). Az Ószövetséget Zamenhof héberből fordította, a Hamletet németből és angolból. L. még például KALOCSAY 1972.

[69] Vö. BOJTÁR 1986, FÖLDVÁRI 1998.

[70] A részletekre és vitatott pontokra nézve 1. V. SETÄLÄ - E. VILBORG - C. STØP-BOWITZ 1965, MIMÓ 1973: 98-103, KALOCSAY-WARINGHIEN 1980/1985: 149-157, REIERSØL 1980, 1990, MATTOS 1986: 980, WACHA 1996; CSISZÁR 1995, GLEDHILL 1998: 25-30, MÁTHÉ ÁRPÁD és VARGA-HASZONITS ebben a kötetben.

magyarok például az eszperantó lehetőségein belül érzékenyebbek a lehetséges megkülönböztetésekre a feltételes mód, mint a kijelentő mód esetében.

5. A magyar ige kijelentő módjának a múlt ideje és az eszperantó ige egyszerű múltja egyaránt a beszédidőt megelőző (például *Elmentek., Ili foriris.)* és/vagy valamely referenciaidőt megelőző időtartományra vonatkoznak *(Azt mondták, hogy elmentek., Azt fogják mondani, hogy elmentek., Azt szokták mondani, hogy elmentek. : Oni diris/diros/diradas, ke ili foriris.).* Az eszperantóban összetett alak felelhet meg a „jelenleg is szokásos előidejűséget" kifejező magyar múlt időnek: *Kár keresni, négy órakor ő már általában öt órája elment. Serĉi lin estas vane, je la kvara horo kutime li estas foririnta jam antaŭ kvin horoj*. A magyarban a referenciaidő, illetve ennek a referenciaidőnek a beszédidőhöz való viszonya olykor kevésbé emelődik ki, mint az eszperantóban, ahol esetenként összetett igealak ragozott részével utalhatunk vagy kell utalnunk a referenciaidőre: *Holnap ilyenkor talán már végeztem is. : Morgaŭ similhore eble mi jam estos fininta. A férfi két év múlva, ha majd keresik, esetleg már meghalt. : Post du jaroj, se serĉata, la viro eble estos jam mortinta. Néha, mikor megjelennek, én már két órája végeztem. : Kelkfoje, kiam ili aperas, mi estas fininta jam antaŭ du horoj.*

6. Múlt idő és folyamatosság. A magyarban a kijelentő értékkel kapcsolódó múlt idő és folyamatos aspektusérték minimálisan mondatképes szóalakként jelentkezik (igető + toldalékok), vagyis adott esetben, lexikálisan korlátozott módon, szóalakhoz fűzhető például a folyamatos aspektusérték is: *folyt, folydogált, szivárgott, iszonyodott, zúgott, fájt, zenélt, élvezte, tűrte* (vö. SZABÓ ZOLTÁN 1959, PETE 1994). A folyamatos és dinamikus igéket elárulja ismételhetőségük is – mindkét nyelvben: *András csak írt és írt. Andrea nur skribis kaj skribis.* A folyamatos aspektusértékű alakok állhatnak egy vagy több elemből (szóalakból) is: *Hat órakor a nap már **lemenőben volt**. A benzin **fogytán volt**. Gábor lába még fájt, de elég gyorsan gyógyult, ereje már **visszatérőben volt**. Én is **gyógyulófélben vagyok***. Folyamatos és befejezett aspektusértékű szegmentumokként állnak egymással szemben ezek: *Vitte haza a zsákmányt. : Hazavitte a zsákmányt. Lemenőben volt. : Lement.* Folyamatos aspektusértékűek a *megjelenőben volt, kialakulóban volt, születőben volt, késésben volt,* illetve alapvetően a *fürödni volt, kirándulni volt* konstruktumok is (1. CASPER DE GROOT 1995). Korlátozott mértékben oppozíciót alkotnak az olyan fonnák is, mint a) *lement : le-lement, betért: be-betért, odamondott: oda-odamondott, földobott, föl-földobott, fölszaladt : föl-fölszaladt,* ill. b) *fölszaladt : föl-le szaladgált, kiment : ki-be járkált* (vö. például KOVALOVSZKY 1980: 983, HARLIG 1989: 52, HADROVICS 1995: 109, KIEFER 1995/1996, BALOGH 2000: 264). Hasonló technikák ismeretesek az eszperantóban is, a) *rekaj reveni* 'újra és újra visszatérni', tra- kaj trakuri 'újra és újra végigfutni', b) *en- kaj eliradi* 'ki-be járkálni', de az a) eset itt inkább intenzív, sűrűbb ismétlődés kifejezésére szolgál. Az *-ad-* szuffixum egyébként fakultatívan utal ismétlődésre, habitualitásra vagy az egyszeri szituáció folyamatosságára: *kuri → kuradi, sveni → svenadi, martelo* (→ *marteli*) → *marteladi, bastono → bastonadi* (vö. például ZAMENHOF 1887, R. SAUSSURE 1914: 6062, GLEDHILL 1998: 41), esetenként utal az *-ad-* a feltehető eredmény el nem érésére is (vö. *magyar fojtogat, feszeget* is, l. FABÓ 1989: 47). Főnévi végződéssel (*-ad-o*) egyúttal az eszperantó nomen actionis hol fakultatív, hol kötelező kifejező eszköze is: *kur(ad)o, bastonado.* A magyarban az aspektusra hatással van az igekötőnek (vö. például J. SOLTÉSZ : 1959, SZABÓ 1959, KIEFER – LADÁNYI 2000) a szórendi helye, ill. a mondat szórendje (vö. például SIMONYI 1903: 10-11, VÖRÖS 1973, 1980, HARLIG 1989: 16-26). Ugyanannak az igének múlt idejű igelakja folyamatos (F) és nem folyamatos, következő példáinkban befejezett (B) aspektusértékű szerkezetnek is része lehet: *Épített egy disznóólat* (← B) *a kertben, és vett néhány malacot. Tavaly májusban megint éppen **disznóólat épített*** (← F), *mikor meglátogattuk. Ásott egy gödröt a kertben, s beleszórta az egész ramatyot.* (← B) *Már ásta a gödröt a kertben* (← F), *mikor a kertek alatt feltűnt a rendőrség.* Az eszperantóban az aspektus szintaktikai függősége kisebb, de megvan: *Mi **skribis du leterojn*** (← B), *kaj portis ilin al la poŝtejo* (← B). ***Írtam két levelet*** (← B), *és elvittem őket a postára* (← B). A *skribis,* ill. az *írtam* itteni szerkezete befejezett aspektusértékű (vö. WACHA 1996: 82). Az eszperantóban a folyamatosság kifejezésére sok esetben az egyszerű múlt, ritkábban pedig összetett folyamatos múlt használatos, részben az ige (lexikális) aspektuspreferenciájától is függően: *La suno **brilis/estis brilanta/estis subiranta*** 'A nap ragyogott/lemenőben volt'; *Melinda parolis* v. ***estis parolanta*** '... (javában) beszélt' v. *Joĉjo **estis resaniĝanta*** 'Jóska gyógyulóban volt' (vö. például ZAMENHOF 1905/1987: 21; KALOCSAY 1930/1970: 98, 99; 1966: 70; GLEDHILL 1998: 36,41; CSISZÁR 1995, 1998). A folyamatos cselekvő melléknévi igenévvel szerkesztett múlt idejű ige-

alakok alapvetően egyszeriséggel kötött folyamatosságot fejeznek ki. A passzív megfelelő viszont (például *La letero estis skribata.)* – például az orosz folyamatos aspektusnak is megfelelően – szokásszerűséget, ismétlődést is kifejezhet, bár ez a lehetősége a mai beszédgyakorlatban az *-ata – ita* oppozíció labilitása miatt gyakran elsikkad. Ezzel is összefügghet, hogy egy 310130 szövegszóból álló korpuszban 5527 befejezett szenvedő melléknévi igenév mellett csak 2060 folyamatos és 61 beálló találtatott (GLEDHILL 1998: 28).

7. A magyar *ment volna* típusú, ún. feltételes múlt időértékét illetőleg kérdés, milyen értelemben múlt idejű ez a forma. Igaz, hogy a feltételes jelennek nevezett igealakok főmondatban nem vonatkozhatnak a beszédidőt megelőző időre *(*Ha **tegnap néznéd** azt a filmet, elaludnál rajta.),* s igaz, hogy a feltételes múltnak nevezett szerkezet vonatkozhat teljes egészében a beszédidőt megelőző időre, ha a kontextus ezt így adja. Nem igaz, hogy a feltételes múltban szereplő cselekvés, történés feltétlenül a beszédidőt megelőző időtartományra vonatkozik. Neve megtévesztő. Ezek a formák ugyan referálnak a beszédidőt megelőző időre, de csak annyiban, hogy ebben az időben – a múltban – a cselekvés lehetősége fennállt, s az a beszédidőben már nem áll fenn. Nincs tulajdonképpen kifejezve és megkötve a feltett cselekvésnek, történésnek a beszédidőhöz képest feltett ideje. A feltett cselekvés a beszédidőt követi (vagyis jövő) ezekben a példákban: ***Holnap*** (!) ***mentem volna*** *Nyíregyházára, de tegnap eltörött a lábam.* ***Jövőre*** (!) *biztos **felvételiztem volna,** de közben rájöttem, hogy elég jó esélyeim vannak a sportban. Ha a múlt században kevesebb háború lett volna, a jövő században is* (!) *boldogabb **lehetett volna** az élet. A* feltett időszegmentum a beszédidőt megelőzi a következő példamondatban: ***Tegnap mentek volna*** *Pécsváradra, de tegnapelőtt Klári néni ágynak esett.* (Tehát biztos, hogy nem mentek.) A feltételes jelennek nevezett forma használata nem zárja ki a megvalósulás lehetőségét: *Holnap mennénk, de már nincs sok esélyünk. Pedig ha holnap mennénk, ott lehetnénk a szüreten is.* ('Talán végül mégis elmegyünk'). Az enyhítésképpen használt feltételes móddal itt nem foglalkozunk (*‚**Megkérném**, adja ide a sót!* 'Megkérem, ha nem esik nehezére, adja ide a sót'). Természetesen ez sem zárja ki a megvalósulást. Az ún. feltételes múlt idő irreális feltételt fejez ki (vö. HAADER 2000: 519): implikálja az azonos prepozícióra vonatkozó (kijelentő módban alkalmazott) tagadást, és felveti egy másik prepozícióhoz való kapcsolódás gondolatát. *Ha elment volna*: 1. Nem ment el. 2. Az elmenetel következményeként ez és ez merült fel. (Ez és ez sem valósult meg.) A múlttal kapcsolatban is gyakori reális feltétel kijelentő móddal fejeződik ki: *Ha időben elindult, talán már oda is ért.* ('Ha időben elindult, sem biztos, hogy már odaért, vagy hogy valaha is odaér'). Tudjuk, hogy a feltételes jelen nem szerepelhet a beszédidőt megelőző időtartományra vonatkozó érvénnyel: ****Ha akkor a múlt héten ezt megmondaná**, talán el sem utaznék.* Ezzel szemben a kijelentő mód jelen ideje képes múltbeli irreális feltételt kifejezni: *Ha akkor a múlt héten ezt **megmondja**, talán el sem **utazom***. ('Ha akkor a múlt héten ezt megmondta volna, talán el sem utaztam volna').

A befejezett aspektusértékű *lement* és a folyamatos aspektusértékű *'ment 'le* kijelentő módú formák egymással olyan szembenállásba állíthatók, ahol az egyik rákövetkezést, a másik egyidejűséget fejez ki. Ez a viszony átvihető a feltételes módú alakokra is, így előfordulhat, hogy az élen álló igekötőt tartalmazó ige itt is egymásutániság kifejezésében vesz részt, míg a hátravetett igekötőjű elrendezés feltett egyidejűséget fejez ki: *Ha lement volna, a pincében megtalálta volna a ládikát. : Ahogy 'ment volna 'le a 'lépcsőn, lehet, hogy énekelt volna jókedvében.* Feltehetőleg gyakoribb azonban, hogy a hátravetett igekötőjű (folyamatos) alak feltételes mód múlt időben inkább felfüggesztett futur dans le passé értékű, vagyis a múltban beállandó (lehetséges) cselekvésre vonatkozik: *Már ment volna fel a lépcsőn, mikor eszébe jutott a labda.*

A magyarban a *kell, tud, lehet* feltételes múltja olykor e segédigék tartalmának irrealitását jeleníti meg: *Ha mennie kellett volna...* ($\subset$ 'és/de nem kellett mennie'). Azonban ugyanezek a forrnák gyakran csak a főigebeli cselekvés megvalósulásának tagadandóságát involválják: *neki is meg kellett volna mondania:* (a „kellés", a kötelezettség fennállt, de ő „nem mondta meg"). Az eszperantó norma a magyarnak megfelel *(Li devus diri, devus esti dirinta*), de a gyakorlatban a második esetben feltételes mód és kijelentő mód ingadozását tapasztaljuk (vö. *Li devis tion diri).*

8. A magyar ige jelen idejének némely lehetőségeiről és fő használati korlátjai.

A morfológiai értelemben vett jelen idő az idő kifejezésének legtöbb oppozíciójában szemantikai tekintetben többnyire jelöletlen pólusnak tekintendő. Dinamikus szituációt leíró, telikus igékre épülő, folyamatos aspektusú (progresszív) szerkezetek gyakran közeljövőt fejeznek ki, a szándékosság árnya-

latával: *Hamaros szedjük már elő a csónakot, kezdődik a szezon.* A beékelődő *lehet*-et tartalmazó főnévi igeneves szerkezet inkább neutrális vagy habituális: ***Meg lehet mászni** ezt a hegyet.* ***Le lehet szerelni** a készülék tetejét.* A szerkezet kezdő (folyamatos „mintájú") főnévi igeneves szerkezet a lehetőség aktuális megkezd(őd)ését, megkezdhetését jelzi, a sürgetéssel rokonítható módon: ***Lehet megmászni** a hegyet.,* ***Lehet leszedni** a készülék tetejét.;* ***Lehet szedni le** a készülék tetejét.* ('Kezdhetjük, kezdjétek…máris…')

A régebbi és a mai magyar nyelv különféle változataira nézve is igaz, hogy a morfológiai értelemben vett jelen idő – amelyet Gyomlay (1908, 83), Lotz (1967, 43) adott esetben inkább nem múlt, ill. hosszú ú-s nem múlt időnek szeretett volna nevezni – az ebédidőt megelőző történések elbeszélésének (vö. például GYOMLAY 1908: 83, 212, LOTZ 1939: 154, ABONDOLO 1988: 85, ABAFFY 1992: 152, KUGLER 1997: 438) és a beszédidőt követő időre vonatkozó közléseknek, elbeszéléseknek, valamint fiktív történések bizonytalan idejű eseményeinek (főmondatokban is használt) igeideje is lehet. A beszédidőt megelőző időre vonatkozik (múlt értékű: praesens historicum, Gyomlay fogalmai szerint pontosabban: átképzeléses használatú, Abondolónál: aoristos-szerű) a morfológiai jelen idő használata például a következőkben: *Akkor csak odaszalad hozzám, azt **mondja,** menjek az anyjához.* (MÓRICZ 1966: 180); *Megy előre, az amerikai fiú lázasan magyaráz valamit, a barátnője farmernadrágjára mutogat.* (HORÁNYI 1995: 281). Abondolo a jelen időt, minthogy jellemző idővonatkozása ennek szerinte nincs, aoristosnak ajánlja: „The present tense might more aptly be called aorist, since it lacks a specific time referent.", Abaffy (i. h.) a fentiekhez hasonló időhasználatú, a közlésidőt (a beszédidőnek megfelelő írásidőt) megelőző időszegmentumra vonatkozó mondatot 1530-ból idéz, Sennyei Ferencnek feltehetőleg Batthyány Ferenchez írt leveléből (Iványi Béla szövegközlése nyomán): *es legottan oda menek hozza neky meg mondám, ezth mond ennekem* (Magyar Nyelv 37: 280). A múltba transzponált jelen külsődlegesen nézve lehet folyamatos és befejezett formák párhuzama is: *Tegnap reggel is kimegyek a konyhába, aztán látom, hogy a tűzhely be van kapcsolva. Tegnap reggel is megyek ki a konyhába, aztán látom, hogy a tűzhely be van kapcsolva.*

Vannak korlátozások a jelen időre vonatkozóan, főképp az értesítő (nem elbeszélő) jellegű nyelvhasználatban. Nem transzponálhatok jelen időbe múlt idejű, a) meghatározottan vagy b) meghatározatlanul közlő aspektusú[71] mondatok (WACHA 2001: 72, 75-82). Az alábbi mondatpárokból az adott párban második, megcsillagozott mondatok olykor ugyan lehetségesek (például habituális értelemben), de a feltett, s a párban első mondatnak megfelelő jelentésben ezek a mondatok hibásak: a) *Szerdán voltak fenn a hegyen. *Szerdán vannak fenn a hegyen. Voltatok pecázni? *Vagytok pecázni?* b) *Pista evett már máskor is karalábéfőzeléket. *Pista eszik már máskor is karalábéfőzeléket. Volt ő már éjjeli műszakban. *Van ő már éjjeli műszakban. Láttam én kenut. *Látok én kenut. Rázta ő ki a szőnyeget korábban is. *Rázza ő ki a szőnyeget korábban is.* Nem transzponálhatok jelenbe a múlt idejű cselekvés következtében beálló, jelen állapotot is kifejező mondategységet, akár tárgyszerűen megragadható állapotról van szó, akár valamely élmény, tapasztalat szubjektíve számon tartott érvényéről; hatásáról. Ennek megfelelően a következő mondatpárokban a második, megcsillagozott (önmagában helyes) mondat első tagmondatáról minden esetben elmondhatjuk, hogy hibás a beszédidőt megelőző időre (múltra) vonatkoztatva: *Elveszett a pénztárcám, most mit csináljak. *Elvész a pénztárcám, most mit csináljak. Most már minden ragyogó tiszta, letörölték a port. *Most már minden ragyogó tiszta, letörlik a port. Üres a bolt, azt a sok kenyeret mind eladtuk. *Üres a bolt, azt a sok kenyeret mind eladjuk.*

9. A jelen idő felszólító módja. Ez tudvalevőleg jelenre (a beszédidőre) és jövőre egyaránt vonatkozhat, s lehet habituális jellegű is. Az alapfelszólításban a felszólítás tartalmát tekintjük informatívnak: *Nyisd ki az ajtót.* A sürgetésben a tartalmi részt ismertnek tekintjük, ugyanakkor figyelmeztetünk a felszólítás aktualitására – azonnali érvényét emeljük ki: *Nyissad már! Hozzad! Eredj! Szedd lefelé az asztalt! Mondjad! Beszélj már! Olvasd!* (vö. például JÁSZAY LÁSZLÓ - TÓTH LÁSZLÓ 1987: 95-96, KRÉKITS 1997:144-146).

A magyarban is inkább folyamatos aspektusértékű formákra épül, s ebben (mint a folyamatosság kifejeződésében is) sokszor közvetítő szerepe van a (specifikusságot megnyilvánító) határozottságnak: *Klári, főzzed (már azt) a teát.* Az alapfelszólítás például ilyen lehet: *Főzzél, Klári, egy teát!* Az eszperantóban a sürgetésnek előírásos eszköze nincs, de előfordul a kezdőigék alkalmazása, a folyamatosító *-ad-* képző használata, valamint a *nu* indulatszó: *Manĝu la supon! Nu, ekmanĝu!* v. *Nu, manĝadu!*

[71] A meghatározatlanul közlő aspektus megfelel az egzisztenciális aspektusnak.

Legu ĉi tiun poemon! Nu, eklegu, mi volas vin aŭdi! Szórványosan előfordul a *rap rap* sürgető indulatszavak használata is: *Rap rap! Venu kun mi, nun vi ekkonos la mondon.* 'Gyerünk csak, gyertek velem,| most megismeritek a világot' (ANDERSEN- ZAMENHOF II, 1926:36).

10. Az eszperantó ige morfológiai szerkezete mindmáig stabil (1. ZAMENHOF 1887: 3840). A későbbi újítások, az igeragozás összevonásai a kezdeti összetett alakokra mennek vissza *(io) kantatas* ← *(io) estas kantata* 'valamit énekelnek, valami énekeltetik'; *(io) legatis* ← *(io) estis legata* 'valamit olvastak, valami olvastatott'. Hasonlóképpen: *(io, ili) haveblas, aboneblas* ← *(io) estas havebla, (ili) estas haveblaj, estas abonebla, aboneblaj* '(valami, ezek, ők) rendelkezésre állhatnak), beszerezhető(k)', *(io, iu, iuj) belas* ← *(io, iu) estas bela, (iuj) estas belaj* '(valami, valaki) szép, (valakik) szépek'. Az összevonások mellett kisebb mértékben jelentkezett az igei végződések önállósítása is: *Vi as la noktomezo* 'Te vagy az éjfél' (HERNÁNDEZ - FERNÁNDEZ 1988:103).

A kopulával kapcsolható melléknévi igenevek lehetőséget adnak a relatív időviszonyok könnyű kifejezésére. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a fakultatív lehetőségek némelyike ritkán valósul meg (1. KALOCSAY 1931/1970: 99). Az Eventoj 206, számában (2001. március 2.) 369 állítmányból 26 jelent meg összetett igealak formájában, ezek közül 17 szenvedő befejezett melléknévi igenevet tartalmazott (például *estis prezentita),* 4 szenvedő jelen idejű folyamatosat *(estas instruata, organizata* stb.) és egyetlenegy sem tartalmazott összetett igealakban cselekvő folyamatos igenevet. Többször is előfordult viszont néhány képzett melléknévből származó szintetikus alak: *haveblas, aboneblas, troveblas* – pedig ezek a passzivizálásnak eredetileg nem számon tartott formái, amelyeknek megvan az az előnyük (?), hogy aspektuálisan neutrálisak, nem kell választani az *-ata* és az *-ita* között, vö. *La gazeto povas esti abonata/abonita* ← *La gazeto estas abonebla* → *La gazeto aboneblas* 'Az újság előfizethető'. Figyelemre méltó, hogy az összevonások során (itt is, egyéb névszó igésítésén alapuló más rövidítések esetén is) elveszett, elvész a szám állítmánybeli kifejezettsége (esetleg más, szófaji-szóképzési információ is): *La libro(j) estas mendebla(j), La libro(j) mendeblas* 'A könyv(ek) megrendelhető(k)' – a mondat szintjén csökken a redundancia.

Az igei paradigma szimmetriájának kérdése. Az eszperantó nyelvközössége több normavitán esett át. Ezek közül egyik a szenvedő összetett igealakok idő- és aspektusértékét illeti. Az egyszerű aktív formákban az ige lexikális jelentése (vagy jelentésosztálya) dönti el, hogy az igealaknak és a rá épülő szerkezetnek folyamatos vagy befejezett aspektusértéket tulajdonítunk-e. Az *(io, iu) decidis, rompis, trovis, ŝtelis, mortis, sukcesis* '(vmi, vki) döntött, eltört, megtalált, ellopott (vmit), meghalt, (vkinek) sikerült' igealakoknak az igető és a lexikális jelentés alapján rendszerint befejezett aspektusértéket tulajdonítunk. Ezzel szemben az *(io, iu) flu-is, sid-is, atend-is, kuŝ-is* '(vki, vmi) foly-t, ül-t, vár-t, feküdt' stb. igealakok többnyire folyamatos értelmezést váltanak ki. Nehezebb a döntés az ilyen rezultatív (de az előkészítő folyamatot jelentésükbe foglaló) igék esetében: *skribi, konstrui, malkonstrui* 'ír', 'épít', 'bont'. Ezeket az igéket Waringhien így nevezte: „verboj kun daŭro kaj rezulto" (WARINGHIEN 1932, 1959/1989, KALOCSAY 1966: 27). Az angol „accomplishment" vagy a magyar „teljesítményige" terminus technicus tartalma ennek megfelel.

A folyamatos melléknévi igenevet tartalmazó aktív összetett igealakok a fenti alakokkal párhuzamban vagy rokonértelműek: a folyamatosságot vagy csak megerősítik, vagy lényegében kifejezik: *li kuŝis : li estis kuŝanta* (mindkét esetben) 'feküdt', vagy folyamatosságot váltanak ki: *li estis konstruanta palacon* '(akkoriban egy) palotát épített (éppen)', *li estis mortanta* 'haldoklott'. A cselekvő befejezett melléknévi igenév egyértelműen régmúlt értékű: *li estis trovinta* 'előzőleg megtalálta'. A paradigma szenvedő részében két nehézség adódik. Egyrészt, nem létezik az *(iu) decidis, skribis, konstruis* '(vki) döntött, írt, épített' cselekvő alakoknak közvetlenül megfelelő, egyszerű passzív forma. Másrészt, az eszperantisták nem voltak teljesen egységesek abban a tekintetben, hogy a szenvedő, befejezett melléknévi igenevet tartalmazó konstrukciókat *(estis konstruita)* befejezett aspektusú, a kopula megadta referenciaidővel alapvetően egybeeső múltnak értékeljék (a klasszikus francia passé simple időértékének megfelelően), vagy pedig régmúltnak: *Lunde la demando estis decidita.* 'Hétfőn (v. hétfőre?) a kérdést eldöntötték'. Ugyanakkor bizonytalan volt a szenvedő jelen idejű melléknévi igenevet és múlt idejű kopulát tartalmazó konstruktum értelmezése is: ez egyrészt (gyakorlatilag konkurens módon) szintén passé simple értékű lehetett, másrészt folyamatos időként értelmezve vonatkozhatott be nem végzett, vagy eredményét el nem ért cselekvésre, illetőleg ismétlődő cselekvésre is.

Cselekvő, egyszerű múlt	Cselekvő, összetett múlt	Szenvedő (összetett) múlt
oni skribis	estis skribinta (plusquamperfectum)	estis (antaŭe[72]?) skribita (csak plusquamperfectum?)
oni skribis (általános múlt)	estis skribanta (imperfectum)	estis skribata (csak imperfectum?)
oni (iam poste) skribis	estis skribonta (beálló múlt, futur dans la passé)	estis skribota (beálló múlt, futur dans la passé)

A kérdés története a nyelvleírás szokásainak is vetülete. Kezdetben Zamenhof nyelvhasználatának alapos dokumentatív elemzése, illetve az általa megfogalmazott szabályok interpretációja dominált (TEO JUNG 1965, 1966, SETÄLÄ et al. 1965). Ezt követte az optimalizáló-racionalizáló, a logikára apelláló normatív megoldás keresése (MIMÓ, REIERSØL, SCHULZE). A klasszikus szövegek elemzésének korábbi gyakorlatát követően mára megjelent a napjainkban élő eszperantisták tényleges beszédét célzó kvantitatív elemzések (korpusznyelvészet) igénye és gyakorlata. Az Eszperantó Akadémia állásfoglalásai 1965-ben, 1967-ben az igenevek aspektuskifejező képességét mutatják döntőnek (l. Akademia Cirkulero 1967, Aktoj de la Akademio 1963-1967, MATTOS 1986: 36, CSISZÁR 1998: 82, vö. MÁTHÉ ÁRPÁD tanulmánya e kötetben). Az Akadémia szereplése, Kalocsay és Waringhien tevékenysége azonban nem zárta le véglegesen sem az ingadozásokat, sem a vitákat.

A passzívum használatában Zamenhof gyakorlata közel áll az orosz mintákhoz *(Дом был построен ~ (la) domo estis konstruita):* vagyis, Zamenhofnál a befejezett igenév + múlt idejű kopula használata megengedi, de messze nem követeli meg a plusquamperfectumnak megfelelő értéket. Az imént leírt forma gyakorisága később talán nőtt is, a használat feltételei tágultak A sejthető arányokat Gledhill statisztikai adatai lényegében megerősítették: a befejezett szenvedő melléknévi igenévvel képzett összetett igealakok száma (262) messze meghaladja az egyéb igenevekkel alkotottakat: (6, 19, 5, 21, 60, 156, 2), ami a részletek nélkül is abba az irányba mutat, hogy az *-it-* idő és aspektus tekintetében hajlamos a spontán neutralizálódásra (GLEDHILL 1998: 27).

Az eszperantó állapotából, helyzetéből fakad, hogy tetten érhető a leírás mellett (közben) a nyelv befolyásolásának szándéka is. Így például Teo Jung (1965) és Kalocsay Kálmán (1931/966, 1970) számos javaslatot tettek a passzívum használatával kapcsolatos dilemma feloldására: a passzív és az összetett alakok kerülését javasolták (ahelyett, hogy *La domo estis* ***konstruita*** v. ***konstruata,*** használhatjuk az aktív formát, általános alannyal: *Oni konstruis la domon.).* Soós Éva előadásából (1978?) tudjuk, hogy Kalocsay jelentősen módosította Vallienne 1908-ban megjelent regényének szövegét, a többi között a plusquamperfectumok számának jelentős csökkentésével. 1935-ben a közvélemény különösebb ellenállás nélkül fogadta az aspektista álláspontnak a Kalocsay-Waringhien-féle bemutatását és kvázi jóváhagyását (l. CSISZÁR 1998: 78). Az összetett igealakok nehézkességéről és helyettesíthetőségéről szólva hivatkozott Kalocsay (1966: 135) a *jam* 'már' kontextuális szerepére, amely perfektív jellegű igével önmagában is megelőzést érzékeltet. Másutt, felidézve Svantesson, Nakamura javaslatait, valamint talán a német *wurde* hatására is, Kalocsay, valamilyen újabb kopula bevezetésének lehetőségét is – fenntartásait eleve kifejezve – újraajánlotta, vagy-vagy alapon: *vardi, veni, rezulti, iĝi,* az „állapotpasszívum" funkciójára: *stati.* Ezen kopulák némelyike Kalocsaytól függetlenül is megjelenhetett: az *esti-vel* és a kopulaként használt *esenci*-vel (l. spanyol *ser,* vö. KAMAĈO 1995) is szembenálló *stati* és *iĝi* feltűnt a beszélt nyelvben és a szépirodalomban is: *Johano statis venkita* 'János le volt győzve'; *egalas al tiu kiu statas drogita* 'azonos azzal, aki be van lőve' (KAMAĈO i.m.); *Post tio Ivano Nikolaiĉ iĝis kondukita tra senhoma kaj silenta koridoro en kolosdimensian kabineton* 'el v. át lett vezetve' (BULGAKOV 1991: 73); feltehetőleg spontán analógia: *estis blanka : iĝis blanka* 'fehér volt' : 'fehér lett'; *estis metita : iĝis metiia* (*ien*) '(valahova) volt → lett téve'. Kalocsaytól származik lényegében az a javaslat is, amelyet azután Klaus Schubert és munkacsoportja a gépi fordítás, ill. tájékozta-

[72] Az *antaŭe* 'előzőleg' szó nyilvánvalóvá teszi a plusquamperfectumként való felhasználást. A tempisták, például Reiersøl szerint az *antaŭe* ilyen használatára alig lehet szükség, hiszen ha az adott helyzetben nem állna fenn előidejűség, nem az *estis skribita,* hanem az *estis skribata* formát kellene használni. Ez utóbbi így lényegében nem imperfectum, hanem aspektuálisan neutrális alakulat (volna), amely a kontextus, illetve egyéb eszközök (pl. az *el-, fin-*, esetleg *ĝis-)* előképzőfélék használata révén alkalmilag nemcsak folyamatos, hanem befejezett összértékű mondategység része is lehet – legalábbis az *at*-ista, más szóval *temp*-ista álláspont lényege szerint.

tás eszperantó alapú közvetítő nyelvére vonatkozó terveiben 1989 körül felhasznált: egy idő és aspektus tekintetében neutrális szenvedő igenév, illetve ebből származtatott igealak bevezetése. Ennek konkrét formája Kalocsaynál *-et* vagy
-ait(a) lett volna, Schubert csoportjánál a szintetikusan (igévé egészítve) használandó *-ajt(i)* volt (SCHUBERT et al. 1983b: IV-41). Jellemző, hogy a „közeszperantón" belül ingadozó formák egyikének vagy másikának a használatát a beszédpartnerek egy időben inkább a beszélőt jellemző jegyként értelmezték, mintsem a formák valóságvonatkozásában kerestek volna különbséget: megállapították, hogy a beszédpartner „atista" (tempista) vagy „itista" (aspektista). Szathmári Sándor (1977) e társadalmi jelenséget szatirikus irodalmi formában is megjelenítette. Szathmári egyébként sajátos igeidőhasználatot is produkált: a befejezett jövő alakját összevonta, és a maga megszabta értelemben használta, mind eszperantóul, mind magyarul. A jövőből érkező Wells-nek mondja a Maŝinmondo szerzője (SZATHMÁRI 1964): *Do, en la estonteco vi legontis mian verkon, kaj persone vidontis min?* Wells pedig így felel: *Nu vi jam komencas kompreni. Ĉio realiĝontis laŭ viaj indikoj.* A Gépvilág címen megjelent magyar kiadásbeli megfelelő: „Szóval ön *olvasni fogta* írásomat, és engem is *látni fogott* a jövőben? – Kezdi már érteni... SZATHMÁRI 1972).

Irodalom

ABAFFY Erzsébet 1992: A jövő idők. In: Benkő Loránd (főszerk.) – E. Abaffy Erzsébet (szerk.) A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/l. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika. Akadémiai Kiadó, Budapest. 167-168.
ABONDOLO, Daniel Mario 1988: Hungarian Inflectional Morphology. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Aktoj de la Akademio 1963-1967, Rotterdam. UEA, Paris: SAT, 1968.
ANDERSEN-ZAMENHOF II., 1926: Fabeloj. Plena kolekto. Dua parto. Dua eldono. Paris. Esperantista Centra Librejo. 51, Rue de Clichy (9°).
BALČIKONIS J., B. LARINAS, J. KRUOPAS: Pirmoji Lietuvių Kalbos Gramatika. 1653 metai. Valstybiné Politinés Ir Mokslinés Literatūros Leidykla. Vilnius, 1957.
BALOGH Judit 2000: Az igekötő. In: Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó Budapest 264-267.
BANET-FORNALOWA, Zofia 1999: Historio de Esperanto-movado en Bjalistoko. Svidniko, 1999.
BEHLERT, Matthias 2001: Kial ne simple noblega homo? La Gazeto, 90, 8-10.
BOJTÁR Endre 1985: Kevés szóval litvánul. Tankönyvkiadó, Budapest.
BOJTÁR Endre 1999: Lett. In: Fodor István: A világ nyelvei. Akadémiai Kiadó.
BIMBÓ Katalin 1994: Modularity and classical logic – two antagonists. In: Bánréti Zoltán (szerk.): Papers in the theory of grammar. Budapest.
BLANKE, Detlev 1985: Internationale Plansprachen. Eine Einführung. Sammlung Akademie-Verlag 34, Sprache 1985, 350 pp.
BULGAKOV, Mihail (1980)/1991: La Majstro kaj Margerita. Sezonoj, Sverdlovsk.
COUTURAT, L(ouis)-L(éopold) LEAU 1903: Dr. Zamenhof: La Lingvo Internacia de Doktoro Esperanto. In: Histoire de la langue universelle. Paris, Libraire Hachette et Cie. 304-313.
CSISZÁR Ada 1995: In Memoriam Dr. Kalocsay Kálmán. (1891-1976) Budapest, 1994.
CSISZÁR Ada 1998: Kálmán Kalocsay (1891-1976). (Ebla -ata/-ita-batalo.) In: Menade bal püki bal. Festlibro por la 50a naskiĝtago de Reinhard Haupenthal, Edition lltis, Saarbrücken. 77-84.
ECO, Umberto (1993)/1998: Az eszperantó. In: A tökéletes nyelv keresése. Európa. 307-314.
Eventoj. Internacia gazeto pri la Esperanto-movado. 2001, 2, marto.
ÉDER Zoltán 1980: Igekötő hangsúlya. In: Grétsy László - Kovalovszky Miklós (szerk.): Nyelvművelő Kézikönyv. 981-988.
FABÓ Kinga 1989: A gyakorító és mozzanatos igék morfológiája és szemantikája. Általános Nyelvészeti Tanulmányok, XVII., 31-48.
FÖLDVÁRI Sándor: Konjugacioj kompleksaj en la baltaj lingvoj kaj en Esperanto. In: Gecső Tamás - Golden Lariko - Varga-Haszonits Zsuzsa (szerk.): Memorlibro. Kolekto de la prelegoj dum la solena internacia konferenco organizita okaze de la tridekjariĝo de la universitata fako Esperantologio (...). Emlékkötet. Az eszperantológia szak harmincéves fennállása alkalmából rendezett nemzetközi ünnepi konferencia előadásainak gyűjteményes kiadása. (Budapest, 1997 április 17-18.) 294-297.
GRIMM, Jacob kaj Wilhelm: Elektitaj Fabeloj. Tradukis el la germana: Kazimierz Bein. Artur E. Iltis. Saarbriicken, 1985.
DE GROOT, Casper 1995: The absentive in Hungarian. In: Kenesei István (szerk.): Approaches to Hungarian. Volume five. Levels and Structures. JATE, Szeged. 47-61.
GYOMLAY Gyula 1922-1924: A magyar igealakok rendszere. Magyar Nyelv 19: 133-137, 20: 63-71.
HAADER Lea 2000: A feltételes mellékmondat. In: Keszler Borbála (szerk.): Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 519.
HADROVICS László 1995: Magyar frazeológia. Történeti áttekintés. Akadémiai Kiadó, Budapest.
HARLIG, Jeffrey 1989: The Interaction of Verbal Aspect and Noun Phrase Determination in Hungarian. The University of Chicago.
HERNÁNDEZ, Miguel: Poeto de 1' popolo. Poem-antologio. Esperantigis: Miguel Femández. Generalitat Valenciana, Conselleriade Cultura, Educacio i Ciencia.
HOLZHAUS, Adolf 1969: Lingvoscio de Zamenhof. In: Holzhaus, Adolf: Doktoro kaj lingvo Esperanto. Fondumo Esperanto. 1969. Helsinki.

HORÁNYI Katalin 1995: Időzavar. T-Twins, Budapest.
JUNG, Teo 1965, 1966: La Esperanta konjugacio. Kun pli ol 1000 ekzemploj Zamenhofaj. Heroldo de Esperanto. Eldonita kiel manuskripto (Kézirat gyanánt). Scheveningen.
JÁSZAY LÁSZLÓ-TÓTH LÁSZLÓ 1987: Az aspektusformák használata a felszólító mód második személyében. In: Az orosz igeaspektusról magyar szemmel. Tankönyvkiadó, Budapest. 93-104.
KALOCSAY Kálmán 1970: Lingvo Stilo Formo. Studoj Tria[73], parte tralaborita eldono. Librejo La Pirato. 93.
KALOCSAY Kálmán 1966: Rendszeres eszperantó nyelvtan. Tankönyvkiadó, Budapest.
KALOCSAY Kálmán 1966: Vojaĝo inter la tempoj. Gramatika studo. La Laguna: Régulo.
KALOCSAY K. - WARINGHIEN, G. 1980/1985: Plena analiza gramatiko de Esperanto. Kvina, korektita eldono. Universala Esperanto-Asocio, Rotterdam, 1985.
KALOCSAY Kálmán 1966: Az ige. In: Rendszeres eszperantó nyelvtan. 68-97.
KALOCSAY K(olomano) – WARINGHIEN, G(aston): La verbo. In: Plena analiza gramatiko de Esperanto. Kvara, tralaborita eldono. Universala Esperanto-Asocio. Rotterdam. 130-167.
KALOCSAY Kálmán 1977: eszperantó irodalom. In: Király István – Szerdahelyi István: Világirodalmi Lexikon. Második kötet. 1246-1247.
KAMAĈO, Georgo 1995: La ĉapo de la sterko-vermo. La kromkancerkliniko. 1995.
KOVALOVSZKY Miklós 1980: Igekötők szerepe és használata. In: Grétsy László - Kovalovszky Miklós (szerk.): Nyelvművelő Kézikönyv. 981-988.
KENESEI István 2000: Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan. 3. kötet. Morfológia. Akadémiai Kiadó. 75-136.
KIEFER Ferenc 1995/1996: Prefix reduplication in Hungarian. Acta Linguistica Hungarica. Akadémiai Kiadó. Budapest. 175-194.
KIEFER Ferenc 1994: Aspect and syntactic structure. In: Kiefer Ferenc - É. Kiss Katalin: Syntax and Semantics. Volume 27.415-464.
KIEFER Ferenc (2000): Jelentéselmélet. Corvina, Budapest (év nélkül).
KIEFER Ferenc – LADÁNYI Mária 2000: Az igekötők. Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó. 435-518.
KRÉKITS JÓZSEF 1993: Педагогическая грамматка русского языка. JGYTF, Szeged.
KUGLER Nóra 1997: Az igeragozás. Magyar Nyelvőr, 121: 436-458.
KUGLER Nóra 2000: Az igeragozás. In: Keszler Borbála (szerk.): Magyar grammatika. 104– 126.
KUGLER Nóra 2000: Funkcionális-szemantikai kategóriák a mondatban. In: Keszler Borbála (szerk.): Magyar grammatika. 386-391.
LOTZ János 1939: Bedeutung. In: Verb und Verbonomina. In: Das ungarische Sprachsystem. 148-169.
MAIMON, N. Z.: La kaŝita vivo de Zamenhof. Kun enkonduko de G. Waringhien. Japana Esperanto-Instituto. Tokio.
MAXWELL, Dan - SCHUBERT, Klaus (red.): Metataxis in practice. Dependency syntax for multilingual machine translation. Distributed language translation. Foris publication. Dordrecht – Holland/Providence RI – U. S. A.
MIMÓ, L. 1973a: La aspektoj. In: Kompleta Lemolibro de Regula Esperanto. Analiza Skolo. 88-92.
MÓRICZ Zsigmond 1966: A boldog ember. Regény. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
PETE ISTVÁN 1994: Mondataspektus vagy igeszemlélet. Magyar Nyelvőr 118: 232– 247.
PINÓN, Christophor 2000: The syntax and semantics of *végig*. In: Alberti Gábor – Kenesei István (szerk.): Approaches to Hungarian. Volume seven. JATE Press, 201-236.
RADOS Péter András 1997: Egy méltatlanul elfelejtett alkotás avagy előszó Zamenhof politikai végrendeletéhez. Tekintet, 10. évfolyam, 2-3, sz. 229-237.
REBRUS Péter 2000: Az igei paradigma. In: Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan. 931-942.
REIERSØL 1980: Principoj kaj konjugaciaj formoj en Esperanto. Oslo, 1980.
REIERSØL 1990: Aspektismaj reguloj pri la uzo de verbaj formoj en Esperanto, Notterpy, Norvegio, 1990.
SAUSSURE, de, René 1914/1982: La Vort-teorio en Esperanto. Universala Esperantia Librejo. 1, rue de la Bourse, Genève. Artŭr Iltis. Saarbrücken, 1982.
SIMONYI Zsigmond 1903: A magyar szórend. Különlenyomat a Magyar Nyelvőrből. Az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T. Könyvnyomdája.
SCHUBERT, Klaus et al. 1983a: DLT feasibility study. Verbal constructions. Tense and aspect. (Sok-szorosítvány.) Utrecht.
SCHUBERT, Klaus et al. 1983b: Esplorpropono pri implikoj de tempo/aspekto por IL. (Sokszorosítvány.) Utrecht.
SCHUBERT, Klaus 1989: A dependency syntax of Esperanto. In: Maxwell, Dan – Schubert, Klaus (red.): Metataxis in practice. Dependency syntax for multilingual machine translation. 6. Distributed language translation. Foris publication. Dordrecht - Holland/Providence RI - U. S. A. 207-232.
SETÄLÄ, V. - VILBORG, E. - STØP-BOWITZ, C. 1965: Esperanto – modema lingvo. Studo baze de la fundamento. Helsinki.
J. SOLTÉSZ Katalin 1959: Az ősi magyar igekötők (meg, el, ki, be, fel, le). Budapest.
SZABÓ Zoltán 1959: A magyar igei aspektus kérdéséhez. Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények, III., 1-4.
SZATHMÁRI Sándor 1964: Maŝinmondo kaj aliaj noveloj. La Laguna.
SZATHMÁRI Sándor 1968[74]/1977: Budapeŝta ekzameno. Hungara Esperanto-Asocio, Budapest, 251-261.
SZATHMÁRI SÁNDOR 1972: Gépvilág és más fantasztikus történetek. Gondolat, Budapest.
SZILI Katalin 2000: A magyar időhatározók rendszere. Magyar Nyelv 96/3: 272-282.
SZERDAHELYI István 1972: Eszperantó. Bevezetés és nyelvgyakorlatok. Kézirat. Tankönyvkiadó, Budapest.

[73] Az első kiadás 1931-ből való.

[74] A szatirikus jelenetet, melyet 1966-ban mutattak be, nyomtatásban az Esperanta Finnlando 1968. évi februári számában jelent meg először. Megtalálható még a Literatura Foiro c. folyóiratban: 1974, 28. sz., 8-14. Köszönöm Csiszár Adának Szathmári és Kalocsay munkáival kapcsolatos értékes segítségét, adatszolgáltatását.

SZERDAHELYI István 1980: Bevezetés az interlingvisztikába. Történeti vázlat és forrástanulmány. Kézirat. Tankönyvkiadó, Budapest.
VARGA-HASZONITS Zsuzsanna 1999: Eszperantó. In: Fodor István (szerk.): A világ nyelvei. 353-361.
VERSEGHY Ferenc 1818: Magyar Grammatika avvagy Nyelvtudomány, mellyben a' Hazai Nyelvnek sükeres okokra épített Regulái napkeleti nyelvhez illö tanításrenddel mind és pontosan előterjesztetnek. A' Magyar Nemzeti Oskolák' ſzámára. Budánn, A' Királyi Magyar Universitas' Betüivel. 1818.
VÖRÖS József 1973: Az igekötő szórendjének mondatjelentés-megkülönböztető szerepe. Magyar Nyelvőr 97: 416-122.
VÖRÖS József 1980: Syntactic structures of Hungarian verbal particles and their English equivalents. In: Dezső L. és Nemser, W. (szerk.): Studies in English and Hungarian Contrastive Linguistics. 299-317.
VALLIENNE, Henri 1908: Ĉu li? Paris, Hachette.
WACHA Balázs 1996: lom pri tempo kaj aspekto. In: Košecky, Stanislav (szerk.): Kontribuo al lingvaj teorio kaj praktiko. IV. Poprad. 74-96.
WACHA Balázs 2001: Időbeliség és aspektualitás a magyarban. Nyelvtudományi Értekezések, 141.
WARINGHIEN, Gaston 1959/1989: La Esperanta pasivo. In: Lingvo kaj vivo. Universala Esperanío-Asocio. Rotterdam. 2a eld. 189-205.
ZAMENHOF, L. L. 1887: 1903/1962: Fundamenta Krestomatio de la lingvo Esperanto de L. Zamenhof. 18a eldono. Prinotita de G. Waringhien. Universala Esperanto-Asocio, Roterdamo, Nederlando. 446 pp.
ZAMENHOF, Ludoviko Lazaro 1905/1987: Fundamento de Esperanto. Gramatiko, Ekzercaro, Universala Vortaro. Pola Esperanto-Asocio. Eldon-kleriga Centro, Varsovio.
ZAMENHOF, L. L. 1906/1977: Гиллелизм. Hilelismo. Kun traduko de Adolf Holzhaus. Fondumo Esperanto, Helsinki.

Lejzer Markovics Zamenhof:

Hillélizmus

A zsidókérdés megoldásának egy tervezete[75]

(1901)

I.

Zsidó olvasók! Testvéreink tízmilliós tömegének nevében bátorkodunk javaslattal fordulni hozzátok – olyanok nevében, akiket mindenütt űznek és megvetnek, akik oly sok évszázada szenvednek, s akik láthatólag végeláthatatlan további szenvedésre vannak ítélve. Szíves figyelmeteket kérjük!

De figyelmeztetünk Benneteket, hogy új szavakat fogtok hallani, melyek fületeknek majd szokatlanul hangzanak. Ezért kérünk Benneteket, hogy az előterjesztendő ügyet ne aszerint ítéljétek meg, ahogyan az efféle szavakhoz nem szokott fületeknek hangzik, hanem szavaink súlyát átérezve, komolyan és tárgyilagosan mérlegeljétek őket. Némely cionisták az első pillanatban talán meg sem hallgatják szavainkat, gondolván, hogy a héber hazafiság gondolatkörében még nem vagyunk eléggé érettek ahhoz, hogy teljes egészében megértsük a cionizmus jelentőségét; ezért meg kell jegyeznünk, hogy egykor magunk is a legbuzgóbb cionisták körébe tartoztunk, s hogy mi magunk már akkor cionisták voltunk, amikor a mostaniak még egészen távol álltak ettől a mozgalomtól. Azt is el kell mondanunk, hogy nem az iránta érzett szeretet híján mondtunk le erről az eszméről, hanem a ráció kérlelhetetlen tanúsága alapján. Ez megingathatatlanul meggyőzött minket, hogy a cionizmus a zsidó kérdés elégtelen megértésének csábos gyümölcse, s hogy az ezt a kérdést hajszálnyit sem enyhíti, még ha ez az álom megvalósulna is. Szokatlan javaslatunk az első percben a gyakorlat embereiben azt a benyomást keltheti, hogy valami illuzórikus dologról van szó; de ha jól megfontoljátok szavainkat, könnyen meggyőződhettek róla, hogy gondolatainkat éppen a sok illúziovesztés váltotta ki, s az a vágy, hogy végül is határt szabjunk a jelenlegi helyzetnek, amikor is népünket olyan terméketlen ábrándokkal táplálják, mint a kegyes tömeg messianizmusa, a cionizmus, a mesterséges és hamis kompromisszumok. Célunk az, hogy szenvedő testvéreinknek valóságos, gyakorlatias kiutat mutassunk, valami tapinthatót, világosan és könnyen megvalósíthatót, olyat, hogy az ne a távoli, bizonytalan jövőre vonatkozzék, hanem már most, feltétel nélkül, óriási tőke és természetfeletti erők részvétele nélkül.

Kinek a nevében is szenvedünk, s ítéljük gyermekeinket szenvedésre? Mikor gyermekeink feltesznek nekünk ezt a kérdést, talpunk alatt meginog a talaj, s válaszul bonyolult, szofisztikus fejtegetésekbe kezdünk. De hiszen nem illik értelmes emberhez, hogy hátát öntudatlan módon odatartsa az ütéseknek, s nemes lelkületű emberekhez nem illik, hogy gyermekeiket, hanyagul és közömbösen örökös üldözésre és megvetésre ítéljék, nem vetve számot azzal a kérdéssel, hogy kinek a nevében teszik ezt. Nos, hát: kik vagyunk, és kinek a nevében szenvedünk?

Mikor elődeink még hittek, a fenti kérdésre adott válasz teljesen világos volt: "Azoknak az embereknek az összessége, akik az egyetlen igaz vallást, a zsidó vallást vallják, egy testvéri népet alkotnak, bárhol laknak, bármely nyelven beszélnek, s bárhonnan származnak is, mert mindezeknek a földi kérdéseknek nincs semmi jelentőségük a fő kérdéshez, a valláséhoz képest. Mindazok, akik nem a zsidó vallást vallják, számunkra teljesen idegenek, még ha több évszázad óta ugyanabban az országban laknánk, ugyanazt a nyelvet beszélnénk is (például német keresztények a német zsidókkal, spanyol keresztények a teljesen elspanyolosodott spanyol zsidókkal), avagy még ha azonos eredetűek vagyunk is velük (mint például a különféle szemita népekkel)". Miért és mitől szenvedünk? Azért, mert Isten úgy rendelte; de eljön majd a Megváltó stb., stb." Kinek nevében szenvedünk?

"A szent igazság nevében". Ezek a válaszok olyan világosak és kielégítőek voltak, hogy ezek birtokában bátran a máglya tüzébe léphettek, és az inkvizíció minden rafinált kínzását el tudták viselni; az apa bátran adhatta ezt a választ gyermekeinek, s ezzel nemcsak eleget tett nekik, hanem abban a tudatban lehetetett, hogy lelkiismerete velük kapcsolatban teljesen tiszta.

[75] Adolf Holzhaus eszperantó fordításából (1969) fordította, Zamenhof orosz eredetijének figyelembe vételével: Wacha Balázs (2001-2).

Mikor azonban a gettó[76] falai omladozni kezdtek, mikor a zsidók – más népekhez hasonlóan – kezdtek világi műveltségre szert tenni, s vallási hitünk kezdett gyengülni, értelmiségünk egyre inkább elvesztette a talajt lába alól, s a fentebb föltett kérdések egyre inkább elhomályosodtak. Mikor már nem hitték, hogy az emberi élet egyetlen célja a jeruzsálemi templomnak adott áldozatok visszaállítása, az értelmes zsidók észrevették helyzetük végzetes megalapozatlanságát. "Az egész földön – mondották – minden ember azt a földet tartja hazájának, amelyen valójában született, ahol szülei és nagyszülei születtek és éltek, ahol születésük napjától fogva megszokták a földet, a lakosságot (a föld népét), az állatvilágot és a növényzetet, az éghajlatot, annak minden légköri sajátosságával, amelyek nélkül szívüket elemésztené a bánat, ahol szívüknek minden ismerős és kedves; s mi a tényleges hazánkban idegenekként viselkedünk, egy távoli, nekünk teljesen idegen földet hazánknak nevezünk, azt a földet, ahol 2000 éve elődeink éltek. Minden ember azt a nyelvet mondja sajátjának, azt a nyelvet szereti, azt a nyelvet ápolja szívből jövő szeretettel, amelyet valójában is beszél; mi azt a nyelvet nevezzük magunkénak, amelyet már 2000 éve sem beszélt egyetlen elődünk sem. Miért is kapcsoltuk össze őseink még élő vallását a már réges-rég halott nemzetiséggel és országukkal? – Értelmes zsidók már réges-rég így beszéltek, s a francia forradalom elvetette eszmék befolyása alatt, az értelmiségi zsidók körében, akik talpuk alatt elvesztették a régi talajt, megjelent, s egyre inkább megerősödött egy új megfogalmazás: Mózes hitű franciák, németek, lengyelek vagyunk. Számos országban, sok testvérünk ehhez a megfogalmazáshoz tartja magát, de minden ember számára, aki képes gondolkodni, s aki nem hunyja be a szemét a nyilvánvaló tények előtt, kétségtelen, hogy ennek a megfogalmazásnak az alapja szofizmus és hamisság, hogy ez mesterségesen és erőszakosan létrehozott kompromisszum, melynek rosszul felerősített álarcát az élet mindennapi tényei lépten-nyomon letépik. Ennek a megfogalmazásnak mindkét része hamis. Például, mikor lengyel testvéreink a legőszintébb és legfanatikusabb módon " a mi Lengyelországunkról", a mi lengyel népünkről, a mi lengyel neveinkről" stb. beszélnek, a katolikus lengyelek így felelnek nekik: eredj innen! zsidó vagy te, nem lengyel; minden őszinte testvéred nyíltan megmondja, de te magad is egyfolytában mondod a zsinagógádban, amikor nem látunk, hogy külön izraeli néped van, hogy semmi közöd sincs hozzánk, a lengyel nyelvet csak *megtanultad*, azért, hogy elrejtsd magadat előttünk, de az anyanyelved, az a tolvajnyelv, amelyet minden műveletlen testvéred beszél, amelyet utódaid is beszélni fognak, ha elszegényednek, s nem tanult doktorok és ügyvédek hanem – kénytelenségből – iparosok vagy hordárok lesznek. Mojse és Icek a nevetek, vagy legföljebb Mózes és Izsák, s csak *átalakítjátok* a neveteket, hogy ne ismerjünk meg benneteket, s ellopjátok magatoknak a nektek teljesen idegen katolikus egyház neveit. Egyébként sem szeretnénk benneteket, mint ahogy az idegen nemzetet és vallást sem szeretjük; de amikor azt látjuk, hogy nyaljátok a kezünket, s hogy bújnátok a bőrünkbe, akkor végtelenül megvetünk benneteket. Ne törjétek magatokat utánunk, mert nem akarunk ismerni benneteket."Íme, az említett formula egyik hamissága. De a formula másik fele sem kevésbé hamis. Ti, értelmiségi zsidók, akik Mózes-hitűnek határozzátok meg magatokat, nyilvánvalóan hazudtok, hiszen semmi közötök sincs ehhez a valláshoz, nem hiszitek, nem teljesítitek azt, amit Mózes vallásának szokás nevezni, s még szégyellitek, s kínosan rejtegetitek is. De még ebben a hazugságban sem vagytok következetesek, hiszen ebben az összevisszaságban következetesség nem lehetséges. Gyermekeitek így beszélnek hozzátok: "ha az egyetlen megkülönböztető jegyünk az, hogy Mózes vallásához tartozunk, akkor miért nem tanítotok minket e szerint a vallás szerint, miért nem gyakoroljátok a vallásotokat?", s ilyenkor homályos lelkiismeret-furdalásotok támad, gyermekeiteket elviszitek a zsinagógába, ahol aztán a nyelv idegensége miatt semmit sem értenek; ilyenkor az izraeli népről beszéltek neki, a tisztán nemzeti zsidó törvényekről és ünnepekről, s aztán rájöttök, hogy ez hamisság, amely meggyőződéseteknek is, újonnan felvett nemzeti hovatartozásotoknak is ellentmond, s ismét hosszan hallgattok, s úgy vergődtök, mint a hal a hálóban, s nehéz gyermekeitek szemébe nézni, s gyermekeitek szomorúan érzik az ürességet és a hamisságot. Az, ami a mózesi vallás néven ismeretes, teljesen és kizárólagosan zsidó és nemzeti; s így ha valaki Mózes hitű lengyelnek nevezi magát, az olyan, mintha suszter mesterségű szabónak állítaná magát. De kik is vagytok ti tulajdonképpen? Valamiféle denevérek, akik táborról táborra vetődnek, madaraktól négylábúakhoz, s akik nem tudják, kihez is tartozzanak. Ez olyan hamisság, amit normális ember nem bír ki sokáig, s ezért a magukat Mózes hitű németeknek, lengyeleknek való személyek gyermekei vagy unokái előbb vagy utóbb, hosszú és súlyos lelki harc után, megtalálják a menekülés módját, kiutat a meggyőződés ellen

[76]Holzhausnál: 5. old.., 7. sor: geto 'gettó', oroszul *ɛemmo* Holzhaus magyarázata a szövegvégi annotált jegyzetben: *középkori városnak előrásszerűen zsidók lakta, lezárt része.*

vállalt valláscserében találnak. Bármilyen közömböseknek tűnnek is, mindannyian szívfájdalommal teszik meg ezt a lépest, homályosan tudva, hogy hazudnak, valamit elárulnak, de más kiútjuk nincsen.

A Mózes hitű árják csődbe ment eszméje helyett az utolsó két évtizedben egy új eszme jelentkezett: a cionizmus. "Nem vagyunk lengyelek, németek stb." – mondják a cionisták – "hanem a valláson kívül nemzetiségünk szerint is zsidók vagyunk, s mint ilyeneknek eredetiségre és önállóságra kell törekednünk őseink földjén". Ez az eszme nem új, már több mint 2000 éve létezik, csakhogy korábban nem csapott ki a vallásos könyvek és a költészet területéről, s most próbál betörni a gyakorlati életbe. Ennek az eszmének az alapja mindenkor készen áll, mert vallásukból következően a zsidók kora gyermekségüktől fogva tanulják a Bibliát, s eltelnek a múlt gyönyörű képei iránt érzett szeretettel: még ha ez a szeretet csupán plátói is. Így, a gyermekévek elbeszéléseinek hatására, minden nép körében készen áll az arany évszázadra, a különféle messianizmusokra, az ezeregy éjszaka birodalmára vonatkozó talaja, s olykor elég egy kis lökés, hogy ezek az eszmék kiváltsák a tömegeknek sokszor igen lelkesült megmozdulását, mely azonban sajnos mindig ideiglenes, és a tényleges támasz híján hamar odavész. Az ilyen képzeletteli lelkesedésből táplálkozó fellángolások, illetve a tömegek ésszerű törekvései között óriási különbség van. Így például, minden valóságosan létező nép esetében, amely elvesztette önállóságát, az újjászületésnek, azaz az idegen iga levetésének az eszméje töretlen, megszakítás nélkül él, a cél megvalósításának kisebb vagy nagyobb reményével, de mindig világosan és tudatosan. Ilyen tudatos és töretlen törekvés jellemezte a zsidókat is, amíg ténylegesen egységes népet alkottak, még ha rabszolgasorsban is; míg egy földön éltek, s ugyanazt a nyelvet beszélték, (bár ez nem a bibliai héber volt). Amikor azonban a zsidó nép lényegében megszűnt, a zsidóság újjászületési törekvése tisztán vallási ábránddá lett, melynek már senki sem tulajdonított társadalmi-politikai jelentőséget. Ez a törekvést a cionizmus politikai köntösében mesterségesen hozták létre, és szánt szándékkal propagálják. De bármely vonzó volna is ez a gondolat, az egészséges értelem sajnos letépi bájának teljes dicsfényét. Ez az eszme, mint az érzelemre alapozott eszmék, miután egyszer a szívben megtelepedett, nehezen távolítható onnan el. De ne feledjétek, hogy nekünk, zsidó értelmiségieknek, műveletlen testvéreink millióira is gondolnunk kell, és mikor az ügy mindezen testvéreink jövőjét illeti, nem bocsátható meg, ha a költészet csapdájába esünk.

Mindenekelőtt megállapítjuk azt a tényt, hogy a zsidó nép réges-régen nem létezik, csak a világban szétszórt emberek vannak, akiket csak a hit azonossága vagy annak csak külső szokásai kötnek össze, s következésképp a közös szenvedések, melyeknek kiváltója kizárólag az ehhez a hithez való tartozás. A "zsidó nép" kifejezés, amelyet hagyományos szokás szerint mi is és üldözőink is használunk, csak illúzióból táplálkozik, az érzéki csalódásból és meggyökeresedett metaforából, ahhoz hasonlóan, ahogyan valakinek a fényképéről azt mondjuk, hogy itt van ez a személy, jóllehet az a személy már régen meghalt, s képmásában csak árnyékát hagyta ránk. Csak érzelmeikre hagyatkozva, a cionisták azt mondják majd, hogy mi csak játszunk a szavakkal, és hogy a dolgot nem a szavak teszik, hanem a lényeg; ezért alább megmutatjuk, milyen érzéki csalódáson alapul a zsidó népről alkotott illúzió, s közben megvizsgáljuk a kérdést elméletileg is.

Előzőleg megvilágítjuk, mi az, hogy nép. Ha több millió, az egész világon szétszórtan élő embernek vörös haja van, s ez az egy közös jegyük van: vajon ennek a közös jegynek az alapján népnek nevezhetjük-e őket? Nyilvánvaló, hogy nem. Ha vörös hajuk miatt a tömeg ugyanazon gúnyolódásának, bizalmatlanságának vagy üldözésnek vannak kitéve, akkor már *sok* közösben van részük; vajon ennek alapján népnek neveznétek őket? Nyilvánvaló, hogy nem. Milyen közös jegyre van hát szükség, hogy valamely népcsoport népnek nevezze magát?

Általában népnek nevezünk valamely nagy embercsoportot, ha ugyanazon a földön laknak, egy politikai egészet alkotnak, egyazon vallást vallanak stb. Ez a szó szokásos értelmében vett, normális nép. Vegyünk el néhányat ezekből a jegyekből, egymásután, s ekkor abnormális, beteg népet kapunk, amely azonban így is létezhet, és gyógyulásra törekedhet. Vegyük el a néptől – erre példánk lehet a lengyel nép – a politikai önállóságot, – ez olyan súlyos csapás lesz, hogy sokan az ilyen népet hibásan már halottnak vélik, de a nép mégis nép marad. Mérj rá még súlyosabb csapást, példátlan és szörnyű csapást, szakítsd ki gyökerestül földjéből, s szórd el az egész világban, hogy nehogy valahol többségre kerüljön, hanem mindenütt eltűnő kisebbséget alkosson – akkor eljön haldoklásának ideje és rövid időn belül meg kell halnia, el kell rothadnia és fel kell oldódnia az őt körbevevő elemekben; de még ez után a halálos csapás után is, amíg – még ha lesújtva is – a maga nyelvét beszéli, még él, és szétszórt tagjainak mindegyikére azt mondják: ezek lengyelek. De ha eltűnik a lengyel *nyelv*, akkor a lengyel nép végleg és visszafordíthatatlanul megszűnik, és áttér a történelem területére. Ha a nyelvnek ezen

megszűnése után ezek a nemzetek mindörökre, a lehető legszigorúbb módon megőriznék genealógiájukat, még ha mindannyian bírnának valamilyen organikus jeggyel, amely közös eredetüket nyilvánvalóvá tenné, még sem mondhatná róluk senki: ezek lengyelek, s végső esetben csak azt mondanák róluk: ezek az egykori lengyel népnek a leszármozottai. úgy, ahogy beszélhetünk a gótoknak[77], a galloknak[78], a keltáknak[79] az utódairól, s e népek mégsem léteznek. *Mert éppen a nyelv az a kötelék, amely a népek egyik vagy másik csoportját néppé teszi.* Például, képzeljétek el, hogy valamilyen csoda folytán a szerbek elvesztették a nyelvüket és lengyelül kezdenek beszélni. Vajon beszélhetünk-e ebben az esetben szerb népről? Nem, ebben az esetben azt mondanátok, hogy Szerbiát lengyelek lakják, annak ellenére, hogy lakhelyük, eredetük és vallásuk szerint teljes egészében különböznek a Visztula vidékén élő lengyelektől, és nemcsak hogy lengyeleknek neveznék magukat, hanem emellett állandóan Lengyelországba vonzódnának, mert éppen, hogy a nyelv teszi a népet. Ausztriában különféle népek élnek, amelyek azóta, mióta a történelem ismeri őket, együtt éltek és együtt élnek, összehasonlíthatatlanul közelebb egymáshoz, mint a voronyezsiek[80] a vologdaiakhoz, egy államuk van, egy vallásuk, s mégis teljesen idegen s egymással ellenséges érzelmű népeket alkotnak, csak azért, mert különböző nyelveket beszélnek; ugyanakkor az Ausztriában ill. Poroszországban élő német anyanyelvű emberek mind lakhelyüket, mind államukat és vallásukat illetőleg különböznek egymástól, mégis, egyedül nyelvük egységének következtében, ezeket és azokat a német nép neve alatt kell egyesítenünk, s ezek maguk is vonzódnak egymás iránt. Mert a nyelv az ember legszentebb sajátja, ezen gondolkodik, örül és bánkódik, ehhez kötődik öntudata és egyéni léte. Ha nem volnának különbségek a nyelvek között, különféle népek sem volnának: akkor helyi politikai, vallási csoportokról beszélhetnénk, de nemzetiekről nem. Hogy mennyire nem lehet elkülöníteni a "nyelv"és a "nép" fogalmát, az abból is látszik, hogy egyes nyelvekben mindkét fogalmat ugyanaz a szó fejezi ki.

Mi zsidók, akik szét vagyunk szórva a világban, s akiknek nemcsak politikai önállóságunk nincsen, de akiknek főképpen a népként való létezés legszükségesebb alapja sincsen meg: mi, akiknek nincsen *nyelvünk*, nem alkotunk népet, csak olyan embercsoportot, akiknek közös a vallásuk, pontosabban, akiket egy vallás tagjaiként *tartanak számon*, hiszen sokan közülünk még csak nem is vallják ezt a hitet. Egyesek, igaz, azt állítják, hogy van nekünk nyelvünk, az óhéber; de tudjátok, hogy ez nem igaz. Ez a nyelv egy a távoli múltban élt népé volt, de *nekünk* semmi közünk sincs hozzá. Ha nem volna a *vallásunk*, még csak tudni se akarnánk ezt a nyelvet; ez a nyelv nekünk ugyanolyan nehéz és idegen, mint bármely nem zsidó számára. Valójában nekünk, nyájas olvasók, van közös nyelvünk, amelyet atyáink is, nagyapáink beszéltek, és még most is beszélnek – ez a zsargon[81]. Ha ezt a nyelvet művelnénk és gyermekeinket, unokáinkat arra késztetnénk, hogy ezt a nyelvet beszéljék, az feljogosítana minket, hogy külön népnek tartsuk magunkat. *Ez* valóságos nép volna, nem képzeletbeli; ennek a népnek sem más országok zsidóihoz, sem Palesztinához nem volna semmi köze, s hamisság nélkül ez csak a saját tényleges hazájához kötődhetne, Nyugat-Oroszországhoz és Lengyelországhoz, és saját

[77]Holzhausnál 10. old., 4. sor gotoj 'gótok' (Zamenhofnál oroszul: готы), Holzhaus eszperantó nyelvű lábjegyzetének fordítása: Időszámításunk kezdete táján a gótok Skandináviából vándoroltak ki és a Visztula alsó folyásánál telepedtek meg. I .u. 150 körül a Fekete-tenger partjára vándoroltak. Olyan területeket telepítettek be, amelyeket korábban szkíták laktak. Keleti és nyugati gótokra oszlottak. A prien-gótok Dél-Oroszországban laktak. Hermanarich vezetése alatt (a IV. század közepén) érték el hatalmuk csúcspontját.. Az V. században hun uralom alá kerültek. Maradványaik a Krímben a XVI. századik tartották magukat.

A nyugati gótok a Kárpátok és a Dnyeper közötti területen éltek. Őket is a hunok mozdították ki lakhelyükről; Fritgern vezetésével a Dunáig vándoroltak. Valens császár 376-ban a Duna déli partján római uralma alá vonta őket. Adolf Holzhaus eszperantó nyelvű jegyzete nyomán.

[78] Holzhausnál 10. old.., 4. sor, galloj 'gallok', (oroszul: галлы). Holzhausnak a gallokról adott magyarázata a lábjegyzetben: az ókorban kelta nép. A gallok földje magába foglalta a mostani Franciaországot, Belgiumot, Luxemburgot, Hollandia déli részét, Németország nyugati részét, Svájc nagy részét, Olaszország északi részét.

[79] Zamenhof orosz nyelvű szövegében a кельтов többes szám birtokos esetben álló alak szerepel.. Holzhaus eszperantó nyelvű értelmezése a lábjegyzetben (az orosz szót Holzhaus latin betűkkel írta le): keltoj 'kelták' (oroszul: кельты), az korban a Veser folyó nyugati részén éltek, Franciaország középső részéig, délen pedig a középhegységtől az Alpokig, keleten a magyar Pusztáig és a Magas Tátráig, Spanyolországig vándoroltak, s ott keveredtek az ibérekkel.

[80] Voronyezs, Vologda orosz városok voltak, és most is azok. (Adolf Hozhaus eszperantó nyelvű magyarázata, a nevek eszperantó írásformája Holzhausnál: Voroneĵ, Vologda).

[81] Zamenhof eredetijében: жаргон. A magyar transzliteráció: zsargon. Holzhaus eszperantó írású lábjegyzetében (ll. l. 13. sor) eszperantó az orosz szó eszperantó transzliterációját adja: ĵargon (oroszul). – Ezt a lábjegyzetben Holzhaus eszperantó nyelvű magyarázata követi: Zamenhof 1905 február 21-i levelében A. Michaux-nak ezt írta: "Népünk nagyobb része (különösen Oroszországban) nem él a helyi nyelvekkel, hanem egy külön zsidó-német zsargont beszél (ez az úgy nevezett "Yiddisch"). Salom Alejhem: A gimnázium c. könyvének a címlapján Zamenhof azt mondja, hogy a művet az újhéber jiddisből fordította. Ma a zsargont jiddis nyelvnek hívják.

tényleges nyelvéhez, azaz a zsargonhoz. *Az ilyen* nemzeti öntudat, ha kívánatos nem volna is, legalább természetes volna; de mert az ilyen nyugati-orosz - német népnek a művelését, amely a Balti-Feketetengeri sávot hazájának, a zsargont nyelvének ismeri el, egyik zsidó párt sem ismeri el kívánatosnak, vagy akárcsak némiképp célszerűnek, ill. a jövő tekintetében esélyesnek, azért erről szót sem ejtünk. A zsidó nép kifejezés (a "panjudaista" értelemben), amelyhez annyira hozzászoktunk, így teljesen hibás kifejezés, amely – hála a vallásnak és állandó kifejezéseinek – nemzedékről nemzedékre száll, jóllehet emberemlékezet óta teljes anakronizmus, hasonlóan sok más egyházi kifejezéshez és szokáshoz. *Ha cikkünkben a "zsidó nép " kifejezést használtuk és használjuk, ezt csak a célszerűség kedvéért tesszük és amiatt, hogy olvasóink már túlságosan hozzászoktak ehhez a kifejezéshez.*

"Viszont" – mondjátok majd – „közös az eredetünk, közös a történetünk, a sorsunk és szenvedésünk, közösek a szokásaink." De vegyétek jobban szemügyre ezt a történetet, s meglátjátok, hogy már kétezer éve nem beszélhetünk egy *nép* történetének még az árnyékáról sem, s minden kétséget kizárólag csak *vallási csoport* történetéről van szó. Ennek a történetnek részese volt és részese mindenki, aki a zsidó vallást vallja, még ha apjának semmi köze sem volt is a zsidósághoz és Palesztinához; a zsidó vallás elfogadásának pillanatától a zsidó történet részvevőjévé válik; másrészt, aki nem vallja a zsidó hitet, annak semmi része nincs a zsidó történelemben, még ha nagyapja a legőszintébb zsidó volt is. Következésképp, aligha vonható kétségbe, hogy az a történet, amelyet, ősi szokás szerint, hibásan, a zsidó nép történetének nevezünk, semmi más, mint a *zsidó vallás* története. Ugyanez a helyzet sorsunkat és szokásainkat illetőleg, melyekben cseppnyi népi, palesztinai sem található, s amelynek közös volta csak vallásunk és életfeltételeink közös voltából ered. Az *egyetlen* ingatag jel, amely nacionalistáinknak némi jogot ad arra, hogy népnek nevezzenek minket, az nem más, mint *eredetünk* közös volta. De először is eredetünknek ez a közös volta már réges-rég nem oly kétségtelen, mint sokaknak tűnik, a vallási hagyományok és formulák hatása alatt. Emlékezzetek arra a sok emberre, akik a zsidóságból más népekbe kerültek (pl. tíz törzsnek, azaz a nép 5/6 részének még a távoli múltban való eltűnése, tömegeknek más vallásokra való áttérése a múltban és a jelenben; emlékezzetek az idegeneknek azokra a tömegeire, akik a zsidóságba beleolvadtak (például a Róma utolsó korában megtért zsidókat, amikor az emberek nemcsak a zsidóságot vették fel, hanem a kereszténységet is; a kazárok[82] egész népe, mely felvette a zsidóságot és a zsidókkal valóban érintkezett; külföldi zsidók megtértek és sok "zsidózónak" és szombatosnak[83] az utódai például Oroszországban, stb. Láthatólag a zsidó típusnak semmi faji-organikus sajátossága nincsen, s csak bizonyos fajta nevelésnek a terméke. Ezt itt nem részletezzük, csak mintegy megengedjük, hogy valóban miden zsidó Izraeltől származik, és minden

[82] Zamenhof orosz nyelvű szövegében a *целый народ Хазарскій* 'az egész kazár nép' kifejezés szerepel. Holzhaus *a хазарскій* szóra „utalva" (13. old., 5. sor) a *хазары* szóalakot ertelmezi*: ĥazaroj* ('kazárok') *oroszul: hazari* (хазары). Holzhaus magyarázata a lábjegyzetben: *A kazárok (népe) nem szemita, (hanem) talán tatár nép, amely a IV. századtól kezdve a Don és a Volga alsó folyása közötti területen élt, 600 körül hatalmas, erős államot alkottak. 740 körül a királyok és a felső rétegei felvették a mózesi vallást. A kazár államban a keresztény, a mózesi és az iszlám vallás egyenjogúan együtt élt. A X. században államuk elenyészett.*

[83] Zamenhof orosz eredetijében a szó többes birtokos esetét találjuk, a kor helyesírásával: *потомки многих "жидовствующих" и "**субботниковъ**"*. Adolf Holzhaus lábjegyzete a *субботники* szóalakra utalva írja: 13. o. 7. sor: szombatosok (oroszul subbotniki); héberül *sabat* pihenő(nap), a hét hetedik napja. A szombatosok orosz szekta, amely vasárnap helyett a szombatot ünnepli. Oroszországban az ortodox (pravoszláv) egyház minden szektát szigorúan üldözött. Ennek az üldözésnek mesteri leírását adja L. Tolsztoj író és filozófus (1828 szept. 9- 1910 nov. 20) Feltámadás c. regényében, amely miatt 1901 február 20-22-én (az új stílusú naptár szerint március 5-7-én) az ortodox (pravoszláv) egyházból eltávolították. Alább közlöm a szinódus határozatát:

A LEGSZENTEBB ÖSSZOROSZORSZÁGI URALKODÓ SZINÓDUS 1901 február 20-22-én ezt a döntést hozta: Tolsztoj gróf, az egész világon ismert író, születése szerint orosz, a keresztség és neveltetése szerint pravoszláv, büszke értelmétől elcsábítva, szemtelen módon méltatlankodásának adta tanújelét Isten ellen, Isten felkentje, Krisztus ellen s szent Birtoka ellen, nyilvánvaló módon lemondva tápláló és fölnevelő édesanyjáról, a pravoszláv egyházról, s irodalmi munkáját és Istentől kapott tehetségét Jézusnak és Jézus egyházának ellentmondó tanításoknak a nép között való terjesztésére fordította., arra, hogy az emberek szívéből és értelméből kiirtsa a hazai pravoszláv vallást, amely a világot megszilárdította, amelyben éltek és üdvözültek őseink, amely révén mostanáig a Szent Oroszország magát erőben megtartotta. Műveiben és leveleiben, melyeket ő és tanítványai az egész világon tömegesen terjesztenek, a fanatikus féltékenységével hirdeti a pravoszláv egyház és a keresztény vallás lényegének, minden dogmájának szétzúzását, elutasítja a személyes, élő Istent, akit a Szentháromságban imádunk, a világmindenség alkotóját és elgondolóját, tagadja Jézus Krisztust, az Istenembert, Megváltót és a Világ Megszabadítóját, aki értünk, emberekért és a mi üdvösségünkért hallottaiból feltámadott, tagadja az Úrnak, Krisztusnak az emberiség javára való szeplőtelen fogantatását, és a szeplőtelen Szűz Máriának Krisztus Urunk születése előtt és után való szüzességét, nem ismeri el a halál utáni életet és számadást, elutasítja az egyház minden szentségét és annak a Szentlélekben való áldásos tevékenységét, nem rettegett a szentáldozást, a legnagyobb szentséget, a maga szarkazmusának alávetni. Mindezek alapján az egyház nem tekinti és nem is tekintheti őt tagjának mindaddig, amíg bűnbánatot nem tart, és nem állítandja helyre az egyházzal való kapcsolatát (Brokgauz i Jefron, 1901. 33. kötet, 456. old.).

nem zsidó nem Izraeltől; mi következik ebből? Vajon egy élő népet a porlepte történelmi okiratok és családfák tesznek? Melyik létező népet érdekli, hogy kik voltak a távoli ősidőkben az ősei, hogy izraeliták-e vagy filiszteusok[84], szittyák[85]-e, gótok, avagy németek stb. Ez a történészek dolga, nem a népé, aki nem érzi eredetét, és nem akarja érezni, hanem valóban *létező* kötelékek fogják össze, azaz ha a még létező anyanyelv nem teszi közös kötelékekkel bíró *néppé*, avagy a vallás közössége nem teszi *vallási csoporttá*. Vegyétek el ezeket a *tényleges* kötelékeket, s ekkor holnap az előzetesen tömeges egység volt tagjai között minden kapcsolat megszűnik, s a tagok kölcsönösen és véglegesen idegenné válnak egymás számára, és nem akarják majd ismerni egymást, jóllehet kétség kívül ismeretes volt, hogy néhány ezer évvel azelőtt közös atyjuk volt. Például, mi köti össze a finneket és a magyarokat, jóllehet kétségkívül ismeretes, hogy nemcsak közös az eredetük, de hogy még *nem sok idővel ezelőtt* is egy népet alkottak, amikor a zsidók már nem alkottak egy népet? Azok számára, akik kételkednek abban, hogy az eredet közösségének (még ha a zsidók esetében megengedjük is a kételkedésnek ezt a hiányát) a népi emlékezetben semmi szerepe sincsen, a következő matematikai számítást ajánljuk a figyelmükbe: két ember, akinek közös atyjuk van, erős szívbéli hajlamot érez a másik iránt és kölcsönös kötelezettségeket; két ember, akinek közös a nagyapja, vagyis két unokatestvér esetében, mint ismeretes, már legalább négyszer gyengébb; két olyan ember között, akiknek az ükapjuk azonos, már tizenhatszor gyengébb a hajlandóság, s az esetek többségében az ilyenek már majdnem teljesen idegenek egymás számára; végül két ember között, akinek ugyanaz a szépapja, már semmiféle közösséget sem lehet fellelni. Ha vagy száz év multán az eredet azonosságának a jelentősége már a nullát közelíti, számítsátok ki, milyen jelentősége kell, hogy legyen 3000 év múltával!!... Nyilvánvaló, hogy az *égvilágon semmilyen*, és ha a német kötődik a némethez, az orosz az oroszhoz, ez egyáltalán nem az eredet miatt van, hanem csakis azért, hogy minden ilyen csoportot különféle *jelenlegi,* most is fennálló kapcsok tartanak össze, például a nyelv, a terület, a vallás stb. azonossága, és mert egy francia zsidónak nincsen közös nyelve és közös területe az orosz zsidóval, ezért kizárólag a közös vallás tartja őket összse… Mikor az orosz nép a pogányságból áttért a pravoszláv vallásra, nem szűnt meg mint nép; ha ma felvenné az evangélikus vallást, azért ugyanaz a nép maradna, mert a nyelv közössége tagjait egy egésszé köti, egy néppé teszi; de ha mai úgynevezett zsidó nép más vallást venne fel, a zsidó nép egy szempillantás alatt örökre nyomtalanul eltűnne. Vagy tán ez nem igaz? El tudjatok képzelni a zsidó népet a zsidó vallás nélkül? Ha tudatában vagyunk, hogy a zsidó vallás megsemmisítésével egy szempillantás alatt és véglegesen eltűnne a zsidó nép, az már világosan és kétségbe vonhatatlanul bizonyítja, hogy a zsidó nép nem létezik, és hogy a zsidók csak olyan csoportot alkotnak, amelyet a vallás tart össze, attól függetlenül, hogy valóban tartják-e ennek a vallásnak az előírásait, avagy csak az előírásokat betartók közé számítják magukat.

Talán majd azt mondjátok, hogy az úgy nevezett zsidó népnek a vallástól való függősége csak ideiglenes, hogy csak a zsidók mostani politikai állapotából következik; ezért álljon itt a következő példa: képzeljétek el, hogy néhány százezer zsidó Palesztinában önálló államot alapított, de némi idő múltán más vallást vett föl – (például a kereszténységet vagy az iszlámot): mi történik ezek után? Ti vagy bárki más ezek után zsidóknak fogja-e őket nevezni? Nem, valljátok be, hogy nem. Ezeket a legszangvinikusabb zsidókat, ezeket a par exellence zsidókat, akiknek minden lehetőségük megvolna, hogy figyelembe vehető tények alapján zsidóknak tartsák magukat, mert zsidóktól származnak, zsidó őseik hazájában laknak és saját politikailag önálló zsidó államot alapítottak, s tőlünk *csak* a vallás alapján különböznek – amelyet nacionalistáink tévesen tesznek az utolsó helyre – ezeket senki se fogja zsidóknak nevezni, a zsidó történelemből kihúzzák őket, és az úgy nevezett zsidó néphez és zsidó kérdéshez nem lesz semmi közük (legalább is néhány nemzedéken át), miközben mi, akik szét vagyunk szórva a világban, nem beszélünk közös nyelvet, nem lakunk a zsidók országában, de akiknek számára megvan a vallás közössége, továbbra is zsidó népnek nevezzük magunkat, s cipeljük, vonszoljuk magunkkal a zsidó kérdést. Ha fennáll, hogy valamely *a*+*b*+*c*+*d* kombinációban a *b*+*c* és a *d* elemeket

[84] Filiszteusok: Zamenhof orosz nyelvű szövegében a филистимлянами (eszközhatározó esetű) alak fordul elő, Holzhaus fordításában pedig a filiŝtoj alanyesetben álló eszperantó szóalakot találjuk. Adolf Holzhaus lábjegyzete: *13. l., 17- sor* (oroszul *filistimjlane)* 'filiszteusok' (héberül *Pelistim) Kr. e. 1200 körül Krétán át bevándoroltak a Kánaániták országába és Judeától nyugatra, a tengerparton telepedtek le. A tengerparti alföld asszírok által való elfoglalása (i.e. 734-től kezdve) véget vetett a filiszteus önállóságnak. Központi városaik Ekron, Gata, Asdod, Askelon és Gaza (Pentapolis) volt.*

[85] Skíták, szittyák, Zamenhof orosz szövegében: *скифами* (többes szám, eszközhatározó eset), Holzhaus fordításában a *skitoj* szóalak (az eszperantó főnév többes szám alanyesete) szerepel. Adolf Holzhaus szövegvégi jegyzete: skitoj (oroszul szkify) perzsa eredetű vándorló népek; időszámításunk előtt Közép-Ázsiától a Dnyeszterig vándoroltak. A Fekete Tengernél telepedtek le.

helyettesíthetjük más elemekkel, a kombináció mégis továbbra is a zsidó nevet viseli, de az *"a"* elem megváltoztatásával az egész együttes megszűnik zsidónak neveztetni, jóllehet a *b+c+d* változatlanok maradnak, akkor napnál is világosabb, hogy annak a lényege, amit zsidónak neveznek, csakis az *"a"* elem. Mindezek után lehet-e kétség afelől, hogy a zsidóság lényege a zsidó *vallásban* van (jóllehet csak *nevében* létezett és semmi sem valósult meg belőle), s hogy egész, a zsidóságért folytatott harcunk a *vallásér*t való harcra redukálódik, s minden egyéb, amiért harcolunk és szenvedünk, csak *következménye* ennek a vallásnak? Bármilyen ellentmondásosnak tűnjék is, ez valóban cáfolhatatlan és kérlelhetetlen igazság, s azok, akiknek a divatos és a zsidóságra nem alkalmazható jelszavak hatása alatt úgy tűnik, hogy a zsidóságban nem a vallásért, hanem bármi másért harcolnak, azok saját magukat csapják be. Cserélhetünk nyelvet, országot, ruhát, szokásokat, eszméket, szellemet, testi sajátosságokat, politikai állapotot, gazdasági körülményeket, egy szóval mindent, amit akarunk, mégis a magunk számára és mások számára is zsidók maradunk; de amint megváltoztatjuk a vallásunkat, az egész zsidó kérdés megszűnik számunkra; még ha a zsidóságban is, az újonnan felvett vallásban is teljes mértékben ateisták volnánk is, és az egyik vagy a másik valláshoz való tartozás csak címkét és bejegyzést jelentene is számunkra. Az egész zsidó kérdés a zsidó vallásban rejlik. Kérjük az olvasót, hogy ebbe jól gondoljon bele, mert a zsidó kérdés ezen alapvető, mi több, egyetlen *okának* a megértésétől függ helyes megoldása is.

Talán majd azt mondjátok: „ha a zsidókat csak a vallás köti össze, akkor miért van az, hogy még a hitetlen zsidó is kényelmetlenül érzi magát a nem zsidók között, s a zsidók között olyan jól érzi magát, mint aki rokonaival van együtt? Vajon ez nem azt tanúsítja-e, hogy a zsidókat, a valláson kívül, még valami összeköti?" Ó nem, ugyanis ezt az érzést teljesen tévesen értelmezzük. Vizsgáljátok meg figyelmesen ezt az érzést, s meglátjátok, hogy az az érzés, amely a másik zsidóhoz köt, csak a vallás közösségén nyugszik; jóllehet sem ti, sem beszélgetőtársaitok nem tartották ezt a vallást, a vallásnak ez a közössége biztosítja, hogy beszélgető társatok nem fog benneteket lezsidózni, nem néz rátok megvetéssel, mint valami páriára, nem lát bennetek ellenséget, akit a Talmud, Isten tudja, milyen utálatosságokra nevelt, hogy gyermekkorát ugyanabban a hitéletben, ugyanazokban az ünnepekben töltötte, mint ti, s a gyermekkori benyomások hasonlósága egymáshoz közelíti az embereket még akkor is, amikor a hit, amelyet ezek a benyomások kiváltottak, már rég eltűnt. Mindazok az érzések tehát, amelyek a zsidót a zsidóval összekötik, kizárólag a valláson és az ahhoz kapcsolódó jelenségeken alapulnak. Ha a zsidók valamely csoportjához más érzések is fűznek valakit, azok helyi jellegűek, melyeknek sem a pánjudaizmushoz, sem Palesztinához nincs közük. Így például a litván zsidó jól érzi magát a litván zsidó társaságában, mert a fent bemutatott vallási köteléken kívül a litván kisvárosok szelleme, a nevelésnek és az emlékeknek, a zsargonnak a közössége, mely akaratukon kívül kedves nekik, a veréseknek és a jogkorlátozásoknak az a közössége, amelyek között a vallásuk miatt élnek. Látjátok, hogy a zsidóknak ez az egymás iránti hajlandósága nem nemzeti öntudatból, hanem egyszerűen a vallásnak vagy a vallás címkéjének közös voltából, s helyzetüknek ebből fakadó hasonlóságából ered.

Kik vagyunk hát? A mostani körülmények között nem vagyunk sem oroszok, sem lengyelek, sem németek, s nem mondhatjuk azt sem, hogy mi vagyunk a zsidó nép. A zsidók utódai vagyunk (de még ez sem áll kétségen kívül), de nem igaz, hogy mi volnánk a zsidó nép, mert ilyen nép most nincs, mint ahogy nincs protestáns nép se. Minthogy szétszórt csoportok vagyunk, amelyeket csak a közös vallás köt össze, nemzeti tekintetben már régóta nem alkotunk egységes zsidó népet, természetes nyelvünk, lakhelyünk, új, különálló népekké kristályosodni nincs semmiféle esélyünk, s a környező népekbe olvadni (*влитьсья*, *enverŝiĝi)*, vallásunk nemzeti különállást elváró szelleme miatt nincs lehetőségünk. Nemzeti tekintetben tehát arra vagyunk ítélve, hogy az ég és a föld között lebegjünk, s ebben rejlik állapotunk minden tragédiája. Egy valaha-volt nép feltételezett *utódai* vagyunk, mi vagyunk az az *anyag*, amelyből egy új, *leendő* népet lehet formálni; de nem vagyunk nép. *Kérjük az olvasót, hogy fordítson figyelmet az imént mondottakra*, mert ha nem, furcsa lesz neki, hogy a zsidó nép létét tagadva, a zsidóságnak a jövőjéről mint *egy* nép jövőjéről beszélünk. Ha néppé akarjuk formálni magunkat, akkor e között az újhéber és az egykori antik héber között történelmi kötelék lesz, mert mi, mostani népen kívüli *безнародные, senpopolaj*) zsidók, feltételezett eredetünk miatt, s két nép közötti összekötő kapocs vagyunk. A leendő újhéber népnek tehát teljes joga lesz, hogy a palesztin-izraeli nép történetét mint saját történetének ókori szakaszát tekintse; de az egykori palesztin-izraeli néppel *azonosítan*i magukat a mostani zsidóknak a legkisebb logikai alapjuk sincsen, mert csak feltételezik, hogy az említett néptől *származnak*, de egy csöpp sincs bennük mindabból, ami az ókori hébereket az izraeli nép formájában külön néppé, egységes néppé tette. Ahhoz tehát, hogy eszményeiket az egykori izraeli

nép eszményeivel azonosítsák, a mostani zsidóknak semmiféle logikai megalapozásuk nincsen, s ha sok zsidó még él ezzel a mindenképpen helytelen azonosítással, ez csak abnormális vallásunk befolyása alatt lehetséges, amely mostani híveit ugyanazzal a névvel illeti, mint amellyel régen elenyészett *ókori* híveit illette. Ha távoli őseink eszményei a maguk saját Palesztinája, és maguk saját bibliai nyelve volt, ez teljesen természetes, de ha mi, mostani zsidók, akiknek már se Palesztinához, se a biblia nyelvéhez nincs semmi közük, ezt az országot és ezt a nyelvet akarjuk eszményképünkké emelni, az nemcsak minden logikai alapot fog nélkülözni, hanem teljesen természetellenes lesz.

Látjátok tehát, hogy az ókori Izrael nacionalizmusa s az általa kiváltott cionizmus *természetes* eszményképünkként nem létezik, s nem is kell, hogy létezzék. De a cionizmus *utilitárius* szempontból talán jó, vagyis jó lehet, mint annak módja, hogy testvéreink szenvedését megszűntessük? Ha a palesztinai izraeli nép elhalt, talán hasznos volna, hogy mesterségesen *feltámasszuk*? Talán hasznos volna azoknak a milliónak az erkölcsi megváltására, akik a zsidó vallástól szenvednek, egyesíteni őket azon nyelv révén, amelyet egykor a zsidók beszéltek, mégpedig azon a földön, melyet valaha zsidók laktak, s ugyanakkor hasznos volna politikai önállóságot adni nekik; stb.?

Bármilyen vonzó legyen is az ilyen ábránd, az érett meggondolás a fenti kérdésre ezt a választ kívánja: Nem, egyáltalán nem! Ez utópia, amely nem valósulhat meg, s ha egyszer megvalósulna is, végezetül sehova sem vezetne. Először, cionisták, vegyétek le egy percre a kendőt lelkesült szemetekről, s vegyétek szemügyre, milyen ingatagok, mennyire csak a gyermeki képzeletre vallanak azok az adalékok, amelyekre reményeiteket építetek. Azt mondjátok: benépesítjük Palesztinát, aztán felkelünk Törökország ellen, vagy ahogy mondjátok, Törökország hű polgárai maradunk, de bizonyos különleges feltételek és jogok függvényében; pénzt gyűjtünk, és Palesztinát megvásároljuk Törökországtól, államot alapítunk, konzulunk lesz stb. "De még ha megengedjük is, hogy nagy erőkkel rendelkezünk, hogy több milliós tőkénk van, hogy százezrekre rúg azoknak a zsidóknak a száma, akik készek lakhelyükről távozva Palesztinába menni, valóban úgy gondoljátok-e, hogy az a Törökország, amely a cionizmust ismeri, alázatosan belenyugszik ebbe a nagyfokú telepítésbe, mely számára veszélyes lehet? Mi ellenünk, akik a területen *kívül* vagyunk, még csak harcolnia sem kell – egyszerűen nem bocsát be minket; már most is ezt teszi, jóllehet részünkről a legkisebb veszély sem fenyegeti, a legkisebb mértékben sem; de még ha nagy összegre rúgó pénz ellenében hozzájárul is betelepülésünkhöz, ki tiltja meg neki, hogy erősödésünk legkisebb jeleire azt mondja: "Megállás! Ennél többet nem engedek be! Azt hiszitek, hogy olyan könnyű államokat megvenni, s különösen egy olyan fontos országot, mint Palesztina, amely nem hasonlítható a mit sem jelentő Alaszkához? Olyan szép díszletek hatására, mint a kongresszusok, a nép zászlaja, a nemzeti bank, az aláírt részvények tömegeiről szóló eltúlzott hírek, ilyen és ilyen személyek helyeslő szavai fellelkesít benneteket, de az alaptalan lelkesedés hamar elröppen, s még nagyobb szellemi nyomottság követi. Államokat milliárdokért sem lehet venni, nemhogy olyan kis összegecskék ellenében, amilyenekkel ti bírhattok... Még ha megengedjük is, hogy ez az utópia megvalósul, hogyan kötitek össze egy szerves néppé az egymásnak idegen zsidó elemeket, akiknek nincs közös nyelvük, s nincs semmi közös dolguk a valláson kívül, de az is csak látszatra és neve szerint közös, míg lényegét tekintve az egyes pártok gyakorlatában összebékíthetetlenül különbözik? Hiába támaszkodtok más népek példáira, mely népek – mint a görögök, a bolgárok stb.; véleményetek szerint feltámadtak; itt a leghalványabb összehasonlításra sincs mód, mert azok a népek soha sem haltak meg, a maguk földjén éltek, megvolt a maguk nyelve, s csak a nyakukba tett igát kellet lerázniuk; nem pedig feltámadniuk. De végül is tegyük fel, hogy mindezek a fantazmagóriák, melyek közül egyik kevésbé megvalósítható, mint a másik, valamilyen csoda folytán megvalósultak – mi lesz akkor? Legjobb esetben idővel bevándorol egymillió zsidó, ugyanakkor kilencmillió, azaz csaknem az egész zsidóság akarva-akaratlanul a helyén marad; s akkor mi lesz velük? Minthogy nem Palesztinában születtek, még csak konzuljaik sem lehetnek; de ábrándozzunk csak tovább, s engedjük meg, hogy valami ügyeskedés folytán az egész Palesztinán kívül élő zsidóság felveszi a palesztinai állampolgárságot és konzulok védelme alatt áll – mit nyer ezzel? Talán, hogy senki sem meri verni és gyilkolni bírósági döntés nélkül? De ehhez a joghoz nincs szükségük konzulokra, mert ezzel a joggal, legalábbis hivatalosan, úgy is bírnak, s a konzulok számukra semmiféle új jogot ki nem dolgoznak; a környezet gyűlölete, megvetése ellen semmiféle konzul meg nem védi őket. A világ szemében a *zsidók* (az orosz eredetiben:.*жиды;* Holzhaus eszperantó fordításában*: fijudoj*) *zsidók maradnak*; s minden marad a régiben. Következésképp a zsidóságnak csak egy elenyésző része nyer valamit; azok, akiknek lehetőségük nyílik, hogy Palesztinába bevándoroljanak; az egész nagy többség, kiknek oda vándorolniuk nem lesz módjuk, nemcsak hogy nem nyer, de állapotuk jelentősen romlik, mert akkor üldözőink erkölcsi

alapot találnak, s lépten-nyomon a fejünkhöz vágják majd: takarodjatok a Palesztinátokba! De végül is, még az említett maroknyi palesztinai zsidóról is feltehetjük a kérdést, vajon nyernek-e valamit. Nem. Mert hiszen a *leendő* Palesztina valóságos képei igen különbözni fognak az *egykori* Palesztina költői képeitől. *De iure* Palesztina most Törökországé; tegyük föl, hogy egy sor csoda folytán Palesztina a zsidók kezére került; akkor is csak *de iure* lesz az övék; *de facto* Palesztina már régóta a keresztény világé, és mindig is azé lesz, melynek lépten-nyomon szentséges szentélyei vannak, melyeknek eltávolításáról vagy meggyengítéséről a legreménytelenebb fantaszta és utópista sem merne ábrándozni. Micsoda nyomorúságos állapot volna a zsidók számára ott, ha az ország látszólagos gazdái lennének! Úgynevezett otthonukban sokkal rosszabb helyzetben lennének, mint idegen földön, mert lépten-nyomon meg volnának kötve, minden meg volna nekik tiltva. A saját otthonukban a zsidók nem akarnak alázatos rabszolgák lenni, összeütközések a keresztényekkel pedig mindig lesznek; de akármilyen alázatosak is lennének a zsidók, hagyományos ellenségeiknek eleget tenni nem tudnak, örökké fog tartani az ún. zsidó szemtelenség miatti hangoskodás, és mindez keserűen fog hatni az egész földgolyó zsidóira. A zsidók Palesztinában örökké puskaporos hordóban lesznek; olyan helyzetben lesznek, mint egykor Ukrajnában azok a zsidók, akik templomokat béreltek, s aztán embertelenül lemészárolták őket. Palesztinában nem lesz vége szorongatásnak, lázadásoknak mindaddig, amíg sor nem kerül megint a zsidók kiűzésére.

Foglaljuk össze a mondottakat, s akkor megértjük, hogy a cionizmus lényege a következőkben rejlik: **Olyan eszmék nevében, amelyeknek nincs semmiféle logikai alapjuk, olyan célokra törünk, amelyek elérésének semmi esélyük nincsen. Levegőbe épített üres elméletekre és képzelődésre alapozott utakon indulunk, ha feltesszük, hogy csodák sora következik be, és a képzeletbeli utak utópikus célunkhoz juttatnak – akkor meglátjuk majd, hogy a csodáknak ezen egész sora után végül nem értünk el semmit, hogy minden maradt, ahogy volt, sőt, minden még rosszabb lett.**

Tudjuk, hogy szavaink, cionisták, fületekben kellemetlenül hangzanak, és hogy talán bedugjátok a fületeket, mert nehéz lemondani az álomról, amelyben hinni akarunk. Trombitahang, harci himnuszok és csábító szivárványképek könnyen lángra gyújtanak és megrészegítenek, s ez magyarázza a cionizmusért való divatos lelkesedést, amely most annyi és annyi testvérünket magával ragadja. Ne legyünk katonásdit játszó gyerekek, akik gyerekszobájukban szélvihar, sziklák, oroszlánok és tigrisek ellen törnek, jusson eszetekbe, hogy tízmillió testvérünk várja tőlünk a szabadulást, s nem engedhetjük meg magunknak, hogy költészet kössön le minket, nem ábrándoznunk kell, hanem cselekednünk.

II.

Mihez fogjunk? Ebben az állapotban nem maradhatunk, mert ez elviselhetetlen, s feltétlenül meg kell keresnünk a belőle való kiutat, ha nem a magunk számára, hát a gyermekeink és utódaink számára, és műveletlen és erőtlen testvéreink utódaink milliói számára, akik tőlünk, értelmiségiektől várják és várhatják a megoldást. De azok az utak, amelyeket eddig mutattak nekünk, nevezetesen az álasszimiláció és a cionizmus, csak a szavakkal való hiú játékhoz vezetnek. Azt kérdik tehát, mit is tegyünk, s miben keressük a menekvést.

Hogy erre választ adhassunk, mindenekelőtt alaposan és lényegre törően meg kell válaszolnunk azt a kérdést, hogy mi is a népek közötti kivételes helyzetünknek a *lényege*, s mi is e helyzetnek az *oka*, egy szóval a „zsidó kérdés" lényegét és okait kell megtalálni. Ezeket az okokat keresték a cionisták is, de ők kutatásukat túl felületesen és szubjektíven végezték: minden önálló kritika nélkül betegségünknek egy *tünetét* ragadták meg, s mutatták fel mint *lényeget* és *okot*, anélkül, hogy egy percig is elgondolkodtak volna azon, hogy ez a szimptóma betegségünknek valóban oka-e, avagy csak egyike betegségünk *következményeinek*, s hogy a betegég megszűnik-e ennek a szimptómának az eltávolításával, ha őt magát az őt kiváltó ok eltávolítása nélkül likvidálják.

Nézzük meg, miben is rejlik a mi „menedékünk", és honnan támadt. Általában a következő módon magyarázzák, „A régiségben a zsidó népet leigázták, erejétől megfosztották, s e nép fiai szét kellett, hogy széledjenek idegen országokban, innen ered a száműzetés és a zsidók vég nélküli szenvedése." De nem nehéz bizonyítani, hogy ez a bizonyítás hibás. A történelemből nagyon jól tudjuk, hogy nemcsak a zsidók győzettek le, fosztattak meg erejüktől és szórattak szét: ez a sors várt előbb vagy utóbb valamennyi antik népre, akik kölcsönösen ölték, elnyelték s egyre felváltották egymást a világ aréná-

ján. Vagyis alig, hogy valamelyiket a fenti népek közül legyőzték, mindjárt kezdetét vette a száműzetés és az örök „kérdés". S mert az emberiség története során ilyen népekből és népecskékből rengeteg volt, manapság rengeteg száműzetésnek és kérdésnek kellene lennie. Eközben ismeretes, hogy az önállóságukat vesztett antik népeknek egész nagy sokaságából csak a zsidó nép volt a történelemben olyan fura és példátlan jelenségnek alávetve, mint ami több száz éves és a jövőben láthatólag meg nem szűnő száműzetésünk. Világos tehát, hogy a mi kivételes és abnormális helyzetünk nem abban van, hogy távoli őseinket egykor legyőzték és megfosztották atyáik földjétől, s ha nem ebben a jelenségben van a zsidó kérdés oka, akkor már előre ki lehet mondani, hogy nem ennek a jelenségnek a megszüntetésében van a zsidó kérdés megoldása.

A mi különleges és abnormális helyzetünk nem az önállóság és a föld elvesztéséből adódik, a mely minden antik népnek a sorsa volt, hanem valami más okból kifolyólag, amely miránk sajátságosan jellemző. Ezt a sajátosan ránk jellemző valamit, amely oly világosan megkülönbözteti a mi történetünket a más népek történetétől, ezt kell mindenekelőtt megtalálnunk,ha meg akarjuk tudni a zsidó kérdés valóságos okát s a megoldáshoz vezető utat.

Minden nép, amely egyszer a zsidókéhoz hasonló helyzetbe került, azaz legyőzték és annyira megtörték, hogy politikai újjászületéséről szó sem lehetett, a következő átalakulásokon kellett, hogy átmenjen. Ha gyenge népről volt szó, melynek kulturális színvonala a hódító néphez képest alacsony volt, ez egyszerűen beleolvadt a környező elemekbe, fokozatosan átvette nyelvüket, hitüket, szokásaikat, erkölcseiket, s némi idő elteltével eltűntek a történelem színpadáról. Ha valamely legyőzött népnek a győztesekkel azonos erejű szellemük és fejlett kultúrájuk volt, akkor a nép nem tűnt el a környező elemek között, csak keveredett velük, s valamilyen új, köztes népet alkotott, amely nem volt azonos sem az egykori győztesekkel, sem az egykori legyőzöttekkel. Végül, ha a legyőzöttek kultúrája magasabb fokú volt, mint a győzteseké, akkor ezek, vesztes voltuk ellenére, a győzteseket magukba olvasztották, és olyan népet hoztak létre, amely aztán a győztesek nevét viselte, de szellemében és lényegében sokkal inkább a legyőzöttekre emlékeztetett. Így például a szétzúzott és az akkori egész világon szétszórt római nép neve szerint eltűnt a történelemből, valójában sok helyütt tisztán római jellegű népekké alakult (latin népek). Így azt látjuk, hogy a vesztesség és a politikai megsemmisülés egyáltalán nem a zsidók kizárólagos végzete, hanem előbb vagy utóbb minden több évszázadot megélt nép erre a sorsra jutott; akármilyen szelleműek és jellegűek voltak is ezek a népek, és akármilyen műveltségi fokon álltak is. Politikai megsemmisülésük után ugyanannak a nagy és ellentmondást nem tűrő történelmi törvénynek vettettek alá: a *környező elemekkel való keveredésnek és egymás elnyelésének* a sorsára jutottak. És jól jártak: egy rövid ideig szenvedtek, de ahogy az elemek keveredtek, a szenvedés egyre inkább szűnt, a legyőzöttek a győztesekkel együtt, immár összekeveredve, előbbre léptek, egyre megújítva az emberiséget, az elaggott elemeket fiatalabbakkal, a sérülteket frissebbekkel helyettesítve. Csak a zsidó nép állt ellen a történelem ezen törvényének, s amikor az események folyása azt mondta: halj meg vagy keveredj a körötted lévőkkel, akkor öntudatlanul így felelt: én nem halhatok meg. S ekkor kelt életre az örök zsidó szerencsétlen figurája, aki évszázadokon és évezredeken át pihenő és megnyugvás nélkül, kimerülten és hétrét görnyedve, űzötten és üldözötten, bolyong a világban. Népek végtelen sora hal meg mellette egymás után, ő pedig áll, örökké, mintegy élő tiltakozásként a természet és történelem legelemibb törvényei ellen.

A történelmi halálnak, a környezőkkel való keveredésnek, összeolvadásnak és a magunkba fogadásnak, s új népek alkotásának ez a lehetetlensége, ez a tompa és céltalan megkövesült terméketlenség – ez az, ami sem örömet, sem dicsőséget nem ad, s ebben van az a valami, amiben történetünk különbözik a más népek történetétől, s amivel kiváltottuk a dolgok ilyen abnormális folyását; a beolvadásnak és beolvasztásnak ebben a lehetetlenségében van tehát az egész zsidó kérdésnek az alapvető oka. Száműzetésünk, mint a sok történelmi párhuzamból láthattuk, nem betegségünk okát jelenti, hanem következményeinek egyike. Bennünk magunkban van, miáltalunk lett, szoros és elválaszthatatlan kapcsolatban van zsidóságunk lényegével és belső rendszerével, s meg nem szűnik, míg ezt a lényeget fel nem számoljuk. Sok nép vesztette el a politikai függetlenségét, s ma sem kevés az ilyen nép, de a száműzetés és a környező népeknek ezzel kapcsolatos gyűlölete és megvetése egyedül a zsidókat sújtotta. Alighogy Jákob fiai révén a zsidó nép életre kelt, máris az egyiptomi száműzetés várja őket, s már létre is jön az antiszemitizmus, mely nemcsak lényegét tekintve, hanem közkeletű kifejezéseiben is olyannyira hasonlít a mai antiszemitizmusra. De ebből a száműzetésből még ki tudtak valahogy törni, merthogy hála istennek, ez nem tartott olyan sokáig, mert mindannyian együtt voltak, s egy nyelvet beszéltek. Ismét önálló népet és államot alkottak. Nem élvezhették sokáig az önállóságukat, megint

száműzetés lett a sorsuk, nem közönséges rabszolgaság, mint már korában a filiszteusok révén, hanem tipikus, más népeknél nem szokásos antiszemitizmus, amely mindenben annyira hasonlít a mai antiszemitizmusra (vessük össze Haman szavait a mostani antiszemiták szavaival!). Ebből a száműzetésből azért még sikerült kijutniuk, annak köszönhetően, hogy még mindannyian együtt voltak, és egy nyelvet beszéltek, jóllehet nem a maguk hősiessége révén, hanem a perzsa királynak a mi időnkben már lehetetlennek tűnő szeszélye révén. Még nem sikerült berendezkedniük, mikor máris elkezdődött a leigázások újabb sora, majd ismét újra, harmadszor is megjelenik a tipikus, más népeknél nem szokásos száműzetés, ezúttal azonban már súlyos és végleges száműzetésről van szó, amely mintegy kétezer éve tart, s amelynek végét nem látjuk, mert az óta az idő óta az életfeltételek már nagyon, nagyon nagy mértékben megváltoztak. A zsidók ma már nem együtt, egy helyen élnek,valahol két lépésre Palesztinától, hanem szétszórva az egész földgömbön; nyelvüket, az egymás megértésének a képességét rég elvesztették; a tömeges népvándorlás feltételei rég megszűntek; a néhány tízezer zsidó Palesztinába való visszatérése csak csepp volna a tengerben, amely nem tüntetné el az egész egyébként való zsidóságot, s nem koncentrálná a zsidóságot ezen a néhány tízezer kilométeren; csodák nincsenek, s ma már nem egy önkényúrnak a jóindulatú szeszélye, amelynek az egész Palesztina és az egész zsidóság egyszerre volna alárendelve, ma már ez nem elképzelhető; Palesztina maga sem az a világ számára közömbös földdarab, amely egykor volt, s ma számunkra leküzdhetetlen akadályokkal teljes. Egy szóval, mint fentebb igazoltuk, a zsidó népnek Palesztinába való visszajövetele ma szóba se jöhet; még ha millió zsidó Palesztinában sikeresen megalakítana is egy zsidó államot, az, mint fentebb már kifejtettük, a többi kilenc milliónak a száműzöttségét nemcsak nem szüntetné meg, de még csak nem is enyhítené. Végül. ha csak feltételesen is teret adunk annak a gyerekes ábrándképnek, hogy valami természetfeletti csoda folytán minden zsidó Palesztinába vándorolna, az előző három száműzetéshez hasonlóan, de a palesztinai robbanásveszélyes helyzet miatt ma még inkább, arra kell számítanunk, hogy néhány évtized vagy évszázad múlva újabb, negyedik száműzetés következik be. Mert amiképpen az elméleti megfontolások, akképpen a zsidók történetének más népekkel való egybevetése is világosan és megcáfolhatatlanul mutatja, hogy a zsidók száműzetésének oka nem a zsidóságon kívül, hanem azon belül, magának a zsidó létnek a szerkezetében van. A zsidó kérdésnek ezen elem eltávolítása nélkül való megoldási kísérletei szükségképpen mindig eredménytelenek maradnak. Nem politikai állapotunkban van az örök zsidó kérdés, hanem a zsidóság szerkezetében magában.

Mi, zsidók, már sok hiábavaló reményünkből kiábrándultunk, s ha most – a szenvedéseink alapvető okát adó ok eltávolítása helyett a zsidó kérdésnek valamely mit sem jelentő, mellékes körülmény felszámolása révén való útjára csábulnánk, az megbocsáthatatlan volna. Nemegyszer műveletlenségünkben láttuk a zsidó kérdés fő okát – műveltségre tettünk szert, de továbbra is támadások értek minket; a polgári jogok eléréséről úgy ábrándoztunk, mint valami el sem érhető, eszményi dologról – most ezt már egész Nyugat-Európában elértük, de a helyzetünk nem fordult jobbra. Most az ókori zsidó állam visszaállításának ábrándja lett rajtunk úrrá – ez, mint feljebb bizonyítottuk, teljesen megvalósíthatatlan. De még ha sikerülne is ezt elérnünk, a rendkívül nehéz, felmérhetetlen áldozatok után be kellene látnunk, hogy állapotunk mit sem javult, sőt: rosszabbodott. Hagyjunk hát fel azzal, hogy a divatos és hangos frázisokkal csapjuk be magunkat, és szerekkel enyhítjük fájdalmunkat, keressük meg a zsidó kérdés gyökerét, s igyekezzünk a rosszat gyökerében megszüntetni; csak ebben az esetben oldhatjuk meg a zsidó kérdést. Az egész zsidó kérdés gyökere, mint fent láttuk, a zsidó vallásban van; így semmi kétség nem marad afelől, hogy a zsidó kérdés csak a zsidó vallás megváltoztatásának útján képzelhető el, s a zsidó kérdés megoldásának minden más kísérletével csak az időnket vesztegetjük, akár ha szitával mernénk a vizet, és korábbi nagy áldozataink helyett a kiábrándulások újabb sorát idézzük elő, valamint állapotunknak szüntelen hanyatlását.

Hol is van tehát a zsidó vallásban az a baljós valami, ami olyannyira megterhelte a zsidók sorsát, egész történetüket, s amely zsidó vallás keletkezésétől napjainkig és a jövő végtelenségéig örök szenvedésre ítélte a zsidókat, a környezet megvetésére és gyűlöletére, egy szóval örök száműzetésre, arra a tipikus zsidó száműzetésre, amelyet a valaha élt és ma élő népek egyikénél sem lelünk föl, s amely a zsidóknál, nagyon kis megszakításoktól eltekintve, egész – végtelenül hosszú – életüknek elválaszthatatlan kísérőjeként jelenik meg, s valahányszor egy időre mégis háttérbe szorul, elkerülhetetlenül visszatér. Vajon ez a balszerencsés valami a zsidó vallás alapvető vallási-filozófiai gondolatában rejlik? Nem, a legkülönbözőbb vallásokat látjuk a legkülönbözőbb eszmékkel, amelyek között találunk emelkedetteket és alantasokat, de a vallás alapja sehol sem vált ki száműzetést. A zsidóság eszmei alapja teljesen azonos a kereszténységével, mégis az a helyzet, hogy a kereszténység esetében ez az eszme

semmiféle száműzetést nem vált ki. Vajon mindez a judaizmus törvényeiből és szertartásaiból adódik? Megint csak nem, ugyanazokból az okokból kifolyólag, mint amelyekről az előbb beszéltünk. Ez a valami teljes mértékben a zsidóság egyetlen pontjában rejlik, mégpedig a nemzetiségnek és a vallásnak az összeforrottságában. Ezen a ponton a zsidó vallás végzetszerűen különbözik minden más vallástól.

Az örök zsidó száműzetés akkor vette kezdetét, amikor az első zsidók először mondták ki azokat a szerencsétlen szavakat, hogy Isten szövetséget kötött velünk, s nagy a kísértés, hogy ebben Istennek a fölött érzett haragját, ennek a haragjának a megnyilvánulását lássuk, hogy nevét megszentségtelenítették és önző módon nacionalizálták, nemzetiesítették. Egyetlen egy, többé vagy kevésbé kiemelkedő, egyistenhívő vagy többisten-hívő vallásban sem látunk ehhez hasonlót. A felszínen hasonló, de végképp nem azonos ezzel az, amit a mostani vad népeknél találunk; de ez a hasonlóság csak látszólagos: abban az esetben nem az egész világ Istenével van dolgunk, aki mintegy egyesülne egyetlen néppel, hanem helyi istenekkel; nem vallási eszmével, hanem a nemzethez tartozás tudatával, olyan dologgal, mint a helyi nyelv, a szokások stb. Az ilyen vallás lehetett nemzeti, s amellett egyáltalán nem befolyásolta híveinek sorsát. Ezek, új országba telepedve, lelkiismeretük legkisebb ellenkezése nélkül új isteneket kezdtek imádni, hiszen teljesen természetes volt számukra, hogy minden országnak megvannak a maga istenei, akiket az újonnan érkezetteknek tisztelniük kell, s akik teljesen azonos erejűek mint hazájuk istenei. A ti istenetek mostantól fogva az én istenem is, ugyanolyan mindennapos, természetes, senkit meg nem lepő kifejezés volt, mint ezek: országod mostantól kezdve az én országom, nyelved a nyelvem, családod a családom. Mindezek a népek, következésképp, kvázi-nemzeti vallásaik ellenére, teljes szabadsággal magukba tudták olvasztani egymást. Mikor itt vagy ott a vallás mint filozófiai világnézet jelent meg, lett légyen pogány vagy monoteista, semmi a nemzetivel azonosítható benne nem volt, mi több, az ilyen a nemzetivel való vegyülést vallási szempontból a vallás abszurdumnak tartotta volna – ilyenek voltak, például Konfucius, Buddha, Mohamed vallásai. Következésképp ezek a vallások sem jelentettek akadályt a népek összeolvadásában, eltekintve attól a különbségtől, hogy a legkiemelkedőbbek valóban egyre inkább elvesztették azt a képességüket, hogy beolvadjanak, de ezzel egyidejűleg nőtt a befogadásra, beolvasztásra való képességük, s a befogadott hívektől sosem követelték meg, hogy azok lemondjanak nemzeti hovatartozásukról. Csak a zsidóknak támadt az a szerencsétlen gondolatuk, hogy a világnak etikai-filozófiai világnézetet adjanak, s ugyanakkor ezt szűken és elválaszthatatlanul egy nemzeti hovatartozáshoz kössék. S ezért keserűen megfizettek. A zsidó vallást, melynek lényege szerint széles hullámban kellet volna elterjednie a világban, kezdettől fogva bilincs gátolta, s nem monoteizmusként, hanem judaizmusként jelent meg a világ szeme előtt. Ennek folytán kezdettől fogva megteremtette, világra hozta hívei számára az örök élet ítéletét, hiszen lehetetlenné tette számukra a beolvadást, sőt szinte bármilyen kommunikációt a környező elemekkel, ezzel mindenütt idegenné téve őket. A környező népekbe beleolvadni azért nem tudtak, mert vallásuk minden nép számára csak egyetlen Istent ismer el, s ez az egy Isten nem helyettesíthető: magukba olvasztani sem tudtak másokat, mert vallásuk nem adatott meg mindazok számára, akik keresik az igazságot és vállalják, hogy teljesítik az adott törvényeket, hanem csak az Izrael fiainak van adva. Az Isten szájába adott, tehát eltörölhetetlen törvények, ünnepek, rendeletek többsége a zsidó népre, a zsidó államra, a zsidó történelemre van alkalmazva. Végül a legelső alapvető hagyatéka a zsidó vallásnak: Én vagyok a te Istened, aki *kivezetett Egyiptom országából*. Így minden nem izraelita eredetű személy számára a zsidó vallás, lényegét tekintve, megközelíthetetlen, egyenesen sértő, s valami önző kövület formáját mutatja, amely nem képes feloldódni, sem magába fogadni, mindenkit zavar, mindenkinek bántja a szemét. Egyetlen kivándorló családnak sem kellett volna, Jákob fiaitól eltekintve, szenvednie, hiszen a családok ilyen vándorlása lépten-nyomon megfigyelhető és tömeges: ezek gyorsan gyökeret eresztettek volna az új hazában, összeszoktak volna az egyiptomiakkal, keveredni kezdtek volna az egyiptomiakkal, azaz terjesztették volna hitüket, avagy félig összekeveredve az egyiptomiakkal, egy új állam alapját adták volna; mégis a sors a zsidóknak száműzetést hozott annak minden jellegzetes részletével, amelyek csak a zsidók számára ilyen sajátosak, s amelyek aztán szüntelenül ismétlődtek a zsidók teljes későbbi történetén át, a teljes elidegenedéstől kísérve, s a kívülállók megvetésének és dühödt ellenszenvének, gyűlöletének, elzárkózásának gettójában. S ez nem a zsidók bűnéből fakad, hiszen nem tehető föl, hogy Jákob családja más húsból és vérből vétetett volna, mint az emberiség egésze, ez abból a világon se föllelhető vallási nacionalizmusban, amely szerencsétlen módon mint alapkő került a zsidó vallás alapzatába, s amely a zsidók számára mindig lehetetlenné tette a környező világgal való kommunikációt. Ez a kőfal, mellyel a zsidóság körülvette magát, mindig gyűlöletet és megvetést váltott ki még olyankor is, amikor szinte családként,valamennyien együtt éltek és egy nyelvet beszéltek;

de akkor ezt részben ellensúlyozták olyan előnyök, amelyeket, mint fent láttuk, a nemzeti lét adott; most, mikor a zsidó nemzetiségnek, mint fent láttuk, már nyoma sem maradt, egy *holttesthez* vagyunk kötve. A zsidó vallás helyi-törzsi formája ma már nemcsak filozófiai-vallási abszurdum, de a legnagyobb vallási-filozófiai anakronizmus is, és amíg ez a forma létezni fog, a zsidók szenvedései soha, soha nem fognak megszűnni, sem a népek liberalizmusától, sem a cionizmustól, és száz vagy ezer év múlva még mindig érvényben lesznek Heinének a zsidóságra vonatkoztatott prófétikus szavai: „Das Judentum ist keine Religion, es ist ein Unglück."

Összefoglalva mindazt, amit eddig kifejtettünk, megismételjük: Évszázadunk látszólagos vallási közömbössége ellenére, annak ellenére, hogy most oly keveset beszélnek a vallásokról, s oly sokat fajokról, nemzetekről, gazdasági kérdésekről, a zsidók minden szerencsétlensége s az egész zsidó kérdés kizárólag a zsidó *vallásban* van: nem a *hitben*, mely a filozófia szférájába esik, s amely minden értelmes antiszemita esetében ugyanolyan, mint az értelmes zsidó esetében, hanem éppen a vallásban, a vallási rendszerben. A zsidó kérdésnek a megoldása és a zsidó száműzetés felszámolása csak *a zsidó vallás megváltoztatásával érhető el.*

Itt merül fel a kérdés: meg kell-e változtatni a vallásunkat, hogy eképpen utódainkat megmentsük a szenvedéstől? Ha tudnánk, hogy vallásunknak azok a vonatkozásai, amelyek miatt szenvedünk, valami emelkedett és eszményi tartalmat hordoznak, akkor nem szabadna megváltoztatnunk, még ha tízszer annyit kellene is szenvednünk miatta, mint most, de mi zsidó értelmiségiek, mindannyian tudatában vagyunk, hogy a zsidó vallásnak az a külső formája, amelyet a zsidó szenvedések fő okaként mutattunk fel, semmi kifejezetten eszmeit nem tartalmaz, mert hogy egyáltalán nem adja meggyőződésünk lényegét, egyáltalán nem tartjuk, éljük, csak üres szavakat látunk benne, s még szégyelljük is – így hát felmerül a kérdés: kinek a nevében szenvedünk, kinek a nevében ítéljük gyermekeinket szenvedésre? Egy fantom nevében, üres képzelgés nevében, amelynek mi magunk nem is tulajdonítunk jelentőséget. Ha valaki önként, minden cél és elképzelés nélkül a mocsárba öli magát, az esztelenség, de ha a süket hagyomány miatt, mely számára minden értelmét elvesztette, hagyja megfulladni műveletlen testvéreit, gyámoltalan gyermekeit, és még csak meg sem kísérli őket onnan kivezetni, ez már nem bolondság, hanem becstelenség. A zsidó vallás, amely alapvető eszméje szerint az emberi értelem és szív legzseniálisabb alkotása, – a megváltozott körülmények miatt, amelyekhez nem alkalmazkodott –, sajnos olyan mocsárba fordult, amelybe mindannyian belefulladunk, már azt sem tudva, kinek a nevében; ezért arra törekedni, hogy kivezessük innen magunkat, testvéreinket, gyermekeinket – ez nemcsak *lehetőségünk*, hanem *kötelességünk* is, ezt kell tennünk.

Őseink részéről a régi zsidó formák védelme dicséretes és nemes dolog volt, mert hiszen meg voltak róla győződve, hogy a szent igazság és az üdvösség ezekben rejlik. A mi részünkről ez becstelen gyávaság lenne, megbocsáthatatlan közömbösség, amelyet semmiféle szofisztikus mondatok nem igazolhatnak, hiszen jól tudjuk, hogy a külső zsidóságban, mint Istennek Izrael fiaival való egyesülésében, illetve ez egyesültség őrzésében nincs semmiféle emelkedettség, s mindebben csak testvéreink millióinak évezredes szenvedései rejlenek. Ahogy egykor – meggyőződve a műveletlenség halálra ítéltségéről –, kötelesek voltunk népünket abból kihúzni, még annak ellenére is, hogy ezzel meg kellett törnünk a hagyományokat, amelyek a nép szemében szentek voltak, ehhez hasonlóan most is, meggyőződvén arról, hogy a zsidóság mostani formájában semmi szent nincs, csak véget nem érő pusztulás és szenvedés, a testvéreinket ebből ki kell vezetnünk, kivezetnünk, nem pedig kezünket karba téve ülnünk, és fantáziánk megalapozatlan termékeivel táplálnunk a népet, miközben viselkedésünket a hagyományok iránti szeretettel igazoljuk. Nem szabad elfelejtenünk, hogy műveletlen testvéreinknek mi vagyunk egyetlen támaszuk, s hogy sorsukért súlyos felelősséget viselünk lelkiismeretünk előtt.

Így hát meg kell változtatnunk a zsidó vallást. Mindenekelőtt meg kell változtatnunk benne, természetesen, azt az elemet, amely, mint fentebb láttuk, az örök zsidó szenvedések lényegét és okát adja: a vallás *tévesen felfogott nemzeti jellegét*, amely néhány évezredre megállította a zsidóságban a szabad feloszlás minden képességét és a szabad fejlődés lehetőségét, továbbá – egyidejűleg – meg kell változtatni, el kell mozdítani azokat a haszontalan rétegeket, amelyek a zsidóságra rakódtak a vég nélküli száműzetés idején, s amelyek a zsidóknak minden tekintetben kezüket-lábukat megkötötték, s amelyek erőszakosan beszűkítették számukra a foglalkozásválasztás lehetőségeit, ártó bélyeget ütöttek jellemükre is, cselekvésük stílusára, módjára, s amelyek azt a tiszta, magasztos vallást, amelyről Mózes álmodott, s amelyet a próféták oly pontosan értettek, a világ pedig gúnyolódásának és közmegvetésnek a tárgyává tette.

Bizonyosan tudjuk, hogy túl gyengék vagyunk arra, hogy az emberek millióinak vallását megváltoztassuk; de ilyen utópiát nem is tűztünk ki célunkul. Először csak szerény, kicsi zsidó reformközösséget akarunk alapítani, amely – minthogy a mostani zsidóság minden negatív oldalától mentes, mindazok számára morális menedéket jelentene, akik lába alól a szerencsétlen zsidó kérdés kihúzta a talajt. Közösséget, akinek minden alapja megvolna arra, hogy lassanként a zsidóság mind nagyobb hányadát magába foglalja, míg végül az egész zsidóság átömlene ebbe az új formába, és a mindenütt megvetett és idegennek tekintett embercsoportból átalakulna tiszteletnek örvendő csoporttá, amely a maga talajához lelkiismeretével való minden alkudozás nélkül ragaszkodhat.

Az első pillanatban az olvasók minden bizonnyal nagy szkepszissel viszonyulnak szavainkhoz. Tudják, hogy nemegyszer életre keltek ilyen vagy olyan reformszekták, hogy semmilyen mértékben nem oldották meg a zsidó kérdést, hogy rendre teljes kudarccal végződtek, s az olvasók számára az derül ki, hogy mi is csak az ilyen nevetséges szekták egyikét akarjuk bemutatni. Nyugodjatok meg, olvasóim, javaslatunk és ezen szekták között csak a nevek véletlen közössége áll fenn, semmi több. Az említett reformálókkal csak *véletlenül* haladunk együtt, mint ahogy a ruhadivat reformátoraiként egy néven említhetjük az orvost, aki higiéniai okokból követeli e ruhák eltávolítását, s a divatos szabót, aki a ruha átszabását valami szalonszeszély folytán követeli. Az előbbi s az utóbbi között azonban óriási különbség van. Míg az említett reformátorok csak önmaguk kedvéért változtatgatták a vallást, csak a maguk tetszésétől vagy nem tetszésétől követve, vagy azt nézve, hogy mi előnyös vagy hátrányos számukra, a környezetnek mi fog tetszeni, s mi nem, mi csak annyiban közeledünk a zsidó vallásnak a megreformálásához, amennyiben ebben a vallásban találtuk meg az egész zsidó kérdés egyetlen okát. Mindenből, amit fentebb elmondtunk, előre megértheti az olvasó, hogy nem olyan átmeneti mulatságként ajánlunk neki reformot, amelynek rendeltetése, hogy néhány hónapot kibírjon, s aztán eltűnjön, s hogy mi olyan reformokat javaslunk – ha az majd zsidó értelmiség egyetértésével találkozik –, reformok olyan óvatos, következetes és rendszeres megvalósítását javasoljuk, szigorúan elgondolt terv szerint, mely reformokat nem a divat hiábavaló szeszélyei vezetnének, hanem komoly történelmi tapasztalatok, s melyek nem valamely kis csoport jelentéktelen kényelmét tartják szem előtt, hanem annak a tízmilliós tömegnek a jövőjét, amelynek fokozatos befogadására, magához vonzására közösségünk létrejött. Szükségtelenül nem szakítunk a hagyományokkal, amelyek a vallási kérdésekben óriási szerepet játszanak, s amelyek eltávolítása minden reformot elkerülhetetlen kudarcra ítél, nem szakadunk el, önző és könnyelmű módon tömegeinktől, sorsára hagyva, s magunkat azok helyzetébe hozva, akik a magukéitól elmaradtak, de másokhoz nem csatlakoztak. Az általunk említett próbálkozások nem járhattak sikerrel, s nem lehettek életképesek már csak azért sem, mert már az alapjuk sem valamely egészséges és tiszteletre méltó eszme volt, hanem a halál szándéka: a reformátorok *szégyenlették* a zsidóságot, s a lehető leginkább *el akarták törölni*. Ezzel szemben mi, mint olvasóink majd meglátják, arra törekszünk, hogy felekezeti csoportunkat *megerősítsük*, hogy nyíltan és büszkén *szemlére* állítsuk ki az egész világ szeme elé, de szilárd *talajt* biztosítván neki*, egészséges és normális életet*, megszüntetve örökös támaszkeresését, a mások majmolását és a megalázkodást, de – csak miután *méltóvá tettük az életre*, s az emberekben *tiszteletet* támasztottunk iránta. A mi reformajánlatunkat csak a *zsidó kérdés megoldásának* vágya váltja ki, *ebben* a szellemben valósul majd meg, eltérően azoktól a kérészéletű, a zsidóságtól elszakadt *szektáktól*, amelyek javaslatához a miénknek semmi köze sincs.

Az első gondolat, amely itt feltehetőleg önkéntelenül olvasóink eszébe jut majd, a következő: „A nemzeti-vallási zsidóság sajátos erővel bír, amely ellen minden próbálkozás hiábavalónak fog bizonyulni; ez a zsidóság eddig évezredek alatt nem tűnt el, következésképp a jövőben sem fog eltűnni, minden erőfeszítés és elméleti meggondolás ellenére: a zsidó tömeg sosem fog lemondani a zsidóság mostani, évezredek megerősítette formájáról". De ez a vélekedés, látszólagos történeti ereje ellenére, teljes egészében hibás: a zsidó halhatatlanság minden látszólagos nagyszerűsége egy szempillantás alatt odalesz, ha logikusan számbavesszük e furcsa halhatatlanság *okait*. Vajon a zsidó népet valami különös életrevalóság/alkat (?) különbözteti meg, mint első pillantásra látszik? Nem, ellenkezőleg, a történelem azt mutatja, hogy talán egy nép sem hagyta el nyelvét és földjét, vagyis nemzeti énjét, olyan gyorsan, mint a zsidók, és hogy a zsidóknak már régóta nyomuk sem maradt volna, ha a vallásuk nem volna. Vagyis csak a zsidó *vallás* bizonyult ellenállónak. Vajon tényleg van benne valami örökkévaló? Már *a priori* azt lehet mondani, hogy a vallásnak, ami az emberi *meggyőződésekhez* tartozik, nincs önálló élete, és csak addig tudja magát tartani, ameddig nem jelenik meg *jobb* és *igazabb*. Ez utóbbi meggyőződés megjelenésével az előbbi elkerülhetetlenül halálra van ítélve, még ha korábban évezredekig tartotta is magát, s még ha úgy tűnik is, hogy a tömeg széttép mindenkit, aki az előző

meggyőződésnek akárcsak haja szálát is érinti. Így mondja a logika, s így mondja sok tény az emberi gondolat és az emberi vallások szférájából. Minden nép, mindegyik, kivétel nélkül, kitartott a régi vallása mellett, élve égetvén el az új hit első prédikátorait, s e kitartás alapján ítélve úgy tűnt, hogy évmilliók alatt sem fogja megelőző hitét megváltoztatni ,– s még tán ötven év sem telt el az első prédikátorok megjelenése óta, – s a nép egész tömegében áttért az új vallásra. Miért van, hogy csak a zsidók tartják magukat a vallásukhoz, annak ellenére, hogy minden más tekintetben más népeknél kevésbé ellenállók, s hogy mindig erősebben és kegyetlenebbül elnyomták őket, mint az összes többi népet, ha figyelembe vesszük, hogy a népek uralkodóik és legyőzőik rendelkezése szerint váltogatták vallásaikat? A zsidók más agyagból alkottattak, mint minden más nép, ahogy ezt az ellenségeink is mondják ? Nem, ennek a bizonyosságnak az oka nagyon természetes: Míg *egyes* individuális személyek vallásukat meggyőződésük ellenére, anyagi megfontolásokból megváltoztathatják, a *tömegek* ezt soha nem tehetik, mert tömeges becstelenség, a lelkiismerettel tett tömeges üzlet nem lehetséges, ezért népek egésze csak akkor változtathatja meg a vallását, ha az új vallás *felette* áll a réginek. A pogány népek könnyen felvették a kereszténységet, de a világ semmilyen ereje nem volna képes valamely keresztény népet rábírni arra, hogy átvegye a pogányságot. Mikor a pogány népek a kereszténységgel találkoztak, valami magasabbrendűt találtak benne, s engedniük kellett; a zsidók a kereszténységhez való viszonyukat tekintve fura és különleges helyzetbe kerültek: kezdetben a zsidók a kereszténységet nagyon szívesen fogadták, s az első keresztények, mint ismeretes, szinte kizárólag a zsidókból verbuválódtak, de utána, a tiszta keresztény tanítás minden magasztossága ellenére, a zsidók szembetalálták magukat a megtestesülés dogmájával, amelyet, minthogy századokon át ismert vallási elvek alapján nevelkedtek, semmiképp nem tudtak elfogadni, de a *saját* vallásukat propagálni szintén nem tudták, e vallás örökletes-nemzeti jellege miatt. Ily módon eredeti, kiúttalan helyzetbe kerültek, mely példátlan az egész emberiség történetében: a népek között eloszlani, beléjük olvadni sem tudnak, de magukba olvasztani sem tudják őket. S minthogy a vallás, mint ez általában minden formális alakulatról elmondható, nem törölhető el tudatos döntés nélkül, mint ahogyan, ezzel szemben, a nyelvek és a szokások eltörlődnek, s mert a zsidók részéről elképzelhetetlen, hogy alapvető meggyőződésüknek ellentmondó idegen vallást fogadjanak el, mert hogy a lelkiismerettel való tömeges alku sohasem elképzelhető, éppen ezért a zsidók elszigeteltsége örökké fennmarad, valami rendkívül szilárdnak és élőnek a benyomását keltve. Üldözheted a zsidót, amennyit tetszik, s a zsidóság mégsem tűnik el, alakítsátok át a zsidókat mind, egytől-egyig ateistákká, s a zsidó vallás mégsem tűnik el, s ezek az ateisták továbbra is a zsidó vallás híveinek nevezik majd magukat, s nem számítják magukat keresztényeknek. De ebben a zsidóknak se érdemük, sem bűnük nincs. A zsidók nem teremtettek más húsból és más vérből, mint a többi népek. A *régivágású zsidóság látszólagos szilárdsága és életrevalósága csak azoknak az áthághatatlan falaknak tulajdonítható, amelyek, részint a vallásoknak a zsidók számára elfogadhatatlan dogmái folytán, részint a zsidó vallás örökletes-nemzeti jellege folytán a zsidóságot körbe vették*. Ne hagyjuk figyelmen kívül ezt a tényt, mert csak *ez* a tény képes megmagyarázni a zsidóknak az utóbbi két évezredben átélt történetét és helyzetüknek teljes lehetetlenségét. Ebben a természetes körülményben rejlik a zsidók minden természetellenes élénksége, ég és föld között való örök lebegésük. A zsidóság szilárdsága és élettelisége nem benne magában van, hanem azokban a falakban, amelyek körülvették: *minden* nép, ha hasonló különleges szituációba kerülne, a saját akarata és jelleme ellenére ugyanilyen „örök zsidónak" bizonyulna. Ha falakkal, melyen átugorni nem tud, bekeríted, a leggyengébb bárány, minden kínlódás ellenére, *akaratán kívül* ellenállóbbnak bizonyul, mint a legbátrabb oroszlán, ha olyan falakkal keríted körül, amelyeken *nem képes* átugrani. Ilyen bárány helyzetében van a zsidó nép, amely egyáltalán nem rendelkezik valamiféle természetfeletti felsőbbséggel, melyet pedig sokan tulajdonítanak neki, összetévesztve a következményt és az okot. Jól gondoljátok meg ezt, mert ebben van az egész zsidó kérdés lényege. Törjétek át a falat, s adjátok meg a zsidóknak, hogy tömeges hazugság és megalázás nélkül semleges talajra léphessen, amely megadja nekik a megaláztatás nélküli *beolvadásnak és a beolvasztásnak* a távoli múltban elvesztett lehetőségét. Azok a tömegek, amelyek rég elmúlt idők hagyományain, mint gránitsziklán állnak, sokkal gyorsabban átfolynak és megkötnek az új talajon, mint azt gondolhatnánk. Ugyanaz a sűrű, fanatikus tömeg, amely most az új tanítás számára, úgy tűnik, teljesen megközelíthetetlen, ötven vagy száz év múlva az új tanításnak ugyanolyan tömeges őrzője lesz, az új hagyománynak, természetesen, ha ez érzelmeinek megközelíthető formában lesz adva, nem pedig hideg, absztrakt filozófiáéban. Megfelelő példákat a népek történetében lépten-nyomon találhatunk, a zsidók – ismételjük – nem más anyagból alkottattak, mint más népek, csak mostanáig kivételes körülmények között voltak. Ilyen pártatlan, megváltó talajt szeretnénk létrehozni, hogy a zsi-

dó nép ezen megállhasson, a hillélizmus formájában, amely, kicsiny közösségből kiindulva, gyorsan fog nőni és erősödni, s lassan az egész zsidóságot elnyeli, amely így megvetett embercsoportból, amely mindenütt idegen és mindenüvé bekéredzkedő, megvetett csoportból, tiszteletet élvező csoporttá fejlődik, amely, mint minden embercsoport, az anyaföldhöz kötődik, s amely a maga méltóságának tudatában van s azt megőrzi. A továbbiakban először röviden a hillélizmus lényegét tárgyaljuk, azután pedig bemutatjuk, hogy lehet, hogy egy látszatra szerény – mint amilyen a hillélisták első közössége – közösség megalapítása elindítja zsidó kérdés lassú, megállíthatatlan, reális és nemes megoldását.

III.

A hillélizmus új vallási párt, felekezet, amelyet a létező zsidó vallás kebelén belül kívánunk megalapítani, ha a zsidó értelmiséghez intézett mostani felhívásunk elégséges visszhangra talál. A hillélizmus ugyanaz a zsidó vallás, amelyet Mózes adott nekünk, és amelyet a próféták hirdettek, de megszabadítva azoktól a járulékos elemektől, amelyek annak idején szükségesek voltak, de most már régóta teljes anakronizmussá váltak.

A hillélizmus vallása nem új. Eszméjét tekintve számtalan éve ott van minden ember szívében, s fő gondolatát már kétezer éve megformálta Hillél rabbi, akinek nevét vallásunk viseli. A mi vallásunk csak gyakorlati és konkrét megvalósulása annak a vallásnak, amelyet elméletileg annak idején a nagy Hillél rögzített.

Mielőtt áttérünk a hillélizmus lényegének megvilágítására, hallgatóinkat a következő körülményre kell figyelmeztetnünk. Minthogy olyan kifejezésekkel élünk, mint *a mi vallásunk*, a *hillélista vallás*, felhívásunk valószínűleg sok olvasóban azt a benyomást kelti, mintha valamely új hittel akarnánk előállni. Nyomatékosan kérjük olvasóinkat, hogy minden hasonló – téves – gondolatot tegyenek félre. A legkisebb mértékben sem szándékunk, hogy új hittel jelenjünk meg. Új hit megjelenése a mi időnkben már egyáltalán nem elképzelhető, s ha valami ilyen egykor még megjelenhetne is, mi mindenesetre nem mernénk ilyennek az alapítására vállalkozni. Ilyesmit csak isteni ihlettel, rendkívüli szellemi erővel rendelkező ember tehet, akinek természetfeletti ereje van arra, hogy az emberi szívekre és az értelemre hasson, és aki – a legnagyobb a legnagyobb szenvedések előtt sem meghátráló szellemének példájával – képes az embereket magához vonzani. Mi a magunk részéről hasonló isteni ihletnek cseppjét sem érezzük, s a legkisebb kívánságot sem érezzük, hogy vakmerően a hit isteni szférájába behatoljunk. A hillélista valláson nem valamiféle új hitet értünk, csak a zsidó vallás kebelén belül régtől fogva létező új, *külső társadalmi-vallási szervezetet*. Kérjük olvasóinkat, hogy erről ne feledkezzenek meg. Ha ebben az esetben a "vallás" szóval élünk, ez csak azért van, mert kezünk ügyében pontosabb szakkifejezést nem találunk. A vallás *isteni* oldalát, minthogy erre hivatottak nem vagyunk, nem merészeljük érinteni, hanem minden ember személyes meggyőződésére, s az emberiség nagy szellemi vezetőinek ihletett prédikációira hagyjuk. Mi a vallásnak csak a tisztán *emberi* oldaláról fogunk beszélni, azaz a vallásnak arról a tisztán konkrét, mondhatni testi formájáról, amelyet a közönséges halandók rögzítettek, s amelyet közönséges halandók meg is változtathatnak. Arra semmi szükség, hogy a vallás *szellemi* oldaláról beszéljünk: mert ennek a zsidó kérdéshez és a zsidó száműzetéshez semmi köze sincs. Miben hiszünk s miben nem hiszünk, ez nemcsak hogy nem önkényes döntésünk kérdése, hanem nem is kérdez minket róla senki, s ismeretes, hogy nagyon sok zsidó és nem zsidó esetében a hit szellemi oldala teljesen azonos; csak azt kérdezik tőlünk, hogy társadalmi-vallási tekintetben hogyan rendeztük el az életünket, neveltetésünket és céljainkat, s hogy mi van írva annak a csoportnak a zászlajára, amelyhez számítanak minket. Ez az abnormális külső társadalmi-vallási rendszer, mint fentebb említettük, ez az oka egész történetünk abnormalitásának. Azé az abnormalitásé, amely nehéz súlyként nyomja csoportunk minden tagjának a vállát, attól függetlenül, milyen is egyikünk vagy másikunk meggyőződése. Mert mindannyiunk – akármilyenek is a belső meggyőződései, s akárha semmilyen hitet nem vall, és ha semmilyen hite nincs is, lépten-nyomon ahhoz a társadalmi-vallási csoporthoz van kötve, amelyhez sorolja magát, amelynek intézményeihez, szokásaihoz, neveléséhez, céljaihoz élete és halála során kötve van. Ezért ne feledjétek el, hogy a hillélista vallásról beszélve nem valamiféle új hitet értünk, hanem csak a zsidó közösség megváltoztatott társadalmi-vallási szervezetét.

Miképp a régi zsidók, a hillélista zsidók is Mózes hitét vallják, akiknek szelleme nagyon világosan kifejeződik a Bibliában – különösképp a próféták könyvében. A hillélisták a régi zsidóktól csak a Mózestől örökölt vallásértelmezésében különböznek: míg a régi zsidók Mózes minden szavát betű szerint értelmezik, a hillélisták mindezt szelleme szerint értelmezik. Mert Mózes könyvei a mózesi valláson

kívül rengeteg állami, nemzeti rendelkezést, különféle mítoszokat és allegóriákat is tartalmaznak, amelyek kizárólag az akkor létező és az ismert politikai-szellemi körülmények között élő antik izraeli népre vonatkoztak, azért mindebből az következik, hogy a régi zsidók a vallás formája alatt különféle dolgokat gyűjtöttek össze, amelyekben a vallással semmi közöset nem találhatunk, s amelyek már rég anakronizmussá váltak. A hillélisták tehát csak a tiszta mózesi vallást vallják, mely sem nemzetiségtől, sem területtől nem függ.

A mondottakból világosan látjuk, hogy mi is az a hillélizmus. A hillélizmus ugyanaz a vallás, mint a talmudistáké és a karaimoké, de nem Mózes szavainak betűje, hanem annak szelleme szerint értve. De mert a mózesi vallás szelleme valami meg nem fogható, ami szétszóródik az egész Ószövetségben, s amely a legkülönfélébb értelmezésekhez adna alapot vagy ürügyet, a hillélistáknak néhány egészen pontos elv és formulában kell ezt az elvet megfogalmazniuk, hogy aztán ezeken alapulhasson az egész hillélista vallás. Ezek az elvek amelyek a hillélizmus egész lényegét tartalmazzák, a következők:

1. Érezzük és elismerjük valamely felsőbb erő létezését, mely erő a világ felett uralkodik, s ezt az erőt Istennek nevezzük.
2. Isten a maga törvényeit a lelkiismeret formájában minden ember szívében elhelyezte. Ezért engedelmeskedj a lelkiismereted szavának, mert az Isten soha el nem hallgató szava.
3. Az Isten által számunkra adott törvények lényege: szeresd felebarátodat, s másokkal cselekedj úgy, ahogy szeretnéd, hogy mások veled cselekedjenek; sohase tégy, nyilvánosan vagy titokban, olyat, amiről a belső hang azt mondja neked, hogy az nem tetszik Istennek. Minden más tanítás, amelyet tanítóidtól és vezetőidtől hallasz, s amelyek a vallás három fő pontjában nincsenek benne, csak emberi magyarázatok, amelyek lehetnek igazak, de lehetnek tévesek is.

Ahhoz, hogy valaki hillélista legyen, elegendő a fenti három pontot vallani: ezek adják az egész hillélista hitet. De mert az emberi természet gyengesége miatt az elvont tanítást könnyen elfelejtjük, ha nem mutatja valami külső, tapintható forma is, azért a hillélisták szükségesnek találták, hogy vallásuknak valamilyen külső formát is adjanak, amely a hillélistákat összekötné és állandóan emlékeztetné őket vallásuk lényegére. Ugyanakkor a vallás harmadik pontja állandóan kell, hogy emlékeztesse a hillélistákat, hogy a vallásnak ez a külső formája csak tisztán emberi döntéseket tükröz, melyeknek teljesítése csak azok számára kötelező, akik nem csak annak szelleme szerint, hanem a külső jegyek szerint is a hillélisták közösségéhez akarnak tartozni. Minthogy a külső vallási formákat illetőleg szükséges feltétel, hogy ezek minden vallás képviselői számára ugyanazok legyenek, a hillélisták közössége közös szinódust hoz létre, amely gondoskodik majd a külső vallási formák rögzítéséről és szabályozásáról. Ezért mindazok számára, akik a hillélista egyházhoz csatlakozni akarnak, a hillélista hit három szellemi pontjához a hillélista egyház következő pontja is csatlakozik:

4. Mindannak, aki a hillélista egyházhoz akar tartozni, az egységes, közös Hillélista Szinódus vallási rendelkezéseit be kell tartania; de a Szinódus rendelkezései csak a templomok és a közösségek számára kötelezőek, magánszemélyeket illetőleg csak az egyházhoz való viszonyuk tekintetében; a Szinódus minden olyan döntése, amely a hillélisták magánéletét illeti, a hillélisták számára csak ajánlatos, de nem kötelező érvényű. A Szinódusnak mindig észben kell tartania, hogy csak a vallási szokásokat és szertartásokat kell szabályoznia, nem pedig a törvényeket.

Ha bebizonyosodik, hogy a hillélizmus a zsidóság körében elegendő egyetértésre talál, akkor ennek a gondolatnak a barátai hozzálátnak majd, hogy Előkészítő Bizottságot alakítsanak, amely igyekezni fog, hogy a hillélizmus állami jóváhagyáshoz jusson. Mihelyt ezt a jóváhagyást az Előkészítő Bizottság elnyeri, gondoskodik a hillélisták első kongresszusának összehívásáról, amely gondoskodik az első Szinódus megalapításáról, s amely kidolgozza a hillélista vallásnak egész (esetleg egyelőre ideiglenes) formáját, rögzíti a heti és a havi ünnepeket, az istentiszteleteknek, a vallási ünnepeknek, szertartásoknak a lényegét, amelyek mégsem bírhatnak valamiféle vallási törvények jellegével, hanem csak a vallási szokásokéval, s amelyeknek célja az, hogy a hillélistákat összekössék és megadják nekik azt a meleg, költőies légkört, amelyben mindenkor megpihenhetnek az élet prózai hétköznapjai közepette, valamint a tiszta idealizmuson és erkölcsön alapuló igazi vallásosság érzéseit magukban kidolgozhassák és megerősíthessék.

A hillélisták első kongresszusa megadhatja a hillélizmusnak azt a külső formáját, amelyet szükségesnek talál majd, s amely formát (következésképp) teljes pontossággal egyelőre nem láthatunk előre. De ahhoz, hogy hallgatóinknak pontosabb fogalmuk lehessen a hillélizmus feltehető külső formájáról, itt megadjuk azokat a megfontolásainkat, amelyeket a magunk részéről a kongresszus elé fogunk tárni: minthogy a hillélizmus törvényei szerint a hétvégi és évi ünnepnapok kijelölése csak kölcsönös megegyezésen alapul avégett, hogy évente bizonyos mennyiségű napot feltétlenül a pihenésre, istentiszteletre és vallási szertatásokra (...) szánunk, s mert a különféle vallási szertartásokat nem az istenség írja elő, hanem csak tisztán megegyezésszerű szimbólumokat szolgáltatnak, amelyekkel az emberek, egyezségük szerint kifejezik az istenség iránti tiszteletünket, és mert a hillélizmus számára teljesen mindegy, mely napokat neveznek ünnepnek és milyen vallási ünnepek rögzíttetnek, ezért a Kongresszusnak olyan ünnepeket és szertartásokat javasolnak, amelyek nem ütköznének a már fennálló szokásokkal és a zsidó tömegek kultikus érzéseivel, és nem jelentenek akadályt abban, hogy a zsidó tömegek áttérjenek a hillélizmusra – mindez természetesen csak annyiban valósulna meg, amennyiben ezek az ünnepek és szertartások nem mondanak ellent a hillélizmus szellemének. Amennyiben nem mondanak ellent a hillélizmus etikájának, esztétikájának és szellemének, a hagyományokat és a szokásokat nemcsak, hogy meg kell őrizni, hanem erősíteni kell őket, s még szebbé, vonzóbbá tenni, mert a tömeg sokkal könnyebben lemond a törvényekről, mint a szokásokról; a hagyományok adják az alapját minden szentnek, hagyományok nélkül a vallás sem lehetséges. Anélkül, hogy ezekbe a részletekbe belemennénk, csak a következő példákat említjük:

1. A Biblia a zsidók számára szent könyv; mert valóban nagy jelentőségű könyv, mely megalapozta az egyistenhitet – ezen nevelkedett az egész civilizált emberiség, s ezen alapul a hillélizmus is, ezért aztán semmi akadálya nincs, hogy a hillélizmus is illő felelősséggel nézzen rá, és templomaiban részeket olvasson fel belőle. Szó szerint vétele viszont nyilvánvalóan a hillélizmus törvényei ellen volna. A hillélisták tehát templomaikban úgy fogják olvasni, mint vallásuknak alapkönyvét, mint nagyszerű vallási emléket, és a nagy vallási eszmék kincsestárát, de vallásuk harmadik pontjának megfelelően emberi műnek fogják tartani, amelybe a nagy igazságok mellett sok mellékes adalék is keveredett, amelyből tehát lehet meríteni vallási kétségek esetén, de amelynek előírásai s a legendáiban való hit senki számára sem kötelező.

2. A zsidók számára a szombat a heti ünnepnap. A vallás egyáltalán nem akadályozza meg, hogy a hillélizmusis meghagyja ezt a napot, s hogy mint Isten napját, mindenféle ünnepélyességgel és tisztelettel tüntesse ki. Nemcsak az olyan tiszteletre méltó erkölcsi szokásokat tarthatjuk meg bátran, mint az állatok pihentetése, hanem az olyan – a hillélizmussal összhangban lévő költői apróságokat is, mint amilyen a péntek esti gyertyagyújtás, amely az Istennek szánt nap iránti tiszteletünket fejezi ki; de természetesen mindazokat a tiltásokat és előírásokat, amelyek a zsidóknál csak mint a Biblia szó szerint való, skolasztikus értelmezése jelennek meg, elvetjük. Igaz, hogy a szombat megünneplése manapság sok esetben kényelmetlenségekkel jár, s jobb volna az ünnepet vasárnapra áthelyezni; mégis, a szombat fenntartását szükségesnek tartjuk, először azért, hogy fontos és ösztönző ok nélkül ne számoljuk fel azt a hidat, amely műveletlen testvéreinkkel összeköt minket, akik is a szombatot zsidóságuk sarkkövének tekintik, másodszor pedig azért, hogy a világ lássa, hogy a hillélizmus nem jelentéktelen személyi kényelmen alapszik, nem is azon, hogy idegen tollakkal akarunk ékeskedni, s nem az uralkodó hangnemnek megfelelő alázatos szimuláláson, önmagunk meghamisításán, hanem tiszta, mély meggyőződésen és nagy jelentőségű eszmén.

3. Az év bizonyos napjain – speciális naptáruknak megfelelően – a zsidók megünneplik az új esztendőt és az ítélet napját. Ezeket a költőiséggel teljes és az ősök szellemével összhangban lévő ünnepeket bátran megtarthatjuk a hillélizmusban is, amennyiben céljuk az erkölcsi önkontroll, az, hogy a múltat mérlegre tegyük s elgondolkozzunk a jövőn, megbékéljünk ellenfeleinkkel és lelkiismeretünkkel; semmi sem akadályozza meg, hogy a hillélizmus meghagyja a böjtölést is és az egésznapos templomban való tartózkodást is, mint tiszteletünknek, lemondásunknak jelképét, amely azt is kifejezi, hogy készek vagyunk kívánságainkat megfékezni; ehhez köthetjük – nem kötelező jelleggel – a bűnök megvallását és megbánását azok esetében, akiknek szívét és öntudatát valami nagyon nyomja, s akik megkönnyebbülésre vágynak; mindezt – a hillélizmus törvényei szerint – nem isteni elrendelésnek, hanem tisztán az Isten iránti tiszteletnek tisztán emberi megegyezés révén élő jelének kell tekinteni, mely

módot ad arra is, hogy szívünkön könnyítsünk. De minden imát, amely Istennek e napra vonatkozó rendeleteit sorolja, az égben való felírásról stb., a hillélizmus szellemében természetesen el kell távolítanunk.

4. Hasonlóképpen, semmi sem akadályozza meg, hogy a hillélizmus a többi zsidó ünnep többségét is megőrizze, de mindezeket az ünnepeket, természetesen, a hillélizmus törvényeihez és szelleméhez fogjuk alkalmazni, s ezek *egyházi* jelleget fognak hordozni, részint egyházi-történetit az egyistenhit történetének az egyistenhit különféle fázisainak emlékére, részint természetit-életmódbelit, a tavaszra, a nyárra, az őszre, a télre emlékeztetve (húsvét, pünkösd, úrnapja, hanuka); de a hillélizmus szellemében a zsidó vallás híveinek történetét is megjeleníthetik, ugyanakkor nem kell, hogy akár a legkisebb nemzeti jelleggel bírjanak.

5. Az imákat, melyek a hillélizmus szellemének összességében ellentmondanak, tartalmukat és formájukat tekintve végig meg kell változtatni.

6. Az antik héber nyelvet, mely az egyháznak szűk nemzeti jelleget ad, mely ma teljesen elképzelhetetlen, mint a gondolatoknak és az imádat őszinte kifejezésének eszköze, természetesen használaton kívül kell helyezni. (A nyelvről alább is szólunk).

Így, nyájas olvasóim, láthatjátok, hogy teljes konkrét formájában a hillélizmus azt a tiszta, általánosan emberi vallást adja, amelyről fentebb beszéltünk, a mostani zsidóság külső ruhájába öltöztetve – de ez az öltözet akkor lesz teljes, végleges, meghatározott és tiszta, nem pedig szakadt és toldott-foldott, mint a mostani zsidó értelmiség esetében, amely össze-vissza kapkod, s hol a maga rongyaiból vesz elő valamit, hol leveti utolsó holmiját is, ugyanakkor érzi meztelenségének teljes lehetetlenségét és boldogtalanságát. Ez a zsidó ruha szükséges – ha ez nincs, műveletlen testvéreink renegátokat látnak bennünk, akik személyes előnyök érdekében vagy például a zsidóságuk felett érzett alaptalan szégyenkezés miatt, netán további jogok reményében stb., testvéreiktől egészen elszakadtak, s őket sorsukra hagyták; így hát nem úttörők volnánk, akik valamilyen nagy eszméért harcolnak, és tömegeket visznek magukkal, hanem renegátok, akik maguk és a nép között minden hidat felszámoltak. Igaz, hogy a műveletlen néptömeg kezdetben bizalmatlanul és ellenségesen viszonyul majd hozzánk, mint a gyermek az orvoshoz, aki orvosságot ad neki, de mikor ez a tömeg, mely az eszmébe belemélyedni nem tud, s csak a külsőségek szerint ítél, látja majd, hogy nem távolodunk el tőle, sőt, ellenkezőleg, közelebb kerülünk hozzá, hogy nem a magunk személyes hasznát és kiváltságait keressük, hogy nemcsak hogy lemondunk mindazokról a külsőségekről, amelyek a tömeg fogalmai szerint a zsidó vallás lényegét teszik, hanem ellenkezőleg, tőlük egyáltalán nem várt erővel nyíltan és a meggyőződéses emberek büszkeségével nyilvánítjuk ki e valláshoz való odatartozásunkat, amikor meglátják, hogy elvetve a nemzeti elemet, amely a nép számára úgyis érthetetlen és idegen, megerősítettük a vallási elemet, amely a tömeg számára a legfontosabb; amikor látják, hogy mi ugyan átdolgoztuk az imaszövegeket és nem óhéberül imádkozunk, de mégis valóban imádkozunk (legalábbis istentiszteleten veszünk részt), míg előzőleg egyáltalán nem imádkoztunk, és hogy éppen az egységes, tehát az elképzelésük szerinti zsidó istenhez imádkozunk; mikor meglátják, hogy azok az emberek, akiknek eddig semmi közük sem volt a valláshoz, most szívük teljes melegével ünneplik ugyanazokat az ünnepeket, mint ők, akkor megértik, hogy őszinte és odaadó testvéreik vagyunk; akkor hangunk eljut hozzájuk, s megvalósulhat a zsidó tömegeknek az ártalmas hatású talmudizmus talajáról a megmentő, neutrális hillélizmus talajára való lassú, fokozatos, de bizonyos áttérése.

A hillélizmus fent tárgyalt elveiből láthatjátok, hogy a hillélizmus lényegében nem valami szekta, hanem tisztán vallás, amelyet régtől fogva sok intelligens zsidó vall lelke mélyén, s amelynek a hillélizmus csak konkrét formát ad, hogy ez a vallás életképes legyen, s magáról hírt adjon. Ehhez a valláshoz tiszta lelkiismerettel csatlakozhat minden erkölcsös ember, eddigi vallásos meggyőződésétől függetlenül. Ehhez a valláshoz bátran csatlakozhat az is, aki elvből tagad minden vallást, mert nem csak a hillélizmus második és a harmadik pontjának nem mondhat ellen erkölcsös ember, hanem az első pontnak se, mert az értelmünk számára megfoghatatlan világerő létét még az ateista sem vonja kétségbe, azzal a különbséggel, hogy azt, amit természetnek nevez, mi az Isten névvel illetjük, miközben nem engedjük meg magunknak, hogy ennek az Erőnek bármely ember által kigondolt attribútumokat tulajdonítsunk, s minden egyes ember szívére és értelmére bízva, hogy ennek az erőnek a lényegét úgy

értelmezze, ahogy neki tetszik. Az ateista hillélista az Isten szón értheti a természet erőit és a világi erkölcsöt, babonás eszperantista elképzelheti Istent úgy, mint aki az ég bizonyos helyén ül, és uralkodik a pokol és a mennyek országa fölött; és mégis mind a ketten jó hillélisták lesznek, és nem vádolhatják egymást istentelenséggel, mert ha teljesítik a vallási törvényeket, egyikük sem vét a hillélista vallás ellen. A hillélista gyermek elhihet mindenféle vallásos dajkamesét, ahogy nő és képzi magát, majd lassan elutasítja ezeket a meséket, vallásossága mindazonáltal egyáltalán nem inog meg; soha nem kell ezt mondania magának: „vallásom téves volt", s fejlődésének minden lépcsőfokán csak ezt mondja magának: "korábban tévesen értelmeztem". Apriorisztikus dogmák hiányában a hillélista vallás sosem fog összeütközésbe kerülni a tudománnyal és a szabad emberi gondolkodással. A hillélisták temploma mindig a tiszta filozófia temploma lesz; benne minden vallási tiltás nélkül, sőt, a vallás nevében, szabadon vitatkoznak majd, s tanulmányozzák az Isten lényegére vonatkozó kérdéseket, az erkölcsnek, az élet és a halál lényegének, az emberi és az állati "én"-nek az egész természethez való viszonya kérdéseit – és ezen "én"-nek az egyén látható életének megszűnése utáni sorsát illető különféle feltevéseket; a természetes élet és a természetellenes cselekedetek kérdését, amelyeket illetőleg vallásunk harmadik pontja azt mondja, hogy azok "nem tetszenek Istennek", stb. Csakhogy ebben a templomban, amelyet a kölcsönös szeretet szelleme tölt el, s amely folytonosan emlékeztet minket a bennünket körülvevő, s a világot betöltő isteni erőhöz mért jelentéktelenségünkre, nem az elismert tudomány megvető, gőgös és hideg szájából szól, hanem szív melegével, az igazságot érző belső hangot közvetítve, az igaz bölcsesség nyelvén, amely a legműveltebb tudós és a legműveletlenebb paraszt számára ugyanúgy elérhető, annak a bölcsességnek a nyelvén, amelyet minden idők nagy filozófusaiban és minden műveltségi fokon megtalálunk, s amely nem reménytelenséget és szenvedést, hanem nyugalmat és boldogságot vet. Az istentisztelet és a szertartások ebben a templomban csak összetartó, melegítő hátteret adnak; a lényeget a prédikációk, a beszédek és felolvasások adják, amelyek az ember lelki világának teljességét átfogják.

Kétségtelen, hogy a hillélizmus óriási jövő előtt áll. Minthogy nem hívei értelmének pillanatnyi színvonalán alapul, nem a tömeg pillanatnyilag túlsúlyba jutott doktríináin vagy hangulatain, hanem a szíven és az emberi értelmen, amelyek mindig és mindenkor ugyanazoknak a törvényeknek rendelődnek alá, a hillélizmus, ha egyszer megerősödik, soha többé erejét el nem veszti, nem inog meg, nem fog félni a fénytől, s nem fog a tudomány ellen harcolni, nem vet alá embereket a belső küzdelem azon szenvedésének, amelyeknek, a civilizáció fejlődésével, a talmudi zsidó vallás alávetett embereket. A hillélizmus addig fog élni, ameddig az emberiség, s minden jövendő zsidó nemzedék számára az erkölcsi melegség és fény örök, ki nem száradó forrása lesz. Ez a vallás ugyanúgy megfelel a legvadabb afrikainak és a legműveltebb európainak, az ősi idők legműveletlenebb képviselőjének és a távoli jövendő legműveltebb képviselőjének. Mert ez nem függ valamiféle nemzeti sajátosságoktól, sem helytől, sem időtől, sem a fejlődés fokától, s minthogy a priori fékek nem kötik, hanem kizárólagosan a szíven és az emberi értelmen nyugszik, mindig követi majd a szív és az értelem tökéletesedő követelményeit.

IV.

Mielőtt rátérnénk annak tárgyalására, hogy a hillélizmusnak milyen jelentősége van a zsidó kérdés tekintetében, meg kell vizsgálnunk a hillélisták nemzeti hovatartozásának kérdését. Minthogy bebizonyítottuk, hogy a mostani zsidóság teljesen megalapozatlanul, kizárólag a maga abnormális társadalmi-vallási társadalmi berendezkedése miatt nevezi magát népnek, s a hillélizmus ezt az abnormalitást megszüntetné, ezért a hillélisták körében teljesen természetesen jelenik meg az a kívánság, hogy mostantól kezdve oroszoknak, németeknek stb. nevezzék magukat. Mindamellett ez teljesen téves lépés volna. Az abnormális vallási rendszer befolyására húsz évszázadon át az az elképzelés, hogy külön emberi csoportot alkotunk, amelyben a létező nemzetiségekhez semmi közük sincs, úgy belénk ivódott, s úgy beivódott a minket körülvevőkbe is, hogy bármely hirtelen fellépés ezen elképzelés ellen donkihotizmus volna, s a következő eredményekkel járna 1) a zsidók úgy néznének ránk, mint "elvesztettekre", akik testvéreiket szégyellik, szenvedéseiket velük megosztani nem akarják, s akik az ütlegeltek táborából átálltak az ütlegelők táborába; 2) a nemzsidók úgy néznének ránk, mint gyanús képmutatókra, akik – miközben lényegében továbbra is zsidók maradnak – álarcot öltöttek és kéretlenül idegen családba tolakodnak. Mind a zsidók, mind a nemzsidók megvetnének minket, erkölcsi állapotunk a lehető legsiralmasabb volna, s néhány év múlva a hillélisták nem bírnák tovább, s a zsidóságból

teljességgel kihullanának. Őrizkedjetek hasonló téves lépéstől! Húsz évszázadon át külön embercsoportot alkottunk – ilyen külön csoportot kell alkotnunk most is. A tűznél is jobban kell félnünk bármitől, ami az önző kiválásra, kiesésre, eltávolodásra, képmutatásra, kedvezmények keresésére emlékeztet. Vallásunk abnormális állapotától elvarázsolva, húsz évszázadon át mélyen aludtunk, és ebben az álomban őseink nemzeti hovatartozásáról, őseink nyelvéről voltak lázálmaink, s nem vettük észre, hogy közben minden nemzeti talaj eltűnt a lábunk alól; s míg mi mélyen aludtunk és vallásunkat kőburokban tartottuk, nehogy külső hatás érje, körülöttünk népek alakultak és erősödtek meg,valamennyi meghatározott valláshoz kapcsolódott, s most, bárhol kopogtatnánk is, a kapu számunkra zárva volna. Ne törjünk arra a kapura erővel, mert a kapu – családi kapu! Míg a történelem során az idegen területek lépten-nyomon tapasztalt megszállása igazolódik azáltal, hogy valahol lenni szükséges, s a Földgolyón kívül nem lehetünk, a családba való benyomulás dicstelenség marad. Hogy távol tarthassuk annak kísértését, hogy olyan népek nyakába varrjuk magunkat, akik minket testvéreikként számon tartani nem akarnak, mint korábban, továbbra is külön népnek kell magunkat neveznünk – zsidó népnek, azzal a különbséggel, hogy meg kell változtatnunk ennek a népnek a jellegét, hogy ne tartalmazzon semmi egészségtelent, semmi hamisat, hogy normálisan tudjon élni és fejlődni, minden más emberi csoporthoz hasonlatosan.

Csakhogy, mint erről már szót ejtettünk, az egész zsidóság csoportjellegét most semmiképpen nem áll módunkban megváltoztatni, mert nem létezik olyan intézmény, amely az egész zsidóság számára törvényeket írhatna elő. Így hát csak a következőket tehetjük: az úgynevezett zsidó nép kebelén belül (de abból ki nem fordulva) olyan normális közösséget alkotni, amely mentes mindazoktól a hiányosságoktól, amelyek a zsidó száműzetés okát és lényegét adják, s hagyni, hogy ezek után ez a közösség fokozatosan a zsidóság mind nagyobb tömegeit szívja magába, s tegye egészségessé a maga körében, mígnem az egész zsidóság normális, egészséges, mindenki által tisztelt csoporttá nem fejlődik.

Így tehát, ha a hillélistát megkérdezik majd, milyen nemzetiségű, nem kell azt mondania, hogy orosz vagyok, német vagyok stb., mert hiszen ez hamisság volna, ez idegen családba való dicstelen betolakodás volna, amely pedig a betolakodót nem akarná a maga körébe sorolni, azt sem kellene mondania, hogy hillélista vagyok, mert ezzel arra szoktatná az embereket, hogy úgy nézzenek rá, mint olyan valakire, aki a zsidóságon kívül áll, s ez arra vezetne, hogy előbb-utóbb a hillélista egészen elkülönítené magát azon műveletlen testvérek tömegétől, akik nem alaptalanul teszik föl, hogy eredetük közös, akik vele együtt szenvedtek évezredeken át, s akiknek benne mindig természetes pártfogójukat kell hogy lássák; azt kell mondania: zsidó vagyok. S csak akkor, amikor megkérdezik, hogy a zsidók mely ágazatához tartozik, akkor fogja ezt mondani: „hillélista vagyok”.

Szóval, mi is az a hillélizmus és mi a célja? Ennek a nemzetileg talajtalan, megrendült, minden tekintetben kirívó, magát zsidóságnak nevező emberi csoportnak a talaján a hillélisták igazi, normális közösséget alkotnak, amely – megszabadulva azoktól a mozzanatoktól, amelyek a zsidó száműzetés okát és lényegét adják – szellemi menedéket, egészséges szellemi otthont nyújtanak mindannak, aki zsidó vallása vagy eredete miatt szenved. Hangsúlyozzuk a „szellemi menedék” kifejezést, mert ez az, amire a zsidóknak leginkább szükségük van; jóllehet anyagi menedék is kívánatos, ennek kiemelkedő szerepe számunkra nincs, mert végső esetben, régóta vannak kész és hatalmas államok (például az Egyesült Államok), ahol a zsidóknak nemcsak hogy minden joguk megvan, de ahol ahhoz is megvan a joguk, hogy az ország ugyanolyan tősgyökeres polgárainak tartsák magukat, mint az ország bármelyik lakója. Sok emberi csoport volt és van, amelynek mindenféle szenvedést ki kellett állnia; de ezek mind könnyen megszabadultak szenvedésüktől, mert ezek oka rajtuk kívül állt, s így elhagyhatták; mi soha és sehol nem tudunk helyre jönni, mert szenvedéseink oka bennünk van, és mindenütt magunkkal hordjuk.

A hillélizmusnak az a célja, hogy a zsidóságon belül létrehozzon egy normális zsidó népet, s testvéreit fokozatosan magához hasonítva az egész zsidóságot normális emberi csoporttá alakítsa, amely az embereknek egyenesen a szemükbe néz, nyíltan és büszkén mindenkinek megmutatja a maga világos, határozott és tiszta énjét, és szabadon erősödik ugyanazok szerint a természeti törvények szerint, amelyeknek az egész rajta kívül eső emberiség is alávettetik. Ezért a hillélistáknak el kell vetniük a maguk társadalmi rendjéből azokat az elemeket, amelyek, minthogy nincs bennük semmi magasrendű és megőrzésre méltó, a zsidó száműzetés okát és lényegét adják. Ezen elemek részletes elemzésére szántuk cikkünk egész első részét, ezért itt csak röviden emlékezünk rájuk. Ezek az elemek a következők:

1.Vallásunknak alapítói nemzetiségével és területével való összeforrottsága, és ebből fakadó megkövesültsége, egy eltűnt államhoz és néphez való örök hozzákovácsoltsága. Ez a mi örök száműzetésünknek az alapvető és egyetlen oka; a zsidóság egészét tekintve elegendő, ha ezt az egy elemet felszámolja, s a leendő zsidók máris teljesen normális és egészséges emberek lesznek, a keresztényekhez, mohamedánokhoz és minden más vallási csoporthoz hasonlóan; mégis, a mi számunkra, mostani zsidók számára a száműzetés ezen egyetlen okának felszámolása már nem elégséges, ki kell gyógyítanunk magunkat abból a súlyos következményből, amelyet a száműzetés ránk hozott, s ez a következőket jelenti:

2. Nemzeti voltunk teljes elveszítését, nemzetiség tekintetében ég és föld között lebegésünket, vagyis azt, hogy nincs saját nemzetiségünk és nem áll módunkban más létező nemzetekbe beolvadnunk. A hillélista közösségnek tehát, amely a maga révén egy leendő, normális és egészséges zsidó nép kezdeményét akarja adni, a következő jellegzetességgel kell bírnia:

a) Vallásának, miközben arra törekszik, hogy ne hagyja el az öröklött hagyományok, erkölcs és szokások alapját, nem szabad bármi örökletesen nemzetit vagy területit tartalmaznia, hogy egyrészt szabadon fejlődhessen és terjedhessen, másrészt véget érjen az a helyzet, hogy híveinek mindenben örök akadályul szolgál.
b) Nemzetiségét, a vallástól való teljes függetlenség állapotában, világosan és véglegesen valóságos nemzeti jelekkel, nem pedig fiktív, vallási jelekkel kell kifejeznie, hogy a zsidóknak ne kelljen – egymáshoz tartozásuk formájaként – anakronisztikus és értelmüket vesztett vallási formákhoz tartaniuk magukat, hogy ne lebegjenek továbbra is az ég és a föld között, s ne legyenek útlevél nélkül csavargók, akik minden népi csoporton kívül állnak, akik hol egyik, hol másik csoportra akaszkodnak, s akiket minden ilyen csoport elhárít.

Az első pontról a hillélisták vallásáról szóló fejezetben szóltunk. Most már csak a második pontról kell beszélnünk.

A leendő hillélistáknak majdan módjuk lesz arra, hogy magukat – ha akarják – különféle népekhez sorolják, mert (azokban az országokban, ahol ezt a törvény megengedi) különböző népekből kerülnek ki, s a nemzetek felett álló (nemzetiséget nem tükröző) hillélizmus egyiket sem kötelezi, hogy nemzetét megtagadja. A mostani hillélistáknak, akik történelmi körülményekből kifolyólag nemzeti talajukat, bármilyen lett légyen is az, elveszítették, akiknek nincs saját népük, és nincs arra módjuk, hogy más népekbe beleolvadjanak, külön népet kell magukból létrehozniuk. A zsidók többsége hagyományos módon egyelőre ahhoz a véleményhez tartja magát, hogy a zsidók most is népet alkotnak; de ez, mint a maga helyén megmutattuk, teljességgel hibás vélemény. Zsidó népként tartják számon, nevezik meg magukat az egész világon szétszórt emberek, akik meg sem értik egymást, akiket csak a vallás közössége köt össze, s akik – ismét csak vallási alapon – eredetük közösségét feltételezik; de az, hogy valakik népnek nevezik magukat, még nem jelenti azt, hogy népet alkotnak. A legalapvetőbb és elemi jegy, amely az embereket néppé köti össze, a nyelv. Lehet nép politikai önállóság nélkül, föld nélkül, minden nélkül, ami csak tetszik, de nem lehetséges nép nyelv nélkül, mert ez egyszerűen logikai ellentmondás volna. Ha egy embercsoport népnek akarja magát nevezni, mindenekelőtt nyelvvel kell hogy bírjon – egyébként csak árnyéknép lesz, csak negatív értelemben vett nép lesz, minthogy minden létező nép elhatárolódik tőle mint valami idegentől, saját énje nem lesz, minden csapás, amely a népeket éri, őt is teljességgel sújtja majd, de minden jót, amellyel a népek bírnak, nélkülözni fog.

Ez a nyelvtelenség és a nemzeti minéműség ebből következő talajtalansága és megalapozatlansága a zsidóság legnagyobb balsorsa. Megismételjük: nyelvtelenségről van szó, mert az a nyelv, amelyet sokan a zsidók nyelvének neveznek (az óhéber nyelv), mint ismeretes, egyáltalán nem nyelve a zsidóknak, s a zsidók ezt a nyelvet egyáltalán nem képesek beszélni, s azok a zsargonok, amelyeket ezek vagy azok a zsidók beszélnek, csak különféle zsidó csoportok senkitől el nem ismert nyelvjárásai, nem pedig a zsidóságéi. Ez a nyelvtelenség és a belőle fakadó nemzeti személytelenség a zsidóságot mindenféle csapásokat és megaláztatásokat elszenvedő, boldogtalan rabszolgává teszi, aki ugyanakkor semmiféle örömre vagy tiszteletre nem jogosult. A rabszolga hátára mérnek minden csapást, munkájának fizetségét pedig teljességgel urának kell átengednie. Ugyanez a helyzet áll fenn a zsidók esetében is. Bármennyit ismételgetnék is az asszimilisták, hogy oroszok, németek stb. vagyunk, ilyeneknek csak akkor tartanak minket, ha valami pozitívumról van szó – ha valami rosszról, szégyenletesről van szó, mindig zsidók maradunk. Ha egy zsidó valami rosszat tesz, azzal soha nem valamely más népre hoz szégyent, mert ilyen esetben senki sem fogja azt mondani, hogy "ez itt orosz, ez itt német" – mindig azt fogják mondani, hogy "ez zsidó", mert ilyen eseteket illetőleg a zsidó nép létezik; ha egy zsidó

íróként, tudósként, filozófusként kiválik, mindig más népek szellemi kincstárát gazdagítja, és más népek nemzeti hírnevét emeli, mert ilyen esetekben nincs zsidó nép; s ez teljesen természetes, és a zsidó nacionalisták semmiféle tiltakozásának nem volna alapja, mert a saját nyelv hiánya miatt az ilyen zsidók más népek nyelvén alkotnak, így munkájuk és tehetségük teljesen természetes módon csak azoknak a népeknek válik dicsére. Így abban az időben, amikor minden más népnek a neve egyre dicsőségesebb lesz, a zsidók – a nyelv hiánya miatt – a világ szemében olyan nép maradnak, amely csak aljanépből áll, s amely a legkisebb érdemekkel sem bír. Amikor valamilyen népről beszélünk (nem államról, amely csak politikai megegyezés szülötte, hanem népről!), mindenek előtt nyelvre és irodalomra gondolunk, mert ez adja a népet; nem a létszám, s nem az öklök ereje teszi az adott népet, hanem azok az értékek, amelyekkel a nép a közös kincstárat gazdagította, s ez utóbbi dolog teljességgel lehetetlen valamely fiktív néppel, amelynek nincsen saját nyelve, s következésképp saját "én"-je sincs, s amely a maga hozzájárulását mindig idegen cég neve alatt hozza meg. Egyébként még idegen területen is egyre nehezebb dolgoznunk: mihelyt megtudják egy munka végzőjéről, hogy zsidó, tiszteletlenséggel és gyűlölettel fogadják: "írj csak azon a te zsidó nyelveden, a zsidó társaidnak, de ne mássz a mi nyelvünkbe, ne rontsd a mi nyelvünket!" Hiszen ismeretes, hogyan fordulnak el most a németek az egyik legnagyobb költőjüktől amiatt, hogy zsidó! Különféle rendes német, tehetségtelen írócskák támadják a német irodalom óriását azzal, hogy egyre-másra "elzsidósította" a német nyelvet! Heine nem a maga népének az irodalmát gazdagította, minthogy ennek a népnek nincs irodalma, s az idegen irodalom azt mondja neki: "nincs rád szükségem."

Minél magasabbra jutott valamely nép nyelve és irodalma, annál magasabban áll, és annál nagyobb tiszteletnek örvend maga nép is, mi, zsidók, akiknek egyáltalán nincs nyelvünk és irodalmunk, a népek teljes megvetésében élünk. A nyelvnélküliség nem csak hogy nem teszi lehetővé a zsidóknak, hogy elnyerjék a népek tiszteletét, hanem lépten-nyomon szégyennek és gúnynak teszi ki őket. A népek lépten-nyomon indulatosan kigúnyolnak minket s azt kiabálják: „miért rontod a nyelvemet? Hol van a te nyelved? Beszélj a te nyelveden, s ne ékeskedj idegen tollakkal!" Azt, hogy az ő nyelvüket használjuk, a népek azzal magyarázzák, hogy oroszoknak, franciáknak stb. akarjuk magunkat feltüntetni, mert zsidónak lenni nagyon szégyenletes. Különösen élesen jelenik meg nyelvnélküliségünk szerencsétlensége a kevert lakosságú területeken: ott, ahol a lakosság egyes részei harcban állnak egymással, s mindegyikük nyíltan és büszkén áll a maga zászlaja alatt, mi mint minden dicsőséget nélkülöző szellemi élősködők jelenünk meg, akik hol az egyik, hol a másik számunkra idegen csoportnak hízelegnek, s akármilyen nyelven beszélnénk is, a körülállók nem bocsátják meg nekünk, mondván, hogy nincs jogunk erre a nyelvre. Amikor oroszul beszélünk, a lengyelek vetnek meg minket, amikor lengyelül beszélünk, az oroszok támadnak minket. Amikor németül beszélünk, a csehek támadnak ránk; mikor csehül beszélünk, a németek taposnak minket a sárba, s mindegyik azt kiabálja: "mit csúszol-mászol itt idegen nyelvvel?", s megvetnek minket éppen azok a csoportok, amelyeknek a nyelvét beszéljük, hasonlóan ahhoz, ahogy a menekülteket abban a táborban is megvetik, ahová menekültek. Lépten-nyomon előfordulnak olyan tragikomikus jelenetek, amelyek szörnyen aláássák a zsidóság tekintélyét az egész világ szemében. Például: a család egyik fia, aki az egyik városában született, csak oroszul tud, a másik, aki másik városban született, csak lengyelül tud, a szülők sem ezt, sem azt a nyelvet nem tudják jól, s nem tudnak illő módon beszélni gyermekeikkel, s ezek az utcán egyszerűen szégyellnek beszélni a szüleikkel! Vagy: az apa és a fiú mindig csak oroszul beszélt egymással, de miután – talán csak ideiglenesen – egy lengyel városba költöztek, akaratlanul képmutatókká kell válniuk, s egymás között rossz lengyel nyelven kénytelenek beszélni; mert míg a pravoszlávok esetében senkinek eszébe nem jutna azt követelni, hogy a költözés miatt a várossal nyelvet is váltsanak, a zsidótól ezt nyomatékosan követelik, s a maga nyelvének megőrzését bűneként tartják számon, s úgy tekintik, mintha éppen annak a hatalommal bíró résznek hízelegne szolga módján, amely magától elűzte.

Igen, a nyelvnélküliség és annak kénytelensége, hogy idegen nyelveket használjunk egy olyan időben, amikor a világ minden asszimilációs próbálkozásunk ellenére, mint korábban, továbbra is mindenki külön népnek tart minket – ez a zsidóság legnagyobb szerencsétlensége. Míg vallásunk nemzeti és helyi jellege száműzetésünk egyetlen oka, a nyelvnélküliség a legsúlyosabb és legdicstelenebb következmény, amelyet ez az ok kiváltott. Ezért a második pont azon közösség számára, amely a maga révén a normális zsidó nép kezdetét akarja adni, az, hogy meglegyen a maga senkitől nem kölcsönzött és nem kérencselt nyelve. Ehhez a nyelvhez minden hillélistának mint sajátjához kell viszonyulnia, gyermekeiket születésüktől fogva ezen kell nevelniük, ezt a nyelvet születésüktől fogva égő szeretettel kell ápolniuk, ennek a nyelvnek az irodalmát kell gazdagítaniuk, róla mindig észben kell

tartaniuk, hogy ez nemzeti "én"-üknek a képviselője, s hogy minél magasabban áll nyelvük és irodalmuk, annál nagyobb boldogságnak és tiszteletnek örvendhet maga a nép.

Most felmerül a kérdés, hogy milyen nyelv kell, hogy a hillélisták nyelvévé váljon. Elméletileg a válasz háromféle lehet: 1) vagy az óhéber nyelv 2) vagy a mai zsidóktól használt zsargonok valamelyike (például, a "litván" zsidók által használt zsargon) 3) vagy külön ebből a célból alkotott neutrális műnyelv. Gyakorlatilag mégis csak egy válasz lehet, mégpedig a harmadik. Az óhéber nyelv mint holt nyelv, amely emellett nem hogy teljes és minden irányú kibontakozásban állna rendelkezésünkre, hanem csak egy kis elbeszélő művekből és költészetből álló irodalom formájában érte meg napjainkat, ez az óhéber nyelv az élő népi nyelv szerepére egyáltalán nem alkalmas, s még azoknak sem fog bármikor is a maguk élő és valóságos nyelveként szolgálni, s a nyelvnek még ehhez a sántikáló használathoz elegendő alapvető elsajátítása is olyan rendkívüli mértékben nehéz, hogy ha a hillélisták saját nyelvükként fogadnák el, a hillélisták közösségébe való bejutás csak az ügy iránt buzgók kis, mondhatni maroknyi csoportja számára válna lehetővé, de semmiképpen sem a lelkes tömegek számára. A nem éppen esztétikus és teljesen kiműveletlen zsargon iránt, mint ismeretes, erős, legyőzhetetlen ellenszenvet és előítéletet táplálnak még azok is, akik a nyelvet bírják, s még nehezebb lesz tanulására rábírni azokat a zsidókat, akiknek ehhez a zsargonhoz semmi közük sincs, s akiknek részint nehéz volna megtanulniuk, részint semmi vonzót nem kínál. Így csak a műnyelv marad. A priori elmondható, hogy egy műnyelv, amelybe korlátozatlan jogunk van mindent belevinni, a lehető legnagyobb mértékben tesz eleget mindazoknak a feltételeknek, amelyek számunkra feltétlenül kívánatosak: végtelenül gazdaggá, hajlékonnyá tehetjük, tele mindazokkal az apróságokkal, amelyek a nyelvnek életszerűséget, jó hangzást, és rendkívüli könnyűséget adnak. S valóban, az utóbbi évtizedek munkái megmutatták, hogy egy ilyen nyelv nemcsak lehetséges, és eleget tehet a legkifinomultabb követelményeknek, hanem – ami a legfontosabb – olyan könnyű, hogy a legműveletlenebb ember is egy hét alatt jól elsajátíthatja (a gyerekek pedig természetes módon születésüktől fogva elsajátíthatják).

Itt szólnunk kell néhány szót *pro domo sua.* A körülmények arra kényszerítenek minket, hogy ezt a füzetet ***álnéven*** tegyük közzé. De amikor alkalmilag ez vagy az az ember megismeri a nevünket, s megtudja, hogy már régóta a neutrális nyelv gondolatának elkötelezett hívei vagyunk, gyanú támadhat benne, hogy a hillélizmus egész tervét csak azért gondoltuk ki, hogy az általunk szeretett nyelv terjesztését elősegítsük, s hogy csak azért rejtőzünk álnév mögé, hogy az olvasók ne tudják, hogy a neutrális nyelv lelkes hívével van dolguk. Arra, hogy ilyen gyanú felmerülhet, egyik barátunk figyelmeztetett, aki ezt a füzetet kéziratban elolvasta. Ez a félelem az emberi természet reális ismeretén alapul, melyet figyelembe kell vennünk. Így, hogy elkerüljük azt a gyanút, hogy álnév mögé rejtőzve, valódi vonzalmainkat akarjuk elrejteni, magunk kijelentjük, hogy régtől fogva a neutrális nyelv leglelkesebb támogatói közé tartozunk. Ha ez a körülmény a hillélizmus megítélésében szerepet játszik, az olvasók hadd lássák. Igen, személyesen már régóta a neutrális emberi nyelv gondolatának odaadó barátai közé tartozunk. Elkötelezettségünk a zsidó kérdés alapján jelent meg, mert minden nemzeten kívül álló zsidóként, mindenki másnál jobban éreztem az emberi soknyelvűség átkát, s a zsidók minden szerencsétlensége közül legsúlyosabbként mindig a zsidók nyelvnélkülisége tűnt fel. Mindig éreztük, hogy a nyelv az ember legszentebb tulajdona, s hogy éppen a zsidók nélkülözik. Sem a népek politikai hatalmát nem irigyeltük, sem gazdagságukat – egészséges szellemi énjüket, nyelvüket, irodalmukat irigyeltük. Fájdalmas volt látnunk, hogy törnek a zsidók különféle nyelveket, miközben sem egyiket, sem másikat nem bírják jól, s miközben egyikhez sem kötődhetnek teljes lélekkel, mert minden ilyen nyelv a zsidók számára idegen, individuálisan népi életnek, szellemnek, történetnek a megtestesülése. Ilyen gondolatok hatása alatt korábban az óhéber nyelv felélesztésére gondoltunk, s ezt követően néhány éven át lelkesen dolgoztunk a zsargonon; mikor meggyőződtünk, hogy egyik is, másik is mentes minden jövendőtől, teljes szívvel a neutrális emberi mesterséges nyelv gondolatának szenteltük magunkat, s már több mint húsz éve dolgozunk rajta.

Hogy a hillélistáknak már létező neutrális nyelvet kell-e elfogadniuk vagy valamilyen hozzáértő bizottságot kell létrehozniuk, amely új nyelv alkotásához fog: ezt természetesen csak kongresszus döntheti el. Akármilyen legyen is azonban ez a nyelv, speciálisan a hillélisták szükségleteihez kell alakítani, alkalmazni; mert míg a népek összessége számára a nemzetközi nyelv luxus, addig a hillélisták számára mindennapi kenyér. Minden más nép számára a mesterséges nyelv csak a külső kapcsolatokhoz szükséges, a hillélistáknak viszont a belső kapcsolatok végett van rá szüksége; ezért míg a létező eszperantó szigorúan nemzetközi szellemmel bír, amely csak a tiszta logikán alapszik, a hillélisták nyelvének sajátosan azon emberek szelleméhez, életéhez, gondolkodásmódjához és kifejezéseihez, sa-

játosságaihoz és szokásaihoz kell alkalmazkodnia, amely a hillélisták első állományát létrehozza, következésképp a rendkívüli könnyűségen, hajlékonyságon, gazdagságon és jó hangzáson túlmenően, olyan stílussal és szellemiséggel kell bírnia, hogy akármelyik legkevésbé művelt orosz-német zsidó, miután fél óra alatt megtanulta a nyelvtanát, s néhány nap alatt bizonyos mennyiségű szót elsajátított, a nyelvet szabadon és folyékonyan tudja használni, akár az anyanyelvét; hogy ne hiányozzon neki lépten-nyomon ez vagy az a sajátos szó vagy fordulat, amelyhez hozzászokott, hogy ne kelljen lépten-nyomon azon gondolkodnia, hogy miképp is kell kifejeznie magát, és hogy beszédje teljesen folyékony és természetes legyen.

Sokan vannak, akik a nyelvre vonatkozó pontot utópiának tekintik majd."Mesterséges nyelv mindeddig nem létezett, következésképp nem is lehetséges." Mi magunk sokat és komolyan foglalkoztunk ezzel a kérdéssel, s nemcsak elméletileg, hanem gyakorlatilag, és meggyőződtünk róla, hogy ez a pont nemcsak hogy lehetséges, hanem rendkívül könnyen teljesíthető is. Erről mindenki könnyen meggyőződhet, ha másképp nem, az általunk említett eszperantó nyelv alapján. Aki megismerkedett ennek a nyelvnek a szerkezetével s ennek máris nagyon gazdag irodalmával, aki látta, milyen könnyen s milyen könnyedséggel fejeződnek ki benne az emberi gondolatok és érzelmek mindenféle árnyalatai; aki látta, mily kiválóan s milyen szabadsággal beszélgetnek, érintkeznek rajta különféle országokból és népekből való emberek nemcsak írásban, de szóban is; aki látta, hogy még a legműveletlenebb emberek is teljes alapossággal elsajátítják ezt a nyelvet csodálatosan rövid idő alatt, az egy percig sem fog kételkedni a nyelvet érintő állításunk teljesíthetőségét illetőleg, annál is inkább, hogy a hillélisták nyelve ráadásul a mostani zsidók legszámottevőbb csoportjának gondolkodásmódjához és kifejezéseihez fog alkalmazkodni. Aki mindezekről nem akar meggyőződni, hanem jobban szeretné érvelés nélkül tagadni valamely mesterséges nyelv szabad és élő használatát, az emlékezzen arra, hogy ha ez gyakorlatilag nem volna teljesíthető, senki sem fog kötelezni minden hillélistát, hogy ezek csak a hillélisták nyelvét beszéljék (mint ahogy senki sem tiltja meg, például, egy lengyelnek, hogy egész életében franciául beszéljen, s hogy szélső esetben már annak tudata is elégséges lesz, hogy a hillélistáknak van saját, senkitől nem kölcsönzött nyelvük, amelyet minden hillélista bír, s hogy a hillélisták ezen a nyelven tartanak istentiszteleteket.

Az „asszimilisták" dühösen ránk támadnak majd: miután a szerző bebizonyította, hogy a zsidók egész szerencsétlensége abban áll, hogy nem tudnak egybeolvadni a környező elemekkel, s azután, hogy a zsidó vallásból mindent, ami ezt az összeolvadást hátráltatja, eltávolított, hirtelen még inkább el akarja szigetelni a zsidókat, mint eddig voltak; még a legdühödtebb cionisták, akik *par excellence* nacionalisták, hála Istennek eddig megelégedtek a zsidók közötti fiktív nemzeti kötelékkel, most a hillélizmus szerzője át akarja alakítani a zsidókat valódi különálló néppé, külön nyelvvel és külön irodalommal! "Nyugodjanak meg, uraim! Végső eszményünk mindig a zsidóságnak és az egész világ népeinek valóságos összeolvadása, mert meg vagyunk győződve, hogy az egész világon szétszórt zsidóságnak ez az egyetlen és lehető legjobb megoldás, és hogy ebben az egybeolvadásban, amelyből az egész emberiség számára valami az egész világ szempontjából nagynak és üdvösnek kell támadnia, benne van a zsidó nép egész küldetése, amely népet a történelem nem véletlenül szórt szét a föld minden táján. De olyan úton, amilyenen ti jártok, az egybeolvadás soha nem érhető el. A nem normális vallási rendszer eltávolításával a hillélizmus lehetőséget ad a zsidóságnak a környező elemekkel való kölcsönös összeolvadásra, mint fent, a történeti törvényeket a korábban összeolvadt népek példáján elemezve már láttuk, de ennek az összeolvadásnak a módja nem minden nép számára azonos. Másképp ment vége ez az összeolvadás a civilizált rómaiak utódai esetében, másképp valamely jelentéktelen kis vad nép esetében, s ha az előbbiek úgy igyekeztek volna összeolvadni, mint az utóbbiak, az teljes lehetetlenség lett volna. Lehetséges, hogy kicsi, rokontalan és műveltséggel nem rendelkező emberi csoportok egyszerűen beleolvadjanak a környező elemekbe; egy ideig azok ellökik őket maguktól, űzik, megvetik, lenézik, kigúnyolják őket, de ezek kezet csókolnak, arcukat letörlik, s lassan teljesen beolvadnak. De egy olyan régi és nagyon kulturált csoport, mint a zsidóság, amelyben már századokon át, mindenki, még a legnemesebbek is, kivétel nélkül az olvasás képességével és jelentős intelligenciával bírtak, amely évezredeken át hősiesen harcolt a maga eszményeiért – egy ilyen csoport nem olvadhat össze a környező elemekkel egyszerű beolvadással, és önmagának megtagadásával. Idegen családba való megalázkodó bekéredzkedéssel semmi mást nem érhetünk el, csak megvetést. A népekkel való egybeolvadást csak a tisztelet útján és semleges alapon célozhatjuk meg. Ilyen semleges és tiszteletre méltó alapot ad majd az a látszólag soviniszta, nemzeties, de valójában semlegesített, normális zsidó nép, amelynek létrejöttét szeretnénk megalapozni.

Vegyétek szemügyre ennek (az így létrehozandó) népnek a valóságos jellegét, s a következőt fogjátok látni: a zsidóknak ez megadja azt a meleg szellemi menedéket, azt a szellemi egyensúlyt, amelytől idegenként sok évszázadon át meg voltak fosztva, a mindenkitől eltaszított, talajtalan embereket átalakítja rendes, megbecsült, magát senkire rá nem erőltető néppé. De miféle nép lesz ez? Meglátjuk. Ez már nem valamilyen megkövesedett álnép lesz, amely a maga rendje szerint a legkisebb mértékben sem engedi meg a környezetbe való beolvadást, nem az, amely másképp sem nevezte magát, mint Jákob fiainak. Az viszont igaz, hogy fiktív népből, amelynek olyan vallása volt, amelyet kifejezetten Jákob fiai számára alkottak, olyan valódi néppé, testvéri családdá változik, amelyet valóságos kötelékek fognak össze. Valóságos eszmei, semleges emberi néppé alakul át. Ebben a népben nem lesz semmi, ami területhez köthető, mert a Földön szétszórtan élve minden tagjának meglesz a maga természetes hazája; e nép vallásában nem lesz semmi, amit területiség, törzsiség vagy nemzetiség jellemezne, hanem semleges-általánosan emberi lényege, tulajdonsága lesz, és bárkinek, aki azt akarja, bármilyen eredetű lesz is, meglesz a lehetősége, hogy hozzá tartozzon; ennek a népnek a nyelve senki számára sem lesz idegen, nem lesz idegen ősök öröksége, hanem semlegesen-általános emberi lesz. Ennek a népnek a története, amelyet fiai nem tagadnak meg, hanem ellenkezőleg, szeretettel és büszkén tanulnak majd, nem egy zárt törzs története lesz, hanem egy neutrális-emberi csoporté, amely helyi-nemzeti formában kezdte meg fejlődését (ősi törzsi szakasz), aztán eszmei formát öltött, amely azonban egyelőre még az eredet genealógiai maradványainak korlátai között maradt, (ez a középső szakasz), aztán teljességgel eszmei formát öltött, amely mindenki számára elérhető, általánosan neutrálisan emberi (ez az új, a legújabb szakasz). Mindazok a természetes akadályok, falak, amelyek minden népet elválasztanak minden néptől, s amelyek kölcsönös gyűlöletet keltenek a népek között, a „normális zsidó népben" hiányozni fognak, s azt a képességet, amelytől a zsidóság teljesen meg volt fosztva, most a legmagasabb formában fogja elnyerni: megkapja a magába fogadás képességét.

A hillélizmus, mint látjátok, egyáltalán nem szakítja el a zsidókat természetes hazájuktól, sem pedig nem választja el őket kínai fallal a környező elemektől, mint valami idegentől és ellenségestől, csak megszabadítja a zsidókat attól, hogy megalázó módon olyan csoportokba igyekezzenek erőszakosan bekéredzkedni, amelyek a zsidókat nem akarják sajátjaiknak tekinteni, ugyanakkor az így létrejövő nép a zsidóknak olyan neutrális alapot ad, amelyen sem ellenségesség, sem sovinizmus nem lehet, s amely olyan semleges emberi talajra helyezi a zsidókat, amely óriási jövő előtt áll, amelyen előbb vagy utóbb minden nép egybegyűlik és összeolvad. A hillélisták között is bizonyára akadnak majd soviniszták, de azok nem születés szerinti törzsi soviniszták lesznek, hanem egy eszme sovinisztái. És a zsidók a jövő semleges emberi alapjain a zsidóknak nem az utált jöttmentek címe jut, hanem az érdemeikért leginkább tisztelt úttörőké. Ebbe a jövőbeli népbe s a jövőnek ebbe a nyelvébe, ebbe a szellemi menedékbe, amelynek küldetése az, hogy a leendő egyesült emberiségnek legyen a kiindulópontja, kezdete, ebbe helyezik, erre fordítják majd a zsidók minden erőfeszítésüket, minden reményüket, egész életüket, s az eljövendő nemzedékek hálásak lesznek nekik, s áldják majd a sorsot amiatt, hogy az egész világon munkásokat állítottak, s a körülmények folytán rákényszerítették őket, hogy a maguk megváltása érdekében megépítsék azt a közös emberi menedéket, amelynek önként való megépítésére a népeknek nem volt elég kezdeményező erejük. A hillélizmussal a zsidó nép nagy történeti küldetése véget ér.

V.

A hillélisták vallása fel fogja számolni a zsidó száműzetés alapvető és örök okát, a hillélisták nyelve pedig megszünteti ennek a száműzetésnek a legfőbb eredményét. A vallás és a nyelv megtisztítása és neutralizálása a zsidókat neutrális emberi néppé alakítja át, amely nép – Krilov ludaihoz hasonlóan – nem nézeget már vissza állandóan a rég maga mögött hagyott múltba, s amely népet nagy és dicső jövő vár. Azért azonban, hogy a hillélizmus megváltó cselekedete minél előbb és minél teljesebben megvalósuljon, hasznos volna, hogy a hillélizmus minél előbb kapjon valamiféle elsődleges támaszpontot, azaz olyan területet, ahol nemcsak hogy a hillélizmus teljes polgárjogot és teljes cselekvési szabadságot élvezne, hanem ahol a hillélista zsidók mind a városi, mind a falusi lakosságnak nagy többségét alkotnák, azaz olyan területet, ahol a zsidó vallás minden híve "otthon" érezhetné magát. Olyan területről van szó, amely a hillélizmusnak a világban való megerősödéséig mindazok számára menedékül szolgálna, akik a föld valamely pontján ilyen vagy olyan tekintetben zsidó vallásuk miatt szenvednek; ez a terület új hazát adna mindazoknak a zsidóknak, akik számára a régi haza mostoha-

anya, akiknek nincs türelmük vagy lehetőségük hazájukban kivárni a legjobb időket, vagy akik hittársaik között szeretnének élni és meghalni, templomokkal bíró olyan városokban és falvakban, amelyeket hittársaik építettek és igazgatnak. A mostani zsidók számára, mint a maga helyén ezt tanúsítottuk, ilyen menedék lehetetlen, mert hiszen olyan bilincsek tarják őket fogva s összeláncolva, amelyek soha nem teszik lehetővé, hogy a föld bármely pontján megerősödjenek, s amelyek mindig és mindenütt arra kényszerítik őket, hogy idegenek legyenek valami mindannyiuk számára hozzáférhetetlen és gyűlölt kövület révén; így a hillélisták, akik megszabadultak attól a buroktól, amely az egész zsidóság boldogtalanságát adja, valamilyen első támaszpont megszerzése rendkívül könnyű, egyszerű dolog lesz. Hasonló támasszal a zsidók már régen rendelkeznének, ha nem akadályozná őket vallásuk abnormális rendszere. Egy marék föníciai, hazáját elvesztvén, megalapította a hatalmas Karthágót, a szétzúzott trójaiak maroknyi csoportja megalapította a nagy Rómát, egy marék elűzött holland megalapította a Dél-afrikai Köztársaságot, maroknyi üldözött protestáns megalapította a hatalmas Amerikai Államokat stb., stb. A szétzúzott élet után mindenütt új, normális élet következik… Csak mi nem tudtunk kétezer év alatt menedéket találni, mert bárhová mennénk, Palesztina vallásunktól már elválaszthatatlan árnyéka arra készteti az embereket, hogy idegennek és ideiglenesnek tekintsenek minket, s a vallási-származási burok lehetetlenné teszi számunkra, hogy bármilyen befolyást gyakoroljunk a környező elemekre; ráadásul a nagyszámú vallási tilalom és rendelkezés, melyet senki sem semmisíthet meg, minden önálló életre való igyekezetünket és próbálkozásunkat lehetetlenné teszi. A hillélizmus eltávolítja a zsidók nehéz bilincseit, így az, ami a talmudisták számára mindig lehetetlen volt, a hillélisták számára rendkívül könnyűvé válik.

Elég a hillélisták kongresszusának meghatározott helyet választani (például Kanada, Államok, Argentína stb.), és ezt egyszer és mindenkorra a hillélista zsidóság központjául kijelenteni, s egyszerre minden magától gyorsan megoldódik. Természetesen, a hely megválasztása nem történhet vaktában, hanem csak gondos és nehéz előkészítés után, akkor, amikor a hillélisták száma elég nagy lesz ahhoz, hogy a kongresszus megválasztása a hillélisták szemében tekintéllyel bírjon. Akkor minden hillélista tudni fogja, hova kell áttelepülnie, ha a régi haza elnyomja őket, ha olyan országban akar élni, ahol a hillélisták vallása többségben van, és teljes szabadságnak, megbecsülésnek örvend. Ekkor a választott területen hillélisták lakta városok, templommal bíró falvak alakulnak majd minden különösebb eltökélés és erőfeszítés nélkül – különösen, ha más országbeli zsidók is segítenek. Hála a hillélizmus magas etikai és esztétikai jellegének s bármiféle akadály hiányának, a szomszédos hillélisták vallásához gyorsan és nagy számban kezdenek majd csatlakozni a helyi lakosok is – tíz-tizenöt év múlva létre jön egy teljes és formális zsidó ország – a zsidóság ezzel erős támaszpontot kap, gyökeret ereszt és normális, egészséges életet kezd. S ez gyorsan és valóságosan bekövetkezik, nem valami távoli, képzeletbeli és soha el nem érhető jövőben, mint Palesztina esetében; s ebben az országban egészen otthon fogjuk érezni magunkat, nem pedig örök ellenérzés, lépten-nyomon tapasztalt kellemetlenségek és tiltások közepette; s ott nem fogunk örökké rettegni, hogy valaki kitűz, hogy valaki ismét örök száműzetésre ítél minket.

Most, hogy az olvasónak teljes fogalma van a hillélizmus lényegéről és a zsidóság egészének szempontjából vett jelentőségéről, nézzük meg, milyen jelentősége lesz a hillélizmusnak közvetlenül és azonnal minden egyes, a hillélizmus elveit elfogadó zsidó szempontjából. Nem beszélünk a zsidóknak arról a kis részéről, akik a zsidók már általunk említett országában fognak lakni, mert hiszen az ő helyzetük minden tekintetben ideális lesz; csak a zsidók számunkra legnagyobb jelentőségű túlnyomó többségének a helyzetéről fogunk beszélni, azokéról, akik nem tudnak vagy nem kívánnak elköltözni, akiknek mindörökre mostani helyükön kell maradniuk.

Miben áll helyzetünk abnormális volta, és mitől szenvedünk tulajdonképpen? Attól, hogy szegények vagyunk? Nem, vannak köztünk gazdagok és szegények, ugyanúgy, mint más népek esetében, és vannak népek, akik általában véve nálunk szegényebbek – s még sincsenek száműzetésben. Attól, hogy meg vagyunk fosztva állampolgári jogainktól, és minden igazságtalanságot törvényen kívül kell elviselnünk? Nem, mert ez nem zsidó kérdés, hanem helyi: előbb vagy utóbb a zsidók teljes polgárjogot nyernek mindenütt; s ha két-három államban szenvednek még, és nincs türelmük kivárni és elérni, kiharcolni a jobb időket, ettől egyáltalán nem kell valamiféle képzeletbeli menedéket keresniük Palesztinában, mert az ilyen menedékhelyek sok tekintetben már készen vannak, és megvannak nagyon sok országban, ahová a zsidók áttelepedhetnek, s ahol feltétel nélkül minden jogot élvezhetnek, akárcsak a többi lakos. Attól szenvedünk-e, hogy mindenütt máshonnan jött elemek vagyunk, s ezért kevés erkölcsi jogunk van a hazánkhoz? Nem, mert egyetlen kultúrnép sem őslakos a maga hazájában; egy

sincs közöttük, amelyik néhány ezer évvel ezelőtt ott élt volna, ahol most él, s abban az időben, amikor mi még Ázsiában éltünk, mindannyian ugyanabban az Ázsiában éltek. Ha Európában való helyzetünket annak a mit sem jelentő körülménynek tulajdoníthatnánk, hogy néhány évszázaddal később jöttünk, mint mások, akkor Amerikában ez a körülmény teljesen számításon kívül marad, mert Amerika mostani lakosságának a többsége velünk egy időben jött – mégis ott mindenki kiválóan érzi magát, de mi még ott is rosszul érezzük magunkat. Ha amiatt szenvednénk, hogy mintegy "idegen" országban élünk, nem pedig őseink országában, akkor – ilyen helyzetében – Amerika minden lakosának nálunk sokkal többet kellene szenvednie, mert míg a mi többségünk abban az országban lakik, amelyben apáink, nagyapáink és őseink laktak, az amerikaiak nagy többsége nagyon jól tudja, hogy nagyapáiknak a mostani országhoz semmi köze nem volt. Amiatt szenvedünk-e, hogy nincs "saját államunk"? Nem, hiszen ha így állna a dolog, hasonló helyzetben volnának a lengyelek is és sokan mások – s közben milyen óriási különbség van a mi helyzetünk, illetve például a lengyelek helyzete között!

Hátra van még egy körülmény, amely megmagyarázhatná helyzetünk abnormális voltát – ez az a tény, hogy mindenütt kisebbséget alkotunk. Húsz évvel ezelőtt a magunk részéről meg voltunk győződve, hogy teljességgel ebben a tényben rejlik a zsidó kérdés lényege. Abból a mindenki által ismert tényből kiindulva, hogy "az erős szemében mindig a gyenge a bűnös", hogy a kisebbség mindig mindenben bűnös, és hogy a többségnek mindig mindenben igaza van, még ha a a kisebbség minden tekintetben sokkal magasabban állna is, mint a többség – a zsidóság számára azt a megoldást találtuk egyetlen lehetőségként, hogy a zsidók a földgömb bármely darabkáján többséget, s ezáltal erőt alkossanak. További elmélkedések később meggyőztek minket, hogy a zsidó szenvedések lényege nem kisebbségi mivoltunkban rejlik. Minden más nép számára az, hogy valahol többséget alkosson, valóban a boldogulás alapvető feltételét adja, és mindig is ösztönösen törekedett és törekszik erre; a zsidók tehát, vallásuk abnormális rendszeréből kifolyólag, ebben a tekintetben kivételt alkotnak. Hiszen soha senki nem akadályozta a zsidókat, hogy – hasonlóan más emberi csoportokhoz – együvé telepedjenek, sőt, nemegyszer egyenesen erre kötelezték őket, zárt lakóterülethez kötve őket. S a zsidók sok helyen ténylegesen többséget alkotnak – vegyünk csak például valamilyen litván várost vagy községet… De az, ami minden más embernek boldogságot hoz, a zsidóknak csak szenvedést okoz; s még a legékesebben szóló zsidó nacionalisták is, akik a zsidók által lakott országról ábrándoznak, nagyon boldogtalannak érzik magukat, ha valóban valami csak zsidóktól lakott Berdicsevben kell lakniuk. Ha valami Berdicsevben vagy más hasonló városban a zsidók helyett lengyelek vagy valami más kultúrnép lakna, akkor ezek, még ha jogi tekintetben teljesen jogtalanok volnának is, ténylegesen őslakosoknak, tősgyökeres odavalósiaknak tartanák magukat, ők adnák meg a hangot, a városban és a környéken az ő szellemükhöz és szükségleteikhez igyekezne alkalmazkodni minden, minden lengyel és katolikus a lehető legnagyobb tiszteletnek és erőnek örvendene, a lengyelek ott nagyon jól éreznék magukat, a város maga megbecsült kulturális hely volna, s hozzájárulna a lengyel név dicsőségéhez, s az ottani zsidók a maguk számára a legnagyobb dicsőségnek tartanák, hogy a lehető legjobban hasonlítsanak a tényleges lengyelekhez. A zsidók tehát többséget alkothatnak nemcsak egyik vagy másik városban, hanem egy egész vidéken is, egész országrészben is, helyzetük azonban ekkor sem fordul jóra, s ők ugyanazok a mindenkitől megvetett senkik maradnak, s továbbra is, mint megelőzőleg, az idegenek szemében idegenek, bevándorlók, jöttmentek maradnak, még ha évszázadokat laktak is az adott országban – ugyanakkor mindenki, aki nem zsidó, a föld törvényes fiának fogja tartani magát, jóllehet kisebbség volt, és csak a minap jött az adott országba...

Palesztina számunkra nem más, mint fantázia, ezért mindenki olyan színekkel festi magának, amelyek számára a legkellemesebbek, s úgy érezzük, hogy ott paradicsom volna számunkra. S valóban az első palesztinai telepesek lelkesedést éreznek; de ez csak annak köszönhető, hogy oda nem a zsidóság átlagos képviselői mennek, hanem Palesztina különlegesen lelkes elkötelezettjei, s még ezek is abból a gyönyörű jövőből élnek, amelyet képzeletük festett számukra. De ha a fantáziakép megvalósulna, s az egész Palesztinát zsidók népesítenék be, akkor – ha a zsidóság csoportjellege előzőleg nem változik meg – kiderülne, hogy Palesztina nem más, mint új lakhely, a zsidók maguk kiszakítanák magukat onnan, s szégyellnék Palesztinát ugyanúgy, ahogy most Berdicsevet szégyellik.

Nem életünk külső feltételeiben van szenvedésünk lényege, hanem belső abnormalitásunkban. Addig, amíg nem távolítjuk el ezt az utóbbit, szenvedésünk soha és sehol nem ér véget. A mi külső feltételeinkhez hasonlókat sok ember esetében találhatunk, de sehol sem találjuk azt a belső abnormalitást, amely a mi sajátosan zsidó szenvedéseink lényegét adja. A külső körülményeket

végülis mindannyiunk nagyon könnyen meg tudja változtatni, a képzeletbeli Palesztinától függetlenül, például Amerikába költözve, ahol a külső körülményei mindjárt teljesen rendjén valók lesznek.

Nem attól szenvedünk, hogy elnyomnak minket, hanem attól, hogy megvetnek minket, s még inkább attól, hogy tudatában vagyunk, hogy ez a megvetés nem alaptalan, mert … mi magunk vetjük meg magunkat, szégyelljük magunkat, s ezt lépten nyomon kimutatjuk, lépten-nyomon az idegenek előtt csúszunk-mászunk szellemi élősködők módjára, s jaj, nem tudunk másképp cselekedni! Nem amiatt szenvedünk, hogy vernek minket, hanem amiatt, hogy nem tudunk büszke megvetéssel a minket verőknek egyenesen a szemükbe nézni, s ezzel erkölcsi kielégülést nyerni, verőinket lefegyverezni, és a magunk tiszteletére késztetni.

Minden becsületes ember, ha megkérdezik, ki is ő,válaszol, és képes világosan és nyíltan válaszolni: ez és ez vagyok, s ezzel egy meghatározott emberi egyed benyomását kelti, aki önbecsüléssel bír és megbecsülést vár el másoktól; a hasonló egyedek együttese erőt ad, amelyet mindenkinek tisztelnie kell; ugyanakkor, ha a zsidó hasonló kérdést hall, vörösödni kezd, elkerüli a választ, kibújik alóla vagy a lehető legbonyolultabb választ adja, s ezzel valami rossz lelkiismeretű csavargónak, erkölcsi nullának a benyomását kelti, s ha az ilyen nullákból egy városban vagy vidéken akár óriási mennyiség van is, összességében nullát adnak, amelyre senki sem figyel. Igaz, hogy sok zsidó az említett kérdésre meghatározott választ ad; de először is ez a válasz egy csöppet sem állandó, az egyik testvér így, a másik amúgy válaszol, s ezzel már minden a válasz igazsága iránti bizalom alá van ásva; másodszor, akármilyen választ adna is egy zsidó, az sosem igaz, mindig természetellenes, hamissággal teli. A válasz nagyjából pontos, az alsó néprétegek, a műveletlen tömeg esetében, ezért az egész világra olyan benyomással vagyunk, mint egy olyan emberi csoport, amely csak műveletlen tömegből, az értelmiségünk pedig mindenkinek mint ebből a plebszből származó, de tökéletes nullává átalakultnak mutatkozik. Mikor a művelt zsidó azt mondja, hogy nemzetiségét tekintve ő zsidó, azt válaszolják neki: “ez hazugság, hiszen hol a te nyelved, hol a te irodalmad? Mikor azt mondja, hogy ő csak vallását tekintve zsidó, ezt felelik neki: “hazudsz! ha igen, miért nem tartod a vallásodat, miért szégyelled, miért bújsz el vele és ismételgeted állandóan, hogy számodra nincs jelentősége?” Mikor azt mondjuk, hogy hazánk Palesztina, akkor ez hamisság, mert nemcsak hogy nem ott születtünk és ott nem lakunk, hanem még őseink ősei sem látták soha ezt az országot; mikor pedig azt mondjuk, hogy hazánk Oroszország, akkor hamisítást vetnek szemünkre, mert hiszen vallásunk befolyása alatt lépten-nyomon megerősítjük, hogy ebben az országban idegenek vagyunk, átmeneti vendégek. Amikor azt mondjuk, hogy a magunk nyelve az óhéber, ez a legnagyobb megtévesztés, mert hiszen ezt a nyelvet egyáltalán nem tudjuk; amikor azt mondjuk, hogy a mi nyelvünk az orosz – ez ismét hazugság, mert ez ellen nemcsak az oroszok tiltakoznak, de mi magunk is érezzük, hogy a nyelv azé az emberi családé, amely a saját szelleme és szükségletei szerint kidolgozta, s nem azoké a kívülállóké, akik – családhoz nem tartozván – csak használják ennek a családnak a nyelvét, miközben a legkisebb joguk sincs arra, hogy a maguk szelleméhez és szükségleteihez hasonítsák. Mikor azt mondjuk, hogy a zsargon a mi nyelvünk – ez megint hamisítás, mert ez csak a németektől kölcsönzött alkalmi nyelvjárás, amelyet még a művelt zsidó sem akar magáénak tekinteni, nem is gondol rá, hogy művelje, valójában nem is használja, és gyermekeinek nem adja tovább. Egyszóval, bárhogy tartanánk is magunkat, bárhogy nevezzük is magunkat, mindez nem felel meg az igazságnak. Mikor a magunk nemzetiségére és vallására akarunk támaszkodni, csak fikciót és romokat találunk. Mikor idegen nemzethez akarunk csatlakozni, érezzük, hogy ez a nemzet nem a miénk, de amikor ezt el akarjuk felejteni, megvető elutasítással emlékeztetnek minket. Nincs semmilyen önképünk, nincs csoportos támaszunk, semmiféle talaj nincs a lábunk alatt, nincs erkölcsi egyensúlyunk. Ez minden szenvedésünk lényege, azoknak a sajátos, csak ránk jellemző szenvedéseknek a lényege, amelyek ugyanúgy nyomasztják a romániai jogtalan zsidót, mint Amerika szabad zsidó polgárát. Ez kényszerít minket, hogy mindig és mindenütt lehorgasszuk a fejünket, hogy mindenki gúnyolódásának és megvetésének alávettessünk.

Mikor a zsidók eljutnak addig, hogy akárhol volnának is – lehetőségük lesz nyíltan és büszkén, tiszta lelkiismerettel és a hamisítás legkisebb árnyéka nélkül azt mondani: “ez vagyok, ez a hazám, ez a népem, ez a nyelvem, ez a vallásom – akkor a zsidókérdés meg lesz oldva. Mikor addig eljutunk, hogy nekünk magunknak meglesz a lehetőségünk, hogy tisztelettel tekintsünk arra a csoportra, amelyhez soroljuk magunkat, s mikor nem kényszerülünk majd arra, hogy cselekedeteinkkel ezt a csoportot állandóan megtagadjuk és szégyenkezve álcázzuk, akkor mások is tisztelettel kell hogy tekintsenek ránk, és a zsidó kérdés meg lesz oldva.

Az emberek, miképp az állatok is, mennél inkább keresed a kegyüket, és mennél inkább megalázkodsz előttük, annál inkább támadnak – de érdemes szembe fordulni velük, és büszkén a támadó szemébe nézni: ilyenkor a támadót tisztelet hatja át. Sajnos azonban eddig ezt nem tudtuk megtenni, mert semmiféle talaj nem volt a lábunk alatt. Ez a szilárd erkölcsi talaj, ez a meghatározott, világos alap, amely semmi hamis és dicstelen csoportjelleget nem tartalmaz, ez az, amit a hillélizmus megad a zsidóknak. Mikor a zsidó hillélistát megkérdezik, ki is ő, nyíltan és büszkén válaszolhat: "Zsidó vagyok. Van hazám, amelyet nem vonhat kétségbe senki, amelyet hittel és igazsággal szolgálok, s amelyben természetes jogaimat öntudatosan és büszkén megvédem ugyanúgy, mint minden más testvérem a hazában." Hazánkat különféle emberi csoportok lakják, s mi az erkölcsileg egyenjogú csoportok egyikét alkotjuk, s nincs semmi szükségünk se arra, hogy az erősebb csoportok hasznára elszemélytelenítsük magunkat. Ha ebben az országban születtünk, itt éljük le egész életünket, törvényeinek engedelmeskedünk, ha ennek a földnek a napja ragyogott ránk, csak ennek az ege és tájai gyönyörködtették szemünket születésünktől fogva, ha szervezetünk minden atomja csak e föld termékeiből származik, ennek talajából támadt, s ennek légkörében bontakozott ki, akkor ennek az országnak őshonos fiai vagyunk, s ehhez semmiféle kétség nem fér, sem számunkra, sem a minket körülvevők számára, hacsak a társadalmi rendünkben, az oktatásban nem lesz meg az az elem, amely kisgyermek korunktól kezdve erővel kényszerít minket, és mesterségesen agyunkba akarja vésni, hogy hazánkban idegenek vagyunk. A haza minden természetes és törvényes gyermekének hazája, attól függetlenül, hogy ezek milyen ruhát hordanak és milyen meggyőződést vallanak. A haza nem tud semmit a fiainak csoportjai közti különbségekről és a fiai között folyó vitákról, a haza mindazoké, akik benne születtek s akiknek nagyszülei és szülei is ebben a földben nyugszanak; ma a hazában az egyik elem meghatározó, s holnap talán más elemek; egyesek jól érzik magukat a hazában, mások rosszul, de ami a jogot illeti, a haza minden természetes fiának a joga azonos. Nemcsak velünk esett meg, hogy a hazához való jogunkat kétségbe vonták: sok helyen így cselekedtek némely elemek másokkal szemben, de a természet vagy az igazságosság előbb vagy utóbb mindenütt győzött; csak mi tettünk ebben a tekintetben kivételt azáltal, hogy helytelenül területre épülő vallási rendszerünk miatt önként elutasítottuk a hazához való jogunkat. Bármennyire is hangoztatják hazánkban az erősebb elemek az ököljog alapján, hogy a föld csak az övék, továbbra is őszintén szeretni fogjuk édes hazánkat, s nem fogjuk megtagadni vétlen édesanyánkat az általunk erősebb hontársainktól eltűrt igazságtalanságok miatt, s mindig remélni fogjuk, hogy előbb vagy utóbb az igazság győzni fog, s a haza egyes fiainak a haza ugyanolyan természetes fiai fölött gyakorolt ököljoga megszűnik. A litván hillélista zsidó szívének a Nyeman partjai ugyanolyan kedvesek és szépek, minta litván lengyel katolikusnak vagy litván[86] ortodox orosznak.

Ha az erősebb elemek nyomása folytán a hazában a helyzet valaki számára elviselhetetlenné válik, az azt fogja tenni, amit minden ember tesz hasonló helyzetben, vagyis elhagyja azt az országot, ahol született, egész életét leélte, és ahol atyái és nagyatyái nyugszanak, s a maga számára és utódai számára olyan országban keres új hazát, ahol hittársai alkotják a többséget és az erőt.

"Zsidó vagyok". mondja majd büszke öntudattal a hillélista; "van népem, amelyhez tartozom, s tudatosan ehhez sorolom magam, minden erőltetettség és okoskodás nélkül; van vallásom, amelyet nem kell szégyellenem, amely iránt tiszteletet tanúsítok, s amelyet nem kell távol tartanom gyermekeimtől, névleg hozzá tartozván, cselekedeteimmel pedig megtagadván; van nevem (nem a zsargonban deformált, hanem hillélista név), amelyet nem idegen egyház szentjeitől vettem, amelyet nem szégyellek, és nem alakítok át kaméleon módjára; vannak csoportos szokásaim, amelyeket nem kell félénken megtagadnom, van múltam, amelyről nem mondok le, és van jövőm, amely minden ködösségtől mentes, ugyanakkor dicső, fényes és szárnyaló reményekkel teljes; van nyelvem, amellyel sehol sem kell elrejtőznöm, bárhova vet is a sors, s amelynek reményében, éppen ellenkezőképpen, az egész világon hozzám fordulnak az emberek, mert ez a nyelv a neutrális emberi nyelv lesz, amelyre az embereknek már régóta szükségük van kölcsönös viszonyaik érdekében; van szépen fejlődő és az egész világ irodalmába torkolló irodalmam, amelyet most, hogy már nem játszom a koldus szerepét, felajánlok a népeknek cserébe azokért a szellemi kincsekért, amelyeket tőlük merítek. Senki előtt sem kell megalázkodnom,

[86] Holzhaus eszperantó szövegében a *litova*, az orosz eedetiben a *литовский (litovski)j* 'litván' melléknév megfelelő alakjai szerepelnek. Zamenhof szellemének megfelel ez a szóhasználat, amely egy szempontú: a terület szülötteit ugyanazzal a szóval sorolja be. Ma az eszperantóban rendszerint megkülönböztetik a következő szavakat és fogalmakat: *Litvo* (Litvánföld, földrajzi tájegység), *litva* (melléknév: litvánföldi), *litvano* (főnév: litvánföldi ember), *litova* (melléknév: litván (nyelvű, nemzetiségű)), *litovo* (főnév: litván nyelvű, nemzetiségű ember, férfi), *Litovujo* v. *Litovio* (Litvánország, Litvánia: ország, állam), *litovia* (melléknév: litvániai) *litoviano* (főnév: Litvánia polgára, lakosa).

senki kegyét nem kell keresnem, senkit sem kell majom módjára utánoznom, mert csoportos "énem" teljesen világos és őszinte, s minden tekintetben elég tényre támaszkodhat ahhoz, hogy a környezetemben tiszteletet váltson ki. Gyermekeim nem lesznek már erkölcsi mostohagyermekek dicstelen bélyeggel a homlokukon, s ha erkölcsi tekintetben szenvedniük kell, legalább minden más emberhez hasonlóan szabad és büszke embereknek érzik majd magukat." Az emberek akaratukon kívül hamarosan tisztelni fognak minket, mert a hillélizmus lényege, amely nem a külvilág számára szörnyű talmudokban és kahálokban van, mindig, mindenki számára világosan és nyíltan jelen lesz, s akaratlanul tiszteletet fog sugallni. Mindenki, aki templomunkba lép, tisztelettel fog viszonyulni hozzá, mindenki, aki megismerkedik gazdag nyelvünkkel és gyorsan felvirágzó irodalmával, akaratlanul úgy néz majd ránk egyre inkább, mint olyan emberekre, akik tekintélyes szellemi erőt képviselnek. Még ha némi ideig még kellemetlenségeket kell is elviselnünk, már nem lesznek számunkra fárasztóak, büszkén fogjuk őket viselni és teljes belső elégedettséggel annak tudatában, hogy nem valami üres kísértet késztet minket ezt viselni, amelyet magunk is szégyellünk, s amellyel elrejtőzködünk, hanem fennkölt és szent igazság, a jövő nagy eszméje, amelyet előbb vagy utóbb minden üldözőnk csodálni fog. A tisztaság és határozottság öntudatával a magunk szemében és az egész világ szemében zászlónkat nyilvánosan és büszkén hordjuk, s akárhol leszünk, hűek leszünk a magunka magunk világos és határozott üzenetű zászlajához; nem kell "én"-ünket elrejtenünk, s az adott hely vagy idő hangneméhez alkalmazkodnunk; a világ szemében mindenütt makulátlan család leszünk, nem pedig páriák. Nem leszünk már denevérek, akik nem tudják, milyen állatfajhoz sorolják magukat, s ezért mind az egyik, mind a másik osztály megvetésének ki vannak téve.

Rossz az embernek, ha nincs családja, ha állandóan idegen családokra kell hogy ráerőltesse magát, ha nem szeret semmit, ha nem csatlakozik semmihez sem. Ez a szellemi otthontalanság, amelyet a zsidó értelmiség olyan erősen érez, ez a zsidó értelmiség egész lényege. A hillélizmus ezt el fogja távolítani. Szellemi meleget adó tiszta templomunk, amelyet nem másoktól kölcsönzünk, a mi szükségleteinkre és szellemünkre alkalmazott nyelvünk, irodalmunk – mindez olyan állandó, meleg menedéket és annyi erkölcsi örömet ad majd nekünk, hogy az élet viharai számunkra nem lesznek ijesztőek. A zsidóság végül már nem lesz örök boldogtalanság, a zsidók minden más emberhez hasonlatossá válnak. Lesz mihez kötődnünk, lesz miben reménykednünk.

* * *

Röviden összefoglalva tervezetünk lényege a következő:

1. Megtisztítani a zsidó vallást úgy, hogy megszűnjön mindenben örök akadályt jelenteni, azzal a céllal, hogy vallását mindegyikünk képmutatás és önellentmondás nélkül nyilvánosan és büszkén megvallhassa és nevelhesse gyermekeit.
2. Saját nyelvet alkotni a zsidók számára azért, hogy mi, ha a sors már népnek úgy rendelt minket, megszűnjünk a népek között örök senkik és szellemi élősködők módjára létezni.
3. Meghatározott helyet választani, ahol mindazok a zsidók összegyűlhetnének, akik valamilyen okból úgy döntöttek, hogy kivándorolnak hazájukból, és az övéik között szeretnének élni.

Mert semmiféle lehetőség nincs arra, hogy az egész zsidóságban hajlamot keltsünk az említett három pont elfogadására, ezért a zsidóság keblén belül külön közösséget kell alapítanunk, amely saját életét ezen pontok alapján rendezné el, s aztán arra törekedne, hogy fokozatosan az egész zsidóságot magába olvassza.

\- - - - -

Befejezésképpen mondunk néhány szót a cionizmushoz való viszonyunkról. A legkisebb mértékben sem áll szándékunkban rábírni a zsidókat arra, hogy szívükből kitépjék Palesztinát, mert, tekintettel arra az óriási szerepre, amelyet Palesztina a zsidóság történetében játszott, az ilyen célkitűzés nemcsak hogy mindig eredménytelen maradna, hanem egyúttal természetellenes és céltalan volna. Mint történelmi csoportunk bölcsője, Palesztina ugyanolyan kedves lesz a hillélisták számára, mint minden más zsidó számára, s mikor a zsidók egy időre megerősödnek, valószínűleg igyekeznek majd saját tulajdonukba venni azt a földdarabot, amelyhez népünk fiatalságának emlékei kötődnek. A hillélisták esetében azonban Palesztinának ez a szeretete csak pietizmus, nem pedig a zsidókérdés megoldása. Mikor az ember berendezkedett, szellemét megfelelőképpen gazdaggá tette, anyagi jólétre és közmeg-

becsülésre tett szert, akkor törekedhet arra, hogy megszerezze azt a kunyhót, amelyben megszületett és fiatalsága éveit töltötte; de ha a viskó megszerzését fiatalságától fogva élete céljává teszi, ha állandóan az a fixa idea üldözi, hogy számára élet csak fiatalságának kunyhójában lehetséges, hogy ezért sehol nem szabad megpróbálnia otthont teremteni – akkor örökre megvetett koldus marad, mind anyagi, mind szellemi tekintetben. A hillélizmus meg akarja szabadítani a zsidóságot ettől a fixa ideától, megnyitni a zsidók előtt Isten világát, rászorítani őket, hogy apátiájukat lerázzák, s hogy belefogjanak a magukon és a maguk jövőjén való aktív munkálkodásba; a cionizmus ugyanakkor a zsidókban megerősíti ezt a fixa ideát, amely maga a zsidóság teljes boldogtalansága. Ezért kellene a cionisták munkáját önmagában egyenesen károsnak tartani. Szerencsére azonban a dolog másképp áll, s a cionisták munkája a zsidóságnak jelentős hasznot fog hozni: az ábránd, amely a cionizmusban rejlik, szappanbuborék módjára gyorsan szétpukkad; ugyanakkor a népi öntudatnak a cionizmus kiváltotta népi (illetve csoportként való) felébredése megmarad, és jó gyümölcsöt hoz. Maga a cionizmus, ha az értelmiség kezébe kerül, előbb vagy utóbb megszünteti Siont, és megmenti a zsidóságot.

Partes pro toto

(2004)

*„**Kuŝ**as ie sub tegmento*
*ne**tuŝ**ebla Fundamento”*
Julio Baghy: Estas mi esperantisto[87]

Bevezető rész. Horváth Katalin foglalkozik etimológiával. Nemegyszer főképp valamely jelentésfejlődésnek a bemutatását célozza, közös jelentésmozzanatokat mutatva fel adott szófaji változás, vélhető szóhasadás, illetve szóképzés hátterében (*nem, név, nép; ver, vér, veres; csel, csal*).

Foglalkozik Horváth Katalin igekötős igéket tartalmazó transzformációs csoportokkal (pl. HORVÁTH 1983) s ezek kapcsán a szórend és az aspektus kérdéseivel is (pl. HORVÁTH 1995). A jelentésnek és a jelentés változásának, főképp a metaforizálódásnak kérdéseivel foglalkozva mind magyar szavakat, mind más nyelvek szókészletének elemeit vizsgálta (l. pl. HORVÁTH 2001; alább is).

Eltérően azoktól, akik az eszperantó vizsgálatát a formális nyelvek vizsgálatának keretei között, a számítógépre írt nyelvek között, illetve a mesterséges nyelvek sokak szemében differenciálatlan csoportjába helyezve vagy más felettes kategóriába sorolva képzelik el (vö. SIMON 2004: 30, KISS 1995), Horváth Katalin az eszperantóhoz mint működő emberi nyelvhez közelített: lexikai és szemantikai részrendszereit, mechanizmusait a természetes (emberi) nyelvek vizsgálatának módszereivel vizsgálta (l. pl. HORVÁTH 1997, 1998).

A két hagyománynak – az eszperantó kulturális közegében folyó önismereti erőfeszítéseknek és az etnikus nyelvekre koncentráló általános, alkalmazott, illetve konkrét nyelvészeti részdiszciplínáknak a valóságos és lehetséges kapcsolódási pontjaira nemegyszer felhívták a figyelmet „szóval és tettel”, a korábbi részeredmények összefoglalásával, feladatok megfogalmazásával vagy feladatok megoldásával (vö. pl. WÜSTER 1936; PEI 1966; WERNER 1986; HUTTERER 1986; SCHUBERT 1989, RAŠIĆ 1995; BARTHA 1999; CORSETTI 1996, SAKAGUCHI 1998; SKUTNABB-KANGAS 2000; TONKIN 2001; vö. még GLEDHILL 1998, HASZPRA 2003); ebben az írásban a kapcsolódási pontokra magam is igyekszem rámutatni.

Horváth Katalin idevágó tanulmányaihoz – az eszperantó nyelv rendszerét, illetőleg beszélőinek közösségét és a nyelvi tervezés kérdéskörét érintő háttérismereteket illetőleg – megfelelő alaptájékoztatást adnak mind Zamenhof munkái és levelezése, mind a későbbi, eszperantó vagy más nyelvű szakirodalom és ismeretterjesztő irodalom átfogó témájú vagy szűkebb tárgyú tételei (l. pl. ZAMENHOF 1905/1987; COUTURAT–LEAU 1903; PRIVAT 1930/1980; KALOCSAY 1966; LAPENNA 1950/1971c; SZERDAHELYI 1980: 20–151; VERSTEEGH 1993; BLANKE 1985; ECO 1993/1998: 307–314; SCHUBERT 1989; VARGA-HASZONITS 1999; CORSETTI 1993; KOUTNY 2001; GERGELY 2001; MÁTHÉ 2001; TONKIN 2001; PRINCZ 2003; SALAMONNÉ CSÍSZÁR 2002, 2003).

Horváth Katalintól – hallgatójaként – szintaxist és szemantikát tanultam, később, magam is oktatván, az általa írt (Leksikologio, illetve Semantiko című) sokszorosított anyagokat használhattam előadásaimhoz a Poznań városának Adam Mickiewicz Egyetemén Koutny Ilona szervezésében működő levelező eszperantó szakon. Horváth Katalin tanárnő mindenkori segítségét szívből köszönöm. Munkájának egészéből részekhez szólok hozzá.

[87]A mottó két sorának hozzávetőleges fordítása: „Az érinthetetlen (’örök időkre szánt, módosíthatatlan’) Fundamentum valahol a padláson hever”. Baghy Gyula (alias Julio Baghy) némi iróniával az eszperantó beszélőinek 1905-ben elfogadott alapdokumentumát emlegeti itt. Ez, ideális esetben, az eszperantó beszélőinek mindennapi olvasmánya lehetne, de – mint a vers sejteti – „aggodalomra nincs ok”: nem „nyúl hozzá” ahhoz senki, a padláson hever. – Az idézet az *Estas mi esperantisto* ’Eszperantista vagyok én’ c. vers második versszakából való. Baghy Gyula (1891–1967), aki egyébként az eszperantó nyelv neves magyar művelője, író és költő, a Petőfi-féle *A magyar nemes*nek a stílusában itt azt ecseteli, miképpen hanyagolja nem egy eszperantista maga is az eszperantó nyelvet és hagyományt. A *tuŝi* ’érinteni’ igéből képzett *netuŝebla* ’érinthetetlen’ szó metaforikus használatával van itt dolgunk; a *netuŝebla* alak esetében – a metaforikus használaton túlmenően – az eszperantó története során a szóra rakódott konnotációk is nyilvánvalóak. A *tuŝi* igét használta L. L. Zamenhof (az eszperantó kezdeményezője és megalapozója, 1859–1917) is, amikor – Theophil Carthoz írt levelében (1908. július 29.) – az 1905-ben Boulogne-sur-Merben elfogadott deklaráció tiszteletben tartására biztatott: „… la Bulonja Deklaracio ne devas esti tuŝata” ’a deklarációhoz nem szabad hozzányúlni’.

1. **Első rész.** Transzformációk. Szórend és tárgyminőség. – A szinonímia kérdése napjainkban különféle formákban a magyar nyelv állapotainak és történetének vizsgálatában is nemegyszer felmerül (vö. pl. SZABÓ GÉZA 1989; H. BOTTYÁNFY 2003, SÁROSI 2003), de talán ritkábban tárgyalják a jelenségcsoporton belül a szintaktikai szinonímiát (l. pl. NYIRKOS 1999, KISS 1993; vö. GUGÁN 2002: 31–32; DÖMÖTÖR 2003: 341).

Horváthról elmondható, hogy a szinonímia és a poliszémia összefüggéseit mind a szójelentés, mind a szintagmák körében szemügyre vette, s – minthogy ezt a transzformációs összefüggések ki is kényszerítik – a mondatszerkezet vonatkozásában is vizsgálta. Egyik tanulmányában – a többi között Greenbergre, Demére, Dezsőre, Hajdú Péterre, Domokos Péterre, É. Kiss Katalinra és rám, más tekintetben pedig Zsilka Jánosra hivatkozva (l. HORVÁTH 1995: 188–189) – előadja, hogy a magyarban a neutrális SOV és az SVO sorrend egyidejűleg szokásos: a nyelv az SOV→SVO átmenet stádiumában van (vö. még pl. SŐRÉS 1999 is). Igen, így lehet. Az átmenet persze talán meg-megszakadt. Erre utalnak Behrens adatai, aki szerint a Jókai-, a Bécsi- és a Müncheni-kódexben (már?) SVO túlsúly van, kissé későbbi 24 ómagyar szövegből viszont 21-ben az SOV túlsúlya derül ki (BEHRENS 1989: 82). Ez persze nem változtat az ugor és a (korai) ősmagyar korra feltett szórendhez képest megmutatkozó fő tendencián.

Horváth Katalin felveti a kérdést, melyek a szórendi típusváltás mélyebben fekvő okai. Úgy véli, hogy – egyaránt neutrális mondatok esetében – a tárgy két különböző helye két, szintaktikai tekintetben különböző minőségű tárgynak felel meg. A prepozitív tárgy belső tárgy (pl. *Ágnes vizet locsol*, illetve *rúzst ken a szájára*), a posztpozitív ezzel szemben az accusativus obiectivus: *Ágnes meglocsolja a virágokat*, illetve *(be)rúzsozza a száját* (vö. még pl. SZILI 2000: 367; É. KISS 2004: 33). Felhívja Horváth a figyelmet arra is, hogy az utóbbi esetben, vagyis az accusativus obiecticvus használata esetén az ige gyakrabban szokott igekötős lenni. Másrészt a képzett igék a belső tárggyal vannak/lehetnek transzformációs kapcsolatban (*rúzsozza a száját : *szájazza a r ú z s t*). Néhány, a fentihez hasonló mondatpárt a cikk különböző pontjairól, illetve Horváth korábbi értekezéséből (1983) alább kissé módosított és egységesített formában és elrendezésben idézek fel: *Ágnes gyöngyöt fűz – Ágnes felfűzi a láncot; Ágnes port töröl – Ágnes letörli bútort. Ágnes diót szór a tésztára – Ágnes megszórja dióval a tésztát. – (...) mázat ken a tálra – bekeni a tálat mázzal; (...) vizet csavar a ruhából – kicsavarja a ruhát, (...) tejet fej a csuporba – (...) telefeji tejjel a csuprot*. Horváth ettől az egyszerűsített sémától eltérően zárójelben nemegyszer további – feltehetőleg fakultatívnak vélt, ritkább – bővítményeket is megad, pl. így: *(...) letörli a portól a bútort*.

Helyesen állítja Horváth Katalin, hogy az igekötő használata sokszor átalakítja a vonzatstruktúrát s a tárgy értelmezési lehetőségét. Mondhatnánk: más thematikus szerepű tárgy jelenhet meg az igekötő jelenlétében; s valóban, a mai nyelvre vonatkozóan az is nyilvánvaló, hogy az igekötő-használat kedvez a tárgy posztpozitív helyzetének (HORVÁTH 1992, 1995). A szórendet illetően hasonló lehet a helyzet egyébként – a mai magyar nyelvben – a fókusznak más módon való (akár kirekesztést kifejező, akár szokásszerű, automatikus) betöltése esetén is: *Jég veri a szőlőt; Táviratban közölték a hírt; Fülön csípték a tolvajt; Baleset érte a kertészt; Lenke riasztotta a tűzoltókat; Éppen Lenke riasztotta a tűzoltókat.* – Igaz, utolsó mondatunk (nyomatékossága miatt) nem volna figyelembe vehető a neutrális mondatok szórendjének vizsgálata során, hiszen az egyébként fennálló különbségek kiküszöbölődnek az emfázis okán.

A tárgyakat illetőleg itt mindenesetre megjegyzést érdemel az az ismert tény, hogy a fókusz (akár „automatikus", szokásszerű, például igekötővel, igemódosítóval való) betöltése akkor is a tárgynak az ige utáni helyét teszi esélyesebbé, ha a tárgy minőségében, szemantikájában, thematikus szerepében nincs olyan jelentős különbség, mint Horváth Katalin példái közül az itt bevezetőül említett szerkezetek esetében. Így szokásosak a következők is: *felfűzi a* ***gyöngyöt***, nemcsak: *felfűzi a* ***láncot***; *letörli a port*, nemcsak: *letörli a* ***bútort*** *a portól; rászórja a* ***diót****, kifeji* v. *lefeji a* ***tejet***, nemcsak: *megszórja a* ***tésztát***, ti. ***dióval****; telefeji a* ***csuprot*** ti. ***tejjel***. – *Az almát szed : leszedi a fát* oppozíció mellett páronként azonos elrendezés jellemzi a következő mondatokat is, amelyek váltakozása Horváth Katalin véleménye szerint szintén a pars pro toto elv alapján magyarázható: *leszedi az almát : leszedi a fát, lenyúzza a bőrt : lenyúzza ('megnyúzza') az állatot; kiönti a lekvárt : kiönti az üveget* (vö. még pl. SZILI 2003: 170–171). Ennek indokául talán felidézhető Zsilka Jánosnak az a sokszor előadott, megfontolandó meglátása, hogy az (újabb?) szintaktikai formák mechanikus módon is általánosulnak – a szerves formák után megjelennek a homoszintaktikaiak.

2. Második rész. Horváth a rész-egész viszony és az aspektus viszonyáról is szólt. „A cselekvések részlegességének és teljességének nyelvi ábrázolása természetszerűen együtt járhat, magában foglalhatja a folyamatosság (imperfektivitás), valamint a befejezettség (perfektivitás) grammatikai jelentések kifejeződésének a lehetőségét" (HORVÁTH 1993: 195–196). Állítása ebben a potenciális formában véleményem szerint helyes. Valóban, teljességnek és befejezettségnek különösen az együttese lehet gyakori magyar nyelvi szegmentumok (igék, szerkezetek, mondategységek) jelentéstartalmában, bár statikus, és véleményem szerint így folyamatos teljesség is van (a teljességnek akkor más a „vonatkozása"). Mindkét esetre példa lehet a megért ige egy-egy használata: *Majd ha egyszer* ***megérted*** (B), *hogy én (tiszta szívemből, teljesen)* ***megértelek*** (F), *akkor* ***belátod*** (B), *hogy én* ***beléd látok*** (F), *s* ***átlátom*** *az egész helyzetet* (F).

Minthogy a statikus és a folyamatos minőség (szerintem) nem zárja ki egymást, módunkban áll, hogy a folyamatosságot F, a befejezettséget B betű utánvetésével jelölve 1) az esetek egy részében világos szembenállásokat megállapítva az F és B betűkkel ezt a szembenállást feltüntessük, 2) más esetekben pedig ugyancsak ezzel a két betűvel csupán utaljunk a szembenálló értékek homoform lehetőségének aktualizálódására. Nyomdatechnikailag a befejezett aspektus értékű részleteket emeljük ki. 1) Evidens formai szembenállások: *Tele van a medence* (F), *mert* ***teleeresztették*** (B). Hasonlóképpen (múlt idővel a főmondatban): *Reggel már tele volt a medence* (F), *mert az éjjel* ***teleeresztették*** (B). *Szanaszét hevertek a könyvek* (F), *amelyeket Pistike a megelőző időben* ***szanaszét szórt*** (B). *Szétfolyt ez a szutykos lé* (B), *és most elborítja az egész padlót* (F). 2) A kontextus megvilágította aspektus szerinti homonímia: *Két hét alatt* ***elborította*** *(v.* ***elborítja****) a kertet a gaz* (B), *aztán egész nyáron* ***elborítja*** *a kertünket a gaz!* (F). – A részlegesség pólusán az aspektus szemszögéből változatosabb a helyzet. A *Cukrot szórt a süteményre* (vagy akár: *Ügyetlenségében cukrot szórt a tálcára*) forma – szemben akár *A megszórta a süteményt cukorral*, akár a *Teleszórta a süteményt* (v. *a tálcát*) *cukorral*, akár a *Rászórta a(z egész) cukrot a süteményre* mondatokkal – a folyamatos : befejezett oppozíció szempontjából a szemantikailag jelöletlen, azaz könnyen neutralizálódó póluson áll. Hasonló a *Reggel kávét ivott...* mondategység, amely a *Reggel megitta a kávé(já)t*-tal szembeállítható, s tekinthető folyamatosnak – de csak mint az oppozíció szemantikailag jelöletlen, gyenge pólusa: *Reggel (éppen) kávét ivott, amikor beállítottak Vargáék*.

Külön kell szólni az elatívusszal (eset) kifejezett partitívuszról (funkció). A *Szedtem a levesből*, *Vettem a levesből*, *Merítettem a levesből*, *Mertem a levesből* mondatok ugyanúgy használhatók befejezett értékkel, mint a *Kiszedtem a levest*, *Kivettem/kimertem a(z egész) levest*, annak ellenére, hogy a 'levest' illetőleg rész és egész áll szemben. A *Gyorsan vettem egy kis levest* (partitív tárgy), a *Gyorsan vettem a levesből* (partitív ablativus, homogenitás), a *Gyorsan kimertem a levest* (teljes tárgy) és a *Gyorsan kivettem a levesből a merőkanalat* (partitivitás, inhomogenitás, vö. HORVÁTH 1993) egyaránt befejezett aspektusértéket mutat.

Vörös József is mutat be olyan mondatokat – részben Fogarasi János 1838. évi példáit adaptálva – ahol csak a szórend módosulása (és nyilván egyéb szupraszegmentális eszközök) utalnak akár az alanynak (*Mennek el turisták*), akár a tárgynak (*Hoztam fel bort*) a részleges voltára (VÖRÖS 1973: 416, 417). – A partitivitás az ilyen esetekben nem kényszerít ki folyamatos aspektusértéket, másfelől: akár határozatlan tárgy révén, akár ablativus révén képviselődik a partitivitás, a befejezettség egyaránt fennáll, lehetséges. Emellett a megbontandó („felettes") egésznek a homogén vagy heterogén volta itt láthatólag indifferens.

Megjegyzem, hogy például Aradi András – érthető módon – befejezett aspektusértéket tulajdonít ezeknek a példamondatoknak is: 1a) *Iratkoztak fel hallgatók a hétfői vizsgára*, 2a) *Jöttek be ajánlatok* – kiemelve, hogy részelő jelentésmozzanat ugyanakkor (itt is) tetten érhető (ARADI 1999: 304–305), de annak hozadéka – láthatólag – nem folyamatosság.

Aradi példáit megtoldva itt emlékeztetnék, hogy – negatívan és tágan fogalmazva – elmondhatjuk: a folyamatosság a következő példák elrendezéseiben nem áll fenn. Sem akkor nem áll fenn (1b, 2b), amikor a mondat időben lokalizálható, egyszeri eseményre utal, sem pedig akkor nem áll fenn (1c, 2c), amikor – minthogy a partitivitás éppen az időre vonatkozik – az esemény egyszerisége vagy többszörisége s a múlton belüli pontosabb (individuális) ideje homályban marad. Egyszeri, azonosítható idővonatkozás, „időbeli lokalizálhatóság" van itt: 1b) *Iratkoztak fel hallgatók a vizsgára ma is (például Péter is feliratkozott*); 2b) *Jöttek be ajánlatok ma is (pl. bejött/megjött végre a Kovácsék ajánlata is)*. – Az egyszeriség–többszöriség minősítetlen, „egzisztenciális olvasatáról" beszélhetünk emitt: 1c) *Irat-*

koztak fel hallgatók vizsgára tévesen korábban is; 2c) *Jöttek be ajánlatok áruleírás nélkül máskor is*. (Az egzisztenciálisnak nevezett mondatok és szórendileg homoform más mondatok értelmezését tekintve vö. még pl. MALECZKI 2001: 178–180; KÁLMÁN 2001. A közelmúltban – idevágó és érintkező kérdésekről – súlyozott szakirodalmi áttekintést adott É. Kiss Katalin (2004: 18, 24–25; 29; 32–33, 40–41).

„Az igeszemlélet két alapvető formájának kialakulását a csoportokba zárt rész–egész összefüggések alapozzák meg" – írja kandidátusi értekezésében Horváth (1993: 196), s ezt a túláltalánosítást nem tartalmazó megfogalmazást el kell fogadnunk az olyan (az aspektust tekintve teljes vagy preferenciális) oppozíciók alapján, mint az 1. *Itta a vizet* (F) : 2. *Megitta a vizet* (B); vagy mint az 1. *szórja a diót* (F), *diót szór vmire* (F/B) : 2. *megszórja dióval, rászórja a diót* (B); 1. *tejet fej*, *feji a tejet* (F) : 2. *kifeji, lefeji a tejet* (B) mondatoké. Igaz ugyanakkor, és ez is fontos, hogy a rászórja a diót, kifeji a tejet-félékben a tárgy kifejezetten előtárgy, illetve (előzetesen) létező vonatkozásúnak és specifikusnak értelmezett tárgy (vö. SZABOLCSI 1983), és így legalábbis egyértelműbben iránytárgy, mint a *diót* a *diót szór* elrendezés használata esetében, s láthatólag a specifikus tárgy nagyobb lehetőséget ad a folyamatos : befejezett szembenállás, s ezen belül a folyamatos pólus szemantikailag jelölt szereplésére.

A teljesség lehetséges vonatkozásai közül az egyik a) az alany vagy a tárgy révén referált dolog teljessége: *Megvolt az összes jegye* (de: *volt egy jegye*); *Belátja az egész vidéket* (de: *lát ezt-azt, lát egy sziklát*). A teljesség egy másik vonatkozása a belső idő; ennek teljessége, illetve egészként való (globális) figyelembe vétele: *Megebédeltek. – Megfürödtek a patakban. – Elbeszélgettek erről-arról, aztán hazamentek. – Megtartották a selejtezőt. Megmérkőztek. – Kitakarított. – Sétált egy jó nagyot. – Elbolondoztak*. b) A dinamikus szituációval kombinált (arra épülő) egészszerűség befejezettséget produkál, ugyanakkor eredményt (jellegzetes végállapotot) is. Telikus (evolutív) igékkel: *Főzte, főzte, mígnem egészen megfőzte; Süllyedt, süllyedt, elsüllyedt*. A figyelembe vett (belső) idő globális kezelése (befejezett aspektus) és a (vég)rezultativitás tehát gyakran együtt jár (vö. KRÉKITS 1985). Eredményességet és befejezettséget egyszerre állapíthatunk meg. Az eredmények (minőségük, fokuk) azonban lexikálisan rögzítve vannak: tudni kell, hogy mikor sült meg a hús, illetve mikor (milyen feltételek fennállta esetén) mondható, hogy a hús megsült. Az 'egész' minőség emellett relativizálódik: több szó vagy szerkezet lexikális jelentésének (azok egymás közti viszonyának) a függvényében. Innen a J. Soltész Katalin szóhasználatában megnyilvánuló ellentmondás: a *megfőtt*, az *elfőtt*, a *szétfőtt* egyaránt befejezett, sőt, ahogy ő mondja: perfektívek, de az eredmény foka (mondjuk így) külön-külön jellemezhető. Ezért beszél a perfektív igék (mint az *elakad, elfárad, kifárad, elgyengít, elhasad, elhervad, lelő, kinyílik, felnyílik, kinyit, felnyit, elolvad, elreped; megérik, meghízik* stb.) mellett J. Soltész Katalin (1959: 73, 45) félperfektív igékről (*megakad, meggyengít, meghasad, meghervad, megizzad, meglő, megnyílik, megnyit*), valamint – Budenz József (1864: 84) és Szarvas Gábor (1884: 519) nyomán – túlzó (és pejoratív) igékről is: *(a gyümölcs) elérik, (vki) elhízik* (J. SOLTÉSZ1959: 73). Pedig – s ezt hangsúlyozom – a szóban forgó igék mind befejezett aspektusértékkel használatosak (vö. J. SOLTÉSZ 1959: 45–47). Ugyancsak befejezett alapértékűek az olyan igék, mint a *tönkrefagy, tönkreázik, tönkrekopik* (vö. LADÁNYI 1998: 417; KIEFER–LADÁNYI 2000: 510). Ezért aztán, a fentieket rövidre zárva, mondhatni azt is, hogy a félperfektív is perfektív (!), ha a perfektív (pontosan?) annyi, mint befejezett aspektusértékkel bíró (igealak, ige, egyéb mondatszegmentum, mondategység, mondat). A túlzó ige (v. szerkezet) is lehet befejezett aspektusú: *A gyümölcs elérett; Tegnap megint túlöntözted (*v. *agyonöntözted) a paprikát. Ez az állat szörnyen eltetvesedett. Túlhevítették az alkatrészt. Túlhűtötték a kocsonyát. Elsóztam a levest. Túlérett a barack. Túlfeszítették a húrt. Túlfőtt a tészta. Megint túlköltekeztetek.* – De lehet neutrális vagy folyamatos is *(Túlértékeled ezt a dolgot. Látod, túlhajtja a beosztottjait! Szüntelenül túlárad benne a szeretet. Túlbecsüli a barátját. Túlbuzog benne a lelkesedés)*.

A Kiefer–Ladányi-féle szaturatív akcióminőség megtestesítői, pl. *a kipiheni magát, beszalonnázik* (KIEFER–LADÁNYI 2000: 478), alapvetően, az exhausztív akcióminőség esetei – pl. *tönkretanulja magát* (LADÁNYI 1998: 418; KIEFER–LADÁNYI 2000: 479) részben (vagy talán: tendenciájában) szintén befejezett aspektusértékkel párosulnak. Különféle akcióminőséggel vagy jelentésárnyalattal egyetlen folyamatos aspektusértékű szegmentummal több (lexikális különbségeket felmutató) befejezett alapértékű ige vagy szerkezet szembeállítható: 1. ***Boroz(gat)tak ott*** *nagy vidáman* (F) : 2. (a) ***Boroz(gat)tak egy kicsit****, aztán szétszéledtek)*; (b) *Jól* ***beboroztak****, aztán szétszéledtek*. A (2a) és a (2b) egyaránt – B. (vö. KIEFER– LADÁNYI 2000, 478). – A fentiekből következik, hogy nem a folyamatosság – befejezettség tekintetében alkotnak oppozíciókat a következő (egyaránt befejezett aspektusú)

formák: *söröztek egy jót : besöröztek : teleitták magukat sörrel : elsöröz(get)ték a délutánt. – Kártyáztak egy kicsit, aztán átmentek az ebédlőbe : Mikor kikártyázták magukat, kedvük támadt sétálni egyet* (vö. KRÉKITS 1997: 45).

Abban az értelemben, hogy az eseményidőt egészlegesen vesszük figyelembe, a következők egyaránt egészet fejeznek ki, és ugyancsak egyaránt befejezett aspektusértékűek; az igét tartalmazó mondat képviselte szituáció a szóban forgó időszegmentum egészére igaz, tetszőleges részszegmentumaira viszont nem vagy nem feltétlenül. Az is igaz, hogy az igék és a mondategységek, mondatok eredményt fejeznek ki. Ugyanakkor kétségtelenül legalább részben fokozati sorrendbe állítható eredményekről van szó: *Megsült. Egy kicsit megsült. Jobban megsült, mint amaz. Egészen átsült. Agyonsült. Összevisszasült. Tisztára szétsült*. A 'tagadott egész' (azaz „nem egész", „rész"), illetve az 'egész' minőség szembenállásának példái a következők is. A K közlő aspektust (egzisztenciális aspektust), a B befejezett aspektust, az F folyamatos aspektust jelöl. A tág F minősítés arra utal, hogy a befejezett preferenciájú ige és szerkezet szélesebb kontextusban egyidejűség kifejezésére válik alkalmassá. A közlő (vagy egzisztenciális) aspektus (K) az adott esetekben ugyancsak befejezett aspektusra épül rá.

I. Nem egészre, valamilyen tekintetben **részre** vonatkozó formák (a II. oszlopban megadott formákhoz képest)	**II**. Az I. oszlopbeli formákhoz képest **egészleges** tartalmú formák
'Sült meg délre a 'hús. (K) 'Volt úgy, hogy délre megsült a hús'.	*Délre 'megsült a 'hús.* (B) *Jó sorunk volt, délre mindig megsült a hús.* (B+ tág F)
'Sült a 'hús. (F) *Kicsit ''megsült a 'hús* (B)	*'Megsült a 'hús.* (B) *Most 'jobban 'megsült a 'hús, mint a múltkor.* (B)
''Sült meg a hús 'egészen. (K) *'Lett egy kis 'töpörtyű, odaadjam?* (B) *'Megsült a 'hús.* (B)	*'Egészen 'megsült a 'hús.* (B) *'Kisült a 'töpörtyű, odaadjam?* (B) *'Agyon(')sült a 'hús.* (B)
'Ment a 'fa felé...	*Ment egy kicsit a fa felé...* (B)**.** – *Ment pár lépést a fa felé.* (B) – *Tett pár lépést a fa irányában.* (B)
'Ment egy kicsit a 'fa felé. (B)	*'Elment a 'fáig.* (B)
Beljebb ment. (B) *Kijjebb ment.* (B) *Lejjebb ment.* (B) *Feljebb ment.* (B)	*Bement.* (B) *Kiment.* (B) *Lement.* (B) *Felment.* (B)
'Ment 'egyre 'beljebb. (F) *'Ment 'beljebb.* (F) *'Ment 'ki.* – *'Ment 'kijjebb* (F). *'Ment 'egyre 'följebb.* (F) *'Ment 'följebb.* (F) *Már 'ment 'kifelé.* (F). *Már 'ment 'kijjebb és 'kijjebb.* (F). *'Ment 'lejjebb.* (F) *'Ment 'egyre 'lejjebb.* (F)	*'Beljebb ment.* (B) *'Kijjebb ment.* (B) *'Lejjebb ment.* (B) *'Feljebb ment.* (B)
Ment már beljebb máskor is. (K) *Ment már beljebb hétfőn is.* (K)	*Hétfőn bement.* (B) *Hétfőn is bement.* (B) *Beljebb ment.* (B) *Abban az időben beljebb ment.* (B, tág F)

Látjuk, hogy a bal oldali oszlopban is bőven vannak olyan formák, amelyek ugyan valamilyen vonatkozásban részt fejeznek ki, de nem járnak folyamatos aspektusértékkel. – Részben lezáratlannak vélem azt a kérdést, hogy a fenti példákon bemutatott viszonyok hogyan viszonyulnak egymáshoz. A rész–egész összefüggések egy részében közvetlen összefüggést találunk a folyamatos–befejezett szembenállással; másutt nem, vagy az összefüggés számomra még nem világos. A különféle (relatív) rész–egész összefüggések esetleg hierarchiát alkotnak; esetenként talán kioltják egymást.

3. Harmadik rész. – Horváth Katalin nemcsak (s talán nem is főképp) az egyes szavak jelentésfejlődésére kíváncsi, hanem a jelentés változásának általában vett mechanizmusaira és egy nyelv szókincsének szükségszerű belső összefüggéseire. A szó változása nemcsak a szónak, mondjuk így, alkalmi körülményeivel függ össze, hanem azzal is, hogy a szókincs egészének határt szabnak például az emberi memória korlátai. „A természetes nyelvek szavainak túlnyomó része többjelentésű (poliszém), vagyis a megnevezések döntő többsége szemantikailag motivált […] a poliszémia jelensége szükségszerű a természetes nyelvekben, mivel szoros kapcsolatban van a szókészlet végességével" – írja (1993: 163).

Minthogy, mint utaltam rá, Horváth több munkájában az eszperantóval is foglalkozik, itt megjegyzem, hogy a metaforikus alapú jelentésfejlődésre, sőt, e lehetőség tudatos alkalmazására az eszperantó szakirodalom korábban is felhívta a figyelmet (l. pl. DREZEN 1935/1983: 15). Eugen Wüster táblázatot közöl azon eszperantó gépalkatrész-elnevezésekből, amelyek testrésznevek hasonlóságon alapuló átviteléből származnak. Technikai terminus technicusok (több jelentésű) köznyelvi alapjaként szerepelnek a következő szavak: *trunko* 'törzs', *dento* 'fog', *nazo* 'orr', *lipo* 'ajak', *orelo* 'fül', *piedeto* 'láb(acska)', *flugilo* 'szárny', *kapo* 'fej', *ripo* 'borda', *nervo* 'ideg', *fingro* 'ujj', *kruro* 'lábszár', 'láb', *brako* 'kar', *vango*, *makzelo* 'arc, pofa', *ungego* 'karom', *buŝo'* száj', *faŭko* 'torok', 'garat', *beko* 'csőr', *okulo* 'szem', *kubuto* 'könyök', *genuo* 'térd', *bulbo* 'hagyma' (és 'körte'), *kolo* 'nyak' (WÜSTER 1936). Ivo Lapenna – eszperantó anyagon ismertetve a retorika alapjait – a szóalakzatok sorában a metafora alfajaként szól a lényegében köznyelvinek tekintett s a szókincs hiányainak feloldását célzó katakrézisról (LAPENNA 1950/1971: 173; vö. PETŐFI S. 1979).

Benczik Vilmos tágabb kitekintésben érinti ezt a jelenséget (BENCZIK 2001: 128, 131), amikor az inopiának a nyelvek fejlődésében betöltött szerepéről ír. Benczik, az antik előzményeket illetőleg Adamikra hivatkozva, hangsúlyozza, hogy kultúrák és nyelvek találkozása idején – kifejezési lehetőségeink (kölcsönös) hiánya folytán – a szókincs fejlődésének mindenkor gyakori módja a meglévő szavak metaforikus jelentéseinek bővülése, esetleg bővítése.

Az eszperantó igéknek bizonyos szemantikai tipizálása a Horváth által idézett és hasznosított Ĝivoje (1973) kis terjedelmű és gyakorlati jellegű (didaktikus) munkájában is megjelenik.

Horváth felhívja a figyelmet, hogy a szembeszökőbb divergencia, a jelentések szétfejlődése mellett a természetes nyelvekben gyakori a jelentések konvergenciája is. Ennek példájaként mutatja be, hogyan vált számos állatnév valamely tulajdonsággal rendelkező emberi egyed jellemzésére alkalmassá, ekképpen rokon értelmű szavak csoportját hozva létre. Míg a *szamár*, a *ló*, a *marha*, az *ökör*, a *liba*, a *tyúk*, a *birka* stb. szavak egymástól igencsak különböző állatok fogalmait jelölik ki, addig emberre alkalmazott – metaforikus – jelentéseik egymással rokon értelművé válnak a 'buta, ostoba ember' pejoratív jelentésben. A jelenséget angol szinonimasoron *(stupid, slow, dull, dense, foolish, ass, goose, owl, sheep, animal)*, illetve német *(dumm, blöd, stumpfsinnig, tölpelhaft, Esel, Gans, Hund, Hahn, Ochs, Schaf, Vieh)*, francia *(sot, stupide, ignorant, abruti, idiote, inepte, bouché, hébété, bête, âne, poulet, oie)* és eszperantó *(stulta, malsaĝa, malsprita, stupida, idioto, melonkapulo, simplanima)* példákon is szemlélteti. Horváth Katalin munkáját konkrét eszperantó szövegek szóanyagának vizsgálatával részben a poznani eszperantó szak hallgatói is folytatják (EFREMOVA 1999, ZILVAR 2000).

A Zsilka Jánostól ismert jelentésintegráció eszperantó eseteiként mutatja be Horváth az eszperantó *pezi* 'nyom vmennyit, (adott) súlyú', *agiti* 'felráz', *brogi* 'leforráz', *manĝi* 'eszik, esz', premi 'nyom vmit', *piŝti* '(mozsárban) összetör, megtör', *rompi* 'tör, szakít, megszakít' igék metaforikus jelentéseit, közkeletű, illetve Zamenhoftól ismert klasszikus eszperantó mondatokra utalva.

A jelentésintegráció egy jellegzetes megnyilvánulásaként tárgyalja Horváth azokat az igéket, amelyek alapjelentésükben valamely fizikai jellegű cselekvést, ill. fizikai munkának valamely fázisát tükrözik, metaforikus jelentésükben viszont a 'mond, beszél' jelentésű igék szinonimasorát bővítik – általában olyaténképpen, hogy a többletet adó jelentéselem a beszéd valamilyen módja. Ennek a jelentéselemnek a rögzülése, illetve ennek a 'beszél', 'mond' jelentésrésszel való egyesülése a metaforikus je-

lentés kialakulásának, illetve szinkrón működésének az alapja. – Horváth magyar példái a jelenségre a többi között az *érint*, *bök, dob, fűz, szúr, őröl, darál, fejt, fűz, vág* igék vagy igekötős megfelelőik: *érinti a kérdést; kifejti a problémát; kiböki a választ; hozzáfűzi azt, hogy* (HORVÁTH 1997: 57). Ami az eszperantót illeti, miután a *diri* 'mondani' ige számos szinonimáját felidézte – *paroli, manifesti, pepi, mencii, rakonti, komuniki, klaĉi, deklari, deklami, balbuti, akcenti, difini, demonstri, trakti* (HORVÁTH 1997: 58) –, a szerző kitér a szinonimasornak metafora révén keletkezett tagjaira is. Eszperantó szavak metaforikus jelentésének a kialakulását példázzák így Horváthnál – „nem metaforikus" zárójeles kiegészítésekkel – a következők: *tuŝi (spegulon)/**problemon**; ĵeti (ŝtoneron)/**vorton**; pentri (bildon, pejzaĝon)/**la temon**; mueli (grenon, tritikon)/**lecionon**; desegni (bildon)/**la aferon*** (1993: 179; 1997: 57). Kiragadom a *tuŝi* igét és származékait, melyeknek szótározott használatai közül be is iktatok néhányat: *tuŝi problemon, demandon* 'problémát, kérdést érint'; *min ne tuŝas la afero* 'engem nem érint a dolog'; *la respondo malagrable tuŝis min* 'a válasz kellemetlenül érintett'; *la nebulo fariĝis... preskaŭ... tuŝebla* 'szinte tapintható... volt a köd'; *kortuŝ(ant)a* 'megható' *(ĝi estas) netuŝebla* 'nem lehet hozzányúlni, szigorúan kötött, örök érvényű' (vö. KRAUSE 1999: 825– 826). A *tuŝi* metaforikus használatait mutatják bevezető Baghy-idézeteim is: *Kuŝas... ne**tuŝ**ebla Fundamento*; hasonlóképpen az 1908-ból származó Zamenhof-idézet: *la Bulonja Deklaracio ne devas esti tuŝata* (ZAMENHOF–DIETTERLE 1929: 542, vö. HORVÁTH 1993: 179). További jellemző szókapcsolatok Rihej Nomurának Zamenhof nyelvhasználatát feldolgozó szótára nyomán: *li lasis la vinon... netuŝita* 'hozzá se nyúlt a borhoz'; *en la artikolo samtempe estas tuŝita alia demando* 'a cikkben ugyanakkor egy másik téma is felmerült'; *La petegado de lia patro ne tuŝis lian koron* 'apja könyörgése nem hatotta meg'; *tre malĝoje tuŝis min la sciigo* 'nagyon elszomorított a hír(adás)'; *ŝi estis ĝis larmoj tuŝita de la romano* 'a könnyekig meghatotta a regény'; *min ne tuŝas la afero, mi staras tute ekstere* 'semmi közöm hozzá, kívül állok az ügyön'; *kio tuŝas mian foreston, la malfeliĉo estis tute sur mia flanko* 'ami távolmaradásomat illeti, az számomra a legszomorúbb'; *leĝo pasintaĵon ne tuŝas* 'a törvény nem vonatkozik arra, ami elmúlt'; *ne mia estas la ĉevalo, min ne tuŝas ĝia falo* 'mit bánom én, nem az én bajom '; *decidoj tuŝantaj la ŝanĝon de la lingvo* 'a nyelv megváltoztatását illető döntések' (NOMURA 1984: 129). A Horváth elemezte metaforikus jelentés lényegében ez: 'a kérdést/témát (beszédben, írásban) érinteni'. Egy vitában kifogásként elhangzott, hogy a *tuŝi* itt felmerülő metaforikus jelentése az eszperantóban csak jelentéskölcsönzés eredménye lehet. Történeti tekintetben ezt a konkrét esetben nem kell éppen kizárni (a magyar *érint* esetében sem), a szinkrón használatban a jelentéselemek működése ettől még megfelel Horváth elképzelésének, s a vélhetőleg univerzális nyelvi (természetes emberi nyelvi) jelenség az eszperantón belül igen intenzív. Ismereteinket e tekintetben bővíthetik (mind az igeképzés formai összefüggéseit, mind a jelentéseket illetőleg) a korpuszt feldolgozó, ill. az adatokat elemző kutatások és kész munkák (GLEDHILL 1998, SALOMONNÉ CSÍSZÁR 2002). Szakszövegek, speciális szövegek elemzése szintén tanulságos lehet – vö. pl. az *akompani*, *piki*, *bati* igék használatát Becker- Meisberger (1989/2000) szakácskönyvében. Korábban Edmond Privat (l. 1930/1980, 33) a *bleki* igét mutatta be, ennek 'beste krii', 'állati hangot hallat, pl. ugat stb.'; 'ordít, mint az állat','artikulálatlanul, hangosan beszél, ordít' jelentésben való használatát hozza fel az eszperantón belüli metaforikus szóhasználat példájaként. Kalocsay 1959-ben (álnéven kiadott) erotikus szonettjeiben olykor még halmozza is a – többé vagy kevésbé alkalmi – metaforikus használat révén rokon értelművé váló igéket: *enpafi, palisi, brosi, kirli, sondi, ingi, piŝti, mini, lanci, bori, piki, klingi, planti, fliki, tranajli, spili, ŝarĝi* stb. (PENETER PETER– alias KALOCSAY KÁLMÁN– 1959: 72). – Horváth Katalin hívta fel a figyelmet a *manĝi* 'eszik, esz, megesz' ige metaforikus használataira is (1993: 179). Ezt alátámasztó mondatok: *La ĉagreno manĝas la koron* (HORVÁTH i. h.); *Rusto manĝas la feron kaj zorgo la homon; la lepro vin manĝu; manĝu ŝian korpon malsanoj* (NOMURA 1989: 239).

4. Negyedik rész. A s z ó k é s z l e t alosztályairól. – Az eszperantó szókészlet (morfémakészlet) különféle szempontú vizsgálata nem hagyományok nélkül való. Számos munka tárgyalja általában a szókincs forrásaival és fejlődésével együtt (vö. pl. WÜSTER 1923/1978, WARINGHIEN 1987, SZERDAHELYI 1971). Az irodalmi metaforizálódást illetőleg figyelmet érdemelnek az újabban megjelent források, illetve elemzések és hozzászólások is (vö. NOMURA 1987, MELNIKOV S. 1989, FIEDLER 1998; ERTL 1997; a terminológia kérdéseihez l. pl. WÜSTER 1936; WERNER 1986, POKROVSKIJ 1995, SOUNUTI 1998, BAVANT 2002).

A nemzetközinek mondható nómenklatúrák ellentmondásainak feloldása az eszperantóban is nehézségeket okoz, bár a racionális megoldások lehetősége egyelőre még talán nagyobb, mint az etnikus nyelvekben (vö. WERNER 1986).

Horváth Katalin az eszperantó szókészlet vizsgálatában hasznosnak ítélte a Jost Trier (1934), André Jolles (1934) és Walter Porzig (1934) nevével és műveivel fémjelzett mezőelmélet alkalmazását (l. HORVÁTH 1998: 306, 309). Brant Berlin és Paul Kay 1969-ben közzétett színnév-elemzéseit és John Wellsnek (1978) az eszperantóra vonatkozó felvetéseit követve az eszperantóban is elkülöníti az adott nyelvhez köthető alapszíneket – a következő nyolcat: *blanka, nigra, ruĝa, flava, verda, blua, bruna, griza* (vö. WELLS 1978: 66). A kiegészítő színnevek példáiként a *rozkolora, oranĝkolora, violkolora* szerepel tanulmányában (1998: 309). Wells szerepelteti még a *skarlata, karmezina, purpura, beja, blonda, punca, rufa, hela, malhela, helruĝa* mellékneveket és a *blue verda* és a *samkolora kiel via ĉemizo* szerkezeteket is mint a kiegészítőszínek megjelölésének bevett vagy alkalmi eszperantó formáit. (WELLS 1978: 66). Horváth (1998: 309) megállapítja, hogy a szókincs az eszperantóban is részrendszerekből áll (mint más természetes nyelvekben is): a színnevek külön elemzendő részrendszert (mezőt) alkotnak. Az eszperantó színnevek használatában Horváth nem zárja ki az interferencia szerepét.

5. Közös rész. – Az Ünnepelt s az ünneplő egyetértését tükrözik, úgy érzem és remélem, a következő mondatok. Az eszperantóról nemcsak funkcióit tekintve kell – a valóságnak megfelelően – azt mondanunk, hogy az eszperantó, ez a sokak számára ismeretlen vagy csak hírből ismert dolog az emberi kommunikációt ma is emberek mindennapos vagy időnkénti, szóbeli és írásos (papíros és elektronikus) gyakorlatában szolgáló nyelv. Az eszperantó – szerkezetének lényegét és jellegét tekintve is – természetes emberi nyelv, a természetes nyelvek kategóriáival: a beszédhang/fonéma, morféma, szó, szófaj, szintagma, mondategység, mondat, szövegegység, szöveg az eszperantó nyelvnek és nyelvhasználatnak éppúgy meghatározó elemei és kategóriái, mint az etnikus nyelveknek. Azokon a területeken, amelyeken Horváth Katalin párhuzamosan vizsgálta a magyar nyelvet és az eszperantót, azt tapasztalta, hogy az alapvető szemantikai folyamatok, kapcsolódási módok a két nyelvben könnyen egybevethetők. Ez éppen azért kézenfekvő, mert két (elsősorban közvetlen emberi kommunikációt szolgáló) természetes emberi nyelvről van szó. Az eszperantó esetében a természetes nyelvi kategóriákat egyrészt Zamenhofnak európai (és kelet-európai) areális hátteret közvetítő 1887. évi nyelvtervezete, másrészt a nyelvtervezetből kiinduló s azt szükségképpen kiegészítve konkretizáló, areális nyelvi jelenségeket közvetítő eszperantó nyelvközösség gyakorlata, gyakorlatának története jelenti. A két nyelv (a magyar és az eszperantó) fejlődésének eltérő sajátosságai – például a képzők és a képzőrendszer egészének produktivitásában mutatkozó, a nyelvi tervezés koronként váltakozó mértékű szerepében, az írásrendszer tudatos és spontán döntéseken alapuló lassúbb vagy gyorsabb rögzülésében, a nyelvi ideáloknak és normafelfogásoknak a nyelvi rendszerre való hatásában, a szakszókincsek tudatos fejlesztésének koncepcióiban és megvalósításában, a nyelvközösségnek és a nyelvnek a viszonyában mutatkozó – különbségek (vö. pl. WÜSTER 1936, LO JACOMO 1981, LLOANCY 1995, RAŠIĆ 1995, GADOS 1999), hasonlóképpen a nyelvhasználat szociológiai kérdései: mindezek szintén kutatásra érdemes témák. Figyelmet érdemel a nyelv társadalmi megítélésének és jogi helyzetének kérdése is. A nyelvalkalmazás területének növekedése, a megjelenő szövegek állandó tematikus bővülése nyilván újabb adalékokat szolgáltat majd a Horváth Katalin bemutatta általános törvényszerűségek működésének tekintetében is.

Irodalom

Aradi András 1999. Fordított szórendű igekötős ige az igei csoport élén. In: Balaskó Mária–Kohn János (szerk.): A nyelv mint szellemi és gazdasági tőke II. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola. Szombathely. 301–306.

Bartha Csilla 1999. A kétnyelvűség kialakulásának családi modelljei. In: Uő: A kétnyelvűség alapkérdései. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 168–176.

Becker-Meisberger, Maria (1989)/2000. Internacie kuiri. Dua eldono. Flandra Esperanto-Ligo. Antwerpen.

Behrens, Leila 1989. Textanalyse und Sprachwandel. Historische Syntax des Ungarischen: ein empirisches Modell. Peter Lang. Frankfurt am Main. Bern. New York. Paris.

Benczik Vilmos 2001. Az inopia és korrekciója. In: Uő: Nyelv, írás, irodalom kommunikációelméleti megközelítésben. Trezor Kiadó, Budapest, 128–134.

Berlin, Brent-Paul Kay 1969. Basic Color Terms. University of California Press. Berkeley – Los Angeles.

Blanke, Detlev 1985. Internationale Plansprachen. Eine Einführung. Sammlung Akademie-Verlag 34. Sprache. Berlin.

Budenz József 1984. A magyar *el* igekötőről. Nyelvtudományi Közlemények 3: 73–96.

Couturat, L(ouis)-Leau, L(éopold) 1903. Dr. Zamenhof: La Lingvo Internacia de Doktoro Esperanto. In: Histoire de la langue universelle. Libraire Hachette et Cie. Paris. 304–313.
Corsetti, Renato 1996. Esperanto kaj kreolaj lingvoj: komunaj kaj malkomunaj trajtoj en la kreoliĝo. In: Košecky, Stanislav (szerk.): Multkulturaj familioj de nuntempa Eŭropo. 11–33.

Variabilitás és nyelvi tervezés az eszperantóban és körülötte[88]

(2004)

1. A nyelvi tervezés, a szerkesztett nyelvek, az eszperantó. – Valter Tauli 1974-ben (TOLCSVAI NAGY 1998: 56) azt írta, hogy „(a) nyelvi tervezés **elmélete** az a **tudomány**, amely módszeresen tanulmányozza a nyelvi tervezés céljait, alapelveit, módszereit és eljárásait"[89]. Maga a nyelvi tervezés tehát gyakorlat[90], amelynek jó esetben szilárd elméleti alapjai vannak[91].

Harald Haarman (1990, in: TOLCSVAI NAGY 1998: 69) a nyelvi tervezés lényegét három alapvető tevékenységi kör kölcsönhatásán át, ezek összhatásában látja. A három tevékenységi kör a korpusztervezés, a státustervezés és a presztízstervezés. A korpusztervezés vagy állománytervezés tárgya lényegében a tág értelemben vett nyelvi rendszer: ezek áttekintését Haarman az írásrendszer tervezését részletezve kezdi (az írásrendszer fejlesztése, felülvizsgálata, cseréje), majd a **hangtani, grammatikai** és **lexikai** normákról szól. Az eszperantó megfelelők nagyrészt és döntően az 1887-1905 közötti időszakhoz köthetők, de a későbbi reformjavaslatok és kísérletek, írásviták (1. például HASZPRA 2002), alaktani és lexikai témájú normaviták (1. például DE KOCK 1987), sőt, bizonyos mértékig irodalmárok (Grabowski, Piĉ, Piron, Camacho, Ertl) stíluskísérletei is kapcsolhatók a korpusztervezés kérdésköréhez. Ezek a normaviták és stíluskísérletek – változó intenzitással – napjainkig tartanak. Kiemelendő az eszperantóról hirtelen levált *ido* (1907) nyelvtervezet (vö. WEBER 1924, SZERDAHELYI 1977), ennek megjelenése és visszahatása; de itt említendők azok a régebben ismeretlen, korunkbeli eljárások is, amikor mintegy írás, alkotás, illetve vita közben alakítják a nyelvalkotó személyek vagy közösségek a maguk új, sokszor kérész életű, de tanulságokkal szolgáló nyelvváltozatát. Ilyen idiómáról beszélhetünk például Janus Di Cenzónak, a *Trasnasermo* (1994) alkotójának az esetében. Hasonló a helyzet bizonyos, 1991-ben (a *Nova Provo* lapjain) megkezdett s napjainkban az Interneten folyó, társasan végzett szellemi kísérletekben is (l. http://www.egroups.com/group/esp-novo).

A státustervezés azt próbálja befolyásolni, hogy az adott nyelvi rendszert milyen társadalmi funkciókban használják. A státustervezést megelőzheti – vagy a státustervezésnek részét alkothatja – különféle státusképzetek, státusideálok megjelenése, ütköztetése.

Az eszperantó esetében ilyen – időnként vagy tartósan – vetélkedő eszmények például a következők: (1) az eszperantó mint **mindenki második** (közvetítő) nyelve: ez az elképzelés a Boulogne-sur-Mer városában 1905-ben megtartott első kongresszus óta él; (2) az eszperantó az **eszperantót beszélők közösségének** választott nyelve (egy körülbelül 1980 óta ismert felfogás szerint, vö. SILFER: http://www.esperanto.org/Ondo/H-silf55.htm); (3) az eszperantót olykor **a minőségi nemzetközi kommunikáció** (alternatív) nyelvének tartják: I. E. DE ZILAH 1995. Mások úgy szólnak az eszperantóról, mint (4) az egyén által a nemzetközi kommunikációra választható, **esélyegyenlőséget** kínáló **közvetítő** nyelvről. Ismeretes az eszperantó mint (5) speciális **nemzetközi csoportosulások, szervezetek** közvetítő nyelve is, például matematikusok, gyengén látók, jogászok, bábosok, keresztények, proletárok, orvosok, vasutasok, pacifisták, kerékpárosok stb. adott nemzetközi csoportjának, közösségének vagy szervezetének, rendezvényeinek a nyelveként: nemegyszer az adott szaknyelv vagy a liturgikus nyelv intenzív művelésének az igényével. Kétségkívül megjelenik az eszperantó (6) művészi kifejező eszközként, illetve az önkifejezés nyelveként is, sőt, e szerepe adott időben és körben dominálhat is.

Az Európai Unióval kapcsolatosan felélénkült nyelvi tárgyú viták óta (l. GADOS 1996, 1999, TIŠLJAR 1998) a fentiekhez hozzátehetjük ezeket a státuselképzeléseket: (7) az eszperantó mint az Európai Unió közös nyelve, azaz vagylagosan (a) mint az Európán belüli nemzetközi kommunikációban **meghatározó** mértékben használt általános közvetítő nyelv; (b) mint az Európai Unió **egyik** vagy **kiemelt** közvetítő nyelve; (c) az Európai Unió egyik vagy esetleg fő **közigazgatási** nyelve; (d) egy adott ország joggyakorlatában a folyamodványok, pályázatok nyelveként általánosan elfogadott nyelv, amely **az eszperantó nemzetközi használatához való általánosan elismert egyéni jogon** alapulhat-

[88] A cikk forrása: Gecső Tamás (szerk.) 2004: Variabilitás és nyelvhasználat. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 285-293.

[89] Prijobszki Dóra magyar fordítása.

[90] Idézem, Prijobszki Dóra fordításában, V. Tauli meghatározását: „A nyelvi tervezés olyan módszeres tevékenység, amely létező nyelveket fejleszt és szabályoz, vagy új közös regionális, nemzeti vagy világnyelveket teremt." Walter Tauli i. h.

[91] A nyelvi tervezés eszperantó és ivrit példájáról Bujdosó Iván szólt az előző konferencián (BUJDOSÓ 2001).

na; e) a nemzetközi konferenciák, tanácskozások fakultatív, de egyéb közös nyelv hiányában „kötelezően" használt nyelve (l. a 2000. július 21-én bejegyzett Nagy Károly Társaság javaslatait[92]). Nyilvánvaló, hogy az eszperantónak a nem magánjellegű nemzetközi kapcsolatokban vagy a közigazgatásban való bármilyen rendszeres alkalmazása nemzetközileg is összehangolt előkészítést igényel az oktatásban, a könyvkiadásban stb.; ezt a tervezésben mind a tagállamoknak, mind az Európai Unió központi szerveinek, mi több, az Európai Unió partnereinek is figyelembe kell venniük.

Azok közül, akik az eszperantó kulturális hátterét elsősorban és kezdettől fogva Európában látják, Ziatko Tiŝljar szerint az eszperantó a szülőföld, nemzeti és egyéb identitások megőrzésével[93] a (középkori latinhoz némiképp hasonlóan) az európai identitás hordozója is lehetne. Véleményem szerint ezt tervezni túlzás, kizárni viszont, hogy az európai identitásnak az eszperantó eleme legyen, szintén nem kell. Mindenesetre köztudott, hogy Európa kétségtelen súlya „ellenére", az eszperantó kulturális értékei részben például Japánból, Oroszországból, a Kaukázusból, Ausztráliából, Afrikából, Amerikából származnak, továbbá semmiképpen sem csak az Európai Unió területéről. Más kérdés, hogy az Európai Unió területén élők elsősorban természetesen itt várhatják a nyelvek létfeltételeinek fennmaradását, az optimális nyelvhasználati viszonyokat; s mindenki a maga államában kell, hogy elsősorban elérje jogainak tiszteletben tartását. Ez az eszperantó beszélőire is vonatkozik.

A fentebb előadott ideálok és eszperantóképek részben fedik egymást, de más és más mozzanatok bennük a meghatározók, részben pedig más és más történelmi időszakhoz köthetők. Az eszperantó szociológiailag jellemezhető tényleges állapota és jogi státusa az idővel szintén változhat és változott is. 1887-ben az eszperantó („nemzetközi nyelv" néven) nyelvtervezet volt, ma több kisebb szervezet hivatalos nyelve, sok műfajban és területen használt közvetítő nyelv és egy másodlagos közösség nyelve. Nincsenek ugyanakkor jogi garanciái az eszperantó intézményes használatának ma sem Magyarországon, sem például a környező országokban; nem tudjuk, hogy lesznek-e ilyenek az Európai Unióban: ennyiben az eszperantó ma olyan nyelv, amelyet jelentős mértékben kidolgozott korpusza mellett a szilárd státus hiánya jellemez („korpusz státus nélkül").

A státustervezést sokszor vélik egy-egy államalakulathoz köthető tevékenységnek, hiszen az állam mindeddig többnyire rendelkezett az adott nyelvnek az ügyintézésben, joggyakorlatban vagy az oktatásban való használatáról, ennek mértékéről. Valójában egy adott nyelv státusának az alakulásában szerepet játszó intézmények lehetnek nemzetköziek (ENSZ, UNESCO), nemzetiek, államiak (például minisztérium), regionálisak, helyiek: a nyelvpolitika és a nyelvek státusának alakítása többszereplős folyamat, amelyben nemcsak a legfelső szabályozók játszanak szerepet, hanem például egy-egy (konkrét) kisvárosi általános vagy középiskola, (konkrét) főiskola vagy egyetem, tanszék, nyelvművelő szervezet, (konkrét) könyvkiadó, folyóirat (szerkesztősége), konkrét postahivatal is.

A presztízstervezés tulajdonképpen a korpusztervezés és a státustervezés végrehajtásának tapasztalt vagy várható légkörét, körülményeit próbálja figyelembe venni, s ennek értelmében válogat a korpusztervezés és státustervezés lehetséges munkamódszerei, képviselői, közvetítői, szervei, módszerei, formái között. Tudjuk, hogy egy nyelv vagy nyelvváltozat tekintélyét, elismertségét (presztízsét) növeli, ha a színpadról, rádióból, tévéből is halljuk, ha neves író él vele, ha ismerete nyelvvizsgával igazolható vagy igazolandó, ha az adott nyelv könyvkiadása virágzik, ha a nyelv szótárai rendelkezésére állnak és beszerezhetők stb. A nyelv presztízsének növelését célozza, de esetleg a nyelv státusára is kihat, ha egy testület az eszperantót élőnek, mesterségesnek, netán holtnak nyilvánítja, ha tanítását engedélyezi, szorgalmazza, ha hírét adja, ha elhallgatja, eltűri, hasznosnak minősíti, sajnálja stb.

A nyelvi tervezés természetesen nem lehet független a spontán nyelvszociológiái folyamatoktól: az etnikus nyelvek és az eszperantó típusú (értelemszerűen: szocializálódott) szerkesztett nyelvek között e tekintetben elsősorban mennyiségi jellegű különbségek lehetnek: alapvető különbség nincs. A normát az etnikus nyelvek esetében és az eszperantó esetében végső soron egyaránt a különféle mintáknak, hatásoknak kitett beszélők (írók) gyakorlata terjeszti és szentesíti. A nyelvközösségek jellegének nyilvánvaló különbségei (például, hogy a közösség alapja az azonos etnikumhoz való tartozás-e, vagy – például – közös tevékenység) nem közvetlenül a nyelvszerkezetre vonatkoznak, annak jellegét nem szabják meg alapvetően. A beszédben és az írásban való használat aránya (mind az etnikus, mind a

[92] Az elképzelés szerint a nemzetközi tárgyalásokon olyan nyelvet kellene használni, amelyet minden jelenlévő ért. Ez lehetne például az angol, az arab, a magyar, a német, a spanyol stb., nyilván a résztvevők, a régió, a téma függvényében. Ha ilyen közösen értett nyelv nincs, akkor eszperantóul, illetve az eszperantó közvetítésével (azt „továbbfordítva") kellene tárgyalni. Köszönöm D. Láng Attila és Rados Péter segítségét.

[93] A helyi (például nyelvjárási), nemzeti és nemzetközi kommunikáció három szintjének megállapítása többé-kevésbé hasonló véleményt képvisel és képviselt korábban is, például: Deme 1988, GADOS 1996.

szerkesztett nyelvek körében) nyelvenként és korszakonként más és más lehet. Az eszperantót illetőleg a szóbeli alkalmazás már 1904-től kezdve figyelemre méltó (vö. mégis Kiss 1995).

A mai nyelvészet még csak részben rendelkezik általános kategóriákkal a normatív eszperantónak más nyelvváltozatokkal való összevetésére. Bár a nyelvszociológia (l. Bartha 1999: 1) ismeri például a „kölcsönösen érthető nyelvek" kategóriáját, aligha tudjuk a meglévő kategóriákkal megfelelően besorolni az olyan elkülönülő típusú jelenségeket, mint például a) az eszperantisták *ido* nyelven való olvasása és az ido – eszperantó kölcsönhatás; b) Di Censo nyelvideálja, amelyet az új *trasnasermo* nyelvváltozatában írván egyszerre leír és szemléltet. Az interlingvisztikai szakirodalom e jelenségeket persze számon tartja, de nem győzi megmagyarázni, kifejteni.

2. Szándékosság és spontaneitás. Az eszperantót, mint ismeretes, emberi szándék indította útjára. Kezdettől (létrejövésétől) fogva nemcsak tudatos, hanem félig tudatos vagy nem tudatos ráhatásoknak is ki van téve. Ez azt is jelenti, hogy (szemben az ALGOL típusú mesterséges nyelvekkel) Zamenhof jelrendszere – használatának első pillanataitól kezdve – emberi nyelvként viselkedett. Az új nyelv – a Ludoviko Lazaro Zamenhof (1887-1917) meghatározta formák révén – az emberi nyelvek általános kategóriát, valamint a régió részben sajátos nyelvi kategóriát közvetítette. Így például az eszperantó szófaji kategóriái (ige, főnév, melléknév, a névmásrendszer) és a mondatszerkesztés, az eszperantó szöveg lineáris tagolódásai (a beszédhang, szótag, intonációs frázis, morféma, szó, szintagma, mondat eszperantó egységei) nem ütnek el élesen és alapvetően az emberi nyelveknek, illetve a környezetbeli nyelveknek az általános mintáitól; ugyanakkor nem vethető össze az eszperantó közvetlenül például a PASCAL mesterséges nyelv rendszerével.

Az eszperantó típusú ún. szerkesztett nyelvek (Bausani osztályozása szerint, vö. SZERDAHELYI 1980: 170**)** nem minden kis részletükre vonatkozóan vannak szabályozva. A kevéssé vagy kevéssé egyértelműen szabályozott részletekben megmutatkozó különbségek vagy mennyiségi mutatók – akár a mintegy vaknak képzelt változatosság termékei, akár szemantikailag is terhelt transzfer eredményei, akár valamiképpen a nyelvhasználó stiláris törekvéseit szolgálják – a nyelvész számára újabb kérdéseket vetnek fel. Így például az, hogy a közelmúltban Csiszár Pálma a kezdő igék kitüntetésére szolgáló igei előképzőt *(ek-)* az általa vizsgált korpuszban a leggyakoribb prefixumnak találta, arra utal, hogy – legalább a beszélők egy részének használatában – az *ek-* általánosabb – perfektiváló – funkcióban is felszaporodott. A névelőhasználat etnikus transzfer révén beszüremkedő különbségei stiláris különbségeket eredményezhetnek vagy a nyelvi jellemzés eszközeivé válhatnak. Ugyanez mondható el az etnikus nyelvi transzfer eredményeként előálló szórendi preferenciák egy részéről. A névelőelhagyás, a névelőhasználat szűkössége például – akár a normán belül maradva is – közismerten „szlávos", a (lehetséges) OV elrendezés kiugró gyakorisága esetleg „magyaros" stílushatást kelthet, ugyanezek a jelenségek vagy a melléknevek igen gyakori igésítése és az összevont igealakok preferálása például adott kisközösségben a fiatalos, „szlenges" irányban mozdítja el a beszéd összhatását (például ERTL 1986).

3. A nyelvtervezetekről és a használatba vett szerkesztett nyelvekről. Sokkal több nyelvtervezet van, mint amennyi – ahogy talán célszerű mondani – „a nyelvi rendszernek és a nyelvhasználatnak (a langue-nak és a parole-nak) megvalósult kölcsönviszonyában élő", szocializálódott, „életre kapott", **szerkesztett nyelv** létezik. Minden lényeges területen kipróbált és működő nyelvnek a nyelvtervezeteken alapuló nyelvek közül Detlev Blanke csak az eszperantót tartja (BLANKE 1985: 107); Alicja Sakaguchinak a véleménye szerint ide sorolandó a volapük (SCHLEYER 1880)**,** az ido (1907)**,** az Occidental (1924)**,** az interlingua (1947/50) is. Ez utóbbiak, Blanke szerint, kevesebb funkcióban használtatván, a nyelvtervezetek és a teljes értékű tervezett (vagy szerkesztett) nyelvek között köztes helyet foglalnak el.

Sakaguchi szerint ismeretes a rendszereknek többé vagy kevésbé kiterjedt írásbeli használata: volapük (SCHLEYER 1880), eszperantó (ZAMENHOF 1887), ido (COUTURAT -BEAUFRONT 1907), Occidental (DE WAHL 1922), interlingua (GODE/BLAIR 1902), idiom neutral (ROSENBERGER 1902), ro (FOSTER 1902), latino sine flexione (PEANO 1903), novial (JESPERSEN 1928), Basic English (OGDEN 1930), loglan (BROWN 1960). A volapük, az eszperantó, az ido, az Occidental esetében Sakaguchi írásbeli és szóbeli használatról egyaránt tud (SAKAGUCHI 1998: 276). Az utóbbi nyelvek közül többnek (így az eszperantónak, az idónak, az interlinguának, a loglannak, illetve lojbannak) az internetes hasz-

nálata és internetes témaként való szereplése szintén figyelemre méltó, az eszperantóé pedig jelentősnek mondható.

A nyelvtervezetek számát az 1900-as évektől kissé rendszeresebbé váló érdeklődés a következőképpen mutatja. Louis Couturat és Léopold Leau (1903) harmincnyolc tervezetet ismertet (vö. UMBERTO ECO 1993/98, 302), Ernest Dresen 1929-ben 467-et foglal áttekintő táblázatába (l. KUZNECOV - DREZEN 1991: 351-365). Alekszander Dulicsenko 1973-ig követi a nyelvtervezetek történetét, s több mint 900 nyelvtervezetet említ (vö. KUZNECOV 1987: 47; idézi WACHA 1993: 269, 1. még SAKAGUCHI 1998: 271). Varga-Haszonits Zsuzsa (1999: 953) mintegy ezerre teszi a mesterséges avagy szerkesztett közvetítő nyelvek tervezeteinek a számát.

4. Korpusz és státusz Zamenhofnál. Az eszperantóhoz kapcsolódó nyelvtervezetekről, nyelvtervezet-változatokról: Ludoviko Lazaro Zamenhofnak jelentős hatású nyelvtervezete, mint ismeretes, egyetlenegy van, a mai eszperantó alapjait lényegében rögzítő, 1887-ben *(Internacia lingvo,* azaz *nemzetközi nyelv* néven) közzétett tervezet. Zamenhof korpusztervező tevékenysége azonban mégsem merül ki ebben. Amellett, hogy kisebb szünetekkel szinte egész életében dolgozott az eszperantó létrehozásán, illetve az eszperantó kiművelésén, elfogadtatásán és terjesztésén, egy időben ugyanő erőfeszítéseket tett a jiddis nyelv normalizálására; 1901-ben írt tanulmánya szerint pedig akkortájt – amikor egyébként az eszperantó már jelentős sikereket tudhatott maga mögött – Zamenhof foglalkozott egy ún. hillélista szervezet és közösség esetleg teljesen különállónak feltett, az eszperantótól különböző nyelvének gondolatával is. A hillélista szervezetet ekkor Zamenhof a zsidóságon belül létrejövő, népi, illetve vallási jellegű, de a vallási ünnepek és szertartások rendjét járulékosként, megegyezésesként kezelő szervezetnek tekintette. A hillélizmusnak az ortodoxiától mentes, mondhatni szabadelvű vallási szervezete Zamenhof elképzelése szerint segítette volna a zsidó közösséget hagyományai javának megőrzésében, de – nyitottsága révén – hozzájárult volna a zsidók és nem zsidók közötti idegenkedés felszámolásához is. A két nyelvnek, az alakulónak és az elképzeltnek, az ekkor már javában használt eszperantónak, illetve a létrehozandónak vélt s az eszperantótól inkább különállónak vagy elkülönülőnek képzelt nyelvnek Zamenhof – 1900-ből származó állásfoglalása, illetve, mai fogalmaink szerint – más és más státust szánt. Az eszperantót általános közvetítő nyelvnek, a hillélisták feltett nyelvét pedig az adott közösség kisebbségi nyelvének szánta. A két nyelv szükségképpeni különbségét és különbözőségét éppen a funkcióbeli, a nyelvek használatbeli különbségeivel indokolta. A hillélisták elképzelt nyelvéről mondja a következőket: „Hogy a hillélistáknak már létező neutrális nyelvet kell-e elfogadniuk, vagy valamilyen hozzáértő bizottságot kell létrehozniuk, amely új nyelv alkotásához fog: ezt természetesen csak kongresszus döntheti el. Akármilyen legyen is azonban ez a nyelv, speciálisan a hillélisták szükségleteihez kell alakítani, alkalmazni; mert míg a népek összessége számára a nemzetközi nyelv luxus, addig a hillélisták számára mindennapi kenyér. Minden más nép számára a mesterséges nyelv csak a külső kapcsolatokhoz szükséges, a hillélistáknák viszont a belső kapcsolatok végett van rá szükségük; ezért, míg a létező eszperantó szigorúan nemzetközi szellemmel bír, amely csak a tiszta logikán alapszik, a hillélisták nyelvének sajátosan azon emberek szelleméhez, életéhez, gondolkodásmódjához és kifejezéseihez, sajátosságaihoz és szokásaihoz kell alkalmazkodnia, akik a hillélisták első állományát létrehozzák, következésképp a rendkívüli könnyűségen, hajlékonyságon, gazdagságon és jó hangzáson túlmenően, olyan stílussal és szellemiséggel kell bírnia, hogy akármelyik, legkevésbé művelt orosz-német zsidó, miután fél óra alatt megtanulta a nyelvtanát, s néhány nap alatt bizonyos mennyiségű szót elsajátított, a nyelvet szabadon és folyékonyan tudja használni, akár az anyanyelvét; hogy ne hiányozzon neki lépten-nyomon ez vagy az a sajátos szó vagy fordulat, amelyhez hozzászokott, hogy ne kelljen lépten-nyomon azon gondolkodnia, hogy miképp is kell kifejeznie magát, és hogy beszédje teljesen folyékony és természetes legyen." (L. ZAMENHOF - A. HOLZHAUS 1911/ 1972: 60)

A hillélizmus saját nyelve mindazonáltal sosem születetett meg, ezt később maga Zamenhof sem forszírozta, bár a hillélizmusnak mint szellemi törekvésnek homaranizmus néven volt utóélete, s ma is van bizonyos – kisebb – reneszánsza.

Lehet tudni két, számunkra az 1887. évi eszperantóhoz kapcsolódó, de azzal nem azonosítható, s annál jóval korábbi nyelvtervezetről vagy nyelvtervezet-állapotról: ezek Zamenhof 1878-as, illetve 1881-es keltezésű kéziratában maradtak fenn (BAGHY 1931, WARINGHIEN 1959/1989). Feltehetőleg 1881-82 körül volt az az idő, amikor Zamenhof – orvosi tanulmányai mellett – a jiddis nyelv normali-

zálásával is próbálkozott. Később, 1909-12 között, részletek jelentek meg jiddis nyelvtanából. (MAIMON 1978: 71-78).

Az 1887-et követő években az eszperantót kritikák érték. Ezek figyelembevételével alakította ki Zamenhof az eszperantó 1894. évi radikális reformtervezetét (vö. például COURTINAT 1964/1: 49-73), az eszperantónak egy olyan reformváltozatát, amelynek például hangrendszere és névmásrendszere is jelentősen különbözik, illetve különbözött volna az 1887. évben megadott rendszertől. Zamenhof ekkor már kész volt likvidálni a posztalveoláris mássalhangzókat, ezzel eleve jelentősen módosítva a szókincset is, a névmások körében pedig például ilyen cserékre akart sort keríteni: *mi* → *mu* 'én', *ni* → *nu* 'mi', *ili* → *loru* 'ők'; *ĉia* → *omna* 'mindenféle'. A reformváltozatot a kor eszperantistái elvetették, az eszperantót beszélők gyakorlatában így máig érvényben van Zamenhof 1887-ben megjelent, már említett fő nyelvtervezete, amelyet az eszperantót beszélők közössége és képviselői 1894-ben, 1903-ban és 1905-ben- különféle formákban – megerősítettek. Az 1878-as és az 1881-es tervezetnek utóélete csak annyiban van, hogy az eszperantó nyelvű archaizálás, stilizálás olykor támaszkodik rájuk. Szokásos például a *jam tempo estas* norma szerinti eszperantó mondat helyett az 1878-as tervezetből való *jam temp' está* (kb. 'itt az idő', 'már itt van az idő') fordulatot használni, amely eszperantó kontextusban veretesen vagy éppen tréfásan hangzik.

5. Az eszperantó és az ido alapviszonyáról. 1907-ben megjelent az eredetileg az eszperantó megreformált változataként ajánlott ido nyelvtervezet. A tervezetet, amelynek szerzősége kissé ködös, de amely mindenesetre L. Beaufront és L. Couturat nevéhez fűződik, a *Nemzetközi segédnyelv elfogadására létrejött delegáció* által választott bizottság fogadta el (vö. például VARGA-HASZONITS 1999: 566).

Az 1887. évi eszperantó és az 1907. évi ido közötti különbségek inkább kisebbek, mintsem nagyobbak például a Zamenhof 1887-es alapvető tervezete és az eszperantó 1894. évi, ugyancsak Zamenhoftól származó reformtervezete közötti különbségeknél. Zamenhof azonban, mondhatni, megelégelte a zavarossá vált vitákat, s 1907-ben olyan körlevelet írt az eszperantistáknak, amely ugyan a hosszú fejlődés perspektíváját vetítette az eszperantó nyelv elé, de amely az egyik napról a másikra való további „hirtelen" reformok útját elvágta. Ezek után az ido Zamenhof által való elfogadására, vagy a két rendszer közötti esetleges kompromisszumoknak Zamenhof bábáskodásával való megszületésére – ha valaki erre gondolt volna is – nem lehetett számítani.

Az ido nyelv és az alakuló ido nyelvközösség így önálló fejlődésnek indult, magát külön nyelvi mozgalomnak tekintve, s élénk vitában állt az eszperantó híveivel.

6. Az eszperantó és az ido viszonyának sajátos fejlődése. Szerkesztett nyelvek közötti szókölcsönzés vagy kölcsönzésmásolás. A két nyelv közösségének viszonyát a koronként éles vetélkedés jellemezte, s jellemzi részben ma is. Ugyanakkor a két nyelv szövegei többnyire „kölcsönösen érthetők" (vö. BARTHA 1999: 14; Kiss 2001: 30-33), s az idóul tudók többsége eszperantóul is tud, vagy éppen az eszperantó alapján sajátította el az idót. Számos olyan eszperantó neologizmus van, amelyeket az eszperantó irodalom művelői választékosságra törekedve az idóból vettek át, vagy az ido hatására fordultak újra etnikus forrásnyelvekhez, a latinhoz, a franciához, az olaszhoz stb. (vö. például *ĉipa, descendi, establi, olda, olim, povra, ruro, streta,* 1. WEBER 1924, vö. KALOCSAY KÁLMÁN 1970). Így számos esetben két, három vagy több tagú rokonértelmű sor jött és jön létre (*malriĉa – povra – kompatinda* 'szegény' (stb.); *maljuna – olda – aĝa* 'idős, öreg, koros'; *mallonga – nelonga – kurta – nedaŭra* 'rövid (ideig tartó)'; *malsupreniri – deiri – malleviĝi – deiĝi – elbusiĝi – descendi* 'leszáll'). Az eszperantó irodalmon belül nemegyszer a paródiák is erősítik vagy módosítják a szinonimák jelentésének konnotatív elemeit (vö. például FIEDLER 1998).

7. Struktúramásolás, helyettesítéssel? A passzív igealakok az eszperantóban eredetileg analitikusak (például *kanto estas kant**ata**,* 1. ZAMENHOF 1887, vö. például KALOCSAY 1966: 68-95, WACHA 1986: 2002). Az idóban ezzel szemben az *-es-* morféma szintetikus szenvedő igealakokat eredményez: *kanto kantesas.* Az eszperantóban is megjelentek és felszaporodtak az igenév igésítésével alkotott szintetikus formák: *kanto kantatas.*

8. Viták és funkciómegoszlás az eszperantón belül. Az eszperantisták nemzedékei görgetik egyké esetben tovább ugyanazokat a nyelvi vitákat, csoportonként azzal a céllal, hogy egyik vagy másik

forma, esetleg szó használatát vagy használati módját megszüntessék. Vita és ingadozás övezi egyes participiumképzők idő- és aspektusértékét, az *-uj-* morféma vagy a *kiel* szó használatának egyes eseteit. Ezek a viták olykor eredményesek annyiban, hogy valamely forma vagy jelentés, a szorgalmazók szándékának megfelelően, túlsúlyra jut – például gyakorlatilag lassan sikerül túlnyomóvá tenni az *-uj-* képző 'tartály' jelentését, szemben a 'fa' s talán az 'ország' jelentéssel is (vö. MÁTHÉ 2001: 214). A szembenálló, visszaszorításra szánt forma vagy jelentés azonban többnyire nem szűnik meg, csak perifer ikussá válik, esetleg ritkább használata folytán konnotációja megerősödik. Így az, hogy a legújabb értelmező szótár az *i*-vel képzett országneveket *(Francio, Germanio, Hungario)* előnyben részesíti, nyilván tovább erősíti a *Francujo, Germanujo, Hungarujo*-féle alakok kissé régies hatását.

9. A lezáratlan funkcióingadozás egy példája. *„Kie estis mia prudento, mi ja mem devis kompreni, ke vi ja ne venis de edziĝa festo*" 'Hol hagytam az eszem, magamnak is rá kellett (volna) jönnöm, hogy nem esküvőről jöttél' (TAMSAARE: La mastro de Korboja, ford. Seppik). A *devis,* a *devi* 'kell' kijelentő (!) múlt ideje ebben az esetben előfeltételezi a cselekvés, illetve történés meg nem valósult voltát. Itt tehát a feltételes mód hiányában is meg nem valósult cselekvésre gondol az olvasó. A *mi devus, estus devinta, devintus kompreni* feltételes formák hasonló helyzetben szintén használatosak, sőt, Kalocsay és Waringhien a feltételes mód használatát ilyen esetben mintegy normaként adják meg; példájuk: *li devus esti veninta (sed ne venis)* 'jönnie kellett volna, de nem jött' (KALOCSAY-WARINGHIEN 1980: 158). A tényleges használat, mint látjuk, nem egységes: az előírásos norma ismerete, illetve a beszélő anyanyelve is hatással lehet a beszélő alakválasztására.

10. Leírás és ráhatás. 1887 óta állandóan ismétlődik lényegében az az állítás, hogy a nyelv készen áll, s csak a normát követni, illetve a használatot megfigyelni kell. Ez, mint tendencia, elfogadható. Mindamellett, mind az írók, mind a leírók körében általában tetten érhetünk valamilyen befolyásolási szándékot is (vö. például MÁTHÉ 2001). Kalocsay természetesnek tartotta, hogy az egyszerűség nevében kerülendőnek minősítse az összetett igealakok használatát. Wüster (1923/78: 79) a terminológiai munka megalapozása során felhívta a figyelmet arra, hogy a norma kialakulása többlépcsős: kezdeményezés, utánzás, az utánzás révén kialakult nyelvszokás rögzítése és a norma részeként való elismerése – ezek egymást követő lépések. Így elmondható, hogy az eszperantó Zamenhofnak és az eszperantó beszélőinek közös alkotása.

Irodalom

BAGHY, Julio 1931: Varsovio. Literatura Mondo, 7-8a numero, 136-137.
BARANDOVSKA, Vera 1995: Enkonduka lemolibro de interlingvistiko. Sibiu.
BLANKE, Detlev 1985: Internationale Plansprachen. Eine Einführung. Sammlung Akademie-Verlag 34, Sprache.
BARTHA Csilla 1999: Nyelv versus dialektus. In: A kétnyelvűség alapkérdései. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 14-16.
BUJDOSÓ Iván 2001: Két sikeres nyelvi tervezés: az ivrit és az eszperantó fejlődésének párhuzamai. In: GECSŐ Tamás (szerk.): Kontrasztív szemantikai kutatások. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 58-65.
COUTURAT, L(ouis) - LEAU, L(éopold) 1903: Dr Zamenhof: La Lingvo Internacia de Doktoro Esperanto. In: Histoire de la langue universelle. Paris, Libraire Hachette et Cie. 304-313.
DEME László 1988: Anyanyelv és másodnyelv. In: Deme László - Benczik Vilmos (szerk.) 1988: Nyelveink jövője és jövőnk nyelve. 41-46.
DIEGO, Femando de - Piĉ, Karolo 1987: Naturalismo kaj skemismo. Korespondo inter Femando de Diego kaj Karolo Piĉ. Artur E. Iltis. Saarbrücken.
ECO, Umberto (1993)/1998: Az eszperantó. In: A tökéletes nyelv keresése. Európa. 307-314.
FIEDLER, Sabine 1998: Esperanta frazeologio – spegulo de kulturo. In: Gecső Tamás -Varga-Haszonits Zsuzsa - Lariko Golden: Memorlibro. Kolekto de prelegoj dum la solena internacia konferenco organizita okaze de la tridekjariĝo de la universitata fako esperantologio. (Budapeŝto, 17/18-04-1997). Budapest, 66-74.
GADOS László 1999: Egyenes beszéd nyelvügyben. Folyamodvány a józan észhez. Humán Európa Szövetség. Zalaegerszeg.
GADOS László 1996: Az egységesülő Európában társalogjunk vagy dadogjunk? HEXACO GNH KFT. Budapest.
HAUGEN, Einar 19667[94]/1998: Nyelvészet és nyelvi tervezés. In: Tolcsvai Nagy (szerk.): Nyelvi tervezés. Universitas Könyvkiadó, 1998. 11-29.
HAARMAN, Harald 19907[95]/1998: Nyelvi tervezés egy általános nyelvelmélet fényében. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 1998: Nyelvi tervezés. Universitas Kiadó. Budapest, 67-86.

[94] Einar HAUGEN 1966: Linguistics and Language Planning. 1966: In: The Ecology of Language. Stanford. 1972. 159-186.
[95] Harald HAARMAN: Language planning in the light of a generál theory of language: a methodological framework. International Journal of the Sociology of Language 1990. 103-26. Köszönöm Kemény Gábor „könyves" és Gecső Tamás szerkesztői segítségét, valamint a Tinta Kiadó munkáját.

HASZPRA Ottó 2002: Esperanto kaj la literoj Q, W, X, Y. La Gazeto n-ro 102. 27.
KALOCSAY Kálmán 1966: Vojaĝo inter la tempoj. Gramatika studo. La Laguna: Régulo.
Kiss Jenő 1995: Élő, holt, természetes és mesterséges nyelvek. In: Társadalom és nyelvhasználat. 157-158.
Kiss Jenő 2001: Nyelvek, nyelvváltozatok, nyelvjárások. In: Kiss Jenő (szerk.): Magyar Dialektológia. Osiris Kiadó, Budapest. 25-56.
KOCK, Edwin de 1987: Principoj por la takso de neologismoj. In: Centjara Esperanto. Jubilea libro de Akademianoj. Fonto. Chapecó-SC (Brazilo), 76-103.
MÁTHÉ Árpád 2001: Az -ata/-ita probléma kialakulásának okai és történeti hátttere az eszperantó nyelvhasználatban. In: GECSŐ Tamás (szerk.): Kontrasztív szemantikai kutatások. Tinta Könyvkiadó. 211-214.
MAIMON, N. Z. 1978: La kaŝita vivo de Zamenhof. Japana Esperanto-Instituto. Tokio.
RÁTKAI Árpád 1991: Enkonduko en la historion de la internacilingva movado. Sokszorosított kézirat. 118.
SAKAGUCHI, Alicja 1998: Interlinguistik. Gegenstand, Ziele, Aufgaben, Methoden. Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York, Paris; Wien. PETERLANG. Europäischer Verlag der Wissenschaften.
SZERDAHELYI István 1977: Az ido. In: SZERDAHELYI István: Bábeltől a világnyelvig. 1977. Gondolat. 232-242.
SALOMONNÉ CSISZÁR Pálma 2002: Prefiksitaj verboj en Esperanto. Szakdolgozat.
SZERDAHELYI István 1980: Bevezetés az interlingvisztikába. Történeti vázlat és forrástanulmány. Kézirat. Tankönyvkiadó, Budapest.
TAULI, Valter 1974/1998: A nyelvi tervezés elmélete (The Theory of Language Planning). In: Tolcsvai Nagy Gábor 1998: Nyelvi tervezés. Universitas Kiadó. Budapest, 51-66.
TIŜLJAR, Zlatko 1998: Eŭropa ideologio. Maribor: Inter-Kulturo. 1998.
TOLCSVAI Nagy Gábor (szerk.) 1998: Nyelvi tervezés. Universitas Könyvkiadó, Budapest, 1998.
WACHA Balázs 1986: lom pri tempo kaj aspekto. In: KOŠECKY, Stanislav (szerk.) 1985: Kontribuo al lingvaj teorio kaj praktiko. IV. Poprad. 74-96.
WACHA Balázs 2002: Ige, ragozás, idő, aspektualitás az eszperantóban és a magyarban. In: GECSŐ Tamás (szerk.) 2001: Kontrasztív szemantikai kutatások. 286-299.
WARINGHEN, Gaston 1959/1989: Pra-Esperantoj. In: Lingvo kaj vivo. Esperantologiaj eseoj. Universala Esperanto-Asocio, Rotterdam, 1989. 19-54.
WEBER, Ferdinand é. n. (1924): Ido por Omni. Lehrbuch der Weltsprache, Dritte, erweiterte Auflage, herausgegeben vom Deutschen Ido-Bund (Germana Ido-Federuro). E. V. FRANKFURT AM MAIN. Druck und Verlag Englert und Schlosser.
WÜSTER, Eugen (1923)/1978: Esperantologiaj principoj. In: WÜSTER, Eugen 1978: Esperantologiaj Studoj. Memor-Kolekto editorita de Reinhard Haupenthal. Antverpeno, La Laguna. 71-92.
ZAMENHOF, L. 1906/1972: Гиллелизмъ. Hilelismo. Kun traduko de Adolf Holzhaus. Fondumo Esperanio, Helsinki.
ZILAH, Eugène 1993: Ni kaj la Ŝtato. La Gazeto, numero 47. 3-5.
ZILAH, Eugène 1995: Diasporo aŭ fraternitato? La Gazeto, numero 59. 3-4.

Korpusz státusz nélkül[96]

(2006)

1. Bevezetés: résztémák, csatlakozási pontok

Foglalkozom alább a különböző kidolgozottságú nyelvtervezetek, tervezett, szerkesztett nyelvek kérdéseivel. Hozzászólok az ido, az interlingua, az eszperantó (Ido, ilnterlingua, Esperanto), valamint, hangsúlyosabban, a tokipóna és a pjaszpó (toki pona, Pjaspo) állományával és státuszával kapcsolatos kérdésekhez. Célom, hogy magam is jobban megismerkedjem a nyelvi tervezés lezáratlan fogalomrendszerével és a nyelvi tervezés helyzetével (vö. FODOR 1966,1999, SZERDAHELYI 1980, BLANKE 1985, 2001, BARANDOVSKA 1995, DEME 1992, ECO 1998, GADOS 1999, MOLNÁR 2002, FELLMANN 2004, PHILLIPSON 2004). Ezeknek a kérdéseknek az eszperantó vonatkozásairól máskor is szóltam már (WACHA 1992,1993,1999,2002,2004, vö. KOUTNY 2001); most is csak részleteket tudok megragadni. „**A nyelvi tervezés elmélete** az a **tudomány**, amely módszeresen tanulmányozza a nyelvi tervezés céljait, alapelveit, módszereit és eljárásait" (TAULI 1998: 56, ford. Pribojszki D.).

Más a nyelvi tervezés elmélete, más a tulajdonképpeni nyelvi tervezés. A nyelvi tervezés elmélete elemző, megismerő tevékenység, a tudomány része; maga **a nyelvi tervezés ezzel szemben tudományosan megalapozott vagy megalapozandó, sokrétű és sok szereplőjű gyakorlat**. A tervezés, ráhatás, illetve a spontán nyelvi történések közötti kölcsönhatásoknak és átmeneteknek széles köre ismeretes. A nyelvi tervezés területei között megkülönböztetik az **állomány- vagy korpusztervezést, a státusztervezést és a presztízstervezést**, 1. HAARMANN 1998: 69. (Az eszperantót illető korpusz- és státusztervezés kérdéseit 1. pl. GADOS 1999, PHILLIPSON 2004, vö.WACHA 2004: 289-292).

A tág értelemben vett nyelvi tervezésnek részét alkotják vagy a nyelvi tervezéshez szorosan kapcsolódnak tehát a) a nyelvre, nyelvekre, nyelvhasználatra, kommunikációra vonatkozó **célképzetek**, nyelvi eszmények, elvi követelmények, b) **kifejezetten és célirányosan** nyelvre ható, csoportos vagy egyéni cselekedeteket egyaránt tartalmazó gyakorlati tevékenységek, c) a nyelvre szándékszerűen, de emellett csak **áttételesen ható tevékenységek**. Ebbe az utolsó pontba sorolhatók a nyelvi tervezést szem előtt tartó, a nyelvi tervezés feltételeit biztosító egyéni és csoportos aktivitások. Végül figyelembe veendők a jelenségeknek ebben a körében d) az olyan jelenségek és tevékenységek, amelyek ugyan célirányosan nem kapcsolódnak a nyelvek állományának, mineműségének és használatának kérdéseihez, a nyelvhasználatra ennek ellenére valóságos és erőteljes hatással vannak.

Kérdés, vannak-e egyáltalán olyan nyelvek, amelyeknek alakulása valamiféle teljes társadalmi, a tudatosítatlanság határát súroló spontaneitással jellemezhető. A törzsi társadalmakról sem gondolhatjuk, hogy az idősebb nemzedékek a nyelv átadása során ne érvényesítenének valamilyen tudatos értékszempontokat. **Az írásbeliséggel rendelkező nyelvekben a nyelvhasználatra való tudatos ráhatások ténye sosem volt kétségbe vonható, az írásbeliség szerepének növekedésével a nyelvhasználat reflektáltsága egyre nő.** Bizonyos: a nyelv vagy a nyelv egyes részeinek alakítható volta a gondolkodók és a „cselekvők" régi, újra és újra megnyilvánuló vélekedésével egybevág. Az (egyik) alfabetikus görög írásrendszer kidolgozását például, mely maga sem nélkülözhet előzményeket, a Kr. e. I. évezred elejére teszik.

Korán megjelenik az a gondolat, hogy a nyelvek között lényegi különbség nincs: R. Bacon (1214-1294), Dante Alighieri (1265-1321), F. Bacon (1561-1626) e tekintetben végső soron hasonlóan vélekednek: minden nyelvnek, nyelvváltozatnak, sőt, az áhított ideális nyelvnek is azonos mintája van. A Grammaire générale et raisonnée szerint a nyelvek lényegileg azonosak, csak akcidenciáikban különböznek. 1629 körül Marin Mersenne atya ismertette Descartes-tal Des Vallée nyelvtervezetét, amelynek neve: nouvelle langue. Ez állítólag olyan nyelv, amelynek segítségével több nyelv is megérthető. Descartes válaszul egy olyan nyelvről alkotott elképzelést fejt ki, amely a helyes és ellenőrizhető gondolkodást is lehetővé teszi. A történetet L. L. Zamenhof is felidézi 1887-ben, amikor bemutatja a maga nyelvtervezetét, a későbbi eszperantót.

[96] Forrás: Gecső Tamás (szerk.) 2006: Nyelvi kompetencia – kommunikatív kompetencia. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár – Tinta Könyvkiadó, Budapest, 401-409.

2. Tudatos ráhatás. Nemzeti nyelvek

A fentiek feltételezik a felszíni nyelvi tulajdonságok befolyásolásának, így a nyelv normalizálásának, a nyelvhasználat színtereinek a befolyásolhatóságát. Ilyen lehetőségekben bizakodva írják műveiket a felvilágosodás és a reformkor magyar „nyelvpolitikusai" (BESSENYEI 1790: Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék; GÁTI-VEDRESS 1790: A magyar nyelvnek a magyar hazában való szükséges voltát tárgyazó elmélkedések; BÁRÓCZI 1790: A védelmeztetett magyar nyelv; DECY 1790: Pannóniai Féniksz, avagy hamvából feltámadott magyar nyelv; VERSEGHY 1793: Proludium ...; Kazinczy: Orthologus és Neologus nálunk és más nemzeteknél; majd innen nőnek ki a következők is: Döntés: határoztassanak meg a helyesírás és a nyelv paradigmái (1831); Magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai; A' Magyar Tudós Társaság különös használatára (1832). A nemzeti nyelveket célzó nyelvi tervezés és a nemzetközi használatot célzó szerkesztett nyelvek megalapozása és művelése között fokozati különbséget láthatunk. Ezt indokolja egyrészt, hogy a működő nyelv egyik esetben sem azonosítható a központi vagy alapvető norma rögzítette szabályokkal: sem a nemzeti nyelvek, sem a szerkesztett nyelvek nem jellemezhetők csak a már meglévő leírások alapján – tényleges megismerésük mindenkori kutatásukat és elemzésüket feltételezi. Másfelől a szerkesztett nyelvek alapját adó nyelvtervezetek az esetek többségében egymáshoz közel álló (rokon) nyelvek sajátosságaiból és elemeiből indulnak ki, mint ahogy az etnikus nyelvek is többnyire egy jól meghatározható nyelvcsoporton belül helyezkednek el.

3. Számok

Nyelvtervezet, többé vagy kevésbé teljes programszerű rendszerleírás, mint ismeretes, jóval több létezik, mint amennyi kifejlett, a társadalmi gyakorlatban működő, élő szerkesztett nyelv (vö. pl. DREZEN-KUZNECOV (1928-33)/1991, BLANKE 1985, SZERDAHELYI 1980, ECO 1998, a szerkesztett nyelv terminust Bausani nyomán SZERDAHELYI 1980 is használja). A legkülönfélébb közegekben és alkalmazási formákban, műfajokban egyaránt működő nyelvnek a nyelvtervezeteken alapuló nyelvek közül Blanke (1985: 107) csak az eszperantót tartja; Sakaguchi (1998) viszont úgy véli, hogy ide sorolandó a Schleyer ajánlotta volapük (1880), a Couturat és Beaufront nevéhez köthető ido (1907), az E. von de Wahl kezdeményezte Occidental (1924) és a Gode és Blair vezetésével, közreműködésével kidolgozott interlingua (1947/50) is. Ez utóbbiak Blanke szerint kevesebb funkcióban használtatván – a nyelvtervezetek és a teljes értékű tervezett avagy szerkesztett nyelvek között köztes helyet foglalnak el. Sakaguchi megállapítja, hogy többé vagy kevésbé kiterjedt írásbeli használattal a volapük, az eszperantó, az ido, az Occidental, az interlingua, az idiom neutral (ROSENBERGER 1902), a ro (FOSTER 1902), a latino sine flexione (PEANO 1903), a novial (JESPERSEN 1928), a Basic English (OGDEN 1930), a loglan (BROWN 1960) jellemezhető. (SAKAGUCHI 1998: 276). Az eszperantónak, az idónak, az interlinguának, a loglannak, illette lojbannak (1987) az internetes használata és internetes témaként való szereplése jelentős, az eszperantóé kiemelkedő (SAKAGUCHI i. h.). A nyelvtervezetek számát illetőleg most csak annyit ismétlek meg, hogy E. Drezen 1929-ben 467-et foglalt táblázatba (1. KUZNECOV- DREZEN 1991: 351365). A. Dulicsenko 1973-ig követi a nyelvtervezetek történetét, s több mint 900 nyelvtervezetet ismer (vö. KUZNECOV 1987: 47; 2004: 288), ma pedig már jóval ezer fölött van a számon tartott rendszerek száma (vö. VARGA-HASZONITS 1999: 953, 1. még pl. http://www.langmaker.com/db/mdl_a2z_index.htm.)

4. Újdonságok

Újabb nyelvtervezetek napjainkban is megjelennek. Ezek közül elég sokan tudnak a lojbanról (1955, 1960), illetőleg a loglanról (1987). Egyre ismertebb az 1978-as születésű kanadai Sonja Elen Kisa által 2001-ben közzétett toki pona ('jó beszéd'), melyet magyarul tokipóna néven fogok emlegetni. A tokipóna érdekességére korábban Bujdosó Iván is felhívta a figyelmemet. Míg az eszperantó, az ido, interlingua stb. európai alapú rendszerek, s megalapozóik elképzelése, illetve a megvalósult gyakorlat szerint az élet minden területén teljes értékű és alkalmazású nyelvként használatosak, a tokipóna (toki pona) a kreol nyelvek tapasztalatait igyekszik hasznosítani, s csak az alapvető kommunikációs szükségletek kielégítését célozza. Mindez párosul bizonyos mentalitással, életfilozófiai hozzáállással is, miszerint a kifejezés bonyolultsága és körmönfontsága gyakran visszájára fordul, s nem eredményez jó kommunikációt, ezért nem is érdemes ilyen kommunikációra törekednünk. A tokipóna (toki pona) fonémakészlete szándékosan szegény, hiányzik például a fonematikus zöngés : zöngétlen oppozíció, az *l* és az *r* csak egyazon fonéma alternánsaiként szerepelnek. A szókincs 118 ál-

landó elemből áll, erősen kontextusfüggő lexikális jelentésekkel. Jellemző, hogy ugyanaz a lexéma szerepelhet főnévi szerepekben és igeként; ugyanakkor (egyelemű szófajként?) létezik egy határjelző szó *(li),* amely az alanyi szintagma és az állítmányi szintagma elválasztásával mintegy megadja a mindenkori mondat alapszerkezetét. A tokipóna elterjedtsége és használatának sokrétűsége nem mérhető össze az olyan szerkesztett nyelvekével, mint az eszperantó, az ido, az interlingua, de internetes használata máris figyelemre méltó. Leveleznek rajta, honlapok készülnek rajta (tokipona.org/ lipupijanante.html). íme, egy vers a magányról:

wan taso	**magány**
ijo li moku e mi. mi wile pakala. pimeja li tawa insa kon mi. jan ala li ken sona e pilin ike mi. toki musi o, sina jan pona mi wan taso. telo pimeja ni li telo loje mi, li ale mi. tenpo ale la pimeja li lon.	fölfalnak rombolnom kellene lelkemet sötétség borítja el jajszómat nem érti senki költészet, egyetlen barátom! ez a tinta a vérem, az életem a sötétség örökké uralkodni fog

5. Pjaszpó

Az elmúlt két évben, némi előzmények után, magam is foglalkoztam egy nyelvtervezet gondolatával. Mára nyelvtervezetem vázlata elkészült. A nyelvtervezet neve: Pjaspo, magyarul pjaszpó. A pjaszpó – szemben a tokipónával – célkitűzésében nem különbözik a korábbi, eszperantó típusú, teljességre törekvő nyelvtervezetektől. Jellegzetessége, hogy az eszperantóval teljesen kompatibilis, vagyis az eszperantó minden helyes mondata helyes mondata a pjaszpónak is, emellett azonban a pjaszpó tartalmaz új elemeket és új kifejezési, szövegépítési stratégiákat. Amellett, hogy a pjaszpó új rendszer, különálló nyelvtervezet, nem zárom ki, hogy más nyelvtervezetekre és szerkesztett nyelvekre, köztük az eszperantóra, idővel a pjaszpó hatással lehet. A pjaszpó követi, illetve továbbfejleszti Wüster egyik, eredetileg terminológiai ihletésű alapelvét: ez a „principo de elektebla precizeco" vagyis a 'választható (mértékű) pontosság elve'. Bár a pjaszpó megőrzi például az eszperantóból vett gazdag igeidőrendszert, partikulaszerű szavakkal lehetségessé teszi minősítetlen idejű mondatok alkotását is *(Mi legi som* 'olvasok' (vagy 'olvastam' vagy 'olvasni fogok' – a kontextus szerint). Másfelől ugyancsak partikulák (pronom-partikuloj) és névmásszerű kvázi-főnevek (pronomsubstantivoj) teszik lehetővé a névmások jelentésének árnyalását, illetve referenciájának igény szerinti, nem kötelező szűkítését: *mi enko* 'én (mint individuum)' *mi apto* 'én (pl. mint jogi személy képviselője, nem a magam nevében szóló személy)', *ĉoj ni* 'mi (szűkebb inkluzív értelemben: mi, veled, veletek együtt*)'; noj ni* 'mi (exkluzív értelemben)': 'mi nélküled, mi igen, te/ti talán nem; *flaj ni* 'mi (tág inkluzív értelemben: 'mi, akik nevében beszélek, veled vagy veletek és még másokkal együtt)'. A második személyre vonatkozó *vi* névmás alkalmanként szintén (a számot is rögzítő) partikulával és a megszólítotthoz való viszonyt is árnyaló kvázi-főnévvel kombinálható: *vi tuĥ (tumo)* 'te („közelim", barátom)' *vi tel (tumoj)* 'ti (közelállók, barátaim)'. Lehetséges különféle számrendszereken számneveket alkotni: a) *duses du* b) *dusep* c) *dek kvar* egyaránt 'tizennégy', a) hatos, b) hetes és c) tízes számrendszerben kifejezve. Az eszperantóhoz képest (vagyis annak szókincsén túlmenően) a pjaszpó tartalmaz néhány, a mondat szerkezetét közvetlenebbül megszabó, és így szintén a redundanciát erősítő igét. Alapvetően Petik János ötletét alkalmazva, a magam módján, használok a pjaszpóban egy alanyesettel álló *gipti* ('es gibt', 'there is') és egy' *dondi* ('sich befinden, находиться') igét (vö. PETIK http:// www.ilei.info/ipr/tirkesto.htm). A pjaszpó egyébként, az eszperantóhoz hasonlóan, kerüli a pozicionálisan kötött alakváltozatokat, de kisebb mértékben (a stílus és a játék kedvéért) megengedi kötetlen (fakultatív) alakváltozatok használatát: *nolom* vagy *nolam, babuĥ* vagy *sababuĥ, zim* vagy *ĵim* (l. alább). A pjaszpó fonémarendszere az eszperantóéval szinte egybeesik, tehát mássalhangzórendszere viszonylag gazdag; de az egy fogalmi mezőbe tartozó szavak minimális párként való megjelenését a pjaszpó az eszperantónál nagyobb mértékben kerüli. Az írás egy nyelv státuszának alátámasztásában fontos, de az írást nem tekintem a hangnyelvek elsődleges, alapvető részének. A pjaszpó írásására használt betűrendszerek: az eszperantó fő ábécéje *(ŝ-* magyar *s; ĵ-* magyar *zs),* továbbá az eszperantó Zamenhof adta segédábécéje *(sh, jh),* a Haszpra-féle eszperantó reformábécé, az INKA, az APhI-ábécé fonematikus értelmezésű változata: *ʃ-* magyar *s.* Hasonlóképpen: *ʒ-* magyar *zs.* Nagybetű használata a

pjaszpóban nem feltétlenül kötelező, másrészt nagybetűként a kisbetű grafikus (így méret, vastagság, forma, szín, „betűtípus" szerinti) változata is használható. A pjaszpó tervezet nem egy ponton lehetővé teszi a globális (mondatszóval való) és az analitikus (szerkesztett mondattal való) kifejezés lehetőségei közül való választást vagy ezek (redundáns) együtthasználatát. Például mondatszóval fejezheti ki a beszélő, ha fázik *zim vagy ĵim),* melege van *(saŭ* vagy *ŝaŭ)* vagy a megszólított iránti szerelmet érez *(labjuĥ*). Ez egyáltalán nem helyezi érvényen kívül az olyan teljes szerkesztésű mondatokat, mint ezek: *Estas malvarme. Estas varme, Mi sentas varmon/malvarmon, Mi tre amas vin.* A redundancia fokozását és a „kényelmesebb szövegszerkesztést", a beszédben való könnyebb időgazdálkodást teszi lehetővé egy-egy témafelvető mondatszó (temanonca frazovorto). A témafelvető mondatszó behatárolja a várható kérdő, tagadó, általános névmás vagy fókusz lehetséges vonatkozási körét, vagyis – például a magyarnál egyszerűbb és rendszerszerűbb módon – olyan mondatok hatását kelti, mint ezek: *És helyileg, szóval, ami a helyszínt, a helyet illeti, hol is lesz (tulajdonképpen) a hangverseny?* Vagy: *De a helyszínről még egyáltalán nem beszéltünk. Hol is lesz tulajdonképpen a hangverseny?* Vagy: *Most beszéljünk a helyszínről... most a helyszínről is essék szó, hiszen a helyszínről is szólnunk kell: hol is rendezik meg a hangversenyt?* Az iménti mondatok pjaszpó megfelelője: *Dokol, kie okazos la koncerto?* vagy (két önálló mondat formájában) ez: *Dokol! Kie okazos la koncerto?* Alább megadom a témajelölő mondatszók listáját.

Nolom (vagy *nolam)*: Ismeretforrás közlésének vagy megbeszélésének bevezetéséire: 'ami azt illeti, hogy honnan lehet ez tudni, hát... beszéljünk erről... a forrást tekintve azt mondom... azt kérdem...'; ***Pilaĥ****:* mozgás irányát, végpontját, ilyen értelemben vett célját illető közlésnek vagy megbeszélésének bevezetésére: 'ami azt illeti, hogy (valaki) hová megy (vagy: hová visz valami), szóval, az úti célt illetőleg, hát... '; ***Lengom***: cselevés, tevékenység értelmileg, érzelmileg átélt, a cselekvésen túlmutató irányultságát, várt s akart eredményét, vagyis lényegi célját illető mondat (kérdés, állítás, nyomatékosítás) bevezetésére, ilyen értelmű témafelvetésként: 'ami azt illeti, hogy miért teszem, teszed, teszi, tesszük stb, ezt'; ***Dobaĥ***: a megbeszélendő cselevés, tevékenység, történés idejét illető kérdés, állítás, kiemelés bevezetésére használt mondatszó: 'ami azt illeti, hogy mikor..,'; ***Dokol***: helyzet, szituáció, cselekvés, tevékenység helyét illető kérdés vagy állítás, kiemelés stb. bevezetését előkészítő mondatszó: 'ami azt illeti, hogy mindez hol történt, történik, történjen stb. 'azt mondom/kérdem...'; *Dokol! Kie vi troviĝas, Johano!* '(Hol is keressem)… János, hol vagy?'; ***Vebal***: program, közlés, információ, kép, tevékenység elektronikus helyét illető kérdés vagy állítás, kiemelés stb. bevezetését előkészítő mondatszó: 'ami azt illeti, hogy mindez hol, milyen webhelyen jelent meg, történik, történjen stb.; azt mondom vagy azt kérdem, hogy... ': *Vebal! Kie mi trovos vin, Johano!* 'János, hol talállak, milyen webcímen?'; ***Aŝkam****! (*vagy *Askam!):* személyre vonatkozó közlésnek, pontosító megjelölésnek, kérdésnek vagy megbeszélésének bevezetésére, például a következő mondatok alanyára vagy a részeshatározójára való figyelemfelhívásként: 'ami azt illeti, hogy kiről is van szó, hát... (pl. ő)... volt az, aki'; ***Tungom****:* tárgyra, a cselekvés élettelen objektumára vonatkozó mozzanat firtatását, közlését, megbeszélését előzetesen jelző mondatszó: 'ami azt illeti, hogy mit, megmondom, .. magam is szeretném tudni' stb.; ***Kamjangel****:* mennyiség firtatását, közlését, megbeszélését előzetesen jelző mondatszó: 'ami azt illeti, hogy mennyi... ami az árat... a súlyt illeti...'; ***Utom***: útvonalat illető kérdést, állítást, kérdést, módosítást, kiemelést stb. bevezető, arra figyelmeztető mondatszó: 'ami azt illeti, hogy merre, milyen útvonalon, mit érintve (megyünk, mennek, viszik...), megmondom, magam is szeretném tudni' stb.; ***Cujom****:* célhoz vezető köztes cselekvéseket, módszert, eljárást illető kérdést, állítást, módosítást stb. bevezető, arra figyelmeztető mondatszó: 'ami azt illeti, hogy milyen úton, ami azt illeti, hogy mit teszek, tegyél stb. ennek érdekében, megmondom, magam is szeretném tudni' stb.; ***Babuĥ, sababuĥ:*** az okot illető kérdést, állítást, módosítást stb. bevezető, annak tisztázására előkészítő mondatszó: 'ami azt illeti, hogy miért, mi okból kifolyólag történt ez és ez, megmondom, szeretném tudni, mindjárt megbeszéljük' stb. A *babuĥ* és a *sababuĥ* (akárcsak a *nolom* és a *nolam* vagy a *zim* és a *ĵim)* egyenértékű fakultatív variánsok, különbözőségük csak formai, mely könnyed módon lehetővé teszi a szöveg ritmusának, hangzásának, személyességének és stílushatásának bizonyos variálását vagy a nyomatékosítást. ***Apol***: mozgás, szállítás kiindulópontját illető kérdést, állítást, módosítást stb. bevezető, annak tisztázására előkészítő mondatszó: 'ami azt illeti, hogy honnan, ami a helyet illeti, ahonnan jött, jön, hozták, hozzák stb., megmondom, szeretném tudni, mindjárt megbeszéljük' stb.

Példaszöveg, amelyet az eszperantó beszélői bizonyára könnyen megértenek, a speciálisan pjaszpó elemek ellenére:

***Aŝkam**! Kiu estas mi, kaj... – **Tungom**! kion havas mi? Tungom! Havas mi jam aĵojn. – **Lengom**! Kial penu mi? – **Cujom**! Kiel al la celo / veni, se havatos cel'? / Kiel agi post-ek-age, / por finagi sen ŝancel'? – Havas vestojn mi, eĉ kajton / kaj mi emas je babil' / interesas min ĉi lingvo / ĝia logas min facil'. / Jen mi dancas, jen mi pensas / pri la lingvo Esperant ', / jen mi tuŝas, jen mi fuŝas / malgraŭ mia esper-kant'. – **Babuĥ**! Ho, **sababuĥ**! Jes, nun / tuj pri kaŭzoj flustru mi! / Kial strangan Esperanton / stultejen disflustras mi? / Babuĥ: pro lingvo-problemo, / kiun havas la homar'/ pro la malagrablaĵetoj / kiujn havas mi, hungar'. / Babuĥ! Ho, sababuĥ! Jes, nun / plu pri kaŭzoj klaĉu mi! / do koncerne kaŭzojn temas / pri la tuta histori'. – Se ne estus la homaro, / ne ekzistus Esperant', / se ne **giptus** planlingvetoj, / ne naskiĝus mia kant '. Se ne fundamentus iam / Ludoviko kun Lazar': / pri la tekto kaj tegmento / ne duskutus ni, anar '. / Pro la lingvaj problemetoj / kiujn daŭre havis mi / provas mi nun ion fari, / kaj nun tion spertas vi. – **Lengom**: temu do pri celo, / mi parolu pri l' kial', / lengom, kial nun turmentas / mi vin? ĉu por celo-klar '? / Ĉu la celo estas klara? / Ho la cel' ne estas bunt'. Lengom! Mi laboras tial, / por ke multu pli redund'. – **Nolom**. Temu pri la fontoj / de l' informoj kaj de kon' / Se mi ion ajn sciigas / kie fontos mia kon'? Nolom, de kie mi scias, / ke tre mankas plu redund'? / Nolam, kie vi legadas / pri la nesufiĉa bunt'. – Ho redundo 'stas ja granda, / tamen mankas iam son' por distingi, kvinan fojon, / ion en la telefon'. – **Vebom**! Kie mi tuj trovos / urlon pri la mondlingvar' / Vebom / Kie povos legi / pri kulturo kiel var'? – **Pilaĥ**! Kien mi veturu / por tranokta longa danc' / ĉu al la insul' Danuba / aŭ al la montara flank'? – **Dokol**! Diru, mestom kie / dondos la kongresa bal'? / Dokol, mestom estas kie/ la pribala informar'? Dokol la bal' dondos tie, / kie pompas fot' kun dam' Dobaĥ... estus bone scii / kiam ĝi okazos jam. – **Utom**! Kiel mi veturu? / Ĉu tra bulvard' kaj la park' / ĉu tra kajo kaj la ponto / kaj la Gerhard-monta flank'? – Ho **kamjangel**! Kiom da mon' / havas kaj bezonas mi? / Nu, kamjangel! Kiom povas / ho amiko, prunti vi? – **Apol**! Venis ĵus de kie, / Tiu eta griza mus'? / Apol! Mi de kie venis, / ĉi-matene per ĉi bus'? La demandoj estas ludaj, / gravas bona nur bier'. / Fakte, multe mi babilis / Laŭ kutima manier'.*

Másfajta – szituációs – mondaszavak is vannak a pjaszpóban, egy-egy jellegzetes helyzethez kapcsolódó közlés rövid megformálására. A *Kutam!* mondatszó például azt fejezi ki, hogy a beszélő nincs tisztában beszélőtársa kilétével, bár azt – igényelné; a *Masmuk!* mondatszó ennél többet „tartalmaz és követel": a néven kívül az elérhetőség adatainak hiányát és igényét is jelzi. A különféle megformálások persze, mint utaltam rá, együtt is előfordulhatnak: *Kutam! Ĉu vi bonvolas diri, kiel vi nomiĝas, kiu vi estas? – Masmuk! Kiu vi estas, de kie vi venis, diru viajn poŝtan adreson. retadreson kaj telefonnumeron, se eble..., kiel vi estas atingebla, diru viajn „koordinatojn"*. Természetesen az utóbbi megformálások igen erősen redundánsak, de ez a társalgások általános jellemzője. Léteznek ezen kívül mondatrészértéket megszorító vagy megerősítő, ugyancsak fakultatív használatú, prepozíciószerű partikulák is (*mestom*: 'helyhatározói értelemben használva a következő kifejezést, helyileg'; *lugom*: 'az itt következő alanyi szintagma szándékosan cselekvő személyre vonatkozik; aktív résztvevőként, cselekvőként'). Mindez módot ad arra, hogy egy-egy szemantikai mozzanat a mondatnak akár több helyén is megerősíttessék (vö. még Wacha 1992).

6. Státusz, újra

Visszatérve a különféle szerkesztett nyelvek és nyelvtervezetek státusztervezésének kérdésére, elmondhatjuk, hogy az eszperantónak több párhuzamos státuszideálja volt és van: mindenki második (közvetítő) nyelve, az eszperantó beszélőinek (egy másodlagos nyelvközösségnek) egyik fő nyelve, Európa egyik közvetítő nyelve, különféle kisebb kulturális, vallási, munkás, vasutas, orvosi stb. eszperantó szervezetek nemzetközi nyelve. Elmondható, hogy az Európai Unió országai mindezideig az eszperantó státuszával csak érintőlegesen foglalkoztak, az eszperantó nemzetközi használatban való elismertsége korántsem kétségtelen, vö. GADOS 1999, PHILLIPSON 2004. Egy nyelvnek egy adott országban való értékelhető státusza nem csak az ország legfelsőbb irányításának szintjén nyilvánul meg, nem ott valósul meg, következésképpen nem is csak ott hiúsulhat meg. Egy nyelv elismertsége, egy adott országban való egyenjogúsága az alsó szintű hivatalokban való használat lehetőségét, az okiratokban való használat jogát, az alsó és középső szintű, esetleg a felső szintű oktatás jogát és lehetőségét is involválja. Bár az eszperantó oktatása és tanulása lehetséges (Magyarországon például van főiskolai szintű eszperantó-oktatás, állami nyelvvizsga: tehető), az eszperantó kulturális reprodukciója egyelőre nem garantálható. A nyelv hivatalos státusza Magyarországon nem éri el, ennek részint következményeképpen: tekintélye, presztízse sem üti meg azt a szintet, amely minimálisan, az eszperantó beszélőinek szemszögéből nézve, kívánatos és méltányos volna. Igaz, az eszperantó közegekben va-

ló használat, a társadalmi önszerveződés bizonyos nyelvközösségi, morális (de értelemszerűen nem jogi eszközökkel garantált) státuszt ad az eszperantónak. Hasonló értelemben beszélhetünk az ido vagy az interlingua adott közösségen belüli (jogilag ugyancsak nem garantált) státuszáról.

7. Sajátosságok

A tokipóna és a pjaszpó (toki pona, Pjaspo) esetében alighanem azt kell mondanunk, hogy ezeknek korlátozott korpuszuk ugyan már van, hiszen szövegek születtek e rendszerek alkalmazásával, státuszuk azonban nincs. A tokipóna és a pjaszpó státuszának hiánya, mondhatni, jelen pillanatban természetes, a további státusztervezés lehetősége fennáll. Az eszperantó esetében a státusztervezés a korpusztervezéshez képes jelentős mértékben elmaradt. Figyelemre méltóan árnyalt és gazdag korpusztervezés mellett kínlódó státusztervezésről beszélhetünk. Hivatalos státusza az eszperantónak gyakorlatilag nincs, társadalmi státusza méltatlan, messze van a megérdemelttől, az értelmiségnek az eszperantó iránti figyelme minimális.

Irodalom

BARANDOVSKA - FRANK V. 1995. Enkonduka lemolibro de interlingvistiko. Sibiu, Editura Universităţii.

BLANKE, D. 1985. Plansprachen(projekte): Klassifikation und Hauptvertreter. In: Internationale Plansprachen. Eine Einführung. Berlin, Sammlung Akademie-Verlag 34. Sprache, 99-218.

BLANKE, D. 2001. Vom Entwurf zur Sprache. In: Planned languages: from concept to reality. Brussel, Hogeschool voor Wetenschap & Kunst.

COUTURAT, L. - LEAU, L. 1903. Dr. Zamenhof: La Lingvo Internacia de Doktoro Esperanto. In: Histoire de la langue universelle. Paris, Librairie Hachette et Cie. 304-313.

DEME L. 1990. Anyanyelv és másodnyelv In: DEME L. (BENCZIK V. szerk.): Nyelveink jövője és jövőnk nyelve. Budapest, Magyar Eszperantó Szövetség. 41-46.

DREZEN, E. – KUZNECOV, S. (1928-33)/L991. Historio de la Mondolingvo. Tri jarcentoj da serĉado. Moskvo, Eldonejo Progreso.

ECO, U. 1998. A nemzetközi segédnyelvek. In: ECO, U.: A tökéletes nyelv keresése. Budapest, Európa. 301-318.

FELLMANN, U. 2004. Loglan: Sprache, Logik und soziale Realität. IN: BLANKE, D. (SZERK.): Zur Struktur von Plansprachen. Berlin. 118-141.

FODOR I. 1966. Az eszperantó és a tudományos világnyelv kérdése. Magyar Nyelv 90. 370-374.

FODOR I. 1999. Állami nyelv, irodalmi nyelv, nemzeti nyelvek. In: Gergely M. (szerk.): Anyanyelv, világnyelv – Bábel? Budapest, Hét Krajcár Kiadó. 86-94.

GADOS L. 1999. A semleges közvetítő nyelv In: GADOS L.: Egyenes beszéd – nyelvügyben: folyamodvány a józan észhez. Zalaegerszeg, Humán Európa Szövetség. 27-32.

HAARMAN, H. 1990/1998. Nyelvi tervezés egy általános nyelvelmélet fényében: In: TOLCSVAI NAGY G. 1998. Nyelvi tervezés. Budapest, Universitas Kiadó. 67-86.

HASZPRA O. 2002. Esperanto kaj la literoj Q, W, X, Y. La Gazeto, n-ro 102. 27-29.

KOUTNY 1.2001. Defioj de modema leksikografio por Esperanto. In: S. FIEDLER LIU H. (szerk.): Studoj pri Interlingvistiko. Festlibro omage al la 60-jarigo de Detlev Blanke. Dobrichovice (Praha), KAVA-PECH. 660-674. (http://esperantic.org/librejo/dbstudoj/43_Koutny.htm)

MOLNÁR L. 2002. (szerk.): És még mire jó nekem az eszperantó? Budapest, Magyarországi Eszperantó Szövetség.

PETIK J. (é. n.) Rimarkoj pri „estas”-esprimoj. http://www.ilei.info/ipr/estas_esprimoj.htm

PHILLIPSON, R. 2004. Rekomendoj por lingvopolitika agado. In: Ĉu nur-angla Eŭropo? Defio al lingva politiko. Ford. Ertl I. Rotterdam, Universala Esperanto-Asocio. 174-192.

SAKAGUCHI, A, 1988. Interlinguistik. Gegenstand, Ziele, Aufgaben, Methoden. Frankfurt am Main. Berlin, New York, Paris, Wien, Peter Lang. Europäischer Verlag der Wissenschaften.

SZERDAHELYI I. 1980. Bevezetés az interlingvisztikába. Történeti vázlat és forrástanulmány. Kézirat. Budapest, Tankönyvk.

TAULI, V. 1998. A nyelvi tervezés elmélete. (Ford. Pribojszki D.) In: TOLCSVAI NAGY G. 1998. Nyelvi tervezés. Budapest, Universitas Kiadó. 51-66.

VARGA-HASZONITS ZS. 1999. Mesterséges nyelvek. In: FODOR ISTVÁN (szerk.): A világ nyelvei. Első kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó. 953-954.

WACHA B. 1992. Redundancia: In: KOZOCSA S. - LACZKÓ K. (szerk.): Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Budapest. 242-249.

WACHA B. 1993. Különbség. In: KOZOCSA SÁNDOR GÉZA (szerk.): Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. 267-275.

WACHA B. 1999. Korpuso sen statuso. Poznań. Elhangzott: az Adam Mickiewicz Egyetem Nyelvészeti Intézetének szervezésében, eszperantó szakos képzés keretében, másodéves hallgatók számára.

WACHA B. 2001. Ige, ragozás, idő, aspektualitás az eszperantóban és a magyarban. In: GECSŐ TAMÁS (szerk.): Kontrasztív szemantikai kutatások. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 286-299.

WACHA B. 2004. Variabilitás és nyelvi tervezés az eszperantóban és körülötte, In: GECSŐ TAMÁS (szerk.): Variablilitás és nyelvhasználat. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 285-293.

WÜSTER, E. 1978. Esperantologiaj principoj. In: WÜSTER, E.: Esperantologiaj Studoj. Memor-Kolekto editorita de Reinhard Haupenthal. Antverpeno, La Laguna, Stafeto. 71-92.

Tipográfia és helyesírás az eszperantóhoz

Tipográfiai és helyesírási tanácsadó eszperantó nyelvű szövegekhez kézirat-előkészítőknek, szerkesztőknek, szövegfeldolgozóknak, korrektoroknak

(2007)

Ékezetes betűk
ĉĝĥĵŝŭĈĜĤĴŜŬ

Kezdőbetűk

Tulajdonnevek

A tulajdonneveket – a magyarhoz hasonlóan – többnyire nagy kezdőbetűvel vagy más módon megkülönböztetett betűtípussal kezdjük, az adott szövegen belül egységesen. Személyneveknél a keresztnév az esetek többségében megelőzi a családnevet: ha ettől eltérünk, a családnevet nyomdatechnikai eszközökkel emeljük ki (csupa nagybetű használata, kurziválás). A japánok eszperantó szövegekben is rendszeresen fenntartják a nevek japán sorrendjét, vagyis a családi nevüket írják le először, ezt követi – mint a magyarban is – az utónév. A magyarok általában az európai névsorrend-mintát követik eszperantó szövegeikben: Kolomano Kalocsay vagy Kálmán Kalocsay (Kalocsay Kálmán). Familiáris eszperantó szövegekben mindamellett (újabban) használják a magyar sorrendet is, ezek idézése természetesen nyomtatásban is előfordulhat. Ĉeestis ankaŭ KOCSIS Laci, se mi ne eraras. (Kocsis Laci is ott volt, ha nem tévedek.) A nemzetközileg ismert neveknek létezik eszperantó megfelelője. A nem eszperantósított keresztnevek szedése esetén ajánlott a vezetékneveket kiemelni, viszont az eszperantósított keresztnevet antikvából szedjük. Például: István *Pál*, de: Stefano Pál.

A tulajdonneveknek az eszperantóban lehetséges:

- hasonítatlan (az eredeti írásmódot őrző),
- félig hasonított (az eszperantó betűrendszer használatával, fonematikusan átírt) és
- teljesen hasonított (asszimilált, eszperantósított) használatuk.

A teljesen hasonított név nemcsak betűhasználatában, hanem a kiolvasás módjában (így a hangsúly elhelyezésében) is sajátos lehet, és beilleszkedik az eszperantó szófaji rendszerbe. Alább a fonematikus átírás alapján szerkesztett, teljesen hasonított névformákat emeljük ki, például:

a) Washington	a) Shakespeare
b) Vaŝington	b) Ŝekspir
c) *Vaŝingtono*	c) *Ŝekspiro*

a) Budapest
b)Budapeŝt
c) *Budapeŝto*
[d) Budapesto]

A nemzetközi névhasználat hasonításán alapuló, kevert jellegű *[d) Budapesto]* forma ugyan előfordul, de ma már csak elvétve. Ebben az esetben az s betűt természetesen *sz* hangértékkel olvassuk. A forma új szövegekben kerülendő, régiekben a szöveghűség kívánalma szólhat a forma fenntartása mellett.

Olykor a különféle (a, b, c) elvek alkalmazása részben vagy teljesen azonos eredménnyel jár:

a) London	a) Torino
b) London	b) Torino
c) Londono	c) Torino

Rendszerint átírják a nem latin betűs írású neveket, vagy csak fonematikusan: Várna, Varna-n, vagy eszperantósítva: Varno, Varnon (Várna, Várnát).

A névhasználat módja az eszperantóul író személy ízlését, egyéni választását is tükrözheti, sőt kifejezőeszköz is lehet, így különféle kiadványokban egyidejűleg is találkozhatunk esetleg ezekkel a formákkal: Ni vidis Segedon / urbon Szeged / Szeged-on / Szeged'on. (Láttuk Szegedet / Szeged városát.) Proklamo de Segedo - (Szegedi kiáltvány [cím]).

Az is előfordul, hogy egy szövegen belül ugyanaz a név vagy azonos eredetű nevek különféle formái együtt szerepelnek. Informatív szövegekben és kiadványokban a szerkesztő gondoskodhat a nevek kezelésének összhangjától.

A köznevet közelebbről meghatározó tulajdonnév az eszperantóban többféleképpen szerepelhet, de leggyakrabban a köznevet különírt szóként követi: urbo Hatvan (Hatvan városa), strato Kossuth (Kossuth utca), (la) rivero Nilo (a Nílus folyó), (la) monato marto vagy (la) monato Marto (március hónap).

Az utcanevek formáit mutatják az alábbi variációk, ismét szemléltetve a köznév és a tulajdonnév egybeszerkesztésének lehetőségeit. Választhatunk ilyen formák közül:

1. strato Paŭlo
2. Paŭlo-strato,
3. Pál utca.

Az első, elterjedtebb szerkesztésmód előnye, hogy a tulajdonnévi elem jobban kiemelhető benne. A harmadik megoldás, a magyar vagy más – nem eszperantó nyelvű, latin betűs – forma megőrzése postai használatban gyakori, de különféle rövidítések is használatosak, például: str. Pál, illetve Pál u.

Adott irodalmi fordítás szövegében, még inkább címében a szerző vagy a fordító használta forma természetesen megőrzendő, nem módosíthatjuk. Spierer László regényfordítását említő eszperantó szövegből vesszük következő példánkat, mely a Pál utca megnevezésének fent másodikként bemutatott eszperantó formáját tartalmazza: *Ferenc Molnár: La Knaboj de Paŭlo-strato*.

A nem eszperantósított tulajdonnevekhez a tárgyragot *(-n)* vagy a főnévi végződés és a tárgyrag együttesét *(-on)* kapcsolhatjuk kötőjellel: *Baja-n*, *Szeged-on*, de előfordul, mind személynevek, mind más tulajdonnevek esetén, hogy a két rész határát aposztróffal jelölik:

Ĉu vi konas Waringhien'on? (Ismered Waringhient?).
Ili vidis ankaŭ Kostroma'n. (Látták Kosztromát is).

Ha tulajdonneveket tárgyként kívánunk szerepeltetni, több megoldás lehetséges:

a) A nem hasonított név használatának lehetőségei:

- Gyakran előfordul, hogy a nevet, neveket köznév vagy jelzős köznév értelmezőjeként, illetve appozícióként, ragozatlanul adják meg, így tulajdonképpen a megfelelő köznevet szerkesztjük a mondatba: Mi konas la komponistojn Kodály kaj Bartók. (Ismerem Kodály és Bartók zeneszerzőket.) Kossuth salutis la poeton Petőfi. (Kossuth köszöntötte Petőfit, a költőt.) Mi ne vidis sinjoron Kovács. (Nem láttam Kovács urat).
- A puszta nevet, a név ragtalan alakját a mondat vagy szószerkezet tárgyaként is szerepeltethetjük: Mi konas Petőfi, Csokonai, Mikszáth. (Ismerem Petőfit, Csokonait, Mikszáthot.) Legi Shakespeare ne estas facile. (Shakespeare-t olvasni nem könnyű.)
- Kiejtett magánhangzóra végződő név esetén a névhez kötőjellel köthetjük az -n tárgyragot: Mi konas Petőfi-n. (Ismerem Petőfit.) Ni legas Csokonai-n. (Csokonait olvassuk.) Ilyen esetben az *-n* helyén *-on* csak elvétve szerepel.
- Mássalhangzóra vagy ki nem ejtett magánhangzóra végződő név esetén kötőjellel kötjük a főnévi végződés (*-o*) és a tárgyrag (*-n*) együttesét (*-on*): Mi konas Madách-on. (Ismerem Madáchot.) Mi ne konas Leslie L. Lawrence-on. (Nem ismerem Leslie L. Lawrence-t.)

b) Eszperantósított nevek esetében a tárgyrag a főnév *-o* végződését szabályszerűen követi: Ŝekspiro estas genia. (Shakespeare zseniális.) Ni konas Ŝekspiron bone. (Jól ismerjük Shakespeare-t.)

A hónapok nevét kezdhetjük nagybetűvel vagy kisbetűvel, az adott szövegen belül egységes módon: Januaro vagy januaro (január), Februaro vagy februaro (február). Újabban a kisbetűs kezdés a gyakoribb.

A napok nevét általában kisbetűvel kezdjük. Az egyházi és a nemzeti ünnepek (ünnepnapok vagy időszakok) nevét rendszerint nagybetűvel kezdjük: Pasko (húsvét); Kristnasko (karácsony), Pentekosto (Pünkösd).

Az *Isten* tulajdonnév megfelelője nagybetűs: *Dio*. Az *isten* köznév egyes és többes számú alakjai általában kisbetűsek: *dio*, *dion*, *dioj, diojn (isten, istent, istenek, isteneket)*.

A dr., prof. stb. tudományos fokozat-megjelöléseket címzésnél a név előtt nagy kezdőbetűvel írjuk, szövegben – akár rövidítjük, akár teljesen kiírjuk – kisbetűvel szedjük.

Földrajzi nevek

Eszperantó szövegben természetszerűen az eszperantó nyelvű országnevek valamelyik szokásos, történelmi konnotációjú, hagyományos vagy hivatalos, rövid vagy teljes, semleges, esetleg archaikus változatát használjuk. Az országneveket rendszerint nagybetűvel kezdjük. Például: Barato *vagy* Bharato (India, Indiai Köztársaság), Hindio (India, főképp mint földrajzi tájegység), Danujo *vagy* Danio *vagy* Danlando, Dana Reĝlando (Dánország, Dánhon, Dánföld, Dánia; Dán Királyság), Germanujo *vagy* Germanlando *vagy* Germanio (Németország, Némethon), Hungarujo, Hungario, Hungarlando, Hungara Respubliko (Magyarország, Magyarhon, Hungária, Magyar Köztársaság), Italujo *vagy* Iialio (Olaszország, Olaszhon, Itália).

Az országok népének nevét nagy- és kisbetűvel is kezdhetjük: Greko *vagy* greko (görög, görög ember, görög férfi), Grekino *vagy* grekino (görög nő), la Greka popolo *vagy* la greka popolo (a görög nép), Greka popoldiro *vagy* greka popoldiro (görög közmondás). Mindez vonatkozik a főnévi alakokra is: Hispano *vagy* hispano (spanyol, spanyol ember, spanyol férfi), a melléknévi alakokra: Hispana kutimo *vagy* hispana kutimo (spanyol szokás), la Hispana (lingvo) *vagy* hispana (lingvo) (a spanyol [nyelv]), sőt a határozói alakokra is: Hispane/hispane (spanyolul). Egy szövegen belül egységes eljárás a célszerű.

A mai gyakorlat a párhuzamos lehetőségek ellenére egyre inkább a kisbetűs kezdést részesíti előnyben: Mi estas hungaro. (Magyar [férfi] vagyok.) Mi estas hungarino. (Magyar [nő] vagyok.) Julio Baghy estis hungara aktoro. (Baghy Gyula magyar színész volt.) La hungara estas finnugra lingvo. (A magyar finnugor nyelv.) Ankaŭ li/ŝi verkas siajn romanojn hungare. (Regényeit ő is magyarul írja.) Ankaŭ poemojn li/ŝi verkas en la lingvo hungara *vagy* Ankaŭ poemojn li/ŝi verkas en la hungara lingvo. (Verseket is ír magyar nyelven.)

Idézetben célszerű a szerző betűhasználatát követni. Hasonló esetekben egyébként a nagybetűs kezdésnek (kissé régies, „klasszikus”, kissé ünnepélyes vagy veretes) stílushatása is lehet:

... hodiaŭ inter la gastamaj muroj de Bulonjo-sur-Maro kunvenis ne Francoj kun Angloj, ne Rusoj kun Poloj, sed homoj kun homoj (Zamenhof, 1905). („... a mai napon Boulogne-sur-Mer vendégszerető falai között nem franciák találkoztak angolokkal, nem oroszok lengyelekkel, hanem emberek emberekkel.”)

A nevekből, városnevekből képzett melléknévi, határozói alakot általában szintén nagybetűvel kezdjük: *Herakla laboro* (herkulesi munka).

Rendszerint az „eszperantó” szó főnévi, melléknévi és határozói alakját (származékát) is nagybetűvel írjuk. Például: Esperanto, Esperanta; Esperante (eszperantóul), *de*: esperantisto (eszperantista, eszperantóul tudó, illetve eszperantót használó személy) kisbetűvel.

Az írásmód konkrét szövegben való megválasztása lehet hagyomány függvénye; a választásnak olykor stiláris jelentősége van. Az eszperantó történetében számon tartott vagy például az eszperantó irodalomból ismert városneveknek rendszerint az eszperantósított változatuk a szokásosabb, az alanyeset és a tárgyeset világos megkülönböztetésével:

Parizo, Parizon (Párizs, Párizst)
Londono, Londonon (London, Londont)
Kembriĝo, Kembriĝon (Cambridge, Cambridge-t)
Bjalistoko, Bjalistokon (Białystok, Białystokot)
Novjorko, Novjorkon (New York, New Yorkot)
Vieno, Vienon (Bécs, Bécset)
Varsovio, Varsovion (Varsó, Varsót)
Bulonjo-sur-maro, Bulonjon-sur-maro *vagy* Bulonjo ĉe maro, Bulonjon ĉe maro (Boulogne-sur-Mer, Boulogne-sur-Mert). *Előfordul még* (kötőjelek nélkül): Bulonjo ĉe maro, Bulonjon ĉe maro.

Használják a nemzeti nyelvek formáit is: Paris, New York, Wien, de nem szokásos – például francia, német, angol stb. – neveket magyarosan vagy más, az eredeti nyelvétől eltérő nyelven írni. Eszperantó szövegben helytelenek, nem szokásosak tehát például a Párizs, Bécs, Vienna formák, természetesen nem lehetséges a Kembridzs forma sem (a fonematikus átírás vagy adaptált névforma, ha azzal élünk, eszperantó alapú kell hogy legyen).

Az eszperantósított név alapja lehet nemzetközileg vagy egy szűkebb közösség, nemzet, törzs által használt név, illetve annak töve. Ezeket párhuzamosan is használják, például a *la monto Everesto* és a *Ĉomolungmo* megnevezések egyaránt ismeretesek és használatosak.

A földrajzi objektumok köznevei – például: monto (hegy), maro (tenger), lago (tó), rivero (folyó), urbo (város), kabo (fok) – előfordulnak tulajdonképpeni köznévként, kisbetűs kezdéssel, de olykor összetett földrajzi név részeként nagybetűvel is kezdik őket: La monto Gerhardo (Gellért-hegy), *de*: la Monto Blanka (Mont Blanc). Nagybetűs a tenger szó megfelelője itt is: la Nigra Maro (Fekete-tenger).

A település jellegét mutató (pontosító) köznév többnyire szintén megelőzi a település tulajdonnevét: urbo Hatvan, vilaĝo Tihany, urbeto Kőszeg.

Írásjelek

Idéző- és zárójel

Az idéző- és zárójel többnyire az eszperantó könyvet kiadó ország tipográfiai szabályait követi. Az idézőjelek előtti, illetve utáni írásjelek szedéstechnikai szabályai is a kiadó ország szabályait követik. (Érdemes figyelembe venni a *Monato* című folyóirat vagy az eszperantó *Vikipedio* szerkesztőségének szigorúbb normáit.)

Gondolatjel (mínusz)

A helyi szabvány vagy szokás szerint szedjük őket. Népek, útviszonylatok, társszerzők nevének kapcsolatánál is kvirt-mínuszt (hosszú gondolatjelet) használunk.

Százalékjel

A százalékjel és a szám közé fix szóközt szedünk. Például: 12 %.

Fokjel

A nemzetközi szabvány szerint, fix szóközzel szedjük: 15 °C.

Számok, számkapcsolatok

Az ezres számkapcsolatokat többnyire a kiadó ország szokásai szerint tagoljuk.

A sorszámnevek hagyományos eszperantó írásmódja 2-a, 3-a, vagy 2a, 3a.

Tizedes törteknél vesszőt használunk: 3,14 stb.

Számkapcsolatoknál hosszú mínuszt szedünk: 2—4, 1848—1949 stb.

A római számok használata a keltezésben (és az eszperantón belül általában is) kerülendő, bár korántsem példátlan.

Időpont, keltezés

8 h 30 m vagy 8^{h} 30^{m} vagy 8.30

(Az utóbbi rövidítés csak akkor megengedett, ha a szövegből világosan kitűnik, hogy csak óra-percről lehet szó.)

Évszám után nem teszünk pontot. Például: (la) 15an de marto/Marto 2004 vagy la 15an de marto/Marto 2004 (2004. március 15-én). Az évre utalhat sorszámnév is: la 15an de marto 2004a

Újabb írásformák: 15 Mar/mar 2004

Keltezés még a következő formákban is írható:

15. IX. 1999 - 15/IX/1999 -15. 9.1999 -15. 9. 99

Kongreso, 26 jul. — 2 aŭg. 1999 (Kongresszus 1999. júl. 16-tól aug. 2-ig).

En 2003 kaj 2004 (2003-ban és 2004-ben).

Pénzegységek

Az eszperantóban számos belső keletkezésű, sajátos rövidítés és mozaikszó van, de az újabb keletű, nemzetközileg elterjedt (az ISQ által elfogadott) rövidítések szintén használhatók. Így például a lengyel fő pénzegység rövidítéseként régebben a Zl, majd a PLZ is előfordult, legújabban pedig a PLN rövidítést ajánlják. A hagyományos eszperantó rövidítések pontosabban utalnak a hangalakra, az ISO normának megfelelő új rövidítések első két betűje az ország nevének nemzetközi kódja, a harmadik betű a pénznem nevére utal.

A pénznemek ISO-norma szerinti rövidítésében nagybetűk kötelezőek, a feloldott nevekben viszont az eszperantó a népnévből képzett melléknevet nagy- és kisbetűvel egyaránt használja, az adott kiadványon belül egységesítve: estona krono, hungara forinto *vagy* Estona krono, Hungara forinto (észt korona, magyar forint).

AED (dirhamo)	dirhám, pénzegység az Arab Egyesült Emírségekben
ALL (Albana leko *vagy* albana leko)	albán lek
ATS (Aŭstra ŝilingo *vagy* aŭstra ŝilingo)	osztrák schilling (az euró bevezetése előtt)
AUD (Aŭstralia dolaro *vagy* aŭstralia dolaro)	ausztrál dollár
BGN (Bulgara levo *vagy* bulgara levo)	bolgár leva
C. (cendo, centimo)	cent, centim
CAD (Kanada dolaro *vagy* kanada dolaro)	kanadai dollár
CDF (Konga franko *vagy* konga franko)	kongói frank
CHF (Svisa franko *vagy* svisa franko)	svájci frank
CKr. (Ĉeĥa krono *vagy* ĉeĥa krono)	cseh korona (vö. CZK)
CZK (Ĉeĥa krono *vagy* ĉeĥa krono)	cseh korona
DEM (Germana marko *vagy* germana marko)	német márka (az euró bevezetése előtt)
DKK (Dana krono, dana krono)	dán korona
ESP (Hispana peseto, hispana peseto)	spanyol peseta (az euró bevezetése előtt)
EUR, EŬR, eŭro	euró
EŬR (Eŭro)	euró (az eszperantó kiejtésre utaló forma, nem az ISO-norma szerint)
FRF (Franca franko *vagy* franca franko)	francia frank (az euró bevezetése előtt)
GBP (Sterlinga pundo)	angol font sterling
HUF (Hungara forinto *vagy* hungara forinto)	magyar forint
HRK (Kroata kunao *vagy* kroata kunao)	horvát kuna
ILS (Israela siklo/ŝekelo *vagy* israela siklo/ŝekelo)	új izraeli sékel
IPR (Hinda rupio *vagy* hinda rupio)	indiai rúpia
ITL (Itala liro *vagy* itala liro)	olasz líra (az euró bevezetése előtt)
JPY (Japana eno/jeno *vagy* japana eno/jeno)	japán jen
LTL (Litova lituso, litova lido)	litván litas
MKD (Makedona denaro *vagy* makedona denaro)	macedón dinár
NLD (Nederlanda guldeno *vagy* nederlanda guldeno)	holland gulden
NOK (Norvega krono *vagy* norvega krono)	norvég korona
NRP (Nepala rupio, nepalaj rupioj)	nepáli rúpia
NZD (Novzelanda dolaro *vagy* novzelanda dolaro)	új-zélandi dollár
PLN (Pola zloto, polaj zlotoj)	lengyel zloty (vö. PLZ, Zl.)
PLZ (Pola zloto *vagy* pola zloto, polaj zlotoj)	lengyel zloty, korábbi
PTE (Portugala eskudo *vagy* portugalaj eskudoj)	portugál escudo (az euró bevezetése előtt)
ROL (Rumana leo *vagy* rumana leo)	román lej
RUB (Rusa rublo, rusaj rubloj)	orosz rubel, régebbi rövidítés (vö. még RUR), megújított ISO-norma
RUR (Rusa rublo, rusaj rubloj)	orosz rubel (vö. RUB)
SIT (Slovena talero *vagy* slovena talero)	szlovén tolár (az euró bevezetése előtt)

SKK (Slovaka krono *vagy* slovaka krono)	szlovák korona
USD (Usona dolaro *vagy* usona dolaro)	USA dollár
YUD (Jugoslavia dinaro *vagy* jugoslavia dinaro)	jugoszláv dinár

Rövidítések és szóösszevonások

Rövidítésként használatosak mind saját, eszperantó szavakat vagy szócsoportokat rövidítő betűk és betűcsoportok, mind pedig nemzetközi használatú, általánosan elterjedt rövidítések. A rövidítésekben a kisbetűk vagy a nagybetűk kizárólagos vagy vegyes használata, pont szereplése vagy hiánya megkülönböztető eszköz lehet, például a kis *s* a másodperc (*sekundo*), a nagy *S* pedig az egyik égtáj rövidítésszerű jele.

Az ország- és pénznevek nemzetközileg érvényes kódja ugyan nem kizárólagos, de szokásos az eszperantón belül is, például RW: Ruando (Ruanda-). A pénznemek esetében a rövidítés egyes és többes számú, alanyesetben és tárgyesetben álló formákra egyaránt vonatkozik, de eszperantóul értelemszerűen gyakoribb a többes számban való kiolvasás kívánalma. Gyakran a többes számra, illetve a tárgyesetre utaló toldalékokat, a főnévi *-o* végződést is beépítve, kötőjelesen kapcsolják a rövidítéshez: Ni pagis okmil Ft-ojn. (Nyolcezer Ft-ot fizettünk.) Előfordul azonban az is, hogy a toldalékolás nem jelenik meg írásban, az olvasó (szóban) ilyenkor a kontextus szerint toldalékol.

Fontosabb rövidítések

a. K. (antaŭ Kristo)	- Krisztus előtt
abs. (absoluta, absolute)	- abszolút, abszolút értelemben, kizárólagosan
adr. (adreso)	- cím
afr. (afranko, afrankita)	- bélyeggel ellátva
akk. (ankaŭ konata kiel)	- ...-ként is ismert
anst. (anstataŭ)	- helyett
atm. (antaŭtagmeze)	- de., délelőtt
b. t. (bonvolu turni)	- tessék fordítani, fordíts
bind. (bindaĵo, bindita)	- kötés, kötve
bk. (bildkarto)	- képeslap
broŝ. (broŝurita)	- fűzött, fűzve
bv. (bonvolu)	- szíveskedjék
ĉ. (ĉirkaŭe, ĉirkaŭ)	-kb., ...körül
C (kulombo)	- az elektromos feszültség mértékegysége
C. (Centra)	- központi
ĉap. (ĉapitro)	- fejezet
C.O. (Centra Oficejo)	- Központi Iroda, az Eszperantó Világszövetség központi hivatala
cd (kandelo)	- a fényerő mértékegysége
D-ro, d-ro (doktoro)	- doktor
E vagy Eo (Esperanto)	- eszperantó
e-isto (esperantisto)	- eszperantista, eszperantóul tudó/beszélő személy
ekz. (ekzemple)	- például
est. (estimata)	- tisztelt (címzésnél)
gr. (grupo)	- csoport
HU (Hungarujo, Hungario)	- Magyarország
inkl. (inkluzive)	- beleértve
j (jaro,jaroj)	- év, évek
jc (jarcento)	- évszázad
k (kaj)	- és
k. s. (kaj simile, kaj similaj)	- és hasonlóképpen, és hasonlók
k.a. (kaj aliaj)	- és mások
kc (kaj ceteraj)	- és egyebek
KD (kompakta disko, kodisko)	- CD, Compact disk
k-do (kamarado)	- bajtárs, elvtárs

K-io, K^{o}, K^{io}, (kompanio)	- társa
konj. (konjunkcio)	- kötőszó, mellérendelő
kp. (komparu)	- vö.
ktp. (kaj tiel plu)	- stb.
l. c. (loko citita)	- i. h., idézett hely
L. G. vagy LG (LA Gazeto)	- folyóirat címe
LF (Literatura Foiro)	- kulturális folyóirat címe
LM (Literatura Mondo)	- irodalmi folyóirat neve
M (meza)	- közép, középső
m. (mortinta en)	- elhunyt
maj. (majuskle)	- nagybetűs, nagybetűvel
min (minuto)	- perc
min. (minuskle)	- kisbetűs, kisbetűvel
N (norda)	- északi
Ndlr. (Noto de la redakcio)	- szerkesztőségi megjegyzzés
NLR (La Nica Literatura Revuo)	- irodalmi folyóirat címe
N-ro, n-ro (numero)	- szám, számú
p. (paĝo)	- oldal
p. K. (post Kristo)	- Krisztus után
pk. (poŝtkarto)	- levelezőlap
pm. (poŝtmarko)	- bélyeg
pp. (se paroli pri)	- ami... illeti
pr. (prononcu)	- ejtsd
proks. (proksimume)	- megközelítőleg, körülbelül
PS. (postskribo)	- utóirat
ps. (pseŭdonimo, pseŭdonime)	- álnév, álnéven
ptm. (posttagmeze)	- délután
rad (radiano)	- radián, a síkszög mértékegysége
Red. (redaktis, redaktisto)	- szerkesztette, szerkesztő
resp. (respektive)	- illetve
Rim (Rimarko)	- megjegyzés
s (sekundo)	- másodperc
S (Sudo, Suda)	-dél, déli
s-anino (samideanino)	- eszmetárs, eszperantista társ(nő)
s-ano (samideano)	- eszmetárs, eszperantista társ, eszperantista kolléga
simb. (simbole)	- képletesen, szimbolikusan
sk. (subkompreni, subkomprenu)	- értsd
SR (Sennacieca Revuo)	- antinacionalista folyóirat címe
S-rino, S-ino, s-rino, s-ino (sinjorino)	- úrhölgy, asszony, (vezetéknévvel) -né, úrnő
S-ro, s-ro (sinjoro)	- úr
s-ta (sankta)	- szent
S-ulo (Sennaciulo)	- antinacionalista folyóirat címe
t. e. (tio estas)	- azaz
t.n. (tiel nomata)	- ún., úgynevezett
tr. (tradukis)	- fordította
var. (vari[aĵ]o)	- változat
Vd. (vidu)	- lásd
Z	- Zamenhof (pont nélkül!)

Szervezetek, szövetségek stb. kezdőbetűiből alkotott kifejezések minden betűjét nagybetűvel, pont nélkül írjuk.

UEA – Universala Esperanto-Asocio	- Eszperantó Világszövetség, Egyetemes Eszperantó Szövetség
HEA – Hungaria Esperanto-Asocio	- Magyarországi Eszperantó Szövetség

Mértékegységek rövidítései
A mértékegységeket pont nélkül rövidítjük. Például: m, km, kg stb.

Címzés
Levelek, csomagok címzésekor leghelyesebb a célország szokásait követni.

Címzés
Helyi szokás és szabvány szerint.

Elválasztási útmutató
Nincs szigorú szabály, de javasolt a szótaghatáron való elválasztás. Az összetett szavakat – lehetőség szerint – az összetétel, illetve a képzés határán válasszuk el. Például: bon-odora (jó illatú); pasport-kontrolo (útlevél-ellenőrzés) stb.

Gyakori eset, hogy a mássalhangzó+*r* kapcsolatot a második szótagba írjuk: pa-*tro*, pa-*tro*-no, la-*gro*, flan-*dra*, bár a fentiek értelmében lehetséges pl. a pa*t-r*o-no vagy a pa*t-r*on-o elválasztásmód is.

Az aŭ, eŭ, oŭ kettőshangzó nem választható el. Ha az ŭ fölött nincs ékezet, akkor a két betű elválasztható.

Több elemű, összetett szavakat kötőjellel tagolunk. Például: vaporŝip-asocio (gőzhajótársaság), or-kandelingo (arany gyertyatartó) (elválasztása: or-kan-del-ingo).

Vortokategorioj en lingvopriskribo, en planlingvoj kaj lingvoprojektoj[97]

(2009)

1. Kategorioj, lingvopriskribo, lingvospecoj, projektoj

Kiam antikvaj aŭtoroj diris ion pri kategorio, ili pensis jen pri kategorioj de logiko, jen pri parolelemento (frazelemento aŭ vortospeco ne distingataj), jen tamen (se decidi) prefere pri vortoklasoj (unuagradaj) aŭ morfologiaj (duagradaj) kategorioj.

Mi prezentos sube: unue iom el la historio de malkovro de vortospecoj, poste vortospecojn ĉe divers-epokaj lingvoprojektoj; fine tri miajn lingvoprojekto-skizojn: tiujn de *tenko, kjalosko* kaj *pjaspo. Pjaspo* estas jam provata.

Vorto, vortoklaso, vortoformo, kategorio. Oni aplikadas en lingvoprojektado plejparte kategoriojn, kiuj en etnaj lingvoj estas konsciataj. Oni aplikadis iam ankaŭ filozofiecajn konsiderojn. Oni ne aplikadas, speciale, malkovrojn de generisma lingvistiko. Havas ĝis nun egan efikon je lingvoprojektoj antikvaj hindeŭropaj lingvoj: ja ĉe tiuj lingvoj la plej konataj kaj konstantaj kategorioj aperis, almenaŭ en la okcidenta lingvopriskribo, unue.

Konsiderindas kaj unuagradaj kategorioj, **vortoklasoj aŭ vortospecoj,** kiel: verbo, substantivo, kaj duagradaj kategorioj (kategorioj de kategorioj), **kategorioj de vortoformoj,** kiel: kazo, nombro, persono, voĉo, aspekto. – Vortoklasojn plej ofte oni difinas surbaze de sintaksaj roloj: ilia kapablo kombiniĝi, esti kunuzataj, kaj surbaze de duagradaj (morfologiaj) kategorioj. Ofte oni konsideris ankaŭ semantikajn tratojn, tio tamen ne ŝajnas tre fidinda bazo. – Valoras distingi, ĉu oni parolas pri lingvoj proprajuĝe aŭ prefere pri historio de ekkonado de lingvoj. Mi fruktuzos ambaŭ tiujn eblojn. Terminojn klasikajn mi laŭbezone esperantigados, ĉar mi celas tekston koheran. – Mi ne ĉion eksplikos, kelkon nur priekzemplos.

„Nivelo" de kategorioj. – Se oni parolas pri vortospeco, vortkategorio, oni kvazaŭ supozas, ke ekzistas konsciata diferenco inter 1) vorto, 2) sintagmo (vorto-ligo, vort-opo) 3) kaj frazo. Sed oni devas diri, koncerne la grekajn komencaĵojn, ke oni komence distingis nur tion, kio povis esti „juĝo", kaj tion, kio rolis nur kiel ,,parto de juĝo, ne estante juĝo mem".

En priskribo de lingvoprojektoj de la dek-naŭa kaj dudeka jarcentoj oni traktas morfologiajn kategoriojn kiel memkompreneblaĵojn. Neniu dubas, ke akuzativo (kazo) estas duagrada kategorio de nomvortoj, do: de vortoj. Tamen ne ĉiam estis tiom klare, al kiu segmento oni devas atribui tiun aŭ alian kategorion. Unuflanke, kelkfoje priskribantoj de Esperanto uzas terminojn kiel substantiv*o* aŭ substantiv*a* pri radiko, do ,,subvorte" (Saussure 1910, Wüster 1921). Aliflanke, kazo aŭ nombro (morfologiaj kategorioj) ne karakterizas nuran radikon, sed ja povas karakterizi kaj sian substantivon, vorton (Janton 1973:61-63, Szerdahelyi 1972, Wacha 1984:96), kaj ankaŭ kompleksan sintagmon, en certaj lingvoj, do eble la kategorio de kazo estas aplikinda ankaŭ supervorte. En Esperanto ĉi tion sentigu la ekzemplofrazo: ,,La esploristo esploris *la historion inter 1791 kaj 1822"*. En reform-Esperanto de Zamenhof (ĉ. 1883, 1884) funkciis formo kiel: ,,mi rakontos al vi *[nova tre interesa historio]*n. Simile pri pluralo: ,,mi venis kun ... *[mia bona infano]*j, donu al mi *[via plej bela libroj]*n (Courtinat 1864/1:45). Kiel ni vidos, ekz. akuzativon en kjalosko oni povos atribui ankaŭ al plurvorta sintagmo. Tiu problemo aperas ankaŭ en etnolingvistiko kaj ĝenerala lingvistiko, kiam generativaj gramatikoj pli regule komencas trakti ,,vortarajn kategoriojn", kaj kiam ili parolas malpli centre pri ,,vortospecoj".

2. Kategorioj en la Eŭropa tradicio

SOKRATO (469-399 a. Kr.) dividis ion ajn diratan (sonĉenon, frazon, parolsegmenton) je du polusoj: 1) *onomo* – iasenca nomo, t.e. nomvorto: aŭ subjekto, frazotemo (*ὄνομα,* onoma), kaj aliflanke 2) *remao* – eble verbo aŭ predikato aŭ komento (*ῥῆμα*, rhema).Tiuj terminoj poste restadis, estis ofte

[97] Presita formo de la artikolo estas aperinta en: Ilona Koutny (red.) 2009: Abunda fonto. Memorlibro al Prof. István, Poznań.

uzataj, sed ilia enhavo modifiĝadis. Ideojn de Sokrato oni konas nur laŭ klarigoj. Partojn de la instruo de Sokrato oni povas trovi en dialogoj de Platono (427-347 a. Kr.) kaj en verkoj (rememoroj) de Ksenofono (431 a. K.- ĉ. 360 a.K.).

PLATONO distingas frazon kaj malpli grandajn segmentojn. Li trovas la eblon decidi pri vereco kaj falseco nur ĉe frazo. Li uzis jam la esprimon méros lógou *(μερος λότου*) 'parolparto' (kiun ni perceptu kiel frazelementon aŭ vortospecon, sendistinge).

ARISTOTELO (384-322 a. Kr.) iel apartigas vorton *eksterfrazan* kaj vorton uzatan en *frazo.* Ankaŭ ĉe li konserviĝas la terminoj *ὄνομα* (onoma, nomvorto prefere nominativa, „onomo"), kaj *ῥῆμα* (rhema, verbo, verba sintagmo, frazokomento aŭ predikato, „remao"). Aperas ĉe li tria elemento: (plurale: *σύνδεσμοι* t.e. *sindesmo*-j). *Sindesmoj* estas lig-elementoj, kiuj ĉe la posteuloj diskelkiĝas. Sindesmoj por ni kunkovras konjunkciojn, prepoziciojn, artikolojn kaj pronomojn.

Krom paroli pri onomo, pri remao kaj pri sindesmoj, Aristotelo parolas ankaŭ pri ptosoj, uzante la grekan terminon *πτῶσις* (ptosis). Laŭ liaj ekzemploj, temas pri nomvorto *ne-nominativa (ne-baza)* kaj pri verboformo *ne-prezenca (nebazaj:* vorto kun iel modifita/ŝanĝita formo; temas do pri „modifitaĵoj". *Ptosoj* estas antaŭ-nocio de kazoj, sed la nocio estas komprenata ankoraŭ pli vaste: ankaŭ niaj verboformoj estas ptosoj.

Aristotelo en sia *Hermeneŭtiko* fiksas, ke remao nepre rilatas (nur) al nuntempo: laŭ tio ĝi estas nur verbo*formo prezenca* – aŭ pli precize: prezenca verboformo uzata en frazo (prezenca predikato). – Preterito de verbo por Aristotelo ne estas *remao,* sed *ptoso* [greke *πτῶσις* ptosis]; *parolas* estas remao, *parolis** ne estas remao, nur, kiel dirite, ptoso). En alia loko li tamen opinias, ke remao (verbo) ja povas havi diversajn tempoformojn, do tie li devas pensi pri iaj ptosoj ene de la verbo, kiel diversaj formoj de (konstanta) verbo. – La senco de ptoso *(πτῶσις)* do estas tiom ĝenerala, ke niaj nunaj gramatikoj ne havas ekvivalentan nocion: unueca traduko misgvidas.

La pli preciza senco de ptoso estas ankaŭ tempe malstabila, t.e. ĝi ŝanĝiĝas ankaŭ ĉe la antikvaj aŭtoroj. Laŭ interpreto de certa periodo oni kvazaŭ povis diri, ke *skribis* estas ia ptoso de *skribas,* kaj *birdon* estas ia ptoso de *birdo.* Poste, ĉe aliaj aŭtoroj, la senco de ptoso iom striktiĝis kaj ankaŭ dereliĝis. Unue ĝi markis ian ajn derivitan, duagradan formon – poste kazon, kazojn diversajn, poste nur unu el la kazoj: nominativon, fine (eĉ) subjekton de juĝo, frazo. *Ptoso* ĉe stoikoj jam estas uzata prefere en la senco de subjekto.

Resume: kiel vortospecoj (parolpartoj, ununombre: μερος λότου) ĉe Aristotelo aperas, se iom unusencigi liajn asertojn tri aferoj: *onomo, remao, sindesmoj (ὄνομα, ῥῆμα, σύνδεσμοι* – nomvorto, remao kaj sindesmo(j), t.e. ligilo(j), ligvorto(j). Krome ekzistas ĉe li ia imago pri ptoso.

Lingvo-priskribo forte evoluis en la **stoikisma** skolo, fondita de ZENONO (ĉ. 315 a. Kr.). Stoikoj distingis kvin aŭ ses vortospecojn: 1) propra nomo *(≈ ὄνομα)* 2) komuna nomo *(ποσηγορία);* 3) adverbo (*μεσότης*) 4) verbo *(ῥῆμα)* 5) sindesmo *(σύνδεσμο)* (6) „artrono-j *(ἄθρα)*. (Latinliteraj transkribaĵoj de la grekaj terminoj: onoma, prosegoria, mesotes, rhema, syndesmos, arthra).

Tra la **mezepoko** oni citadis, ripetadis, uzadis verkojn de Dionysios THRAX (2a jc. a. Kr.) kaj Apollonios **DYSKOLOS** (2a jc. post Kr.). Vortkategorioj ĉe Dionysios Thrax estas 1) nomo (unuiĝas propra kaj komuna), 2) verbo, 3) participo, 4) artikolo (protezo), 5) pronomo, 6) prepozicio, 7) adverbo/konjunkcioj. – Jam ĉe Dionysios Thrax havas rolon ĉe difino de „parolpartoj" konsidero de tio, ĝuste kiajn duagradajn kategoriojn ili povas havi. Remao ne havas kazon, sed enhavas indikon pri tempo, persono kaj nombro. Tamen Thrax mencias ankaŭ signifon, kiel bazon de la identigo (remao indikas agon, okazon).

PRISCIANUS (ĉ. 500 p. Kr.) konis la sekvajn latinajn vortospecojn: 1) nomen, 2) interiectio, 3) adverbium, 4) verbum, 5) participium, 6) prepositio, 7) coniunctio, 8) pronomen. Esence tio heredĝadas ĝis nia tempo.

En 1121 William of **CONCHES** (Willelmus de Conchis) en sia *De philosophia mundi* kritikas, ke Prisciano ĉion nur difinas, sed li ne prezentas la kaŭzojn de la ekesto de tiu aŭ alia lingva detalo: la kaŭzojn de invento *causae inventionis.* (Ankaŭ ni, nunaj, kutime ne prezentas kaŭzon: ni kutime ne diras, ke la substantivo havas kazon ĉar...). Laŭ Willelmus de Conchis la kaŭzo de la *lingvo* estas la bezono komuniki nian volon. – Aliaj poste vidis kiel ĉefan „kaŭzon" la bezonon komuniki ideon. – Havas kaŭzon la kreiĝo de ĉiuj *vortoj k u n e,* kaj havas kaŭzon *ĉiu el la vortospecoj a p a r t e*. – Kaŭzo de la invento de *nomvortoj* estas, laŭ Willelmus Conchis, la bezono indiki la priparolaĵojn (pri kio temas). Havas kaŭzon la ekzisto de *kazoj,* kaj aŭ *ĉiu kazo* aparte. La kaŭzo de (invento de) la kazoj

estas, ke eblas fari diversajn juĝojn pri la sama afero. La kaŭzo de la diveno de *genroj* estas, liadire, la bezono indiki sekson.

Se paroli pri gramatikoj, kie jam ankaŭ neklasikaj etnaj lingvoj aperas, ni menciu la *latinan gramatikon de abato Aelfric* aperintan kun praanglaj tradukoj en la jaro 1000: la nocioj de la pli fruaj latinaj gramatikoj en ĝi evidente herediĝis. Simile estas pri la klasika verko de Christophor HEGENDOR (1527), pri la verko *Grammatica Latinogallica*, Jacobus Sylvius AMBIANUS, aperinta en 1531. – Aperis en 1527, kun klarigoj, ekzemploj germanaj, hungaraj, polaj la verko de Christoph HEGENDORF: *Rudimenta grammatices Donati.* Pri ĝi kaj pri la unua konata hebrea gramatiko el 1529 aŭ pri la unua konata Keĉua gramatiko de 1506, pri la unua konata rumana gramatiko en 1757 oni povas supozi similan karakteron. La samo validas ankaŭ pri la verko de **SYLVESTER** János: *Grammatica Hvngaro-latina: in usum pueroru(m) reces scripta Ioanne Syluestro Pannonio autore* (1539). Svlvester karakterizis unuagradajn kategoriojn pere de duagradaj (verbo havas tempon kaj personon), kaj tiel li procedas koncerne ambaŭ lingvojn, la hungaran kaj latinon.

Kvankam sintakso disvolviĝas en la etnaj gramatikoj prefere nur ekde la 17a jarcento, la distingo de vortospecoj post 1600 ŝajnas sufiĉe stabila kaj konstanta. Lingvokreantoj verŝajne havas bonajn fontojn.

3. Kategorioj de lingvoplanantoj, lingvoprojektantoj fruaj

3.1. PANINO, hinda gramatikisto iam en la 4a-7a jarcentoj a. K., prezentas sistemon de vortospecoj, unuagradajn kaj duagradajn kategoriojn: substantivojn, adjektivojn, pronomojn kun ok kazoj, tri nombroj, numeralojn. Sanskrito, konate, estas tre norminfluita, rigardata kelkfoje kiel planlingvo.

3.2. „Analogiismanoj" de la antikva greka kulturo mem kreis ekzemple novajn kazoformojn de grekaj substantivoj.

3.3. Claudius GALENUS oni-aserte kreis specialan signosistemon. Mi nur supozas, ke ĝi enhavis vortkategoriojn similajn al tiuj de la greka kaj latina lingvoj.

3.4. Lingvo Ignota (Ignota lingua) estas, kiel konate, sistemo de abatino HILDEGARDIS (1098-1178), el la monaĥinejo de Rupertsberg. La lingvo estis konsiderata je difino kiel „Ignota lingua per simplicem hominem Hildegardem prolata"). Plejparte oni konas substantivojn je -z: aigonz 'dio', aiganz – 'anĝelo', mariz – 'patrino' kaj adjektivojn (Drezen - Kuznecov <1928-1930)> 1991:71, Szerdahelyi 1977:27. Duliĉenko 2006:44-45).

3.5. La sistemo de Teofilo FOLENGO (1491-1544), estante itallatina hibrida lingvo (latino „makaronia",) certe havas vortkategoriojn de Latino. (Barandowska 1995:67).

3.6. Balaibalano (ĉ. 1500) havas ellaboritajn vortospecojn, oni prezentas ekzemplojn de numeraloj, substantivoj, adjektivoj, verboj.

3.7. Francis BACON: en 1623 proponas ideon de perfekta lingvo, kiu baziĝu sur komparado de ĉiuj etnaj lingvoj.

3.8. René de DESCARTES (1596-1650) kaj abato **MERSENNES** en 1627 pridiskutis lingvoprojekton de certa **DES VALLÉES**, en kiu (r)estus la kutime konsiderataj vortospecoj, sed sen balasta formvariado. Descartes en letero (1629) al Mersenne parolas pri unu konjugacio kaj unu deklinacio (L. Couturat - L. Leau, 1903:12, Drezen - Kuznecov 1991:73).

3.9. Georgo DALGARNO (1626-1687) prezentis la projekton Filozofia Lingvo (Lingua Philosophica) en 1661, kun dek sep nocio-klasoj. Supozeble regas substantivoj.

3.10. Filozofieca Lingvo (Philosophical Language) de **John WILKINS** (1668) enhavas ses nocio-tipojn: transcendaĵoj, substancoj, kvantoj, kvalitoj, movoj, rilatoj.

3.11. NEWTON, Isaac (1642/43-1727) aperigis en 1661/1662 verkon pri la universala lingvo, ŝajne sen zorgego pri vortospecoj.

3.12. Jan KOMENSKY en 1666 proponis la projekton Panglottia. Kvankam kun aprioraj solvoj – la ok vortospecoj, supozeble aperus konforme al la vortkategorioj de latino.

3.13. Ruski jezik de KRIŽANIĊ (1661, 1666, vd. Duliĉenko 2006:54-60) estas la unua konata kaj konsiderinda skemisma projekto. La sistemo de la vortkategorioj certe spegulas latinon, la formoj estas slavdevenaj.

3.14. Jean DELORMEL (1795) bazas sian sistemon je logika klasifiko – sed ĉu ĝi enhavas verbon? – mi demandas. Ja, klasifikaj sistemoj kutime tro limigas sin je uzo de nocioj, kiujn spegulas substantivoj. Ĉu tiaj sistemoj efektive produktas ankaŭ karakterizajn frazojn?

3.15. Rasmus RASK (1787-1832) inter 1818-20 verkis pazigrafian studon; imagis aposterioran sistemon, laŭ helena, latina modelo (vd. Szerdahelyi 1980:62, Duliĉenko 2006:80). Vortospecoj: verbo (finitivoj, infinito, aktiva kaj pasiva participoj), personaj pronomoj, demande-rilatigaj pronomoj, nedifinaj pronomoj, numeraloj (bazaj, ordaj), adverboj, prepozicioj. Li havis plurajn (laŭ Szerdahelyi: kvar) versiojn de konjugacioj. Li havis certajn tempo-partikulojn: *nu* (pri prezenco) *tu* (preterito), *po, nupo* (postprezenco) *ja, nuja* (antaŭnuno, *tuja* (antaŭpreterito) *poja* (antaŭfuturo). Similan vortospecon, en maniero fakultativa, havas ankaŭ kjalosko kaj pjaspo, vd. poste.

3.16. Solrésol 1817 (ĝi aperis en 1866): la artikolo esprimas kazojn, do ekzistas nomvorto: certe ankaŭ verbo. Tio, ke la projekto estas ,,apriora", ne estas absolutigebla. Evidente, vortospecoj havas ian efikon de etnaj lingvoj.

3.17. Bonifacio SOTOS OCHANDO ĉ. 1845 havas aposterioran sistemon, kun verbo kaj konjugacio: *ucerarb-e, ucerarb-a, ucerarb-i:* 'mi skrib-as', 'mi skrib-is', 'mi skrib-os' (Duliĉenko 2006, 81).

3.18. Volapuko de Johann Martin SCHLEYER, 1879, havas la unuagradajn kategoriojn de artikolo, substantivo, adjektivo, numeralo, persona pronomo, rilatpronomo, verbo, adverbo, prepozicio. Duagradaj kategorioj estas nombro kaj kazo, gradacio, tenso, modo, voĉo de verbo. Prepozicio kunokazas kun nominativo kaj kelkfoje kun akuzativo (L. Couturat - L. Leau, 1903, 129-359). – Laŭ **Roberto Troseldi** Volapuko supozeble efikis al Esperanto. Li atentigas, ke prezenco en Volapuko ,,montratas per vokalo *-a* (kutime ĝi falas); imperfekto per *-ae*, preterito per pasinta preterito per *-i;* futuro per *-o,* preterita futuro per *-u* ktp". ,,Nu, oni rimarkas, ke almenaŭ kelkaj tempoindikaj vokaloj de Volapuko (prezenco en *-a,* unu el la preteritoj en *-i*, la futuro en *-o*). – ne retroviĝas en pra-Esperanto 1881-1882, sed retroviĝas en Esperanto 1887". Tio montras laŭ li eventualan efikon de Volapuko al Esperanto (Roberto Tresoldi, Ipernitio).

3.19. La Unua Libro de Zamenhof (1887, 1903) informas pri artikolo, substantivo, adjektivo, numeraloj, personaj pronomoj, verbo. Duagradaj kategorioj (kazo, nombro, tempo) aperas kune kun la unuagradaj. Ĉe la artikolo aperas alomorfoj. La dislokigo laŭ paragrafoj, proksimume – artikolo: *la, l':* (1, 16); substantivo: *-o, -on, -oj, -ojn* (de/al-o(j)n) (2); adjektivo *-a, -an, aj, -ajn*...(3); numeralo: *unu, du, tri, dektri, tridek tri*...(4); personaj pronomoj *mi, vi*... (5): verbo *-as, -is, -os, -us, -u* (6); infinitivo, participoj (6); adverboj (7); prepozicioj (2, 8, 14). Ekzistas vortoj eble ne sufiĉe konsiderataj unuapaŝe, ekz. oni ne atentas pri artikolecaj ecoj de adjektivoj kaj tabelpronomoj kiel *certa, iu, ia,* tabelvortoj ne estas sufiĉe atentataj (tamen konsideru la Ekzercaron).

La verbo ne havas duagradan kategorion de persono, sed pro la kompleksaj verboformoj oni povas atribui al ili kategorion de nombro *(vi estas leganta: vi estas legantaj).* Verboformoj kiel *konatas, sciintus* aperas en la posta evoluo. – Mi ne konsideras morfemojn, vortelementojn *(sid-, mur-, flav-, -i, -as, -a, -j* ktp.) kiel efektivajn, memstarajn vortojn, verbojn, substantivojn, adjektivojn, tamen valoras fiksi diferencojn de ekzemple de primara, nederivita verbo *(sidi, kuri, legi)* kaj verboj derivitaj el substantivo *(ŝofori, diplomi, asfalti),* adjektivo *(diligenti, blui, grizi);* krome verbojn baze transitivajn

(ligi, tiri soni) kaj netransitivajn *(kuŝi, labori, iri)*. Vortospecoj laŭ PAG (IV, 1980, 53-54): substantivo, pronomo *(mi, oni, ĉiu, ĝi, io),* adjektivo *(bela, homa, ioma, mia),* numeralo, verbo, adverbo *(noble, alte, ie, tuj, hodiaŭ),* prepozicio, konjunkcio, subjunkcio, interjekcio : tio estas dek vortospecoj, sed ĉi tie *mia* aperas kiel adjektivo; tabelvortoj rolas ĉe pronomoj, adjektivo, adverboj, dise. Bertilo Wennergren en PMEG distingas O-vortojn, A-vortojn, E-vortojn, difinilojn, pronomojn, rolvortetojn, tabelvortojn (je *-u, -o. -a, -es),* kunligajn vortojn, ekkriajn vortetojn, sonimitojn.

3.20. Latino sine flexione (Giuseppe PEANO, 1903) ne havas artikolon. Vortospecoj: substantivo, adjektivo, persona pronomo, numeralo, verbo, prepozicio. Mankas duagradaj kategorioj de persono, kazo kaj nombro, almenaŭ komence (nombro poste aperas).

3.21. Ido (Louis COUTURAT, Louis BEAUFRONT, 1907) havas la vortospecojn: artikolo, komuna nomo, propra nomo, personaj pronomoj, bazaj numeraloj, ordaj numeraloj, verbo, adjektivo. Dum ĉe Esperanto propra nomo apartiĝas en maniero spontanea dum la evoluo (ne laŭ preskribo), ĉe Ido diferenco de komunaj nomoj kaj propraj nomoj estas laŭplana. Estas menciinda la sinteza pasivo *(legesas),* kiu supozeble forte influis je Esperanto, kie iom post iom oftiĝis la sintezaj formoj *legatas* ks. Estas atentinda la kontribuo de Couturat al Ido. Se liajn analizojn de vorto-derivado oni pli konsiderus, ol faris tion René de Saussure, supozeble nuntempaj esperantistoj malpli eraradus pri transitiveco, ekzemple: derivitaj vortoj pli spegulus sian deriv-historion, afiksoj pli ofte indikus mem transitivecon, dum ĉe Esperanto ofte tio ŝarĝas onian memorkapaciton. – Sendube la pronomsistemo de Ido estas pli bona ol tiu de Esperanto, ĉar multe pli redunda, sed la lingvopolitiko, kiel oni provis dum la ido-skismo kunligi parolantaron kaj projekton, fiaskis.

3.22. Occidental (1922) Edgar de WAHL havas la vortospecojn substantivo, adjektivo, personaj pronomoj, montraj ktp. pronomoj, numeraloj, helpverboj, verboj, prepozicioj.

3.23. Novialo (1928) de Otto JESPERSEN havas jenajn vortospecojn: du artikoloj, substantivo, adjektivo, personaj pronomoj, posedaj pronomoj, numeraloj. Novaĵo estas kompare al Esperanto kaj Ido, ekz. *infinitiva prepozicio.* Oni povas distingi verbon kaj helpverbon. Estas grave, laŭ mi, ke eblas verboformoj funkcie paralelaj. Ekzistas kaj sinteza kaj malsinteza versioj de preterito. Ĉu tio estas retropaŝo kompare al absoluta skemismo?

3.24. Interlingvao de IALA, Alexander GODE (Interlingua 1951, 1952) havas la vortospecojn: substantivo, numeralo, verbo, helpverboj (modaj, tempaj), pronomoj (personaj, posedaj, montraj), *esque* (demanda partikulo).

3.25. Informojn pri **Loglano** mi prenas plejparte de Lluís, kiu prezentis artikolon ĉe Ipernitio (http://www.ipernity.com/blog/viric/84322, krome de Fellmann (2001). Loglano estas kreaĵo de James COOKE BROWN 1955/1960. Surbaze de, aŭ sekve al, Loglano aperis nova, simila sistemo: Loĵbano de Bob LECHEVALIER, en la jaro 1987. En ambaŭ projektoj la vortospecoj ne rilatas rekte al vortospecoj de etnaj lingvoj, almenaŭ ne laŭ la klasika priskribo-maniero. Loglanon karakterizas ekzemple, ke la Esperanta aŭ etnalingva kopulo havas plurajn ekvivalentojn, konforme al diversaj rilatoj en ensemblo-teorio. Loglano havas plurajn partajn ekvivalentojn ankaŭ de la konjunkcio *kaj* (Fellmann 2001). Ne temas pri rekta influo, tamen similaĵoj aperas ankaŭ ĉe kjalosko kaj pjaspo.

3.26. Atentindaj vortospecoj de **Loĵbano** estas: *selbrioj,* kun argumentlokoj; *sumtioj,* kiuj povas roli kiel argumentoj, *sumti-limvortoj* ambaŭflankaj: *le* N..P. X…*ku*, selbri-konfirma vorteto, sumtiiga vorteto; *cmavoj (ŝmavoj).* Kiel Vikipedio konstatas, Loĵbano similas predikatan logikon, ne etnajn lingvojn. Iuj elementoj de pjaspo ŝajnas similaj aŭ similbazaj al specialaĵoj de Loglano kaj Loĵbano, kvankam pjaspo estas klare aposteriora kaj pli simila al etnaj lingvoj ol Loglano kaj Loĵbano.

3.27. La **Interna Lingvo de DLT,** kies detalojn mi konsideras laŭ stato en la jaro 1989, enhavas dek du vortospeco-klasojn (!). Ili estas: 1) verbo, 2) substantivo, 3) pronomo (io, iu, mi ktp., lo), 4) adjektivo, 5) adverbo, 6) numeralo, 7) artikoloj, 8) prepozicio, interjekcio, 10) fiksliga modifa vorto *(ĉi, ajn)* – mia provizora termino, Schubert uzas anglaĵon; 11) subjunkcioj, 12) konjunkcioj. Ekzistas,

praktike, dek-tria vortospeco tie, la limvorto ,,duspaco". Temas pri sintagmo-lima kvazaŭvorto, distinganta suplementon de substantivo disde adjekto de frazo.

Eblojn de sintaksa malambiguigo traktas pli ĝenerale MEIER (1985) kaj SCHUBERT (1989) kaj aliaj, diverscele: multloke aperas la ideo pri subklasifikado de vortospecoj kaj frazelementoj de etnaj lingvoj aŭ de Esperanto.

La interna lingvo, ILo de DLT estas konstruita kiel dependosintakso. La vortospecojn determinas ilia morfemkonsisto kaj listigo (do interkonsento), sed estas fiksite ankaŭ, en kiu sintaksa pozicio ili povas aperi, regante kiun, kiu-vortospecan frazelementon, regate de kiu elemento. Substantivo interalie povas esti subjekto de verbo, kiu rolas predikate. Klaus SCHUBERT [ŝubert], A. P. WITKAM [ŭitkam] kaj iliaj gekolegoj celis – vortospecojn, kiuj helpas konstrui frazojn sen sintaksa ambigueco. La solvojn de ILo ni konsideris ĉe analizo de la hungara (Prószéky – Koutny – Wacha 1989).

La sistemo de DLT iom influas precipe je kjalosko sed ankaŭ je pjaspo. ILo de DLT enhavas ne nur novajn vortospecojn, sed ankaŭ novajn elementojn de vortospecoj (ekz. la artikolon *lo),* kaj novajn specojn de vort-elementoj. Tiaj estas la segmentoj, kiuj malambiguigas prepoziciojn *iam-en, ie-en* (iam-en Februaro, ie-en Londono). Vortospeco por simila fakultativa malambiguigo aperas ankaŭ en kjalosko, tamen tie la nivelo estas klare vorta, ne subvorta.

3.28. Tokipono venas de Elena KISA, Kanada tradukisto, lingvisto. La projekto estis preta en 2001. Vortospecoj de tokipono: 1) leksemvaloraj, densenhavaj vortoj, kiuj plenumus funkciojn de verbo, adjektivo, substantivo, kiujn tamen karekterizas ĝuste, ke ne limigas ilin la devigaj sintaksaj roloj de la respektivaj vortospecoj menciitaj; 2) pronomoj, 3) partikuloj, 3) lim-vortetoj *li* kaj *la*. – *Li:* por apartigi subjekton kaj predikaton (por distingi nuran sintagmon kaj frazon). *La:* por marki finon de adjekto (adverba komplemento). Por tokipono estas karakteriza la fonemaro kaj la principoj de la leksiko, sed mi ne okupiĝos pri tio.

4. Kelkaj ideoj pri lingvoprojektoj, pli ĝenerale

Esperanto kritikatis jam en la komencaj jaroj (1888, 1892-4), ankaŭ kadre de la Delegitaro kaj Ido (post 1900), sed kritikoj aŭ almenaŭ hezitoj ankaŭ nuntempe aperadas, ripetiĝadas, ekzemple pri kelka manko de redundo ĉe pronomoj, uzo de artikolo, speco, uzo kaj formo de akuzativo, precipe plurala (Courtinat 1966:44-48, Blanke 1985:236, Pokrovskij 2008). Ido mem ne gajnis amasan subtenon ne pro tio, ke ĝi aperigis novaĵojn (ekz. oni povis ne akordigi epiteton kaj ĝian substantivon), sed per tio, ke devigante pri novaĵoj, kvazaŭ devigis ankaŭ forlasi malnovaĵojn. Mankis lingvosociologia konsidero de tio, kiel parolkomunumo povas formiĝi kaj kian ritmon de modifoj kaj modifiĝoj parolkomunumo povas toleri.

5. Miaj provoj pli frue

Mi lingve eksperimentis en *Survoje* 1993, sen reagoj. Iom el miaj ideoj pri pronom-substantivoj aperis ankaŭ en artikoloj (1992, 1998, 1999). Poste mi preferis provadi en retpaĝoj de Donald Harlow, Kreado, Karapaco-Panoramo (http://karapacopanoramo.blogspot. com/search?q=b)azio+vaha). – Dankon, parte tro malfruan, precipe al Cezar, alie Hans-Georg Kaiser, Valentin Melnikov, Donald Harlow, sed ankaŭ al aliaj tolerintoj bonvoleme.

Mi intencis krei tri lingvoprojektojn (ili estas *tenko, kjalosko, pjaspo),* inter si kongruajn, kaj kongruajn kun Esperanto, kiuj do 1) ne malpermesas malnovaĵojn, fiksajn formojn kutimajn en Esperanto, tamen ebligas pli da redundo, pli facilan percepton fare de konantoj de la sistemo. Tenko kaj pjaspo 1) devus ebligi pli facilan trakton de la tempo, pli elastan parol-planadon fare de la parolanto (rapidigon, malrapidigon de la parolritmo kaj informad-ritmo). 2) Ili kaj kjalosko devus ebligi pli senperan sekvadon de diversfakaj kaj specialaj esprimmanieroj, pensadmanieroj. 3) Ili ebligas pli variajn sintaksajn strukturojn (ekz. frazojn sensubjektajn), kaj pli liberan trakton de semantikaj kategorioj (ekz. laŭvolan konsideron de tempo kaj aspekto) ankaŭ por ebligi fari bonajn krudajn tradukojn. 4) Ili, ĉefe kjalosko, ebligas laŭbezonan sintaksan unusencigon (ekz. por maŝina tradukado). Pjaspo ebligas pli facilan sukcesan diktadon, pro pli granda kovraĵo de skriba kaj parola sintaksoj, ol estas tradicie.

La projektoj prezentos ŝtupojn, inter kiuj oni povas moviĝi laŭelekte, t.e. pjaspo povas ĉerpi elementojn el kjalosko, se certaj kondiĉoj estos plenumiĝintaj. Simile al tio, ke oni povas paroli kaj ne skribi, eventuale skribi kaj ne paroli, tamen skribado ne forprenas pli fruan parolkapablon. Jam tenko

havas plurajn novajn vortospecojn kompare al Esperanto, sed kjalosko kaj pjaspo havas kaj havos pli da elementoj de la novaj vortospecoj. Ĉiuj tri projektoj havas ekzemple pronomsubstantivojn (vd. Vaha n.s. Wacha 1991, 1995, 1998: 214, Wacha 2006:404), sed pjaspo nuna-stata havas da ili pli multe ol la aliaj du projekto-skizoj.

Difina artikolo ne estas uzenda ĉe miaj projekto-nomoj, skribi eblas jene: *Tenko aŭ tenko.* Difiniteco kuŝas en la atribuota signifo leksika. – Ambicio de la projekto *tenko* estas faciligo por percepto. *Kjalosko* estu interlingvo por tradukado, pli rekta reprezentado de sintaksaj rilatoj, fakaj skemoj; kruda tradukado. Kjalosko havas rimedojn aludi al stilaj diferencoj de tradukataj tekstoj. Pjaspo celas faciligon de percepto, vastigon de kategoria fono, kun utiligo de elementoj de tenko kaj kjalosko

6. Tenko

Tenko uzas kiel bazon la alfabeton de Esperanto kaj INKA-alfabeton de Otto HASZPRA [haspra], kome modifitan IPA-alfabeton fakultative, sed ene de la sama ordinara teksto kohere. La vokalo *ŭ* kun konsonanto povas konsistigi ultramallongan silabon. – Literoj *ö, ü* en tenko-fremdaj nomoj estas uzeblaj kaj elparoleblaj kiel *ö, ü* aŭ *jo, ju,* eventuale *e, i.* – La litero *y* estas uzata por indiko de velara ekvivalento de *y.* La litero *ə* estas uzata por indiki mezan redukto-vokalon, kiu estas enhavata, sed sen sencodistinga funkcio (apəsido ‘apsido’, abŭsido ‘absido’; ekəzemplo ‘ekzemplo’). La literoj kaj sonoj *ə* kaj *ŭ* ne povas okazi en akcentata silabo.

La vort-akcento estas sur la antaŭlasta silabo. La akcentata silabo estas pli sonforta, ĉe verboj, substantivoj, adjektivoj kaj derivitaj adverboj iom ankaŭ pli longa. Akcentatajn silabojn de frazovortoj, prepozicioj oni ne plilongigas (speciale). – Kvankam tenko havas aliajn rimedojn por emfazi partojn de la frazo, eblas ankaŭ esprimi emfazon per akcentosigno (vertikala streko) super la akcentata silabo de la emfazata vorto: *La knabo diris, ke estas agrabla vetero.* - *Vi eraras! Tion diris la knabíno!*

6.1. Vortospecoj de tenko

6.1.1. Tenko distingas frazojn, kiuj konsistas en sola frazo-vorto, kaj struktur-frazojn, kiuj povas konsisti el minimume unu aŭ pluraj fraz-elementoj. Frazo-vortoj, se uzataj, mem estigas sian modumon. Aliaj vorto-specoj ekhavas modumon nur en struktur-frazo. – Struktur-frazoj utiligas ĉiujn vorto-specojn de Esperanto. La artikolo *la* estas fakultativa (difinitecon ĝi nur neprigas), substantivo fmiĝas je *-o,* verbo je *-as, -is, -os, -u, -us* (laŭ tenso kaj modo), adverbo je *-e, -aŭ* ktp.). Signifo de struktur-frazoj estas grand-parte (kvankam ne absolute) komponata el la elementoj. Ekz. la signifo de la frazo *Mi nun ne havas tempon* aperas kiel rezulto de operacio pri la signifoj de la kvin vortoj *mi, nun, ne, havas, tempon,* laŭ la frazostrukturo.

La funkcioj de la morfemoj kaj pseŭdomorfemoj *-el-, -am-, -om-, -al-* en tenko estas individue leksemdependaj, do ne konstantaj. *Tiel* ‘tiel’, *semel* ‘je certa difinita, identigebla fojo, iam, sed ne iam ajn’. *Huzel* ‘Mi ne scias, kaj volonte scius, kiu tiu videbla, aŭdebla, sensebla, proksima persono estas’. – Konjunkcioj kunordigaj estas, fakultative, jenaj: *untom* (inter propozicioj), *e* (inter nomvortaj sintagmoj), *flom, folom* (samiga, inter epitetoj); *fle* (distinga, inter epitetoj); ĝenerala: *kaj.*

6.1.2. Vorto-frazoj el unu frazo-vorto havas blokan signifon. Unu vorto samtempe rolas (ne nur kiel vorto, sed) ankaŭ kiel frazo kaj havas certan modum-valoron, t. e. ĝi senplie povas rilati al la situacio, en kiu la parolanto ĝin uzas. – Iom da vorto-frazoj ekzistas ankaŭ en Esperanto, kvankam tia termino ne estas tre uzata. Ĝi aperas ekzemple kiel interjekcio. *Ehe!* signifas proksimume ‘Mi komprenas la aferon, la ruzaĵon’. kaj *Ve!* ’Mi sentas nun doloron’ estas pli-malpli ekvivalentoj, kvankam la interpreto de *Ve!* povas esti ne nur unu strukturfrazo. La frazoj *Estas al mi dolore, Mi suferas pro doloro, Io doloras al mi,* kvankam tre diversstrukturaj, povas roli kiel ekvivalentoj de la sama frazovorto. Simile rolas *Aj* ĉe Zamenhof: „pingloj, je kiuj oni pikiĝas: *aj!* Oni ekkrias” (laŭ NPIV, 2002:57). Rimarku, ke iuj frazovortoj estas tre ĝeneralaj, do tre frue uzeblaj fare de lingvo-lernantoj, aliaj ebligas insisti pri detaloj. Iuj el la frazovortoj estas „sencoriĉaj", kio povas helpi personon, kiu konas nur parton de la lingvo.

6.2. Situaciaj frazovortoj en tenko:

Sampal! Mankas al mi ia informo, mi volus, ke vi diru al mi certan aferon. Permesu al mi demandi vin pri certa afero.

Kintel! Koncerne la sekvan aferon mi ne komprenas ian detalon, sed mi ne povas, aŭ ne volas demandi pli precize. Ekz. *Kintel, la infano malaperis...*? 'La infano malaperis... mi ne tute komprenas, pri kio temas... kien... kiam, ĉu oni povus informi kompletige?
Vesel! Ves! Ion aŭ iun sensatan mi ne povas identigi, iu diru, kio aŭ kiu tio aŭ tiu estas!
Kalep! Senseblan objekton mi ne povas identigi, kio estas tiu objekto. Bonvolu diri al mi, kio tiu afero estas? Diru, kio estas tiu aĵo, tiu objekto?
Huzel! Iun/tiun personon mi ne sukcesas identigi, bonvolu helpi min, kiu estas tiu persono?
Kutam! Mi volus ekscii, kiu vi estas, identigu vin iel, diru vian nomon aŭ ion gravan pri vi! (Eblaj reagoj: Mi estas la leterportisto. Mi estas Karlo. Ktp.)
Tekim! Mi volus ekscii vian nomon, kiel vi nomiĝas, bonvolu diri vian nomon.
Masmuk! Diru, mi petas, kiu vi estas, kie vi loĝas, kiujn adreson, telefonnumeron, faksnumeron vi havas, „donu viajn koordinatojn".
Cotaĥ! Mi ne komprenas la situacion, kiun mi spertas ĉirkaŭ mi.
Esam! Ni priparolu la kvalitojn! Ni priparolos la kvalitojn. Ni vidu, kia tiu afero estas, kiaj tiuj aferoj estas. Temos, temu pri kvalito.
Lajkom! Ni priparolu la kvaliton laŭ valoro, karakterizu mi petas, laŭ valoro, jen kion!
Sutal! Ni priparolas, priparolu eksteran aspekton! Nun temos pri la ekstera aspekto. Nu, kio koncernas tion, kia li/ŝi/ĝi estas, jen kion mi diros.
Vejŝukam! Mi havas problemon pri loko, mi ne orientiĝas, mi ne trovas ion.
Simbel! Temas, temu pri loko kaj tempo! Mi (ekz.) volus scii la lokon kaj tempon de la afero, pri kiu temas, kiam kaj kie tiu afero okazis aŭ okazos?

La diversaj vortospecoj kaj frazospecoj kunfunkcias. Nenio malhelpas, ke oni uzu en la sama parolago ambaŭ rimedojn. Ekzemple: ***Ve!*** *Kiom doloras min la kapo!* (*Ve* + stukturfrazo). – ***Tekim!*** *Mi denove forgesis vian nomon, rediru ĝin, mi peta! Kiel vi do nomiĝas! (Tekim!* + strukturfrazo). – ***Cotaĥ!*** *Mi tute ne komprenas, kio okazas ĉi tie! (Cotaĥ* + strukturfazo). ***Esam!*** *Kia finfine estas via nova aŭto? (Esam!* + strukturfrazo).

6.3. Dialogumaj frazovortoj helpas teni la kontakton kaj kontroli la interkompreniĝon de dialogantoj.
Doĥ ! 'Mi havas diferencan opinion.'
Doĥ! Jes! 'Laŭ mi vi malprave neas ion. La baza aserto estas konforma al la vero!'
Doĥ! Ne! 'Laŭ mi vi malprave jesas ion. La baza aserto estas malvera.'
Fjandam. 'Se vi komprenas la aferon, kiel mi ĝin komprenas, mi konsentas, sed eble oni devus certan aferon precizigi, reciproke klarigi.'
Haj! Hajal! 'Mi aŭskultas vin, atentas vin, kun bonvolo. Daŭrigu, mi aŭskultos vin plu!' (Laŭ japana semantika modelo.)
Lankam! 'Iam (ankaŭ) mi volus poste ekparoli, se vi ĉi tion estos findirinta, allasu min paroli.'
Lembel! 'Mankas al mi vorto, esprimo, mi devas pripensi, kiel mi ion diru!'
Palank! 'Nun eble ni ĉesu interparoli, ni daŭrigos alifoje.'
Pulank! 'Kvankam vi evidente volus ĉesi interparoli kun mi, vi volus, ke mi ĉesu paroli, vi eble rapidas tamen ion mi ankoraŭ diros al vi'.
Tak! 'Mi konsentas pri via aserto, pri via jesa aŭ nea opinio.'
Tak, jes! 'Vi pravas, tiel estas, kiel vi diras,'
Tak, ne! 'Vi pravas, ke ne estas tiel, kiel oni povus supozi, vi prave neas.'

6.4. Fokus-anoncaj frazovortoj (aŭ tiaj „propozicio-vortoj") en tenko. Tiu ĉi parto de la frazovortoj estas pli dependa de la postsekva kunteksto. Fokusanonca frazovorto kvazaŭ preparas sekvan frazon. Ĝi (fakultative) atentigas, kiu parto de la sekva frazo estas esenca, direktas la atenton de la aŭskultanto al la fokuso. (Kvazaŭ: 'atentu bone, tuj ni precizigos... jen kion.')

6.4.1. La fokusanonca frazovorto ***Aŝkam!*** atentigas, ke en la sekva frazo la grava informo estas (estu) identigo de persono; la informo pri persono eble aperos kiel subjekto, sed ne nepre. ***Aŝkatn,*** *la aferon aranĝos* ***Evinjo,*** *oni petis ja Evinjon.* Similaj frazovortoj *bjaŝkam* aŭ *sabjakŝkam* (kun fakultativa formvariado) neprigas fokusan subjekton.

6.4.2. La fokusanonca frazovorto ***Dokol!*** atentigas, ke la sekva frazo enhavas/enhavu gravan informon pri loko. ***Dokol,*** kie okazos la kunveno? *[**Aŝkam**,* kiuj prelegos, al kiuj? ***Sabjaŝkam,*** kiuj venos?]

6.4.3. La fokusanonca frazovorto ***Dobaĥ!*** preparas frazon kun fokuso pri tempadjekto. ***Dobaĥ,*** *kiam ni komencos la ludon?* Aŭ: ***Dobaĥ,*** *la koncerto komenciĝos* ***je la sepa horo****.*

6.4.4. La fokusanonca frazovorto ***Nolam! aŭ Nalam!*** preparas frazon kun fokuso pri efektiva aŭ ebla fonto de informo, scio, kono. ***Nolam, kie*** *oni povas trovi la formulon de akvo?*

6.4.5. La fokusanonca frazovorto ***Pilaĥ!*** preparas frazon kun fokuso pri direkto, loka finpunkto. Oni atentu la adjekton pri loka finpunkto. ***Pilaĥ,*** *ni veturos ne al Parizo, sed al* ***Prago.***

6.4.6. ***Utom****:* la fokuso estas pri itinero. Oni atentu la adjekton pri itinero! Ekzemple: ***Utom****, ni veturos al Varsovio* ***tra*** *Prago.*

6.4.7. Lengom: la fokuso estas pri celo. **Lengom**, ni faras tion **por klerigi la infanojn.**

6.4.8. Babuĥ, sababuĥ: la fokusaĵo estas kaŭzo: **Babuĥ**, tio okazis nur **pro la milito.**

6.4.9. ***Sambeĥ:*** ĉi tiu anonca frazovorto preparas frazojn kun gravaj informoj en lokadjekto kaj tempadjekto. ***Sambeĥ,*** *la prelego okazos* ***je la dua horo en la salono Ivo Lapenna.***

6.5. Pronomsubstantivoj en tenko

Tenko havas ankaŭ pronom-substantivojn, kiuj riĉigas la eblojn referenci parte je nivelo pli ĝenerala (se temas pri tria persono), parte pli riĉe (se temas pri la unuaj du personoj). – En Esperanto estas multege (kaj daŭre pli kaj pli multe da) substantivoj, regulaj (kiel *tablo, universo)* kaj neregulaj (kiel *ESF, LEA, LKK, LM, PIV, UEA, IS, ISO),* kaj tio ŝajnas memkomprenebla eĉ al malŝatantoj de neologismoj. Substantivo en Eŭropaj lingvoj estas „malferma vortoklaso", kun multaj miloj, dekmiloj, centmiloj da elementoj, „sen ies ajn protesto": neniu skandaliĝas, ke pri oficiro (ia) oni povas diri *majoro, generalo, marŝalo,* nek pro ke oni povas multelemente precizigi substantivon en frazo *(tiu treege simpatia, plej memorinda serĝento).* – Kun preskaŭ deviga tria-personeco, kiun plejparte sen speciala klarigo (almenaŭ preferece) atribuas al substantivoj. („la vendisto ", se la vorto aperas kiel subjekto en frazo, baze estas – *li*, ne *mi* aŭ *vi.*)

En Esperanto, kiel Eŭropa lingvo, ankaŭ vortoj kiel *avo, onklo, klubano* indikas plej grave trian personon, ne facile ili aplikiĝas je la unua kaj dua personoj. 'Aperis la vendisto' apenaŭ povas esti samsenca je 'aperis mi', malgraŭ tio, ke mi ja povas esti vendisto. Personaj pronomoj, do kutimaj esprimiloj de unua kaj dua personoj ankaŭ epiteton ordinaran ne akceptas.

Aliflanke en Esperanto oni havas (kaj oni facile akceptas tion) nefermitajn seriojn kiel *militisto, batalanto, batalulo, armeano, oficiro, serĝento, ulo, knabo, knabeto, junulo, junuleto, viro, libro, oceano, benko, longa benko, tre longa benko* ktp.; multe pli ofta referenco je la parolanto kaj alparolato *(mi, vi)* povas okazi en relative tre malmultaj manieroj. Tiu proporcio de elementoj tendencaj je tria persono kaj ne je aliaj du, ne estas „apriore" aŭ „aposteriore" nepra, nur sekvas skemon de hind-eŭropaj eŭropaj kaj aliaj lingvoj. Se oni en tenko uzos pronomsubstantivojn, oni oportune kaj multredunde povas indiki diferencojn laŭ gramatika persono, emfazante jen pli precizan referencon (ekz. 'kiuj ni', 'kiom da vi'), jen iom pli precizan karakterizon, rilatnuancon (ekz. 'kia vi').

6.6. Pronomsubstantivoj estas vortoj kun morfemstrukturo de la Esperanta substantivo (radiko + vortiga finaĵo, plus eblaj kategoriaj finaĵoj) kaj pronomecaj referenc-reguloj.

6.6.1. Ligendaj pronomsubstantivoj fiks-personaj en tenko. Ligendaj pronom-substantivoj devige kunokazas kun certa kaj nepre ne alia persona pronomo: *mi enko, mi apto, mi mujko, mi lajgo, mi vataŝjo, mi vacakŝo, mi manvo, vi tumo, vi teŝko, vi paŭko, vi usto, vi vevo, vi teto, vi gondo; ĝi tamo, ŝi tamo, ĝi tamo; li kjando, ŝi kjando, ĝi kjando; (ni) sunko, ni sanko, ni zenko, ni vjumo, ni vamo, ni vamelto, ni uksolto; ni manvoj; vi tumoj, vi ustoj, vi vevoj, vi tetoj; ili tamoj, ili kjandoj.*

Jen ekzemploj de signifoj: *mi enko* 'mi kiel individuo'; *mi apto* 'mi kiel reprezentanto de firmao, organizo ks. *mi mujko* 'mi, virino' *mi lajgo* 'mi, viro'; *vi tumo* 'vi, alparolato'; *vi teŝko* 'vi virino, [kun ŝato]; *vi paŭko* 'vi viro [kun ŝato]' *vi gondo* 'vi kiel reprezentanto de firmao, organizo ks; *ni sunko* 'ni duopo'; *ni sanko;* 'ni pluropo'; *ni vjutno* 'mi kun vi, sola'; *ni vamo* 'mi kun vi pluraj', *ni vamelto* 'mi kun pluraj el vi' *ni zenko* 'ni sen vi'; *ni uksolto* 'mi, vi kaj multaj aliaj'; *ĝi tamo* 'li aŭ ŝi, tria persono, homo, sen indiko de sekso'; *li tamo* 'li (viro)'. Gravas la ligiteco al certa persono. Ne konvenas do la vorto *sunko* pri duopo, kiu ne estas samtempe 'ni ', ekzemple. Ne konvenas la vorto *mujko,* se la virino

ne estas ‘mi’ (sed ‘vi’ aŭ ‘ŝi’). – Se tiu personligiteco ne ekzistus, la celata grado de redundo ne aperus.

Tiaj fakultativaj pronomsubstantivoj 1) pliigas percepteblon, redundon 2) aldonas nuancon, riĉigas la enhavon de la persona pronomo 3) plifaciligas tradukon, kelkfoje, el ne-eŭropaj lingvoj aŭ jur-esencan esprimmanieron. *Mi enko farus tion, sed mi apto ne rajtas.* ‘Mi persone farus tion, sed kiel reprezentanto de certa jura persono min komisiinta, mi ne rajtas’. *Ni vjumo manĝos, ni zenko pagos.* ‘Ni, mi kaj vi manĝos, kaj ni, mi kun aliaj, sen vi pagos’. *Vi paŭko foriru, vi teŝko restu!* ‘Vi [viro] foriru, vi [ino] restu!’

6.6.2. Ligendaj pronomsubstantivoj **liberpersonaj.** Ekzistas ligendaj pronom-substantivoj, kiuj devige kunokazas kun tabelvorto aŭ persona pronomo, sed kiuj povas referenci je iu ajn el la tri personoj: *bodo* ‘persono’, *tojo* ‘modesta persono’, *ĉemno* ‘ĉeestanta persono’ *okno* ‘forestanta persono’. Ekzemplaj sintagmoj: *kiu bodo, mi bodo, vi bodo, vi bodoj, vi ĉemno, vi oknoj* (kiu, mi vi ktp. kiel natura persono). *Kiu zando, mi zando, vi zando* (kiu, mi, vi kiel reprezentanto). Mi pli detale klarigos ilin aliloke. Ligendaj pronomsubstantivoj estas preskaŭ-substantivoj, kiuj funkcias nur kun pronomo, kvazaŭ apozicie. La liberpersonaj pronomsubstantivoj *bodo, tojo, ĉemno, okno, zando* povas rilati al iu ajn persona pronomo, sed ne povas aperi sen persona pronomo: *mi bodo scias, vi bodo scias. Vi bodoj scias.* Uzo kun tabelpronomo: *Kiu bodo scias?*

6.6.3. Duonliberumoj. Ekzistas „relative ” liberaj pronom-substantivoj, kiuj okazas kun aŭ sen pronomo: *ipso* ‘la ĵus menciita persono (ne dependa gramatika persono: mi, vi, li, ŝi, ĝi, laŭ la persono en la antaŭfrazo). *Vi estas saĝa.* ***Ipso*** *estas forta.* ‘Vi estas saĝa. Vi estas forta’. Sed eblas (eblu) diri ankaŭ: *Vi estas saĝa. Vi* ***ipso*** *estas forta. Vi estas viglaj. Vi* ***ipsoj*** *povus kuri en la vendejon. Li estas kuranta. Li* ***ipso*** *volas atingi la aŭtobuson.* Sed eblas ankaŭ *mi ipso, apso* aŭ *mi apso, apso* aŭ *ŝi apso, apsoj* aŭ ili *apsoj, bjenvo* ‘iu el mi kaj ci’; *mi bjenvo* ‘mi, el ni du’; *vi bjenvo* ‘vi el ni du’.

7. Kjalosko

Kjalosko havas ĉion el tenko, sed ĝi havas pli da rimedoj de redundo kaj ankaŭ sintakse-konfirmajn rimedojn. kiuj povas plifaciligi „maŝinan ” prilaboron de tekstoj.

7.1. Vortospecoj en kjalosko

7.1.1. Artikoloj

7.1.1.1 Ekzist-artikolo en kjalosko estas la vorto *impal.* Ekzemple: *Impal dika maljunulo havas nigran hararon.* ‘Ekzistas (minimume unu) dika maljunulo, kiu havas nigran hararon.’ *Impal dumil infanoj malsatas en Hungarujo.* ‘Ekzistas (minimume) dumil infanoj en Hungarujo, kiuj malsatas’.

7.1.1.2. Certum-artikolo en Kjalosko estas *kopom.* Ekzemple: *Kopom malriĉulo iris en vendejon, kaj diris.... Kopom tri fratoj iris alpaĥtel reĝo.* ‘Principe identigebla, konebla, sed de vi supozeble ne konata malriĉulo ekiris...’

7.1.1.3. Resend-artikolo en kjalosko estas *tiĥtel. Kopom knabo ekiris. Tiĥtel knabo baldaŭ laciĝis.* ‘[Certa] knabo ekiris. La [menciita] knabo baldaŭ laciĝis.’

7.1.1.4. Diven-artikolo en kjalosko estas *paĥtel.* Ekzemple: *Kopom knabo rompis paĥtel nazon.*

7.1.1.5. La artikolo ***la*** povas anstataŭi resend-artikolon kaj diven-artikolon.

7.1.1.6. Neniu artikolo estas devige uzata, senartikola substantivo povas esti komprenata kiel nedifinita, duondifinita aŭ difinita: *Dika maljunulo havas nigran hararon. Dika maljunulo ĝojas.* La artikoloj ne akordiĝas, ne estas deklinaciataj.

7.2. Trajto-partikuloj

7.2.1.1. Trajto-prepozicioj. Iam povas nomvortojn trajto-partikuloj antaŭi.

7.2.1.1.1. Nombrovortoj sendifinaj: *Soĥtal* aŭ *soĥ* estas trajto-partikulo antaŭmetata, kun funkcio pluraliga, kiu povas rilati konfirme al pronomo aŭ al substantiva sintagmo: *soĥtal vi, soĥ vi* ‘vi, pluraj’. Simile: *soĥtal ni, / soĥ ni;* ‘ni’ (redunde). Okaze de uzo de *soĥtal* aŭ *soĥ* principe akordigo de la postaj nomvortoj estas fakultativa (do forlasebla). Konservo de akordigo liveras stilon pli formalan. Paralele eblas formoj kiel: *soĥ* ***rapidaj, belaj*** *cervoj; soĥ* ***rapida, bela*** *cervoj;* ***soĥtal*** *rapidaj, belaj cervoj; soĥtal* ***rapida, bela*** *cervo;* ***kun*** *soĥtal* ***rapidaj, belaj*** *cervo(j);* ***pro*** *soĥtal rapida,* ***bela*** *cervo(j);* ktp. Pli bonstila estu formo kun ankaŭ fina indiko de pluraleco.

7.2.1.1.2. *Vengem* ‘3-6’, ‘kelkaj’, ‘pluraj’, *balim* ‘5-20’ ‘kelkaj’, ‘pluraj’ estas nedifinaj nombrovortoj, numeraloj. Simile: *vengem-balim* ‘iom inter tri kaj dudek’. Ili povas esti uzataj tute

simile al *soĥ,* kiu tamen havas pli vastan uzokampon: *Vengem tre laca(j) kaj malsata(j) soldatoj aperis ĉe la stratofino*.

7.2.1.1.3. *Sujom* estas **nombro-neŭtraliga** partikulo: „Se *sujom* infano venos, oni devos ĝin helpi ”. ‘Se infano aŭ infanoj venos, oni devos ĝin aŭ ilin helpi’.

7.2.1.2. Prinombraj postpozicioj. - La vorteto *suĥ* estas *postpozicia.* trajto-partikulo pri nombro ‘pli ol unu’ (‘kelkaj’, ‘pluraj’). La vorteto *saĥ* estas postpozicia trajt-partikulo pri nombro ‘pli ol du’. (‘pluraj’).

7.2.1.3. Ĉirkaŭpozicioj prinombraj. La supraj nombrodifiniloj estas uzeblaj ankaŭ samtempe: nombron oni povas kunindiki ĉe komenco kaj fino de sintagmo, interne la nombroindikado restas fakultativa: ***Soĥ*** juna, simpatia knabino(j) ***suĥ***. – Simile: ***Soĥ*** juna, simpatia knabino(j) ***saĥ***. – *Vengem* ***juna, simpatia*** *studento(j)* ***suĥ***. – *Vengem* ***junaj, simpatiaj*** *studentoj* ***suĥ***. – *Balim* ***juna, simpatia*** *fraŭlinoj* ***saĥ***. **– *Balim*** *juna, simpatia knabinoj* ***sah***. – Tiaj aranĝoj 1) ebligas facilan aŭtomatan trovon de sintagmo-limoj, 2) pliigas utilan redundon en parola uzo, (nur) laŭdezire, 3) malŝarĝas „personojn sen kategorio de nombro en la gepatra lingvo”.

7.3. Ligopartikuloj

La „mezeca ” ligopartikulo *zju* indikas, ke la antaŭa vorto estas substantiva sintagmo kun propra nomo aŭ komuna nomo, je kiu la sekva vorto, kiu povas esti persona partikulo, kunreferencas. La ligopartikulo *ĝa* indikas, ke la antaŭa vorto estas persona pronomo: *vi* ***ĝa*** *tuntol* ‘vi [unu]’, ‘ci’. La antaŭmetata ligopartikulo nepre-kunsintagmigas du sekvajn vortojn: ***loĥ*** *bentol mi* ‘mi’, *loĥ tuntol vi* ‘ci’ sed ĝi estas forlasebla: *tuntol vi; bentol mi.*

7.4. Baze-subtenaj personaj partikuloj aldonas *(knabino bentol)* aŭ konfirmas *(mi bentol,* eventuale *bentol mi)* gramatikan personon atribuatan al substantivo aŭ pronomo.

Pro kelkfoja homonimeco oni havu la eblon indiki, ĉu la ligata vorto estas substantiva sintagmo aŭ persona pronomo: *Knabino* ***zju*** *bentol ekiris* ‘mi ekiris (kaj mi estas knabino)’; *mi* ***ĝa*** *bentol ekiris* ‘mi ekiris’. *Mi zju tantol ekiris; Mee zju bentol ekiris; Lee (Li) zju bentol ekiris* ‘la persono, kiun oni nomas *Mi (Mee), Lee (Li)* ekiris’ *(Mi. Lee* ks.... ĉi tie ne estas personaj pronomoj!). La serio estas: *Mi (ĝa) bentol, vi (ĝa) tuntol, li tantol, ŝi tantol, ĝi tantol, ĝi zontol; ni bizmel, vi tumel, ili tejmel (ŝajmel, lujmel, gemel, zojmel)*. Eblas kombini diversajn elementojn kun sama referenco: *Vi amiko tuntol diris, ke vi venos*. – Baze-subtenaj personaj partikuloj estas prefere iel postmetataj, ĉefe kun intermeto de ligopartikulo *(knabo tuntol, knabo zju tuntol, vi ĝa tuntol),* sed ili ja povas antaŭi pronomojn *(tuntol vi; tumel vi; bizmel ni),* aŭ sekvi verboformon *(Ni vivas bizmel)*.

7.5. Nuance-subtenaj personpronomaj, „meze-prepozitivaj ”, pluraligaj trajto-partikuloj estas ***ĉoj*** kaj ***noj***. *Ĉoj* estas eksluziviga, *noj* estas inkluziviga. *Ĉoj ni iros* (‘ni iros [vi ne iros]’). *Noj ni iros* (‘Ni iros, ankaŭ vi estas konsiderata, ankaŭ vi iros’).

7.6. Infinitivo-partikuloj. Infinitivaj fakultativaj partikuloj estas antaŭmetataj aŭ postmetataj (infinitva prepozicio, infinitiva postpozicio).

7.6.1. La **verb-infintivaj kategoriaj** prepozicioj povas esprimi sintaksan rilaton al reganta helpverbo: *li volas* ***klem*** *skribi,* sed ili povas aperi ankaŭ antaŭ finitivo: *mi klem skribas*. – La verbo-infinitivaj kategoriaj prepozicioj *klem, plom* kaj *luj* krome konfirmas, ĉu la infinitivo aŭ verbo estas „radikverbo” *(mi volas klem skribi* ’mi volas skribi’, ĉu ĝi estas desubstantiva (*li volas plom parfumi ŝin)* aŭ de-adjektiva: *Ŝi denove luj diligentas. Kial ŝi volas ĉiam luj diligenti?* La formoj *klem skribi, plom parfumi, suj diligenti* estus ankaŭ vortaraj formoj de la koncernaj infinitoj.

7.6.2. La **subjekt-infinitiva** prepozicio ***to*** subjektigas infinitivon. *To helpi estas bela* ‘Helpi estas bele’. *To helpi bone estas bela.* ‘Helpi bone estas bele’. Enkonduko de *to* estas sekvo de konsidero de iaj ideoj de Johano PETIK pri avantaĝo de klareco de subjekta infinitivo (Petik 2004), tamen en speciala maniero. Konsideru: *To helpi bone plem skribi ĝuste estas tre utila, klare.* ‘Helpi bone skribi ĝuste estas tre utile, klare’. – Verbo-infinitiva kaj subjekt-infinitiva prepozicioj memkompreneble povas roli en la sama frazo: *To labori povas klem eduki la individuon. To helpi povas suj beli.*

7.6.3. Infinitivaj postpozicioj *(lem, lom, les, som)* ebligas formi frazon el infinitivoj sen precizigo de iuj aŭ ĉiuj imageblaj duagradaj verbaj kategorioj.

7.6.3.1. La infinitiva postpozicio ***lem*** formas infinitivan entemigan propozicion: *Skribi lem leteron.* ‘Temos pri tio, ĉu oni skribis, skribas, skribos, skribu, skribus leteron aŭ ne skribus, temos pri leterskribado, temu pri leterskribado. Jen io koncerne leterskribadon’.

7.6.3.2. Infinitiva postpozicio ***lom*** formas sensubjektan vastmoduman frazon el infinitivo + *lom.* Ekzemploj: *Skribi lom.* ‘Iu skribis aŭ skribas aŭ skribos, skribus aŭ skribu’ (laŭ la kunteksto, sen aparta subjekto).

7.6.3.3. La infinitiva postpozicio ***les*** formas je-subjektan frazon, sen klara modumo: La strukturo „infinitivo + *les”* do postulas indikon de la subjekto: „iu *iri les”* ‘iu iris, iras, iros, irus, iru’; laŭkuntekste: *Hieraŭ ŝi iri les kinejon* ‘hieraŭ ŝi iris aŭ irus en kinejon’, ‘oni parolas pri tio, ke ŝi hieraŭ iris en kinejon’.

7.6.3.4. La infinitiva postpozicio ***som*** formas je-subjektan frazon, kun klara aserta modumo: La strukturo infinitivo + *som* do postulas indikon de la subjekto: „iu *iri som”* ‘iu iris, iras, iros’; laŭkuntekste: *Hieraŭ ŝi iri som en kinejon* ‘hieraŭ ŝi iris en kinejon’. – Kiam oni uzas la postpozicion *som,* estas valida ankaŭ la postpozicio *les,* sed tion oni ne povas inversigi. „Ŝi iri *les,* jes, certe ŝi iri *som”* ‘Ŝi iris aŭ volis aŭ devis iri aŭ irus… jes, ŝi iris”. Trajtopartikuloj kaj infinitivaj partikuloj plifaciligas la uzon de kjalosko supozeble ekzemple por orient-azianoj, sed ili estas facilaj ankaŭ por eŭropanoj.

7.7. Kjalosko havas fakultativajn postverbajn/frazofermajn **partikulojn aspektecajn,** por nuanci la signifon/aplikon de verboj: *pje* – imperfektiva, ĝenerale; *pajol* – imperfektiva, statika; *pjum* – imperfektiva, statika; *li trinkis lakton pje;* proksimume ‘li estis trinkanta lakton’; *le* – perfektivo kun rezultatingo, unufoja aŭ kutima; *imel* – perfektivo, sendepende de rezultatingo; *talem* – ago ripeta, kutima kun rezultatingo, perioda fino; *tulem* – unufoja, kun rezultatingo; *imol* – unufoja, sendistinge pri rezulto *tamol* – periode unufoja, sendistinge pli rezultatingo; *dostom, nastol, fjastal* – partikuloj pri multeco, troeco. Ekzemploj: *Li manĝis dostom* ‘li manĝis sufiĉege, multe’. *Ŝi ridis nastol* ‘Pli ol sufiĉe, bone, kun kontento ŝi ridis’; *Li drinkis fjastal:* ‘pli ol sufiĉe, malaprobinde, pejorative’. Kjalosko krom *jam* havas partikulojn *jamfeĥ* ‘iam ajn antaŭe, minimume unufoje’ kaj *jampoĥ* ‘jam, ĉi-foje, antaŭnelonge, kun rezultato, freŝa valido nuna’. *Johano, kiu estas okjara infano* ***jamfeĥ*** *trinkis vinon. Elinjo* ***jampoĥ*** *trinkis kafon, sed por mi preparu porcion.*

7.8. Markado de frazofino. – Aspektecaj partikuloj povas indiki ankaŭ frazofinon, sed eblas marki frazofinon ankaŭ je demanda ***ka,*** depende-demanda ***lakal,*** konfirma ***tonk,*** aŭ ŝvebiga ***kaspaĥ***.

7.9. Kjalosko havas kelkajn versiojn de la verbo esti por impresi kvazŭ dialektaĵoj orientaj, okcidentaj, sudaj, nordaj, mezaj: ***kjazdi, pjozdi, kjanti*** ks.).

7.10. Fakultativaj sufiksoidoj

7.10.1. La sufiksoido ***-aml-*** konfirmas, ke la antaŭa radiko aŭ radikalo estas verbradikalo netransitiva. Tio ja estas leksike fiksita afero, do la sufiksoido nur helpas memori: mi naĝas, naĝankas; la konforma agosubstantivo estas *naĝamlo* ‘naĝo aŭ naĝado’. Aldono de *-ad-* eblas, sed ne estas nepra. *(naĝamlado* ‘ada naĝo’). Eblas ankaŭ: *Ni baniĝamlas.*

7.10.2. La sufiksoido ***-omp-*** konfirmas (!), ke verbo estas transitiva. *Mi ĉiutage aĉetompas lakton kaj panon.* Konforma agsubstantivo estas ebla: *Aĉetompo (de lakto) estas tre grava.* Simile: *Kiu hodiaŭ banompos la infanon? Oni vundompis ŝin.* Eblas ankaŭ: Mi *kurigompis la infanon en la vendejon*; *-omp-* do konfirmas ian ajn transitivecon, sed pro sufiĉo ĝi povas esti forlasata. Tamen ĝi neniam devas esti forlasata). Komparu: *Petro ofendompis Paŭlon.* Aŭ ni diru: *Paŭlo ofendiĝamlis.*

7.10.3. La sufiksoido ***-enf-*** konfirmas, ke verbo estas baze transitiva, sed estas uzata sen indiko de la rekta objekto en konkreta frazo. *Vespere, je la sepa ni banenfas.* ‘Vespere je la sepa ni banas iun, ekzemple, la infanon, aŭ ni banas nin’.

7.11. La sufiksoido ***-eng-*** kaj la vorto ***engo*** signifas ‘konkreta lingv(o)’, ***ezo*** signifas ‘norma, teatra lingvo’, ***iŝo*** ‘neprestiĝa lekto, strata lingvo’. Oni povas konstrui sintagmojn kiel *paroli anglezon aŭ prefere angliŝon, regi germanengon: germanezon kaj germaniŝon de certa loko* (pri *anglezo* vidu ankaŭ Albault 2009).

7.12. Prepozicioj: ***gom, lugom, vegom*** estas fakultative neprigaj prepozicioj pri homa subjekto *vegom* pri konscia, vola aganto, *lugom* pri subjekto de ekz. mediala verbo ks. *Gom li laboras. Vegom li laboras, lugom li laciĝas.*

7.13. Sintagmaj postpozicioj. - Kjalosko havas sintagmajn postpoziciojn, kiuj sekvas tuton de sintagmo. Ekzemple, sintagma postpozicio *subjel* fakultative markas finon de (eble tre longa) subjekta sintagmo. Ripetinde por emfazo: ĝi ne estas post la baza parto de la subjekta sintagmo, sed post la tuta sintagmo. *La reĝo de la lando subjel deklaris militon. Li, la kompatinda infaneto, la malforta knabeto subjej postulis tujan ekiron.*

7.14. Novaj prepozicioj. La prepozicio ***na,*** se uzata (MAKKINK 1995), povas neprigi rolon de rekta objekto kaj marki la komencon de sintagmo kun tia valoro tre frue: *Na tri aŭ kvar tre simile gajaj(n) tagoj(n) objel gom tre strange kondutantaj tajloroj subjel pasigis tie en tiu jaro.* Ekzistas pli specialaj objekto-prepozicioj, ekzemple *hon* kaj *pe.*

7.15. Kjalosko ebligas paroladon je diversaj **nombro-sistemoj.** En duumo la egal-valoro de la dekuma ‘dek naŭ (19)’ estas *vun cej vjan* (10011), el simplaj duumaj numeraloj *vun* ‘dek ses’ (10000) *cej* ‘duuma du’ (10), kaj *vjan* ‘duuma unu’. *Duses unu* (sesuma) egalvaloras je *dek tri* (dekuma).

7.16. Super-prepozicioj. Kjalosko enhavas nuanckonfirmajn superprepoziciojn, uzatajn antaŭ tiuj aŭ aliaj frazelementoj: *pajnal, mestom, tajmol, venĉel, vebal.* Superprepozicio kvalifikas ekzemple adjekton, kiu eble, sed ne nepre, enhavas ordinaran prepozicion. *Li kuras mestom tie, Li kuras mestom en la stadiono. Tajmol kiam li venos, kiutempe?* ’Kiam li venos?’ *Venĉel kiam ŝi venos?* ‘Kiam, kiu-kondiĉe ŝi venos?’.

7.17. *Pajnal* neprigas komprenon pri nocia spaco, *mestom* – komprenon pri efektiva loko, *vebal* – pri elektronike-metafora senco: *mestom kie li estas, vebal kie li estas* ‘Kie li estas, proprasence, kaj kie oni povas trovi lin en interreto?’ *Pajnal kie vi supozas tion solvebla? Pajnal en geometrio.*

7.18. Konfirma postpozicio primitiva *(subjel, objel, adjel)* markas la finon de (plurelementa) sintagmo, kiu estas senpera konstituanto de la frazo: „La nigran, timeman, malantaŭ kurteno kuŝantan katidon *objel* la tre simpatia, kaj multe vojaĝinta, inteligenta sinjorino *subjel* ĉi-foje ne rimarkis ”.Superpostpozicio: *cu, kej, tul, ful, fom, pjal, sjom, sjul, bajm, fjum* kvazaŭ striktigas komprensferon de adjekto, ene de tio eble rolon de prepozicio. *La knabo iris al sia patrino cu kaj diris al ŝi kej* (Atentu pri la uzo de la prepozicio: *al* pri direkto, *al* „dativa”).

7.19. Supersubjunkcioj: *pjol* por eksplikaj ***(pjol*** *ke…,* ***pjol*** *ĉu...). ta* por epitetaj propozicioj ***(ta*** *kiu).*

7.20. Kjalosko enhavas limvortojn diversnivelajn: *lol, klom, ulom, delom, calom, miltam, kvinal, sesal, sepjul.* Ekzemplofrazo: *Ĉu en* ***lol*** *skribo kaŝiĝas* ***klom*** *enskribo, aŭ en* ***klom*** *enskribo kaŝiĝas* ***lol*** *skribo?*

8. Pjaspo

Pjaspo enhavas ĉion el Esperanto, ĉion el tenko kaj parton de kjalosko. Ĝi enhavas krome diversajn metaparolajn partikulojn. Surbaze de mia sento de bezono pri ioma variado en tekstoj, mi enkondukis kelkajn verbo-sinonimojn. Kopulo prezence estas en pjaspo krom *estas* (prezenca indikativo) ankaŭ *pjas (pji, pjis, pjas, pjos, pjus).* Fikse-perfektiva ligverbo por kompleksaj verboformoj estas *ajti,* iom sekve al DLT.

Imperfektiva ligverbo por kompleksaj verboformoj estas *anti.* Oni do povas diri *La libro antis legata, ajtis legita, poste jam estis kaj estas, restas plu legita.* La plurfunkcieco de Esperanta *esti* restas valida. La verbo *dondi* estas sinonimo de la serio *esti, situi, troviĝi, esti lokita (ie).* La verboj *gipti, imji, ilji* estas stil-sinonimoj de la serio ‘esti, ekzisti, haviĝi’ (la bezonon pri tia verbo mi ĉerpis el laboroj de Johano Petik). Sinonime je *estas* kaj *pjas* oni povas uzi ankaŭ la transitivajn verbojn *nadi, podi* kaj la ambaŭtransitivan *sunti. (Budapeŝto podas urbon. Urbo nadas Budapeŝton. Budapeŝto suntas la ĉefurbo(n) de Hungarujo).*

8.1. Stil-nuancaj personaj partikuloj speciale pjaspaj estas la postmetataj, sendistancigaj *tuĥ* kaj *tel: vi tuĥ* 'vi amiko, amikino, samsocietano, vi unu'; *vi tel* 'vi pluraj'. La partikuloj *mjaĥ, tuĥ* kaj *tel* kombineblas kun pronomoj, pronomsubstantivoj, substantivoj kaj baze-trajtaj personaj partikuloj, por emfazo kaŭ stilefiko: *vi tumel, vi tel tumel, vi tumoj tel tumel* 'vi pluraj (persone)'. *Mjaĥ mi enko* 'mi (sola, persone, individue)'.

Diversaj person-esprimiloj, mi ripetas, povas multmaniere kombiniĝi: *vi tumo tuĥ, vi tumo tuntel. Vi tumo tuntel tuĥ,* kun senpere-konversacia nuanco. Tio ofte povas ankaŭ liveri pripenso-tempon al la parolanto. (Komparu: *Nu, kara mia kolego, mia kara malnova amiko, kiel vi scias, kio koncernas min, mi donacos al vi, kara amiko, la poŝtranĉilon, kun ĝojo, tamen mi, vi komprenas, devas tion ankoraŭ pripensi).* Uzo de tiaj kombinoj povas pozitive influi, helpi glatan, senstumblan konversacion, psike bonan komunikadon.

8.2. Modumaj metaparolaj partikuloj estas, ekzemple *telam, dajlom, talom, jompal, palsam,* kiuj precizigas nuancon de demando. Ankaŭ tio povas faciligi komunikadon.
Telam kie ĝi estas? Efektiva postulo respondi.
Dajlam kie ĝi estas? Poezia demando, kun nuanco de demando al la demandanto mem.
Tundom kie ĝi estas? Enkonduka, temiga demando (ankaŭ por gajni tempon).
Talom kie ĝi estas? Rezigna demando.
Jompal kie ĝi estas? Insista demando.
Palsam kie ĝi estas? Kvazaŭ-scia demando, ripetiga demando, (kvazaŭ-)ripetata demando, por redemandi ekz. pri io jam pridemandita, sciita, sed reforgesita.

8.3. Valido-partikuloj influas modumvaloron de verbaj modoj:
Jozefo povis iri lonel. 'Jozefo povis iri (kaj li iris). Jozefo iris, ĉar li povis' (simile al hungareca uzo de *povis). Jozefo povis iri tanel.* 'Jozefo povis iri kaj li ne iris, Jozefo havis la eblon iri'. (Iom simile al slaveca uzo de *povis) Se Jozefo povus iri tilem.* 'Se Jozefo povus iri (kaj oni ne scias, ĉu li povas)'. Se Jozefo povus iri *lunkem.* 'Se Jozefo povus iri (kaj oni scias, ke li ne povas)'.

8.4. Frazovortoj en pjaspo, kiuj mankas en tenko:
Fagel! 'Mi ne komprenas vin, tion, ial ajn.'
Fomal! 'Mi ne komprenas ion. Mankas al mi precizigo pri informo aŭ detalo pri ideo, diru, kio estas ĉi tio'. [Temos pri kardiologio.]
Fomol! 'Diru, kio estas kardiologio, mi ne komprenas klare ĉi tion!'
Fogol! 'Mi ne komprenas tion koncepte'.
Haĝol! 'Mi ne povas rilatigi la dirajon al la situacio.'
Jakol! 'Mi ne komprenas pro neaŭdo'.
Pumjank! 'Mi ne povas nun liberigi min, mi ne havas tempon'.
Teŝal! 'Mi ne komprenas pro malfacilaj partoj, lingve'.
Moliĥ! 'Faru al mi tion, kion vi devas laŭ via laboro/servo (ekz. Donu unu veturbileton!)'.
Limbal 'Faru al mi, donu al mi, laŭ via devo, la malpli valoran version, el
(Melimbal!) la du kutimaj (ekz. ĉe vendisto)!)'.
Lombal, pjalombal! 'Faru al mi, laŭ via devo, la pli valoran version (ekz. donu ankaŭ deserton)'.
Deĥtal! 'Faru al mi specialan, aldonan servon (Ekz. Ne nur donu bileton, sed ankaŭ informu min pri la ekvetur-tempo).'
Lipjaĥ! 'Mi sentas al vi serenan amon'.
Labjuĥ 'Mi sentas amon al vi! Mi amas vin!'
Zvadaĥ, ŝadah! 'Kio estas tio, kion mi rimarkas, kaj kio tre malkontentigas min'.
Dontom! 'Mi tuj diros ion nean, ion, kion mi aŭ iu alia ne faros aŭ kiel mi aŭ iu ne rilatos al io'. Ekz. *Dontom Mi ne partoprenos tiun konkurson.*
Sontom! 'Mi volonte dirus al vi ion, sed nun mi ne povus diri tion, kion mi volus aŭ ion gravan, tamen, kredu min, mi estas bonintenca, kaj almenaŭ mian bonvolemon mi volus esprimi, mi ne diros pli nur pro ia hezitemo aŭ rapidemo'.
Zanke! Lozankel! 'Mi volus/devus iom post iom ĉesi konversacii; nu, bone, zankel ...'

Elkem! ‘Mi decidas simple ne pensi pri la malbonaj intencoj kaj aferoj, mi provas, kolere, sendependiĝi anime’.
Fiĝambeĥ! Ĝambeĥ! ‘Mi abomenas kaj rifuzas ĉion eksteran, la mondon, la influojn’.
Lajal!’ Mi sentas malpeziĝon’.

8.5. Aviadaj frazovortoj (por rapida interŝanĝo de fiksitaj mesaĝo-specoj):
Mejdaĥ! ‘Sekvas komuniko pri emergenco’; *Cejval* ‘Mi estas ricevinta vian emergencan mesaĝon.’ *Sindal!* ‘Silentu, pro granda danĝero!’ *Nulam* ‘Nuligu la antaŭan permeson’; *Klirdal* ‘Daŭrigu laŭ specifaj kondiĉoj!’ *Brekel* ‘Mi/ni apartigas mesaĝon.’ (Konsideru B. Ledon 2002, 251-54).

8.6. Pri-ortogarafiaj metapartikuloj. Pjaspo enhavas prepozitivajn pri-ortografiajn metapartikulojn. Tiel oni povas apliki diversajn skribmanierojn, tamen evitante misinterpretojn. – La partikulo *espel* markas, ke la sekva vorto estas fonemike aŭ fonetike transskribota, la partikulo *nospel* markas, ke la skribmaniero estas tradicia, konvencia, la partikulo *paspel* indikas, ke la sekva nomo (de persono, urbo, loko, verko) estas adaptita: *espel Djula,* **nospel** Gyula, *paspel Julio.* **Nom-anoncaj substantivoj** enkondukas nomon kaj plurfoje kvazaŭ informas pri sekso, eventuale socia rolo, pozicio: ***ulto*** *Julo Baghy,* ***ulto*** *Petro Virág* ‘viro (bebo, knabo, plenkreskulo) kies nomo estas Petro Virág’; ***aŝto*** *Anna Virág* ‘virino (de ajna aĝo kaj stato) kies nomo estas Anna Virág’; ***najŝo*** *Ferenc Hell* ‘virino identigata plene laŭ nomo de la edzo, Ferenc Hell’.

Ulto kaj *aŝto* ne povas esti uzataj sen nomo. Ili ebligas diversajn skribmanierojn. Ekzistas anoncaj substantivoj, kiuj la skribmanieron fiksas: ***fulto*** *BAGHY Gyula* (viro kies nomo poste estas skribata tute laŭ tradicio).

8.7. Fonetikaj metapartikuloj. Pjaspo enhavas ankaŭ fonemikajn metapartikulojn prepozitivajn, kiuj helpas distingi paronimojn, laŭbezone. La partikulo *lojom* aŭ *loj* indikas, ke la sekva vorto enhavas parolsonon *l*, sed ne enhavas *r*. La partikulo *pajom* aŭ *paj* indikas, ke la sekva vorto enhavas *r,* sed ne enhavas sonon *l*. Ekzemple: ***Pajom*** *ripo,* ***lojom*** *lipo estas iam tre proksimaj;* la partikolo *koj* indikas, ke la sekva vorto enhavas kaj *l*, kaj *r,* sed iel pli gravas *l* (pro pli frueco kaŭ pli multeco). *„Revas* ***paj*** *libelo pri* ***koj*** *libero”.*

8.8. Interpret-partikuloj. Pjaspo enhavas prepozitivajn partikulojn de interpreto: *kambel* (sekvas) spegul-esprimo *(Mi lernis en kambel popola lernejo); tupel* – (sekvas) reanalizo (nia korto estas tupel *lernejo;* en tiu *tupel* lernejo ni alproprigis multon); *tazal* – konforme al certa jam konata, menciita difino; *losel* – konforme al difino uzata nur ĉi-tekste, ĉi-labore, tre speciale (vd. Wacha 1999, 118-9). *Koŝtel* – se uzi klasikan Esperantan proverbon (Fiedler 1999). *Pumbal* – se uzi proverbon mialingvan, etnolingvan. *Loŭsal* – se uzi provizoran, propre-kreitan metaforan formulo. ***Koŝtel****, ne gutas mielo el la ĉielo.* ***Loŭsal,*** *eĉ monero ne saltas el tero.*

8.9. Interpunkciaj partikuloj, signovorto-frazoj. En pjaspo oni povus dikti pli facile, ĉar skribosignoj havas senperan parol-ekvivalenton vortofrazan (ne nur substantivon priskriban). Ekzemple, du plus tri en rondaj kampoj estas dirata jen kiel: ***kavel*** *du plus tri* ***kopel.*** Iam (ekvacio-komence) tion ni povas redukti je *du plus tri* ***kopel****.* La komencon markas paŭzo. – Krome konsideru: rektaj krampoj – ***fapel*** *[fapel] fopel;* angulaj krampoj: ***pimpel*** <*pimpel*> ***pompel;*** kri-demandosigno komenca kaj fma. ***Kiĉak*** *Kio estas tio* ***kiĉuk.*** [!?Kio estas tio!?]. Iom simile: [Jen la] fina punkto *pulok* [.] Sekvas punktokomo: *palak[;]* Sekvas spaco: *apeĥ, apek* [ ]; Sekvas haltostreko: *halam* [–]; sekvas dupunkto: ***apuĥtol, puĥtol*** [:]. Simile, oni povas havi specialajn partikulojn por indiki matematikajn, logikajn kaj alisciencajn operaciojn. *Naŭ* ***poteh*** *du estas okdek unu.*

Bibliografio

Albault, André (2009): Anglezo kaj Esperanto. La Gazeto. N-ro 142, 20-26.
Back, Otto (2001): Occidental und seine strukturellen Besonderheiten. En: Blanke 2001: 48-74.
Barandovska-Frank, Věra (1995): Úvod do interlingvistiky. Nitra.
Barandovska-Frank, Věra (2001): Giuseppe Peano und Latino sine flexione. En: Blanke 2001: 6-29.
Benczik Vilmos (1999): Lingvo, skribo, literaturo. En: *Lingva arto.* Unviersala Esperanto-Asocio: Rotterdam
Blanke, Detlev (1985): *Intemationale Plansprachen. Eine Einführung.* Berlin: Akademie-Verlag

Blanke, Detlev (1979): Resumo kaj rezultoj de disertacio. En: Blanke, Detlev (red.): *Esperanto. La Internacia Lingvo – sciencaj aspektoj*. 151 -64
Blanke, Detlev (1980): Konfronta lingvistika komparo de etnolingvo kaj planlingvo. En: Szerdahelyi Istvan (red.) *Miscellanea interlinguistica.* Tankönyvkiadó: Budapest. 390-99.
Blanke, Detlev (red. 2001): *Zur Struktur von Plansprachen.* Interlinguistischen Informationen. Berlin: GIL
Di Censo, Janus (1994): *Trasermo. (Trasnacia sermo).* Laser Edizioni.
Drezen, E. (1931): *Historio de la Mondolingvo. Tri jarcentoj da serĉado.* 4a eld. en 1991 komentita de S. Kuznecov. Moskvo: Eldonejo Progreso.
Couturat, Louis - Leau, L. (1903): *Histoire de la langue universelle.* Paris: Libraire Hachette et Cie 11-14.
Couturat, Louis (1907): *Étude sur la dérivation en Esperanto.* Coulommiers: Imprimerie Paul Brodard
Courtinat, Leon (1964): *Historio de Esperanto. (Movado kaj literaturo).* I-III. Esperanta Songazeto 11. Kooperativo de Literatura Foiro
Dulîĉenko, Aleksandr (2006): En la serĉado de la mondolingvo aŭ interlingvistiko por ĉiuj. Serio Scio, Volumo 7. Kaliningrado: Sezonoj
Fellmann, Ulrich (2001): Loglan: Sprache, Logik und sociale Realität. En: Blanke 2001: 118-14.
Fiedler, Sabine (1999a): *Plansprache und Phraseologie.* Frankfurt am Main: Peter Lang.
Gilbert, William (2002): *Planlingvaj problemoj (Esperanto kaj la naturalismo).* La Laguna: J. Régulo.
Günkel, Claus (2001): Strukturvergleich von Esperantiden – Wo setzt die Kritik am Esperanto an? En:Blanke 2001: 111-17.
Haupenthal, Reinhard: Bibliografio pri vortfarado en Esperanto. En: René de Saussure: La vort-teorio de Esperanto. Kun postparolo de André Albault kaj bibliografio de Reinhard Haupenthal. Represo de la eldono en Gènève, 1914.
Janton, Pierre (1973): *L'Espéranto.* Presses Universitaires de France.
Janton, Pierre (1987): Latentaj strukturaj trajtoj de la Esperanta gramatiko. En: Duc Goninaz, Michel (red): *Studoj pri la Internacia Lingvo.* Gent: AIMAV.
Kalocsay, K[olomano] (1985): Pri la vortosistemo de Esperanto. En: Kalocsay, K. – Waringhien G(aston): *Plena analiza gramatiko de Esperanto.* Kvara, tralaborita, eldono. Universala Esperanto-Asocio: Rotterdam. 9-37.
Koutny Ilona 1997: Antaŭparolo. En.: Koutny, Ilona – Kovács, Márta: *Struktura kaj Socilingvistika Esploro de Esperanto.* Budapest Steleto & ILEI. 5-7.
Koutny Ilona 1997: Hungara-Esperanta maŝintraduka modelo. En: Koutny – Kovács. 153-161.
Koutny I. (1994): Nyelvi és kulturális kommunikáció az idegen nyelven 'Lingva kaj kultura komunikado en fremda lingvo'. En: IV. Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia '4a Landa Konferenco pri Aplikata Lingvistiko'. Budapest: BME.
Koutny 1. (1998): Interkulutra komunikado. En: Wandel, A. (red.): Internacia Kongresa Universitato. Rotterdam: UEA; http://www.staff.amu.edu.pl/~interl/index.html
Ledon, Gilbert R. (2002): Aviada terminaro. Fonto. Chapecó-SC * Brasilia-DF. Brazilo.
Liebig, Peter (2001): Zur Struktur und Etwicklung von Interlingua. En: Blanke 2001. 60-74.
Meier, Georg (1985): Problemoj kaj metodoj por semantika analizo kaj prilaborado. En: Ilona Koutny: *Perkomputila Tekstoprilaboro.* Scienca Eldona Centro: Budapest.
Miniĥ, Marteno: *Manifesto de naismo. La eksperimenta prepozicio "na"* http://esperanto.wikia.com/wiki/Manifesto_de_naismo.
Makkink, G. F. (1990): *Nia fundamento sub lupeo.* Antwerpen: Manders W. (1950): *Interlingvistiko kaj esperantologio.*
Martinelli, Perla (1971): Intervjuo kun István Szerdahelyi. Songazeto, n-ro 11. Literatura Foiro.
Petik, Johano (2004): Pri la strukturo „estas ...-e ...-i, ke... ". En: *Mezeŭropaj Lumoj.* 1 jk. n-ro 3, 24-6.
Petik, Johano (2007): *Kritikaj rimarkoj pri la lingvo Esperanto.* Balassagyarmat: Privata eld.
Prószéky Gabor - Koutny Ilona – Wacha Balázs (1989): A dependency syntax of Hungarian. En: Klaus Schubert: *Metataxis in Practice. Dependency syntax for multilingual machine translation.* Dodrecht: Foris Publications. 151-81.
Révész Sándor (1984): Radikkarakteroj kaj la elementaj vortstrukturoj. En: Acta Interlinguistica. 103-125.
Robins, R. H. A (1967/1997): *Short History of Linguistics.* London and New York: Longman.
Robins, Robert Henry (1999): *A nyelvészet rövid története* 'Mallonga historio de Lingvistiko'. Kontrolis kaj postparolis: Cser, András. Budapest: Osiris.
Sakaguchi, Alicja (1998): *Interlinguistik. Gegenstand, Ziele, Aufgaben, Methoden.* Frankfurt am Main: Peter Lang.
Saussure, René de (1910/1982): *La vort-teorio de Esperanto.* Kun postparolo de André Albault kaj bibliografio de Reinhard Haupenthal. Saarbrücken: Edition Iltis (Represo de la eldono de Universala Esperanta Librejo, Gènève, 1914).
Siptár Péter (2003): További olvasmányok. X. rész. En: Crystal, David: A nyelv encikloipédiája. Budapest: Osiris. 581-84.
Schubert, Klaus (1989): A dependency syntax of Esperanto. En: Klaus Schubert: *Metataxis in Practice. Dependency syntax for multilingual machine translation.* Dodrecht: Foris Publications. 207-232.
Szerdahelyi Istvan (1972): Eszperantó irodalmi formák. *Vilagirodalmi lexikon* II. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1245-6.
Szerdahelyi István (1976): *Vorto kaj vortelemento en esperanto.* Studoj 10. La Chaux-de-Fonds: Kultura Centro Esperantista; Kuopio: Librofako de Literatura Foiro.
Szerdahelyi, István (1977): *Bábeltől a világnyelvig* 'De Babelo ĝis la mondolingvo'. Budapest: Gondolat.
Szerdahelyi Istvan (1980): *Bevezetes az Interlingvisztikába.* Budapest: Tankönyvkiadó.
Szerdahelyi István (red. 1980): *Miscellanea Interlinguistica.* Budapest: Tankönyvkiadó.
Tóth I. László (2009): Marĝene de la analizo fare de Pokrovskij pri artikolo. La Gazeto, n-ro 141:23-4.
Vaha, Blazio (n.s.[98]Wacha Balázs) (1993): Tostoj de Viena lingvisto sur kabo. En: Survoje. n-ro 14: 24-25.

[98] *n.s.:* neadaptita skribo de nomo; nacilinge-tradicie skribita formo/versio de nomo

Vaha, Blazio (1998): Faktoroj de lingvoevoluo tra la historio de lingvoj, planlingvoj, Esperanto. En: Tamás Gecső (red.): *Memorlibro*. Kolekto de la prelegoj dum la solena internacia konferenco organizita okaze de la tridekjariĝo de la universitata fako Esperantologio. Budapeŝto, 17/18.04.1997.

Varga-Haszonits Zsuzsanna (1986): *Interlingvisztikai szöveggyűjtemény.* Budapest: Tankönyvkiadó.

Varga-Haszonits Zsuzsa (1999): Mesterséges nyelvek. En: Fodor István (red.): *A világ nyelvei* 'Lingvoj de la mondo'. Budapest: Akadémiai Kiadó. 953-954.

Varga-Haszonits Zsuzsa (1999): Novial. En: Fodor István (red.): *A világ nyelvei* 'Lingvoj de la mondo'. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1049.

Vojaček, J. (2003): Logika programado kaj duonaŭtomata tekstotradukado. En: Pluhár, Zdenek: *Fakaj studoj en Esperanto*. Dobrichovice (Praha): KAVA-PECH. 22-47.

Wacha Balázs [= B. Vaha] (1984): Pri la radikkaraktero. En: Acta Interlingvistica. 95-101.

Wacha Balázs (1992): Redundancia. En: Kozocsa-Laczkó K. (red.): *Emlékkönyv Rácz Endre 70. születésnapjára.* Budapest: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. 242-249.

Wacha Balázs (1999): Selekto-principoj pri terminoj kaj metaterminoj. En: Malovec, Miroslav (red.): *Modernaj rimedoj de komunikado. Terminologiaj Problemoj de Aplikoj de Esperanto en Scienco kaj Tekniko. Scienco kaj tekniko ĝenerale.* KAVA-PECH. 110- 124.

Wacha B. (2006): Korpusz státusz nélkül 'Korpuso sen statuso'. En: Gecső T. (red.): *Nyelvi kompetencia – kommunikativ kompetencia.* Székesfehérvár: Kodolányi János Főiskola; Budapest: Tinta könyvkiadó. 401-409.

Witkam, A. P. M. (1983): *Distributed Language Translation. Feasibility study of a multilingual facility for videotec information networks.* Utrecht: BSO.

Wüster, Eugen (1921/1978): La tri fundamentaj reguladoj. En: Eugen Wüster (1978): *Esperantologiaj Studoj*. Memor-Kolekto editorita de Reinhard Haupenthal. Antverpeno – La Laguna. 27-50.

Az eszperantó nyelvről, kiegészítésképpen[99]

(2009)

Sári Márton szerint a lengyelországi Białystokban az eszperantó beszélői, alkalmazói, művelői 2009 júliusában azért jöttek össze, hogy megünnepeljék a nyelv megalkotója születésének 150 éves évfordulóját. A kérdés ismerői bizonyára örültek a hírnek és a híradásnak, de ezzel a megfogalmazással nem érthetnek egyet fenntartás nélkül. Hozzászólás Sári Márton „Egy nyelv a világnak: eszperantó, a gyűlölt eszperantó, a szeretett..." című írásához.

Az eszperantóval kapcsolatos sajtóközlemények gyakran érzelmileg telítettek, szimpátiát vagy antipátiát fejeznek ki. Sári Márton 2009. augusztus 6-án kelt írása kitűnik kiegyensúlyozott hangvételével. Cikke röviden jellemzi az eszperantó nyelvi rendszerét, felidéz néhány fontos mozzanatot a nyelv alkalmazásának történetéből. A cikkben felfedeztem néhány tévedést, illetve kisebb szemléletbeli hiányosságot. Bár nyilván nem ezek adják a cikk lényegét, az alábbiakban főképp ezekre reflektálok.

Sári Márton szerint a lengyelországi Białystokban az eszperantó beszélői, alkalmazói, művelői 2009 júliusában azért jöttek össze, hogy megünnepeljék a nyelv megalkotója születésének 150 éves évfordulóját. A kérdés ismerői bizonyára örültek a hírnek és a híradásnak, de ezzel a megfogalmazással nem érthetnek egyet fenntartás nélkül.

Az eszperantó mai beszélői javarészt megegyeznek abban, hogy Lejzer Markovics Zamenhof, eszperantó publikációiban használt nevén Lazaro Ludoviko Zamenhof, az eszperantónak nem alkotója, hanem csak kezdeményezője, megalapozója, meghatározó művelője – akit persze így is nagyon tisztelnek azok, akik beszélik és kedvelik az eszperantót. A nyelvi formák elsajátítása nagyobbrészt spontán utánzáson, kész formák másolásán, kiterjesztésén, olykor a tanult szabályok esetenként különféle értelmezésén is alapszik. A megvalósuló nyelvi formák minél pontosabb leírása érdekében a nyelvtudomány (bármely nyelv esetében) adatokból kiinduló hipotéziseket állít föl. Sosem gondolhatjuk azonban, hogy bármely nyelvleírás a nyelvet teljes valóságában tükrözi. Hiába adják meg a nyelvtervezetek készítői is a megcélzott rendszer alapvető morfémaállományát, a létrejövő nyelv tényleges szabályait a szövegalkotók, beszélők produktumából vonhatja el – utólag – a nyelv leírója.

Az eszperantó például nominatív nyelv, uralkodó szórendje az SVO (Gledhill 1998-as szórendi statisztikai adatai: SVO: 705; OSV: 258; SOV: 51, VOS + VSO: 1) – bár ezt Zamenhof nem kötötte ki; az elöljárószó rendszerint a névszói csoport élén áll (*en domo, en tiu domo, en tiu granda domo, en tiu tre granda domo*); az igeidők használata a kifejtő mellékmondatokban jobbára relatív. Mindezeket azonban végső soron nem az eszperantó 1887-ből való alapvető nyelvtana, hanem az abban is szereplő példamondatok, a szintén Zamenhoftól származó *Ekzercaro* mondatainak és a nyelv egyéb szövegeinek a megfigyelése alapján mondhatjuk.

A szóalkotás egyik jellemző módja a végződéscsere (*kon-i* 'ismerni', *kon-o* 'ismeret'; *diligenta* 'szorgalmas', *diligento* 'szorgalom', *diligenti* 'szorgoskodni, igyekezni'; *pavimo* 'burkolat, kövezet', *pavimi* 'felkövezni, utat burkolni'). A végződéscsere működése azonban (bár a nyelv alapvető sajátosságáról van szó) szintén a nyelv formáinak és használatának elemzéséből, nem pedig közvetlenül az 1887-ben közzétett nyelvtanból tudható. Zamenhof 1887-es tizenhat szabályából e tekintetben annyi derül ki (mint Sári Márton utal rá), hogy milyen szófaj alapalakjának mi a jellegzetes végződése – oly módon egyébként, hogy Zamenhof a maga korának nyelvtani szakkifejezéseit (főnév, melléknév, ige, névmás, elöljárószó) és azok értelmezését magától értetődőnek vette.

Jogosan mondhatjuk persze, hogy az előzetes leírás teljessége a gyakorlat szempontjából amúgy sem alapvető fontosságú. Elég azt megadni, amit a feltételezett tanulók nem tudnak maguktól is. Így is van: a nyelv univerzális és a szűkebb környezet areális nyelvi sajátosságai lényegében spontán módon valósulnak meg. Zamenhofnak nem kellett például meghatározást adnia az eset vagy az igemód fogalmáról ahhoz, hogy a korai eszperantisták beszélni tudjanak eszperantóul.

A nyelvészetnek ugyanakkor mégiscsak tudatában kell lennie ezeknek a mozzanatoknak is, valamint annak, hogy milyen viszonyban van a leírás (az adott nyelvleíró műve) a működő szabályok teljes körével. A lényegnek e tekintetben Zamenhof is tudatában volt, amikor ezeket írta.

[99] Megjelent a Nyelv és Tudomány (NYEST) internetes fórumon, elektronikus formában 2009.08.l8-án.

„Teljes és részletes nyelvtant kidolgozni egyáltalán nem lehet... egy ilyen nyelvtan nemcsak, hogy nem könnyítené meg a nyelv tanulását, sőt, rettentően megnehezítené. Ha egy évszázadon át dolgoznék, és több ezer oldalas könyvet tennék közzé, sem tudnék soha előre látni minden elméletileg lehetséges kétséget és minden kérdést, amely a nyelv tanulóiban felmerülhet... nem arra van szükség, hogy részletes elméleti nyelvtant írjak, hanem, hogy a lehető legtöbb, a nyelvet gyakorlatban felmutató könyvet (különféle irodalmi fordításokat) alkossak, ilyen jellegű könyveimből bárki.... sokkal könnyebben és pontosabban megtanulhatja, mint a legvastagabb grammatikából." *Grau ist alle Theorie, die Praxis ist das wichtigste* (Zamenhof levele Bourlet-hez, 1904-ben).

Idiómadilemma

Az eszperantó gyakorlói és bírálói gyakran ugyanazokat a témákat hozzák szóba – egymás véleményének, vélekedéseinek ismerete nélkül. Való igaz például, hogy a frazeologizmusok [állandó szókapcsolatok, pl. közmondások – a szerk.] ismerete minden idegen nyelv esetében inkább a haladókat, mintsem a kezdőket jellemzi, s anyanyelvük frazeologizmusai nehézség elé állíthatják az eszperantóra fordítókat. Persze ez, gondolom, akkor is elő-előfordul, ha valaki albánra, amharára, angolra, arabra, csuvasra, franciára, németre, oroszra, szlovénra, ukránra, zulura vagy zürjénre fordít.

Csodálkozva olvastam azonban ezeket a mondatokat:

„Az idiómák tekintélyes része más idiómával fordítható a célnyelvben. Az eszperantó esetében viszont ezeket mindig körül kell írni, hiszen ha tükörben fordítanánk például azt, hogy »angolosan távozott«, egy angol eszperantista ezt nem értené."

Cezaro Rossetti először 1950-ben megjelent regényének (*Kredu min, Sinjorino!*) számos fejezetcíme, mottója, fordulata vagy idézi vagy alkalmazza, módosítva használja fel ezt vagy azt a szállóigét, közmondást, bibliai mondatot, hagyományos képzettársítások folytán veretesnek érzett szókapcsolatot. Emögött nemcsak azt a bibliai és újabb, európai, de ma már igazán nemzetközi örökséget láthatjuk, amely számos nemzeti nyelvben évszázadok óta hat, s amelyre az eszperantó egészében is épült, nem is csak az egyéb (pl. arab, török, kínai, japán stb.) nyelvi-kulturális minták kisebb, de érezhető hatását.

A huszadik század közepén Cezaro Rossetti már az eszperantón belül is jelentős hagyományra támaszkodhatott. Ma ez a hagyomány még gazdagabb, s felhasználásában némelyik eszperantó szerző szinte tobzódik. Ezt teszi például sokszor a szólásokat kiforgatva a francia Louis Beaucaire, a szólásokkal más szerzőket is parodizáló spanyol Jorge Camacho. Megint másokat csak az újabb és újabb gondos fordítás igénye vezet a már meglévő eredeti eszperantó irodalom és a már klasszikus fordított irodalom eredményeinek megismerésére, felhasználására. Nem lehetett meg enélkül Josef Vondroušek, a Karel Čapek tollából származó Apokrifek könyvének fordítója vagy a Bibliát újrafordító, de apokrif evangéliumokat is eszperantóra fordító Gerrit Berveling sem.

Az eszperantót kezdeményező Lejzer apjának, Mark Fabianovics Zamenhof négynyelvű szólásgyűjteménye volt egyébként a fiú, Lejzer Markovics (Ludoviko Lazaro) Zamenhof eszperantó közmondás- és szólásgyűjteményének alapja. Kalocsay Kálmán és Csiszár Ada eszperantó-magyar szólásgyűjteménye (*Domfabriko*) különösen a magyar ajkúak számára hasznos, de mások is forgatják. Ebből idézem a következőket: Angolosan távozik: *foriri adiaŭŝpare*. Pénzben nincs komaság, se rokonság: *amu Antonon, sed gardu vian monon*. Suszter, maradj a kaptafánál: *restu tajloro ĉe via labor*'. Ötödik kerék: *kvina rado ĉe veturado*. Hiányzik egy kereke: *mankas klapo en lia kapo*. Megtanít valakit kesztyűbe dudálni: *butonumi iun malvaste*.

Rossetti ilyen fejezetcímeket használ: *kiu sin enjungis, devas tiri. La ĵeto estas farita. Ne gutas mielo el la ĉielo. Konstante frapante...* A második: 'a kocka el van vetve'. A negyedik a legnehezebb, talán: 'a kitartó munka végül meghozza gyümölcsét'; de itt Rossettinek eszperantóul már nem is kell elmondania a jól ismert szállóige egészét, két szó is előhívja a mondatot az eszperantó műveltebb beszélőiben: A mondat Zamenhof közismert versének (La vojo) részlete.

Horváth József Raymond Schwartz eszperantó regényét fordítva a *Klara kiel pipsuko* fordításaként a 'világos, mint a pipamocsok' fordulattal él. Lehet, hogy ez is megfelelne: 'világos, mint a vakablak'. Magam mind a kettőt értem – magyarul is.

Világos: amellett, hogy az eszperantónak már rögzített frazeológiája van, az is igaz, hogy megjelennek benne a tükörkifejezések, sokszor más, hagyományos fordulattal párhuzamosan. A klasszikus *fari el muŝo elefanton* mellett az irodalomban (Eli Urbanova *Hetajro dancas* c. regényében) előfordul a feltehetőleg cseh mintára visszavezethető *fari kulon el kamelo* forma is; a magyar megfelelő: 'bolhából elefántot csinál', de bárki képes belátni, hogy... a bolha is, a légy is, a szúnyog (vagy az egér) is

kicsi mind az elefánthoz, mind a tevéhez képest, s még magyarul is megértenénk, ha valaki azt mondaná, hogy „ez is tevét csinál a szúnyogból". Persze a művelt ember tudja, hogyan szokás ezt az adott nyelven a klasszikus hagyomány szerint mondani... akármelyik nyelven művelte is ki magát.

1910-ben jelent meg Lazar Markovics (Ludoviko Lazaro) Zamenhof *Proverbaro* c. gyűjteménye, mely 2630 közmondást és szólást tartalmaz. A szóláskészlet az irodalomban a fordítások (pl. *Kalevala*, *Kalevipoeg*, *Don Quijote*) és eredeti alkotások (pl. *Kiel akvo de l' rivero, Kanto de Utnoa*) nyomán nő és gyarapodik. Frazeologizmusok gyűjtésében, közzétételében és elemzésében többen is kiemelkedtek. A magyar Kalocsay Kálmán és Csiszár Ada, a francia Marie-Thérèse Lloancy mellett a német Sabine Fiedler Plansprache und Phraseologie c. habilitációs értekezéséből (1999) vagy az orosz A. S. Melnyikov műveiből igazán sokat meríthetünk.

Igeidők

Az igeidőket tekintve sem értek teljesen egyet Sári Mártonnal. Igaz, hogy Zamenhof három egyszerű igeidőt alkotott, és igaz, hogy egész jól lehet beszélni csak három igeidővel, mert ezek funkciói elég kiterjedtek. Mindamellett azt a tényt sem szabad elhallgatni, hogy az előidejűség, egyidejűség, beállóság (várható rákövetkezés) kifejezésére három aktív és három passzív melléknévi igenév képezhető, ezek pedig a kopula három idejével az idő árnyalt kifejezését – szükség és igény esetén – szintén elősegíthetik. „*ĉiu el ili estis manĝinta, manĝanta aŭ manĝonta*. 'Mindegyikük vagy már befejezte az evést, vagy éppen evett, vagy éppen akkor akart nekilátni az evésnek'.

Annyiban azonban Sári Mártonnak mégis, újfent, igaza van, hogy az összetett igeidők használata az eszperantó gyakorlatában sokkal ritkább, mint például az angolban, s nagyobb a választás lehetősége, nagyobb a beszélő szabadsága.

Irodalom

Al-Amily, Hussain M.–G. Berveling (szerk.), 2008, *La Trezoro* [3000 közmondás és rövid történet az iszlám kultúrából], Araba Komisiono de UEA, Rotterdam.

Benczik Vilmos, 1983, *Hungara antologio*, Corvina Kiadó, Budapest.

Beaucaire, Louis, 1970, *Kruko kaj Baniko el Bervalo*. Maldecaj anekdotoj por neprudaj legantoj, TK, Kopenhago.

Berveling, Gerrit [szerk., ford.], 1985, *La Evangelio laŭ Maria Magdalena*, Vlaardingen.

Borges, Jorge Luis, *La sekreta miraklo*. Elektitaj verkoj prozaj kaj poeziaj, szerk. István Ertl, ford. Jorge Camacho, Giulio Cappa, Tomasz Chmielik, István Ertl és mások, Sezonoj, Kaliningrado, 2008.

Cervantes, Miguel de, 1977, *La inĝenia hidalgo Don Quijote de la Mancha*, ford.: Fernando de Diego, Fundación de Esperanto. Zaragoza.

Cseresnyési László, 2004, *Jelnyelvek és mesterséges nyelvek*, In: Nyelvek és stratégiák avagy a nyelv antropológiája, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 229–250.

Csiszár Ada–Kalocsay Kálmán, 1975, *6000 szólás és kifejezés magyar és eszperantó nyelven – 6000 frazeologiaj esprimoj Hungaraj-Esperantaj*, Magyar Eszperantó Szövetség, Budapest.

Czeller Mária (Pataki Lajosné), 1991/2005, *Katalogo de la Esperanto-kolektaĵo de Károly FAJSZI*, Libroj, I–II.

Čapek, Karel, 1970, *Libro de apokrifoj*, ford. Josef Vondroušek, Praha.

Fiedler, Sabine, 1999, *Plansprache und Phraseologie*, Peter Verlag – Europischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Wien.

Fodor István, 1999, *A világ nyelvei*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Gados László, 1999, *Egyenes beszéd – nyelvügyben. Folyamodvány a józan észhez*, HESZ, Zalaegerszeg.

Gergely Mihály, 1987, *Utam a világban*. Eszperantó irodalmi antológia, Európa Könyvkiadó, Budapest.

Gledhill, Christopher, 1998, *The Grammar of Esperanto, Languages of the World*/Materials 190, Lincom Europa.

Kalocsay Kálmán, 1966, *Rendszeres eszperantó nyelvtan*, Tankönyvkiadó, Budapest.

Kalocsay Kálmán, 1966, *Vojaĝo inter la tempoj, J. Régulo*, La Laguna.

Kalocsay Kálmán, 1972, *Eszperantó irodalom*, In: *Világirodalmi lexikon*, második kötet, Cam–E, Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kalocsay Kálmán–Waringhien, Gaston, 1980, *Plena Analiza Gramatiko de Esperanto*, Kvara, tralaborita, eldono, Universala Esperanto-Asocio, Rotterdam.

Kalocsay Kálmán, 1981, *Tutmonda sonoro*, szerk. Benczik Vilmos, Hungara Esperanto-Asocio.

Kreutzwald, Friedrich Reinhold, 1975, *Kalevipoeg*, ford. Hilda Dresen, szerk. Henrik Seppik, Tallin.

Lentaigne, 1980, *Kiel diri*, Cercle espéraintiste de l'Agenais „Late!".

Leppäkoski J. Edv (ford.), 1964, *Kalevala*, Fondumo Esperanto, Helsinki.

Lloancy, Marie-Thérèse, 1985, *Esperanto et jeux de mots dans l'oeuvre de Raymond Schwartz* (1894–1973) – pasis: Université René Descartes (kézirat, mikrofilm).

Lloancy, Marie-Thérèse, 1995, *Esperantistoj kaj normo. Socilingvistika enketo pri parola Esperanto-normo* 1992–1995.

Melnyikov, A. Sz., 2004, *Lingvokulturologicseszkije aszpekti planovih mezsdunarodnih jazikov (na fone etnicseszkih jazikov)*, Izdateljsztvo Rosztovszkogo Goszudarsztvennogo Pedagogicseszkogo Univerziteta, Rosztov-na-Donu.

Melnyikov, A. Sz., 2008, *Vortludoj kaj luda komunikado en Esperanto*, San Marino–Moszkva–Rosztov-na-Donu.

Montagut. Abel, 1993, *Poemo de Utnoa*, Eldonejo „Pro Esperanto" – Vieno, Unua eldono.

Lejzerowicz, Izrael, 1935, *El la „Verda Biblio”*, Literatura Mondo, Budapest.
Pleadin, Josip, 2006, *Ordeno de Verda Plumo, Leksikono pri Esperantlingvaj Verkistoj*, Grafokom, Đurđevac.
Rossetti, Cezaro, 1950, *Kredu min, Sinjorino!*, Heroldo de Esperanto, Scheweningen.
Sutton Geoffrey, 2008, *Concise Encyclopedia of the Original Literature of Esperanto*, Mondial, New York.
Schwartz, Raymond, *Mint a folyó vize [Kiel akvo de l' rivero]*, ford. Horváth József [kézirat, Győr].
Szerdahelyi István, 1972, *Eszperantó irodalmi formák*, In: *Világirodalmi lexikon*, második kötet, Cam–E, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1246-6.
Szerdahelyi István, 1989, *Alkalmazott nyelvészeti alapfogalmak: tanulmányok, szemelvények*, I. rész, ELTE BTK, Budapest.
Szerdahelyi István–Koutny Ilona, 1996, *Magyar–eszperantó kéziszótár*, Magyarországi Eszperantó Szövetség, Budapest.
Urbanová, Eli, 1995, *Hetajro dancas*, Chapecó, Fonto.
Varga-Haszonits Zsuzsa, 1999, *Eszperantó*, In: Fodor István: *A világ nyelvei*, 353–361.
Wennergren, Bertilo, 2005, *Plena Manlibro de Esperanta Gramatiko*, Esperanto-Ligo por Norda Ameriko, El Cerrito, Kalifornio, Usono.
Zamenhof, L.L., 1982, *Lingvaj respondoj. Konsiloj kaj opinioj pri Esperanto*, Sesa eldono. Esperantaj Francaj Eldonoj, Marmande.

Az eszperantó beszélői; külső és belső megítélés; az intézményes tudomány viszonyulása; a nyelvre vonatkozó reflexiók

(2017)

Az eszperantót beszélő személyek természetesen tagjai a maguk anyanyelv szerinti (pl. bolgár, finn, lengyel, litván, magyar, mongol, orosz, portugál, török, vietnámi) közösségének, s rendszerint azon belül vagy kívül is számos különféle (rokonsági, szakmai, kulturális, vallási, sporthoz, művészethez kapcsolódó) közösségnek tagjai. Vannak az eszperantónak beszélői, használói, akik az eszperantó révén (csak) baráti kapcsolatokat tartanak fönn vagy több kevesebb rendszerességgel eszperantó kulturális, turisztikai, szakmai rendezvényeken vesznek részt, illetve utazásaik során támaszkodnak az eszperantó nemzetközi közösségének segítségére. Az eszperantót használók viszonylag jelentős része azonban kisebb-nagyobb tartós eszperantista közösségnek, szervezetnek, szervezeti keretek között kialakult, informálisba hajló közösségnek is tagja. Vannak városi eszperantó klubok, városi eszperantó szervezetek, adott településhez kötődő szakmai eszperantó egyesületek, megyei szervezetek, vannak országos és nemzetközi szervezetek, általánosak (területi alapúak, bizonyos mértékig érdek-képviseletiek) és speciálisak, tematikusak, szakmaiak; nemzedékiek (Átfogóbb nemzetközi szervezetek: Universala Esperanto-Asocio, Eŭropa Esperanto-Unio, Sennacieca Asocio Tutmonda, Esperanta Civito; országos: Hungaria Esperanto-Asocio, HEA; Bulgara… BEA, Flandra Esperanto-Ligo, FEL stb.).

A konkrét szervezeti keretektől eltekintve is lényeges figyelembe venni, hogy azok a személyek, akik az eszperantót elsajátították, nem azonos mértékben kötődnek az eszperantóközösség minden szintjéhez. Vannak, akik (az eszperantó nemzetközi mikrotársadalmán belül) elsősorban helyi kisközösségük kötelékében érzik otthon magukat, illetve a helyi eszperantó-közösség döntéseibe kívánnak beleszólni, mások egy-egy országon vagy régión belül aktívak, megint mások szinte minden évben részt vesznek az eszperantó világkongresszuson vagy más olyan rendezvényeken, amelyek állandóvá teszi a nemzetközi eszperantóközösség tagjainak sokszor a tagok egész életén végighúzódó kapcsolatát.

Az eszperantóval való foglalkozás (az eszperantót ismerők számához képest is) csak kevesek számára biztosít (kiegészítő) jövedelmet. Mindamellett sok személy nagy idő- és erőbefektetéssel dolgozik az eszperantó megismertetéséért, az eszperantót alkalmazó (turisztikai, kulturális, ifjúsági) rendezvények lehetőségéért, sikeréért az eszperantó nyelv és kultúra iránti, vagy az eszperantó közössége iránti kötődése folytán – anyagi ellenszolgáltatás nélkül, mintegy az eszperantó mozgalom aktivistájaként.

A helyzetből fakad, hogy az egyes személyek érzelmi vagy anyagi áldozatát, munkáját nem anyagi ellenszolgáltatással, hanem erkölcsi elismeréssel szokták alkalmanként jutalmazni. Minthogy egyrészt (anyagi híján) az erkölcsi elismerés felértékelődik, s minthogy másrészt az eszperantót művelők az egymás iránti figyelme sem mindig elegendő – a közösség tagjaiban gyakori a méltánytalanság érzése: nem ritkák a személyes ellentétek, feszültségek; különösen olyan időszakokban, amikor az eszperantó nyelv és kultúra továbbadásának feltételei nehezednek.

Az eszperantó nyelv mint eszköz lehetővé teszi, hogy különféle szakmai, világnézeti, politikai, vallási, művészi csoportok nemzetközi megbeszéléseken együtt dolgozzanak irányzatuk, szubkultúrájuk fejlesztésén, megismertetésén, népszerűsítésén. Ugyanez a körülmény másfelől elősegíti azt is, hogy különféle eszperantócsoportok között könnyen alakuljanak ki ellentétek. Az eszperantó közösség már 1905-ben szembesült ezzel a problémával, az első kongresszus ekkor foglalt állást (először) amellett, hogy az eszperantó (a nyelv maga nyilván, de az eszperantónak személyek vagy közösségek által való használata is) önmagában neutrális, nem kötődik politikai-világnézeti állásfoglaláshoz: minden ilyesmi, ha az eszperantót használó egyén tevékenységében, viselkedésében tetten érhető, az egyénnek, nem pedig a nyelv vagy a nyelvhez kötődő személyek nagyobb közösségének, különösen nem az eszperantót beszélő személyeknek mint ilyeneknek az együttes munkáját és egymással való kapcsolatait segítő nemzetközi vagy területi elvű regionális, országos szervezeteknek az ügye.

Mindamellett újra és újra felmerül, hogy pl. vérengzésekkel (pogrom, népirtás, háború) kapcsolatban az eszperantó közössége nem lehet neutrális, az egyértelmű igazságtalanságokat nem lehet nem

észrevenni, az emberiség legfőbb értékei (pl. a jogegyenlőség) mellett az eszperantó szervezeteknek is ki kell állniuk, mind általános erkölcsi alapon, mind a maguk jól felfogott érdekében, hiszen egy „türelmetlen" világban az eszperantó lehetőségei igen csekélyek.

Minthogy 1887 és 2017 között a különféle regionális válságok és világválságok egymást érték, a fenti kérdések egy ilyen nemzetközi közösségben, mint az eszperantót beszélőké, óhatatlanul mindig aktuálisak voltak.

Az eszperantóval mint nyelvvel, illetve a szerkesztett emberi nyelvekkel, tervezett nyelvekkel kapcsolatos rendkívül érdekes kérdésekre a XX. század elején a hivatásos nyelvészek és más szakirányú kiemelkedő kutatók, egyetemi oktatók egy része, köztük akadémikusok, – nemzeti akadémiák tagjai – már és még reagáltak, a kapcsolódó kérdések megvitatásában szerepet vállaltak, alkalmanként állást foglaltak.

Később ez a nyelvészek körében sporadikussá vált. Összefoglaló általános nyelvészeti művek, tankönyvek jelentek meg anélkül, hagy a nyelvtervezetekről, a szerkesztett emberi nyelvekről vagy tervezett nyelvekről, köztük az eszperantóról akárcsak említést is tettek volna. Láthatjuk, hogy újabban a helyzet változik: Crystal például – igaz, kissé felületesen – tájékoztatást ad a témáról.

Antal László a nyelvészetnek a tervezett nyelvek iránti érdektelenségét egyes nyelvészeti tendenciák, iskolák általános irányultságához köti. Úgy véli, hogy a XIX. század nyelvészete a történeti nyelvészetet ítélte tudományosnak, míg mindenféle a kutató korában felmerülő nyelvi, nyelvhasználati kérdést tudományosan érdektelen, gyakorlati kérdésnek tekintett, amelyhez tudományos kutatásra nincs is szükség, s amely tudományos kutatásra méltatlan is. Nem a szemünk előtt álló, nyilvánvaló dolgot kell kutatni, hanem azokat a dolgokat, amelyek a múlt homályába vesznek.

Antal László szerint a generatív nyelvészet sem kedvezett annak, hogy a mesterséges nyelvek (szerkesztett emberi nyelvek) nagyobb érdeklődést váltsanak ki a nyelvészek körében, minthogy a generatív nyelvészet a nyelvekben a közösre koncentrál. Ha nem vonja eleve kétségbe a tervezett nyelvek tulajdonképpeni létét, csak jelentéktelen felszíni különbségeket feltételez benne: ezek ismerete az emberi nyelv lényegének megragadásához talán egyáltalán nem szükségesek.

Az intézményes nyelvészet érdeklődése egyébként számos kis nyelv esetében is késett, késett a pidzsin és a kreol nyelvek esetében, a nyelvek első lejegyzői gyakran tisztviselők, papok, szerzetesek, tanítók, hivatalnokok voltak. A nyelvésztársadalom érdektelenségével egyidejűleg az eszperantó kis nemzetközi közösségén belül minden felmerülő kérdés élénk vitát váltott ki. Ez nemcsak az adott kérdések megoldását (vagy meg nem oldását) eredményezte, hanem szinte minden alkalommal a közösségen belüli – olykor feleslegesen nagy méretű – feszültségeket is okozott. Néhány nyelvi vita: Zamenhof életében egy egyszeri és nagyobb reform kérdése (1892-1894); a szóképzés alapjainak kérdése (René de Saussure kontra Couturat, a korai 1900-as években), az időérték vagy az aspektusérték preferenciájának kérdése (az ún. -ata ~ -ita vita). a tiel-kiel és a tia–kia tabellaszavak használatával kapcsolatos viták (tia bela knabino, tiel bela knabino, tiom bela knabino: oly szép lány, olyan 'úgy' szép lány, annyira szép lány?); a képzett szavak, illetve újabb kölcsönzések (neologizmusok) használatának mértékét illető (szinte állandó, és végleges megoldást szükségszerűen nem hozó, de az eszperantó mindenkori szókincsét mégis jelentősen befolyásoló) viták. Valószínű, hogy a viták jelentősége végső soron inkább az, hogy a nyelvi rendszer, illetve a saját nyelvhasználat a beszélők egy jelentős részének az esetében (az etnikus nyelvek használatához képest) erősen tudatos marad, a gyakori viták a nyelvhasználat viszonylag nagy fokú reflektáltságát váltják ki, illetve ébren tartják a figyelmet és a nyelvi tudatosságot. Persze más eszperantósok, eszperantisták meg eltúlzottnak tartják a nyelvnek (magának) szánt figyelmet, és azzal akár szembe is állítják a nyelv gyakorlati alkalmazásának lehetőségéért folytatott munkát. Az eszperantó művelői ezen újra és újra elvitatkoznak, illetve sürgetik az egymással és másokkal való jobb együttműködést.

ENHAVO

Iom pri tempo kaj aspekto 7
La ag-aspekto en Esperanto 17
Esperanto kaj ĝia uzado en familio 23
Esperanto kiel lingvo heredata 28
Plupo kaj lia trupo 33
A magyar nyelvnek az eszperantóra gyakorolt hatásáról 36
Redundancia 41
Különbség 46
Kia esperanto... kreskos en niaj infanoj? 51
A kétnyelvűségről, sok szempontból 57
Etnikus nyelv és eszperantó: a gyermekkori kétnyelvűség egy újabb változata 61
Lingva interefiko en dialogoj de esperantlingvanoj 68
Zamenhof első szótárai és utóéletük 73
Pri redundo kaj ensociiĝo de planlingvo 76
Simplaj komplikaĵoj 84
Selekto-principoj de terminoj kaj metaterminoj 88
Antaŭ-sosurumo: Fragmentoj el verkata studo pri René de Saussure 96
Fabelkomencoj klasikaj 105
Ige, ragozás, idő és aspektualitás az eszperantóban és a magyarban 108
Hillélizmus 118
Partes pro toto 150
Variabilitás és nyelvi tervezés az eszperantóban és körülötte 159
Korpusz státusz nélkül 166
Tipográfia és helyesírás az eszperantóhoz 172
Vortokategorioj en lingvopriskribo, en planlingvoj kaj lingvoprojektoj 180
Az eszperantó nyelvről, kiegészítésképpen 197
Az eszperantó beszélői; külső és belső megítélés; az intézményes tudomány viszonyulása; a nyelvre vonatkozó reflexiók 201

Blazio Vaha naskiĝis en 1948 en urbo Győr (Hungario). En 1968-1973 studis en la filologia fakultato de la Budapeŝta universitato ELTE rusistikon, hungaristikon kaj ricevis sian diplomon de mezgrada instruisto de la Rusa kaj Hungara lingvoj. Kun Esperanto konatiĝis kiel gimnaziano. Esperantologion kaj interlingvistikon studis en la sama universitato ĉe prof. Szerdahelyi. En 2004 partoprenis trejnprogramon pri abiturienta ekzamenado.

Sian pedagogian karieron komencis en la Pedagogia Altlernejo en urbo Szombathely (1973-1981), kie krom sia fako instruis ankaŭ Esperanton. De 1982 laboris en la Lingvistika Instituto de la Hungara Akademio de Sciencoj kiel kunlaboranto, poste kiel ĉefkunlaboranto, ĝis sia pensiiĝo. Dume instruis Esperanton, interalie en la lernejo Talento kaj prelegas pri interlingvistiko en sciencaj konferencoj kaj lekcias en postdiplomaj doktorigaj kursoj en universitatoj.

En la jaro 1978 akiris la titolon de universitata doktoro. En 1995 fariĝis kandidato de prilingvaj sciencoj. Publikigas en diversaj sciencaj periodaĵoj kaj Esperantlingvaj revuoj, aŭtoras kaj kunaŭtoras plurajn librojn de lingvistika temo. En 2005 ricevis la distingon Pro Esperanto kaj pro siaj literaturaj meritoj ankaŭ la Ordenonon de la Verda Plumo.

Liaj esplortemoj estas la hungara historia gramatiko (historio de la hungara vortordo, sintakso, aspekto), interlingvistiko (sistemo kaj historio de lingvoprojektoj kaj planlingvoj kun aparta atento al Esperanto), dulingveco, denaskismo, priskriba lingvistiko (tempo kaj aspekto), historio kaj demandoj de la Esperanto-movado. Kunredaktis la *Hungaran-Esperantan mezan vortaron* de Koutny-Szerdahelyi. Verkis aŭtobiograiecan originalan romanon kun la titolo *Adolesko*, liaj poemoj publikiĝas ĉefe en Interreto. Praktikis resp. praktikas denaskismon kun siaj tri gefiloj kaj siaj genepoj.

Wacha Balázs 1948-ban született Győrben. 1968-1973-ban az ELTE bölcsészkarán orosz és magyar filológiát tanult, és középiskolai orosz-magyar tanári diplomát szerzett. Az eszperantóval a gimnáziumban ismerkedett meg. Eszperantológiát és interlingvisztikát Szerdahelyi professzornál tanul szintén az ELTE-én. 2004-ben érettségi vizsgáztatói tanfolyamon vett részt.

Pedagógusi pályáját a szombathelyi Pedagógiai Intézetben kezdte (1973-1981), ahol szakján kívül eszperantót is tanított. 1982 óta a MTA Nyelvtudományi Intézetében dolgozott munkatársként, majd főmunkatársként nyugdíjazásáig. Közben eszperantót is tanított, többek között a Talento iskolában, interlingvisztikai előadásokat tartott és tart tudományos konferenciákon, és különböző egyetemeken ad elő kiegészítő doktori tanfolyamon.

1978-ban egyetemi doktori címet szerzett. 1995-ben a nyelvtudományok kandidátusa lett. Különböző tudományos periodikákban és eszperantó nyelvű folyóiratokban publikál, szerzője és társszerzője számos nyelvészeti könyvnek és kiadványnak. 2005-ben Pro Esperanto díjjal tüntették ki, irodalmi munkásságáért pedig megkapta a Zöld Toll Rendet (Ordeno de la Verda Plumo).

Kutatási témái a magyar történelmi nyelvtan (a magyar szórend története, mondattan, aspektus), interlingvisztika (nyelvtervezetek és tervezett nyelvek rendszertana és története), kétnyelvűség, eszperantó kétnyelvűség, leíró nyelvészet (idő és aspektus), az eszperantó mozgalom története és kérdései. Társszerkesztője a Koutny-Szerdahelyi-féle *Magyar-eszperantó kéziszótárnak*. Eszperantóul írt, önéletrajzi ihletésű regényének címe: *Adolesko* (Kamaszkor), verseit főleg az interneten publikálja. Gyermekeit és unokáit eszperantó nyelven nevelte, ill. neveli.